
У.С.Р.Р.
ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ТВОРИ

Том I

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ
ÉMILE ZOLA

ЩАСТЯ РУГОНІВ

LA FORTUNE DES ROUGON

(1871)

РОМАН

Переклав К. РУБІНСЬКИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літописі Українського Друку" та „Картковому репертуарі Української Книжкової Палати.

Обкладинка худ. Є. Глускіна.

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА"
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ - ДРУК"
на замовлення
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

Укрголовліт № 1624 (1151).
Трест „Київ-Друк",
6-та друк., вул. Леніна, 19.
Замовл. 311—5000—1928 р.

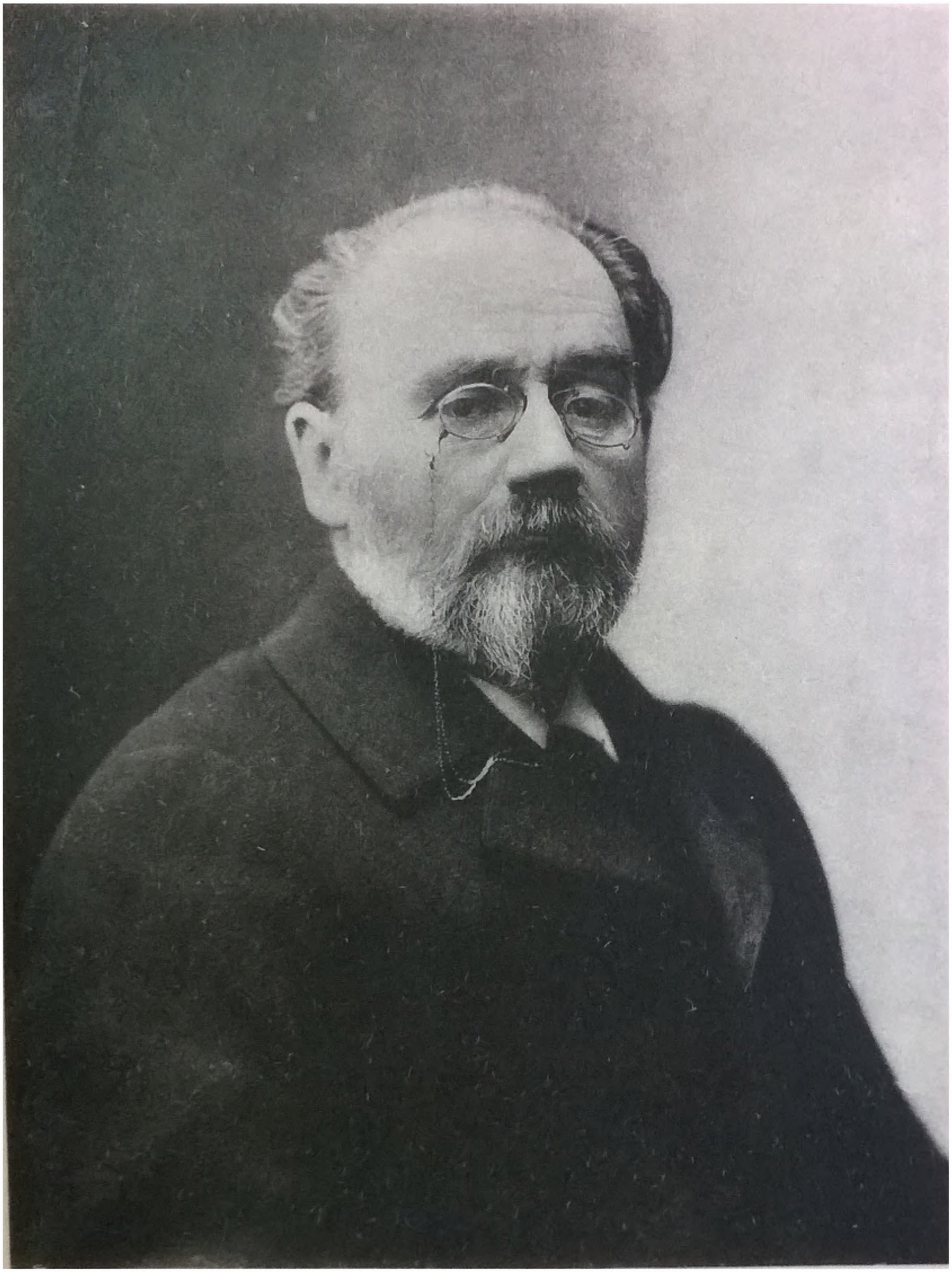

Е. ЗОЛЯ

ВІД ВИДАВНИЦТВА.

Розквіт творчости Е. Золя припадає на останню чверть XIX століття; його персонажі — люди тієї ж таки доби. Все, що характеризувало ту добу, є зараз здобуток історії, психологія авторова, що малював ту добу, чужа, часто незрозуміла сучасному читачеві. Робітник, селянин, особливо робітничо-селянська молодь дивиться иншими очима на соціяльні, побутові та психологічні явища, аніж на них дивився Золя, аніж сприймав їх наш передреволюційний читач. Твори Е. Золя в численних перекладах друковано різними мовами, читало їх багато мільйонів людей, проте, їм було чуже те в творчості Золя, що зараз найповніше сприймає новий читач. Отже, треба підкреслити в творчості нашого автора те, що найбільше цікавить сучасного читача, що наближає Золя до доби велетенського соціялістичного перебудування суспільства, робить його твори чинником формування нової ідеології пролетаріяту.

Кожен письменник відбиває свою добу, його творчість є відбиток соціяльної ідеології певної верстви суспільства, художнє відображення настроїв, психології тієї верстви. Пролетаріят шанує письменника за його художню силу, за вміння змалювати суспільні явища як-найглибше, подати правдиву ілюстрацію до велетенської боротьби клас, що становить основу суспільного життя. Золя не належав до кадрів пролетаріяту; з нього був типовий дрібно-буржуазний інтелігент. Його твори не відбивають пролетарської ідеології; особисто відкасувався він від таких обвинувачень, проте, своєю художньою силою, літературним своїм хистом він значною мірою може прислужитися пролетаріятові в його боротьбі. Майстерна характеристика капіталістичного ладу, глибоке викриття та аналіза суперечностей буржуазного суспільства, люта критика його хиб, художні ілюстрації розпаду та старечої прострації капіталістичної системи—блискуче змалював Золя в своїх грунтовних епопеях. Тим-то й наближається Золя до сучасного читача, бо ці елементи його творчости роблять його корисним і в добу соціялі-

стичного перебудування. Пролетаріят мусить знати своє минуле. розуміти всю глибочінь занепаду капіталізму, щоб явно й свідомо будувати нове життя. Твори Золя знайомлять читача пролетаря з цим минулим, виховують у ньому класову ненависть до буржуазії, плекають творчі сили, щоб будувати наступний суспільний лад.

Ми сприймаємо в творчості Золя не ідеологію твору: від цього марксівська критика мусить застерегти читача; ми беремо в Золя той величезний запас „людських документів", що допомагають усвідомити й пізнати наших ворогів у минулому, учимося шукати тих реальних рис, що властиві ворогам пролетаріяту й тепер. Ми не знаємо в Золя тієї свідомої, істотної ненависти до буржуазії, що, напр., просякнутий нею „Комуністичний Маніфест" Маркса-Енгельса, або кожна сторінка Ленінових творів, проте, в творах Золя ми знайдемо „фотографії буржуазії", її слабкі й сильні місця, довідаємося про її побут, навчимося бити звіра в його лігві. В цьому виховне значіння творів Золя, воно побільшується ще й від глибокого змісту та монументальности літературної конструкції.

Особисто Золя був далекий від політики. На початку своєї літературної діяльности він навіть підкреслював демонстративно своє зречення від участи в політичному житті. Згадуючи про цей період свого життя, він пише: „Ми ставилися до політики з огидою... Відкидаючи дію, ми цілком вдалися в літературу та науку, щоб поринути в найвищі сфери людської думки. Історія скаже, хто зробив краще: чи те покоління людей, що конспірувало, мріяло про волю, що здобуватиме її на барикадах та збройною боротьбою, чи инше покоління' що прагнуло волі через натуралістичну еволюцію нашого віку, новими методами спостереження та набування досвіду. Я вважаю, що правдивий шлях другий". („Une campagne", Paris 1882. P. 316). Це не випадкове оголошення, це ціла життьова програма, що її накреслив і намагався здійснити Е. Золя. Як типовий представник дрібної буржуазії, він ховався від класової боротьби, сподіваючись, що боротьба не зачепить його, йдучи історичним своїм шляхом. Лише нечуваний моральний злочин клерикальних та мілітаристичних пройдисвітів розбуркав громадські почуття в Золя, змусив його рішуче й одверто, ризикуючи власним життям та добробутом, виступити на оборону капітана Дрейфуса. Сенсаційний процес Дрейфуса, інсценізований реакційною частиною буржуазії, показав цілому світові могутню постать письменника-громадянина. Політика, що від неї ввесь час уперто відходив Золя, наприкінці його життя, піднесла авторитет нашого письменника. Така діялектика особистого життя.

Золя — фундатор нової літературної школи — „натуралістичної". „Натуралізм" — це була зброя буржуазної ідеології проти решток феодального мислення, спосіб боротьби проти решток романтизму — витвору консервативних пережитків феодальної ідеології. Золя намагався перейти від прикрашування дійсности, пофарбування негативних сторін людського життя в рожевий романтичний колір до змалювання правдивого, реального життя, до подання жахливої дійсности на суд громадській думці та історії. Література переросла ті рямці, що накреслював їх Золя; від спостереження та опису фактів вона перейшла в стадію викриття захованих важелів суспільного процесу, стала могутнім чинником формування людської, точніше кажучи, класової ідеології. Сила „натуралізму" не в природньо-історичному угрунтуванні його, а в тому величезному впливі, що набула його література через твори майстрів „натуралістичної" школи. Значіння Золя в тому, що він усвідомив поступову вагу „натуралістичного" напряму, був активним провідником його ідей. Золя на багато випередив своїх сучасників; з нього був новатор не тільки в літературі. Досить згадати про його вперту боротьбу, боротьбу художнього критика, з консервативними поглядами на мистецтво, його завзяту оборону Мане, переконану й глибоку пропаганду ідей художнього імпресіонізму. В своєму романі з циклу „Ругон-Макарів" під назвою „Творчість", Золя, змалювавши боротьбу різних містецьких течій, боронив імпресіоністичну школу в мистецтві. Поступовість „натуралістичної" теорії та боротьба за нові мистецькі напрямки підкреслюють ролю Золя в будуванні буржуазної культури на її вищих щаблях.

Золя намагався науково обґрунтувати літературний свій метод. Він шукав аналогій в природничих науках, пробував, хоча й невдало, аргументувати від методології досліди фізіологічних явищ. За сюжетну базу своєї найбільшої літературної конструкції — двадцятитомової серії романів — „Ругон-Макари" — Золя взяв фізіологічне явище спадковости, зробивши з нього універсальну причину людського поводження та рухову силу соціяльних явищ. Звичайно, не на цій хисткій основі збудовано епопею „Ругон-Макарів". Вузлова проблема її „природна й соціяльна" (головне соціяльна) „історія однієї родини за часів другої імперії", викриття соціяльного коріння людської психології на тілі певної доби й властивих цій добі соціяльних відносин. Щоб зробити це, Золя збудував велетенську літературну конструкцію, втілив у ній найрізноманітніші відтінки людського життя, подав величезну галерію типів, змалював побут та характерні риси різних соціяльних верств.

Хто ж такі „герої" Золя? Хоча в задумах Золя на цернтальному місці в епопеї мала стояти родина Ругон-Макарів, проте не її члени — герої романів. Дійова особа в епопеї це ціле суспільство певної доби. людські маси і на їхньому тлі подано окремих персон, як типових представників своєї верстви. Це відрізняє Золя від багатьох инших письменників, що для них за найважливіше є подати з найменшими дрібницями психологічні відчуття окремої людини (Гонкури, Мопасан та инші). Як найбільший майстер художнього слова виступає Золя, й тоді, коли описує рух мас, оспівує ентузіязм пролетаріяту в боротьбі (страйк в „Прорісті", повстання в „Щасті Ругонів"); найслабші твори Золя присвячено окремим особам („Мрії", „Сторінка кохання" то-що). Тут виявляється не усвідомлена навіть у самого Золя соціяльна визначеність його творчости, могутній вплив соціяльного оточення на інтелект славетного письменника. Золя підноситься до патосу, до вищого соціяльного ліризму, коли малює масовий рух, розгортає могутні перспективи нового світу вільної праці, плямує розбрат і гидоту в капіталістичному суспільстві. Цей бік творчости Золя виявився й у його публіцистичній діяльності. Досить згадати його відомий одвертий лист до президента французької республіки в справі Дрейфуса. „Я обвинувачую", написаний з величезним запалом, з почуттям глибокої ненависти до реакціонерів. Через усю творчість Золя йде ця соціяльна риса; справжні дійові особи в творах Золя це не окремі люди, а цілі соціяльні верстви, взяті з натури, перенесені на величезну літературну панораму.

Золя не об'єктивний описувач подій. Він розглядає їх крізь призму своєї дрібно-буржуазної ідеології, своєрідно освітлює соціяльний процес і відповідно до цього відбиває типові дрібно-буржуазні прагнення й надії. Стиснена в лабетах капіталізму дрібна буржуазія, мрійно закохана в минулому „безтурботному" житті, стає носителем консервативних ідей, мріє про мирне розвязання всіх недоладностей та суперечностей сучасного їй капіталістичного суспільства. Вона не здатна до рішучої акції; її зброя — мрія, утопія. З погляду цієї утопії вона критикує капіталізм, але не бачить тієї реальної сили, що має зруйнувати його, збудувати натомість нову форму соціяльного співжиття, не розуміє й не може розуміти історичної ролі пролетаріяту, шукає порятунку в компромісах. Хворіє на цю дрібнобуржуазну хворобу й Золя. Вміючи гостро та дотепно критикувати хиби, малювати розклад капіталістичного суспільства, Золя безпорадний, коли пробує подати прогнозу його будучини. Але надзвичайно майстерно малює він утопічну соціяльну систему за зразками Фур'є в своєму

передостанньому романі „Праця". Гармонія інтересів різних клас, мирне, безболізне розвязання суперечок між ними — мрія всіх дрібнобуржуазних ідеологів. Даремно було б на підставі цих мрій вважати Золя за соціяліста. Соціялізм, — як діяльна програма, як реальне завдання примусової реконструкції суспільних відносин,—лякав Золя, був йому чужий, незрозумілий.

Позначилося це й на характеристиці пролетаріяту в творах Золя. Пролетаріят—це дійова особа в низці романів Золя. Але Золя не бачить його суцільности, не уявляє тієї соціяльної сили, що являє собою пролетаріят. Пролетаріят він уважає за розпорошену масу окремих постатів, що перебувають у злиднях, у нелюдських умовах праці, постатів, що заслуговують „на жаль і справедливість". Так він пише в своїй передмові до роману „Пророст", де малює життя робітників вугільного району: „Мій твір не революційний, але філантропічний. Я хтів би тільки збудити почуття жалю й справедливости". Тут не звучить гордовитої, надхненної думки „Комуністичного Маніфесту"— „Звільнення робітництва є справа власних рук робітників". І не диво, що, розуміючи так долю пролетаріяту, в своїх творах Золя змалював безперспективність класової боротьби, засудив її.

В першому романі епопеї „Ругон-Макарів" — „Щастя Ругонів" — Золя малює масове повстання поневоленого робітництва на оборону республіки проти реакції. Мальовничі епізоди повстання, ентузіязм та запал інсургентів, могутній спів „Марсельєзи", відвага інсургентів у боротьбі—це художня тільки оздоба авторового песимізму. Малюючи інсургентський рух, Золя не викриває його соціяльної основи, не визначає шляхів його розвитку, на закінчення укриває песимістичним серпанком придушення повстання, будучину пролетарської боротьби, її майбутні перемоги. Проте, в цьому романі пролетаріят змальовано найпривабливіше, в ньому найбільше є оптимістичних рис. Дальші романи Золя ще більше поглиблюють безперспективність пролетарської боротьби, малюють пролетаріят темнішим, песимістичним кольором.

В романї „Западня" подано побут ремісничого пролетаріяту передмістя. Цілком реалістично описуючи злидні в робітничій родині, Золя малює, як властиві пролетаріятові риси, моральний розклад та занепад пролетарської психології. Це не є, на думку Золя, продукт жахливих соціяльних умов, але наслідок властивих пролетаріятові, іманентних причин побутово-психологічного порядку. Він навіть не дає в цьому романі неодмінної антитези,—там немає експлуататорів-капіталістів, пролетаріят у „Западні" самотний, йому не протиставлено протилежної верстви, його штучно ізольовано від соціяльного

оточення, не відмежовано від дрібної буржуазії. Звичайно на цьому тлі й не може бути иншого фіналу. як остаточний розгром та занепад робітничої родини.

Найповніше виявляється ставлення Золя до пролетаріяту в романі „Прорість" або „Жерміналь". В цьому романі Золя малює побут пролетарів-гірників промислового району у північно-східній частині Франції. Дія припадає на добу скаженого ажіотажу, що спричинився до нього промисловий розквіт в останній чверті XIX століття. Ажіотаж скінчився жахливою кризою 90-х років, що дуже боляче вдарила по пролетаріятові. На тлі того ажіотажу подано жахливу картину нечуваного визиску та нелюдських умов праці пролетарів-гірників. Зміст роману це боротьба шахтарів з шахтовласниками за поліпшення умов праці, але Золя не зміг належно використати цю вдячну тему, щоб змалювати визвольний пролетарський рух, бо особисті його симпатії лежали в иншій площі. Як мистець Золя блискуче змалював зовнішні риси цього руху; як ідеолог дрібної буржуазії він вилучив з нього глибокий соціяльний зміст, показав його тільки як вибух сліпої, стихійної сили, історично незакономірний; навіть силу, ворожу-пролетаріятові, Золя малює як щось окреме, не звязане з усім суспільним ладом; військо він теж уявляє собі як своєрідну стихію, а не як знаряддя певної класи. Апокаліптичну картину нічного бою робітників з військом подано наче фантасмагорію, для неї свідомо прибрано нічне освітлення, щоб побільшити маштаб, винести ці явища за межі суспільного життя, зробити з них вияв надлюдської якоїсь сили—стихії. Чудово змальовані постаті окремих робітників потопають у масі що, на думку Золя, безпорадна, сліпа. Придушення страйку Золя. пояснює не перевагою сили буржуазії, а тим, що не може пролетаріят організовано та свідомо боротися за своє визволення. Маса пролетаріяту під час стихійного вибуху здатна тільки руйнувати (руйнування шахт Золя змалював чудово), але не може вдатися до організованої боротьби, не маючи керівничого.

В романі „Гроші" є постать Сігізмунда Буша, Золя зве його послідовником Карла Маркса. З того, що вкладає Золя в цю постать. можна бачити, як розумів автор марксизм. В чернетках до цього роману збереглися численні виписки з книги відомого дрібно-буржуазного соціяліста Шефле, що з неї Золя знайомиться з Марксовою теорією. Не дивно, що Золя надає „марксистові" Буша таких рис. змушує його висловлювати такі думки, що органічно ворожі марксизмові. Ідеї угоди поміж пролетаріятом і буржуазією, безболізне перетворення капіталізму в соціялізм,—так уявляє Марксову теорію Золя.

В дусі подібної карикатури на марксизм змальовано і І Інтернаціонал („Міжнароднє товариство робітників") в романі „Прорість". Етьєн Лантьє репрезентує І Інтернаціонал у страйковому русі, бере активну участь у страйку, виголошує гучні промови на зборах шахтарів, але з нього не проводир робітництва. Золя в особі Етьєна малює типового буржуазного інтелігента, але не робітника-соціяліста. Дрібно-буржуазне розуміння людської психології не дозволило Золя усвідомити почуття товариської солідарности, самовідданого захоплення ідеєю визволення робітників, властиві справжньому революціонерові. Пояснення революційности Етьєнової письменник шукає в шанолюбстві, в бажанні стати проводирем, зробити кар'єру політичного діяча. В найважливішу хвилину страйку, під час сутички війська з робітниками, Етьєна не помітно, й у цьому неправдивість постати робітничого проводиря, що її намагається змалювати Золя. Не розуміючи революційного змісту марксівської теорії, не уявляючи справжніх чинників пролетарського руху, Золя не міг дати в „Прорісті" правдивої ілюстрації класової боротьби, не спромігся втілити в художній формі Марксової ідеї.

Дрібно-буржуазна ідеологія Золя змусила його неправдиво освітлити одну з найгероїчніших сторінок визвольної боротьби пролетаріяту—Паризьку Комуну 1871 року. В романі „Розгром" обротьба версальців з комунарами є епілог колосального батального малюнку і в освітленні подій симпатії Золя на боці версальців. Золя плямує Комуну, не соромиться повторювати брехливі вигадки бульварної преси про комунарів, турбується за долю буржуазного Парижу, не знаходить жадного слова, щоб заплямувати версальських палачів. В освітленні рішучого зламу, в момент найбільшого загострення класових суперечок Золя, як справжній представник дрібної буржуазії, зраджує пролетаріятові і стає на бік хижацької реакції.

Розвязання соціяльних проблем Золя бачить в угодовстві, в соціяльній утопії. Постаті угодовця Расенера („Прорість"), мрійника П'єра Фромана („Рим", „Париж"), утопіста Люка Фромана („Праця") Золя малює з симпатією, навіть з любов'ю до них. Вони ближче до ідеології Золя, аніж пролетаріят. Всією силою свого художнього хисту Золя намагається виправдати улюблених героїв, довести, що їхні погляди єдиний правдивий шлях до соціяльних реформ. В цьому ідеологічний зміст творчости Золя.

Але не цього шукатиме в творах Золя сучасний читач. Пропаганда соціял-угодовських ідей чужа й ворожа робітникові. Золя має вагу й корисний сучасному читачеві тим, що блискуче критикує

капіталістичний лад. Всі романи Золя це великий талановитий акт обвинувачення капіталістичного суспільства, перелік злочинів, властивих буржуазії. Цей акт обвинувачення є художній доказ того, що капіталізм загине неминуче, є блискуча ілюстрація, хоча й проти бажання авторового, правдивости марксівської ідеї. Помилка Золя в тому, що він не пізнав у каламутному багні капіталізму нової велетенської сили, що знищить капіталізм. І'мя цій силі— пролетаріят. Історія виправила цю помилку нашого автора, довела переможність робітничого руху, поставила суспільство перед фактом рішучого перебудування капіталізму на соціялізм.

Читати Золя — це усвідомлювати собі гнилизну капіталістичного ладу, виховувати ненависть до того ладу, шукати способу боротися з ним. Вивчаючи твори Золя, робітник чи селянин вчитиметься розуміти неминучість запеклої боротьби пролетаріяту з буржуазією, неминучість соціяльної революції. І це споріднює Золя з добою культурної революції в країні переможного пролетаріяту.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ І НАТУРАЛІСТИЧНИЙ РОМАН.

Іронія літературної долі, — як сказали б колись, діялектика громадської й художньої еволюції, — як скажемо ми, надала грандіозній діяльності Еміля Золя знаменитої подвійности, що істотно утруднює і естетичну, і соціологічну оцінку його літературного образу в цілому. На перший погляд, це — одна з найсуцільніших постатей у всій світовій історії літератури: він перший (і чи не єдиний у Франції) самостійний теоретик натуралістичної прози, він — загально-визнаний проводир цього літературного напрямку і він — творець натуралістичного роману, як конкретного літературного факту, автор численної серії зразкових своєю стилістичною послідовністю художніх творів. У такому вигляді стає звичайно літературний образ Золя в свідомості масового читача, і це не дивно: як побачимо далі, Золя присвятив велику частину своєї літературної та критичної діяльности на те, щоб створити саме таке уявлення про себе самого, а до того ще був глибоко переконаний історичної правдивости цього уявлення.

А проте, саме поняття „натуралістичного роману“ і те, що відмежувати художній натуралізм от художнього реалізму, — річ, очевидно, не легка, повинне б змусити як-найобережніше поставитися до натуралістичної поетики і до Золя, як її реалізатора. У своєму теоретико-літературному угрунтованні натуралізму Золя виступає не як завершитель попередньої белетристичної традиції, а як сміливий новатор; і разом з тим історична залежність його конкретної літературної продукції від цілої галереї попередників (Бальзака, Флобера, Гонкурів) — безперечна. А коли обмежити поняття „натуралізму“ порівняно вузькими межами літературної творчости самого Золя й тих письменників, що тимчасово або постійно зазнавали на собі його безпосереднього літературного впливу, то й тоді питання—якою мірою теорія натуралістичного роману відповідає белетристичній практиці своїх послідовників — ще не втрачає своєї актуальности. Для нашого покоління, що пережило народження й зникнення цілих десятків

літературних „ізмів", часом цілком фантастичних, критичне ставлення до спроби поодинокого (хоча б і дуже великого) письменника самому встановити теоретичні принципи своєї літературної практики, немов би обов'язкове; ми знаємо, що складні, діялектичні, взаємини між конкретним стилем письменниковим та свідомими нормами цього стилю не виключають таких випадків, коли теоретико-літературні погляди авторові розходяться з його власною художньою практикою, коли його „поетика" охоплює собою тільки другорядні моменти його поезії й ігнорує справді важливі. Коли конкретна художня творчість являє собою ідеологічну надбудову другого порядку — естетичне відбивання суспільної ідеології та психології, то власний погляд авторів на свою творчість часто буває надбудовою третього порядку — не чинником, а тільки критичним відбиттям конкретної літературної продукції; і, як усяке критичне відбиття, ця автокритика і автохарактеристика може бути в корені помилкова, — особливо, коли вона орієнтується не тільки і не стільки на досягнені вже результати, скільки на дальші перспективи та бажані постулати власної творчости; а саме в такому стані перебуває Еміль Золя другої половини 70-х років, коли остаточно оформилася „теорія натуралістичного роману", що в ній далі вже не робив він принципіяльних поправок.

Певна річ, широкі читацькі кола та багато критиків завжди мають нахил судити про твори якогось автора, насамперед, беручи до уваги теоретико-літературні принципи, що їх висловив цей автор, бо багато легше визначати та угрунтовувати свою згоду чи незгоду з готовими принципами, ніж витягати із самого конкретного твору внутрішні норми його структури. В історії таких великих літературних рухів, як романтизм, натуралізм, символізм, ця влада абстрактних теоретико-літературних доктрин над літературною долею конкретної художньої продукції виявила себе дуже помітно (факт, здавалося б, парадоксальний, але цілком природній за складних взаємин між різними ідеологічними надбудовами максимально-диференційованого суспільства). Тим-то концепція „натуралістичної посилки", що її створив Еміль Золя, лишається історико-літературним фактом першорядної ваги, хоча б які великі були фактичні розходження між цією концепцією та власною художньою творчістю Золя — його стилем. Ці розходження, справді, такі важливі, що аналізувати літературний стиль Золя на підставі його власної „поетики" значило б де-далі більше викривати в автора відступ од власних правил, закриваючи очі на характерніші ті риси його творчости, що не суперечать „правилам" просто тому, що в тих правилах зовсім їх не передбачено. Дуже поширений

за наших часів принцип: „судити художника на підставі того закону, що Його він вибрав сам" — справедливий із суто-естетичного погляду тільки в тих порівнюючи рідких випадках, коли відповідні „закони" автор вибирає й прокламує на підставі об'єктивної аналізи власної художньої творчости, а не з тактичних міркувань, як це звичайно буває, не кажучи вже про те, що письменникові не неодмінно треба бути літературознавцем (конче потрібна умова. щоб як слід формулювати „закони"), мусимо зважати на факт, що переважна більшість письменників — справді таки не літературознавці.

Отже, глибоке розходження між літературною теорією та літературною практикою Еміля Золя (оце й є та подвійність його літературного образу, що про неї ми згадували на початку) змушує пильно відрізняти в його літературній спадщині елементи „поетики" від елементів „поезії"; їх треба й розглядати і цінувати — з естетичного та соціологічного погляду — нарізно. Взявши за відповідну точку натуралістичну поетику, ми позбавили б себе змоги об'єктивно аналізувати його стиль, ігноруючи „поетику", ми не могли б розглянути причини його літературного успіху та його історико-літературного значіння. Отже, до двох неодмінних сторін історико-літературної монографії (літературна біографія автора та стилістична аналіза твору) долучається ще й третя. Вона стає між ними і певною мірою звязує їх. Це — історична аналіза свідомої поетики авторової. Залежність її від літературної біографії авторової — очевидна; навпаки, звязок її із стилем твору не може бути особливо симптоматичний тоді, коли ці два напрямки літературної діяльности фактично розходяться між собою, як у Золя. Однак, принципово, історія літературних стилів (що для неї літературна бібліографія править тільки за потрібну збірку сирого матеріялу) не може обійтися без історії поетичних наук: тільки за її допомогою вона може визначити межі конкретного історичного жанру (в даному разі — натуралістичного роману), оскільки всякий історичний жанр характеризується не тільки тим, що в ньому реально є (тоб-то своїм стилем), але й гаданим своїм змістом — нормативним каноном відповідної літературної школи. Рішучий вплив канона на літературну практику школи — тільки ілюзія; але ілюзія ця має самостійну історичну вагу.

Оці попередні міркування про три, варті принципіяльного розмежування, сторони літературного лиця Золя — біографію, поетику, стиль, — визначають порядок дальшого викладу. Зайва річ додавати. що соціяльне значіння літературної діяльности проходить через увесь образ письменника, отже окремої „сторони" не становить.

II.

Біографія Еміля Золя багато чим типова для письменника-професіонала, що живе в умовах крайньої спеціялізації інтелектуального труда. Тим часом, як його молодість і доба перших літературних спроб багаті на життьові враження та біографічні факти першорядної ваги, — дальше особисте життя письменникове бідне на зовнішні події й самостійного інтересу не мають: саме розквіт літературного таланту й максимальна інтенсивність літературної праці роблять з неї якийсь незначний придаток до літературної діяльности, що зосереджує в собі всю життьову та суспільну енергію великого романіста. І коли в певний момент Золя виходить на широку суспільну арену і на кілька років опиняється — всупереч своїм попереднім навичкам та особистому бажанню — в самому центрі політичного життя Франції, то цей знаменний епізод (участь Золя в процесі Дрейфуса) не тривав далі й змусив письменника послідовніше взятися до найцікавішої йому роботи — літературної. Однак, сама ця робота була б неможлива без багатого запасу особистих переживань, зібраного замолоду, перед тим, як остаточно визначилися шляхи літературної кар'єри.

Еміль Золя народився в Парижі 2 квітня 1840 року, в родині мішаної крови та змінного добробуту. Батько його Франческо (або Франсуа) Золя, венеціянець і родом, і громадянством, італієць з батька і грек з матери, був людина надто обдарована та дуже енергійна. Покинувши 1814 року, зараз же після поразки Наполеона I, військову службу (в артилерії), а незабаром після цього — і саме „Венеціянсько-Ломбардське королівство", звідки його вигнала ненависть до австрійської окупації, він став за цивільного інженера-будівника і після кількох років поневірянь та трохи авантурного життя (в Німеччині, Англії, Алжірі,) осівся на півдні Франції, в Марселі, як голова власного „технічного бюра" — установи, що провадила велику роботу, — тут опрацьовувала вона різні будівничі проєкти великого маштабу. Зазнавши невдачі з проєктом перебудування Марсельського порту зрошувальних та водогінних будівель у місті Е (Aix) — колишній столиці Провансу, десять років інженерові довелося вперто боротися з консервативно настроєною міською управою, а також з приватними власниками, що виступали проти відчуження відповідних земель. Під час однієї поїздки в справах до Парижу, 1839 року, він одружився з дочкою дрібного провінціяльного комерсанта, Обера, — жінкою, що нічого, крім пізнішої глибокої прихильности до сина, про неї не знаємо. Через рік після одруження і народився Еміль Золя.

Перші сім років свого життя Еміль пробув у Парижі, біля матери, поки батько їздив з Парижу в Прованс і з Провансу в Париж у своїх будівельних справах. 1846 року він почав, нарешті, закладати канал в Е, перемігши опір місцевих консерваторів, та наступного року застудився на будівельних роботах, заслаб і помер у Марселі, не лишивши після себе скільки-будь помітної матеріяльної спадщини.

Родина — син, удова та кілька її старих родичів — переселилася в Е, і кілька років даремно судилася з компанією, що фінансувала будування каналу, добиваючись якоїсь грошової винагороди. Надзвичайно скрутний матеріяльний стан родини, що настав після широкого життя до батькової смерти, показав Емілеві, з самого малечку, сумні сторони дрібно-буржуазного побуту і рано навчив його життьової самостійности. Як „єдину надію родини", його виховували можна сказати вільно; ніщо не заваджало йому палко любити природу (це вплинуло на його пізніший нахил до літературних описів — пейзажів та натюр-мортів), читати, а опісля — після вступу в місцевий колледж, 1852 року, — вправлятися у віршуванні (в ультра-романтичному дусі). Вчився він добре.

На початку 1858 року родина переїхала, з матеріяльних міркувань, назад до Парижу, де Еміль довго почував себе чужинцем. Скінчивши наступного року середню освіту в одному з паризьких ліцеїв — уже не добре, а аби-як (всю свою розумову енергію Еміль витрачав на величезне розміром,— почасти вже літературне, — листування із шкільними друзями в Е), юнак мав намір вивчити право (цього головним чином бажала родина), але два рази провалився (в Парижі і в Марселі), складаючи іспит на бакалавра. Сталося це не стільки через те, що він не був підготований, скільки через невміння приховувати свої особисті літературні уподобання. В результаті молодого Золя спіткала доля безробітного інтелігента (випадкова канцелярська служба з мізерним заробітком, голодування, то-що.)

Після такого життя, що надзвичайно загартувало волю Еміля Золя, — він не переставав мріяти про велику літературну кар'єру, — настає період порівняно забезпеченого існування, в звязку із службою у великому видавництві Гаше (Hachette), де Золя завідував відділом об'яв і виконував різні доручення більш-менш літературного характеру (1860 — 1865). Це — доба літературного учеництва, що її Золя дуже полегшив собі, де-далі більш знайомлячися з літературними колами. Досить легко й швидко перестає Золя віршувати і береться до белетристичної преси, й заразом зрікається юнацького романтизму на користь стабілізованого реалістичного стилю, що панував у художній

прозі 60-х років (твори Флоберові, Шанфлері, Дюранті, а особливо, „Жерміні Лясарже" Едмона та Жюля Гонкурів, що створила епоху 1865 р.), а також у літературній критиці (апогей літературного впливу Іполіта Тена). Критичні виступи в газетах „L'Evenement" та „Figaro" (книжна та малярська хроніка), з гострими вихватками проти літературних пережитків романтизму, створили Золя деяку, поки-що досить невелику популярність і дали йому змогу перейти на суто-літературний заробіток. До цієї доби належать ось які, більш-менш „нестиглі", твори: збірник дрібних белетристичних спроб „Оповідання для Нінон" („Contes á Ninon", 1864 — ще дуже бліда проза, з великою ліричною окрасою та з виразними слідами романтичного впливу); напів-автобіографічний роман „Сповідь Клода" („Confesion de Cloude", 1865 р.), де автор почасти використав свої спостереження над життям богеми; далі — „два роман-фейлетони", написані для газет тільки ради грошей, з силою всяких сантиментальних страхіттів — „Заповіт покійниці" („Le Vocu d'une morte", 1866 р.) та „Марсельські таємниці" („Les Mysteres Marseille", 1867 р.) — низька продукція, як пізніше признався сам автор.

Проте, одночасно з „Марсельськими таємницями" Золя творить і публікує перший свій „серйозний" роман — „Тереза Ракен" („Therese Raquin", 1867 р.) — твір, написаний під великим впливом художньої прози Гонкурів і присвячений квазі-науковій аналізі та змалюванню мук сумління (початкова назва роману: „Шлюб з кохання" („Un mariage d'amour"). Сюжет: жінка та її полюбовник убивають чоловіка і одружуються, але замість сподіваних радощів зазнають мук сумління, що, кінець-кінцем, довели їх обох до божевілля й до самогубства. Сила фізіологічних деталів у описах, спроба послідовно звести психічні явища на фізіологічні шокували читацьку масу і дали романові скандальний успіх. Те саме сталося з другим психологічним романом Золя — „Мадлена Фера" („Madelaine Ferat", 1868 р.), — що його друкували спершу як „фейлетон", у газеті „L'Evenement illustré" під заголовком „Сором" („La Honte") і мусіли були в останній частині дуже скоротити під впливом протесту читачів. Сюжет: героїня, заміжня жінка, підпадає, проти своєї волі, під безмежний вплив свого першого коханця, що його, — до шлюбу, — вважала вона за померлого; чоловік ревнує; героїня з одчаю, що не може знайти виходу з такого становища, заподіяла собі смерть. Патологічна тематика обох цих романів та брак інтересу до соціяльного боку життя не дозволяє зачислити їх до доби літературного розвитку Золя, хоча стилістично вони мало чим різняться від перших романів циклу „Ругон-Макарів".

Літературній популярності Золя в цей ранній період творчости дуже сприяли його полемічні твори, написані дуже гостро (як на ті часи) і почасти навмисне-зухвало. З них складено три відомі книжки: „Огидне мені" („Mes Haines", 1866 р.) — збірник літературної критики, „Мій салон" („Mon Salon", 1866 р.) — збірник художньої критики і „Едуард Мане" („Edouard Mane", 1867 р.) — апологія художньої творчости знаменитого (пізніше) маляра імпресіоніста, що, не вважаючи на всю слабу компетентність Еміля Золя в справах образотворчого мистецтва, далеко переважає, мірою художнього розуміння, зневажливе ставлення до маляра-новатора офіціяльних кіл мистецтвознавців та широкої публіки часів імперії.

Уся ця критична продукція створила Золя репутацію крайнього новатора, поставила його в таке становище, що й прихильні, і ворожі літературні угруповання звикли чекати від нього в майбутньому великих художніх подвигів (або лиходійств), при чому й сам Золя не зрікався такої позиції. Починаючи з другої половини 1868 р., побачивши, що літературний його талант цілком доспів, він заходжується коло грандіозного многотомного циклу романів, „Ругон-Макари", оцінюючи утворення цієї „природньої й соціяльної історії однієї родини за часів другої імперії" („Les Rougon-Macquart, histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second Empire", 1871 — 1893), як основну мету свого життя та літературної діяльности. Підготовчу роботу, щоб створити „генеалогічне дерево" „Ругон-Макарів", взяте в основу композиції циклу, автор виконав дуже швидко, але різні випадкові непорозуміння, а потім і загальна криза видавничої справи, в звязку з франко-пруською війною (1870 — 1871 р.) та її наслідками, затримали вихід перших двох томів до 1871 року. Проте, з другого боку, занепад імперії та запровадження буржуазно-демократичного режиму, що поступово стабілізувався у формі третьої республіки, призвело до великого підвищення котирування всіх „крайніх" літературних та художніх течій, що за Наполеона III природньо тяжили до республіканської опозиції. У звязку з цим матеріяльне становище Золя стабілізується: бувши одночасно звязаний і забезпечений довгострочним договором з видавництвом Локруа,—договором, що стосувався всього циклу „Ругон-Макарів" і згодом був перепроданий великому видавництву Шарпантьє, — Золя мав уже (і разом з тим мусів) сконцентрувати своє особисте життя на систематичній і надзвичайно клопітній роботі, — на творенні своєї капітальної літературної праці, — при чому тільки виняткова працездатність авторова допомогла порівняно швидко здійснити цей намір, грандіозний своїми текстуальними роз-

мірами, а ще більше кількістю покладеної праці. Створити двадцять високохудожніх та без самоповторення романів протягом двадцяти-п'яти років (окрім мало не десятка томів критичного та художнього змісту, що стоять поза даним циклом романів), це рекорд літературної продуктивности і з ним порівняти можна хіба тільки Бальзакову „Людську комедію" (Balzac „La Comedie humaine"), серію романів, ще численнішу, але сконструйовану багато вільніше, і до того ще й незакінчену. Не дивно, що особисте життя Золя за ці два десятки років відступає на задній план перед його літературною діяльністю: письменник замикається в своїй професії. Зовнішне це виявилося в тому, що він переїхав з Парижу до Медану — досить глухого закутка поблизу столиці, — куди письменник утік 1877 року від готувань до паризької всесвітньої виставки 1878 р., і де він надовго осів, перериваючи свою вперту літературну працю тим, що в справах їздив часто до Парижу та мандрував, недовго, по Франції (пізніше також і по Еспанії), щоб збирати побутовий та пейзажний матеріял для своїх творів. Ні великий успіх „Западні", — сьомого тому „Ругон-Макарів" (1877 року), що з нього починається велика літературна слава Золя,—ні наступний за цим шлюб, — на диво щасливий і спокійний, — не вплинули дуже на його особисте життя, цілком збудоване за принципом „Nulla dies Sine linea („Жодного дня без рядка") [1]

Естетична та соціологічна аналіза циклу „Ругон-Макарів", що являє собою кульмінаційний пункт (точніше період) у художній творчості Золя, належить уже не до літературної біографії письменникової, а до інтерпретації його літературної спадщини, поданої в дальших частинах нашого начерку. Тут ми згрупуємо тільки окремі романи за їх соціяльною тематикою, при чому, не спиняючись, із очевидних причин, на сюжетній схемі кожного з них, скажемо про ті романи, що з'явившися дістали найбільшої похвали зліва, найбільшого літературного скандалу справа, найбільшого успіху серед читацької маси; вони являють собою, по суті, найдоспіліші та найхарактерніші зразки белетристичної продукції Золя [2].

1. Чи не найбільшу увагу Золя приділяє французькій буржуазії в усіх її формах та виявах; тут і родинний побут дрібної буржуазії (в гостро-сатиричному освітленні): „Накип" (X — „Pot-Bouille , 1882);

---

[1] Девіза, вирізана на кемені в робочому кабінеті Золя в його меданському маєтку, перетвореному 1906 року,—згідно з заповітом його вдови,—на власну санаторію для кволих дітей.

[2] Позначені далі знаком + римські цифри в дужках показують хронологічну й тематичну (фабульну) послідовність поодиноких романів у межах циклу.

і типова любовна історія в середньо-буржуазному оточенні: „Сторінка кохання“ (VIII — „Une Page d'Amour“, 1878); „Щастя Ругонів“ (I — „La fortune des Rougon“, 1871) і „Завоювання Пласану“ (IV — „La Conquette de Plassans“, 1874) змальовують побут провінціяльної буржуазії, „Радість життя“ (XII — „Lajoie de vivre“, 1884) — буржуазію сільську, „Черево Парижу (III — Le Ventre de Paris“, 1873) і „Дамське щастя“ (XI — „Au Bonheur des Dames“, 1883) — паризьку дрібну й велику комерцію; нарешті, „Здобич“ (II — „La Curee“, 1871) і „Гроші“ (XVIII — L'Arqent“, 1891) — сфери великих фінансових спекуляцій.

2. З тематичного погляду долучаються до попередньої групи романи, присвячені окремим сторонам буржуазної держави: „керівним сферам“ та урядовцям — „Його ясновельможність Ежен Ругон“ (VI — „Son Excellence Eugene Rougon“, 1876), армії та війні — „Розгром“ (XIX — „La Débâcte“, 1892), напівсвітським колам і проституції — „Нана“ (IX — „Nana“, 1880).

3. Католицькій церкві та ідеологічно залежним від неї шарам суспільства присвячено: „Помилка абата Муре“ (V — „La Faute de l'abbe Mouret“, 1875), „Мрія“ (XVI — „Le Rêve“, 1888); почасти також „Завоювання Пласана“.

4. Ідеологічну надбудову буржуазної культури змальовано в романах: „Творчість“ (XIV — „L'oeuvre“, 1886) — світ мистецтва і „Доктор Паскаль“ (XX — „Le Docteur Pascal“, 1893) — світ науки.

5. Нарешті, чотири романи присвячено світові трудящих та експлоатованих — робітникам: „Западня“ (VII — L'Assommoir + 1877) і „Прорість“ (XIII — „Germinal“ + 1885), залізничним службовцям і робітникам: „Людина звір“ (XVII — „La Bête humaine“, 1890), селянам: „Земля“ (XV — „La Terre“ + 1887).

Багато з цих романів — незабаром, як вони з'явилися, — перероблено для театру (при чому Золя дуже допомагали театрали — співробітники). Одначе, художня продукція Золя за даний період цим не обмежується. 1874 року вийшов збірник його дрібних белетристичних творів „Нові оповідання для Нінон“ („Nouvlaux kontes le Ninon“, 1880),— новела „Атака млина“ („L'Attaque du Moulin“) уперше надрукована на чолі збірника „Меданські вечори“ („Les Soirees de Medan“); згодом цю новелу сам Золя переробив на ліричну драму (1893). Згаданий збірник, де взяли участь тільки найближчі учні та однодумці Золя, був великою історико-літературною подією: тоді бо остаточно оформилась у французькій художній літературі натуралістична школа, а Золя всі визнали за її проводиря, тоді, нарешті, вперше яскраво виявилися соціяльно-ідеологічні тенденції цієї школи (оповідання Золя.

Мопасана, Гюйсманса, Геніка і Алексіса, що з них складався цей збірник, об'єднані між собою тематикою франко-пруської війни в надзвичайно гострому антимілітаристичному освітленні).

В галузі літературної критики та нормативної теорії літератури Золя переводить 1879—1888 р.р. енергійну кампанію за натуралізм, що став видатною та почасти навіть модною літературною течією, починаючи з великого успіху „Западні" (1877). Більшість полемічних, критичних і тереотичних статей Золя, що належать до цього періоду, зібрано й надруковано в таких книгах: „Республіка й література" („La Republique et la litterature", 1879); „Експериментальний роман" („Le Roman experimental", 1880); „Натуралізм у театрі" („Le Naturalisme an Théâtre", 1881); „Наші драматурги" („Nos auteurs dramatiques", 1881); „Романісти - натуралісти" („Les Romanciers naturalistes", 1881); „Літературні документи" („Documents littéraires", 1881); „Одна кампанія" („Une campagne", 1882). До змісту цих творів нам ще не раз доведеться повернутися. Зазначимо тут, що багато з цього, — одночасно, як з'являлося у французькій пресі, — друковано в руському перекладі в журналі „Вестник Европы", де Золя з 1875 року був за співробітника через І. С. Тургенева („Паризькі листи" та инші статті).

Нарешті, 1878 року Золя випустив у світ (під загальним заголовком „Театр") свої „три освистані п'єси", що ними колись хотів завоювати паризьку сцену. „Тереза Ракен" („Thérese Raquin", 1873 — драматизація раннього роману такої самої назви, що мала на сцені тільки 9 вистав), „Рабурдени-спадкоємці" („Les Héritiers Raburden", 1874, мала 17 вистав) і „Трояндовий пуп'янок" („Le Bouton de Rose" 1878, спричинилася до великого театрального скандалу й мала тільки 7 вистав). Цей сценічний неуспіх примусив Еміля Золя надовго зректися самостійної драматичної діяльности і тільки брати участь у драматизації окремих романів з циклу „Ругон-Макарів"; навпаки, заради своєї манії — виставляти свою кандидатуру у Французьку Академію (твердиню ворожих натуралізмові літературних течій) — він не соромився ніяких провалів та глузувань (наслідок — його забалатували 31 раз!), бо робив це тільки для літературної агітації за натуралізм.

Скінчивши цикл „Ругон - Макарів", Золя негайно береться до нового, короткого циклу романів „Троє міст" („Les Trois villes", 1894 — 1897). Головний герой усього циклу, священик П'єр Фроман, поступовно розчаровується—спершу в офіціяльньому та народньому католіцизмі. далі в католіцизмі „очищеному" („християнський соціялізм",

щоб, кінець-кінцем, порвати з християнством взагалі та перейти до світського та родинного життя. Цим трьом стадіям його ідеологічної еволюції відповідають три романи: „Лурд“ („Lourdes“, 1894 р.)— про прощу до явленних „чудотворних“ святощів — божої матери в місті Лурді (біля підгір'я Піренеїв); „Рим“ („Rome“, 1896) — про папський двір та режим, і „Париж“ („Paris“, 1897) — роман скорше суто-ідейного, ніж дескриптивного характеру, великою мірою присвячений хвилі анархічних замахів у Парижі 90-х років, замахів, що Золя намагається протиставити ним ідеал творчої наукової роботи ради людського добробуту.

1898 року суто-літературна діяльність Еміля Золя несподівано припиняється в звязку з його мужнім суспільним виступом за капітана Дрейфуса, несправедливо обвинуваченого в державній зраді та шпигунстві й засудженого — на підставі фальшивих документів, що фабрикували його вороги, — на довічне ув'язнення на знаменитому „Чортовому острові“ біля берегів Каєни. Хвиля мілітаристичної, реакційної та антисемітської (в звязку з походженням Дрейфуса) агітації до того захопила „громадську думку“ під час процесу Дрейфуса й безпосередньо після нього, що цей виступ Золя (лист „Я обвинувачую“, адресований президентові Французької республіки й надрукований у газеті „Le Auroге“ 13 січня 1898 р.) треба оцінювати, як учинок героїчний. Наше покоління, що перебуло світову війну й характерну для неї скрізь і всюди шпикоманію (а надто поширену у Франції), може, звичайно, вважати справу Дрейфуса за порівняно дрібний епізод серед злочинів французької буржуазної „демократії“, але в стабілізованій соціяльній атмосфері 90-х років, сповненій демократичних ілюзій, процес цей сприймали зовсім инакше і він швидко набув великої соціяльно-символічної ваги. Озброївшись проти Дрейфуса та його оборонців, націоналістичні кола буржуазії об'єдналися і з військово-бюрократичним світом і з залишками монархічної та католицької реакції, щоб боротися з соціялістами та радикально-настроєною дрібною буржуазією. Всі пружини урядового впливу пущено тоді в роботу, щоб не дати переглянути процес та дискредитувати тих, що вимагали його. В наслідок виступу Золя позбавлено ордену почесного легіону і в лютому 1898 р. на швидку руч засуджено на рік ув'язнення і до 3000 франків штрафу „за образу французької армії“; скасований з суто-формальних міркувань присуд ухвалено вдруге в липні 1898 р. Рятуючи себе не так од в'язниці, як од несамовитого цькування „антидрейфусистів“ — цькування, що загрожувало скінчитися судом Лінча,—Золя на деякий час емігрував

до Англії (1898 — 1899) і вернувся тільки після своєї амнестії та судової реабілітації Дрейфуса, що завдала незнаного вдару моральному авторитетові французького генералітету та офіцерства й французьких керівних кіл (суспільну атмосферу, — але не факти, — справи Дрейфуса подає у формі дотепного шаржу Анатоль Франс у своєму „Острові пінгвінів“).

Цей короткий період громадської діяльности дуже прискорив і зміцнив ідейний поворіт Золя до соціялізму, що помічався вже в попередніх літературних творах, зокрема в „Прорісті“ („Жерміналі“, 1885) та в „Грошах“ (1891). Дальший і останній цикл романів Золя „Чотири Євангелії“ („Les quatre Evangiles“, 1899 — 1903) наближається, своїм характером, до соціяльної утопії; завдання його — прославити „чотири основні етичні принципи“ (згідно з концепцією авторовою), що відповідають заголовкам окремих романів. У „Плодючості‘ („Fecondite“, 1899) вихвалено волю до народження дітей і саме народження, як основну умову існування та розвитку людности; в „Праці“ („Travail“, 1901) виставлено принцип загальної праці, що веде до соціяльної гармонії (це белетристичний панегірик соціяльно-утопічної системи Фур'є); в „Істині“ („Verité“, 1903) вихваляється загальну освіту, що веде (на думку авторову) до загальної рівности та братерства: сюжет роману — судове переслідування й реабілітація педагога — єврея Сімона — в багато дечому відтворює історичні дані Дрейфусової справи; нарешті, четвертий роман мав називатися „Справедливість“ („Justice“) і трактувати проблему цієї найвищої „соціяльної доброчинности“, але зостався ненаписаний: 28 вересня 1902 року, незабором після того, як остаточно обробив „Істину“, Еміль Золя нагло помер од чаду. Тільки через шість років після його смерти громадський гнів за участь письменникову в процесі Дрейфуса так утишився, що тіло великого романіста перенесено в Пантеон, під величну баню колишньої церкви святої Женев'єви (церкву, що Велика Французька Революція перетворила на світський храм, написавши на його фронтоні: „Великим людям — вдячна вітчизна“ („Aux grands hommes la patrie ceconnaissante“).

До останніх художніх творів Золя належить кілька більш-менш ліричних драм: „Месідор“ („Messidor“, 1898), „Ураган“ („L'Ouragan, 1901), „Дитина-король“ („L'Enfant roi“, 1902), що не варті особливої уваги. Листування Еміля Золя видано двома томами 1907 — 1908 р., окрім його листів до Гонкурів, що досі переховувалися в неприступному „архіві братів Гонкурів“ і вперше виходять у світ тільки цього року.

II.

Починаючи розгляд літературної спадщини Еміля Золя і зокрема звязаного з його ім'ям натуралістичного напрямку в художній прозі, зазначимо насамперед, що звичайне читацьке уявлення про художній натуралізм у літературі — „об'єктивний неприкрашений опис найтемніших сторін людського життя, найтемніших людських інстинктів"— явно недосатнє, та навіть гірше: воно не має в собі жодних певних ознак, що можуть стосуватися конкретного художнього твору. Коли розуміти його буквально, воно складається із загальних виразів дуже невиразного змісту. „Об'єктивність" у змалюванні життя потребує, очевидно, певного критерію, що за нього не може бути саме життя, хоча б уже тому, що перш, ніж життя змальовувати, його треба для цього якимсь об'єктивним способом пізнати й зрозуміти. „Темні сторони людського життя" можна визначати по-різному, залежно від загального світогляду того, хто про них говорить. Навіть сама „неприкрашеність" опису завжди й неминуче зостається відносною й характеризується, виходить, не тим, що бракує певних „прикрас" взагалі, а тим, що бракує певних „прикрас", тоб-то відмовленням од літературних способів певного попереднього стилю. Коротше кажучи, кожне слово в наведеній вище формулі потребує історичної інтерпретації, потребує історичного освітлення літературних норм і концепцій. З цієї історичної інтерпретації ми й почнемо.

У своєму безпосередньому значінні — єдиному, що існувало протягом XVIII століття і раніше — „натуралізм" означає науку тих, „хто заперечує існування божества і твердить, що існує тільки єдина матеріяльна субстанція, наділена різними властивостями" (Дідро); з філософського погляду, натуралїзм сходить, значить, на матеріялістичний монізм. Звичайно, проте, що художньої літератури таке значіння терміну стосуватися не може. В естетиці „натуралізм" означає ту теорію, що згідно з нею мистецтво повинне бути тільки відтворенням природи. Тут ми стоїмо вже „ближче до істини", хоча таке визначення не дозволяє певно розмежувати натуралізм і реалізм,—а воно ж очевидне, що у Франції літературний натуралізм епохи третьої республіки був безпосереднім продовженням літературного реалізму епохи другої імперії. На ділі, поняття „художнього натуралізму" звязане не стільки з поняттям „натури" (природи), скільки з поняттям „натураліста", тоб-то природника, і згрунтоване на аналогії між методом праці в природника і методом праці в белетриста-реаліста, що так само, певною мірою, спостерігає, класифікує та узагальнює певні групи життьових явищ. У цьому розумінні поняття „натуралізм" дуже

поширюється уже в половині XIX століття (у Бодлера, Флобера, Віктора Гюго й инших), і саме цей його відтінок править Золя за відправідну точку в його теоретико-літературних працях, в передмові до 2 видання „Терези Ракен" і в дальшому; при чому він, одначе,ускладняє його багатьма додатковими постулатами (що якраз і характерні для специфічних рис поетики Золя), а також укладає в нього ввесь ідейний патос, звязаний з пишним розквітом природничих наук та наукового позитивізму в середині та в другій половині минулого століття.

Справді, ідейний бік натуралістичного руху в літературі ґрунтується на позитивній філософії Огюста Конта, що, своєю чергою, була скінченою систематизацією старого раціоналізму енциклопедистів XVIII стол. (через посередництво Кондорсе та Сен-Сімона). Принцип систематичного поширення „здорового розуму" на всі речі й галузі, приступні людському розумові, набув величезного престижу в середині XIX століття, в наслідок численних наукових винаходів, що поширили природничо-наукове знання на багато нових ділянок дійсности й створили сучасну хемію, біологію, фізіологію, медицину і инш. Постійне чекання нових чудес, що їх точна наука, в тісному союзі з демократичним суспільством, створить на добро всьому людству, захоплювало не тільки учених-природників, як от Бертело або Клод Бернар, а захопило і літературне оточення, спонукало величезних та плідних наслідків чекати від уподібнення — хоча б часткового, хоча б умовного — праці літератора з працею дослідника природи.

Звичайно, загальних тенденцій такого характеру — до точности матеріяльних і психологічних описів, до суворої правдоподібности фабули (по змозі, запозиченої з реальної дійсности), до життьової угрунтованости літературних типів то-що, — не досить, щоб виразно розмежувати реалізм і натуралізм, та навіть роман реалістичний і роман романтичний: з цього погляду найсимптоматичніша конкретна літературна продукція Бальзакова та Флоберова, що, поруч зазначених угорі ознак, має в собі багато дечого, зовсім чужого духові позитивістської філософії; а проте, схильний до авантурности й фантастики романтизм Бальзаків, утрований екзотизм Флоберів не менше характерні для цих письменників, ніж грандіозна програма соціологічного і суто-дескриптивного роману, що їх накреслив Бальзак у передмові до „Людської комедії" (1842), або відоме твердження Флоберове, що „роман повинен бути науковий, тоб-то зоставатися в межах правдоподібних узагальнень". Але сама загальна ідейна атмосфера позитивізму, що охопила собою і літературні кола і поступові

читацькі сфери 60-их та 70-их років, примушувала їх бачити в „Мадам Боварі" Флоберовій зразок реалістичного й наукового роману й цінувати всю його літературну творчість, насамперед, як продукт пильного спостереження та сумлінного опису, а не естетичної фантазії (сам автор був дуже таки незадоволений з цього), а Бальзака вважати за „великого реаліста" (так його назвав Іполіт Тен; визнавши літературну спадщину цього письменника за „величезний склад документів про людську природу, що їх ми маємо", попереднє покоління читачів або відкидало творця „Людської комедії", як ініціятора й типового представника „літературної індустрії", або вихваляло його, як віртуоза-романтика). Отже, літературний реалізм і натуралізм придбав високохудожні прототипи й наступність літературної традиції, головним чином, через змінене літературне сприйняття попередніх художніх творів — через зміну історико-літературної їхньої функції. Ця однобічна, неспроможна з наукового погляду, але надзвичайно плідна на практиці, інтерпретація попередньої літературної еволюції досягла гегемонії наприкінці 60-х років у наслідок критичної й теоретико-літературної діяльности Іполіта Тена та художньої практики братів Гонкурів.

Тен показав себе як критик великого маштабу, головним чином за час між 1855 та 1865 р. р.; це десятиріччя і є доба зростання та оформлення літературного реалізму. Критична діяльність Іполіта Тена була, власне, випадкова трохи; натрапивши на цілий ряд об'єктивних перешкод у своїй початковій науковій роботі в царині філософії та психології, він примушений був тимчасово взятися — без великої охоти — до критики й теорії мистецтва взагалі і літератури зокрема. Величезний престиж, що його дійшов він у цій галузі, пояснюється тим, що Тен підходив до даних проблем із закінченим філософським світоглядом, і той світогляд дозволяв йому давати систематичний виклад і наукове уґрунтування нових естетичних принципів там, де инші обмежувались фрагментарними ескізами. Не дивно, що ідейний його вплив став вирішальним для цілого покоління романістів (Золя, Мопасан, Бурже та багато инших). „До мислення цього могутнього інтелекта, — писав про нього згодом Анатоль Франс, близько 1870 р., — почували ми палкий ентузіязм, свого роду релігійну пошану. Те, що він ніс нам із собою, це було — філософія й історія, це було метод і спостереження, це було факт і ідея, це було філософія історії, це було, нарешті, наука".

Створюючи теорію реалізму в літературі, Тен послідовно застосовував до цієї галузи основні тези Контівського позитивізму: що

психологія є тільки частковий відділ фізіології, що вивчення вдачі сходить на вивчення темпераменту, що фізичне оточення визначає собою особисту долю людини, що історія індивідуумів, як і історія народів, підлягає як-найсуворішому детермінізмові. Всі ці доктрини літературне покоління 60-их років (серед нього й Еміль Золя) сприйняло дуже прихильно, бо вони як-найкраще відповідали його власним ідейним прагненням. Але найбільше значіння мав той факт що Тен визначав завдання художньої літератури (й прагматичної історії), як збирання соціяльних та психологічних (тоб-то, насамкінець, фізіологічних) документів, щоб науково пізнати людину. „Я гадаю,—казав Тен 1861 р.,—що кожна освічена й розумна людина може, зібравши дані свого особистого досвіду, скласти один або два гарні романи, бо, насамкінець, роман є не що инше, як збірка експериментальних даних". 1865 р. він висловився ще ясніше: „Від роману до критики й від критики до роману відстань за наших часів не велика. Якщо завдання роману — показувати те, що ми є, то мета критики — показувати те, чим ми були. І роман, і критика являють собою тепер велику анкету про людину, про всі відміни, про всі становища, про всі розквіти, про всі виродження людської природи. Своєю серйозністю, своїм методом, своєю суворою точністю, своїми перспективами й своїми наміями і той, і та наближаються до науки". У цих і подібних висловах Тенових є вже, по суті, більшість теоретичних передумов натуралістичного роману: цілковита свобода вибрати сюжет (не боячись обвинувачень у порнографії), композиційна перевага описових частин, доведених до фотографічної детальности, ігнорування традиційної „літературної рівности" стилю. Не менше значіння мало негативне ставлення Тенове до „моральних вимог", що їх ставили літературі (література є форма пізнання, а пізнання й мораль не мають між собою нічого спільного). „Зло й добро, — заявив він у вступі до своєї „Історії англійської літератури" (1864), — це такі самі природні продукти, як вітріоль і цукор". Золя поставив згодом цю фразу, — що свого часу наробила великої бучі, — як епіграф до 2-го видання „Терези Ракен" — свого першого більш-менш натуралістичного роману.

Ми не можемо тут докладно розглянути й схарактеризувати літературну творчість братів Едмона та Жюля Гонкурів; скажемо тільки, що історико-літературна вага цих малооригінальних белетристів була систематична реалізація тих передумов реалістичного роману (в Тенівському дусі), що вже були в художній прозі попереднього літературного покоління (орієнтація на соціологічний роман у Бальзака, пильне й методичне збирання матеріялів у Флобера, народня й, так би мовити,

вулична тематика у Шанфлері), але відступали в цих романістів на задній план під тиском тенденцій иншого характеру — романтизму в Бальзака, екзотизму та принципу „мистецтво для мистецтва" у Флобера, крайньої сюжетної одноманітністи в Шанфлері, що принципово обмежував свою тематику обсягом персональних спостережень. Послідовне запровадження всіх згаданих норм літературних та таке саме послідовне уникання всіх пережитків романтизму зробили з роману Гонкурів „Жерміні Лясерже" (Edmond et Iules de Goncourt, „Germinie Lacergeux", 1865) перший справжній, а не ілюзорний, як „Мадам Боварі" Флоберова — зразок реалістичного роману. По суті, ми можемо тут уже говоритн про роман натуралістичний, через те що крім усього канона Тенівської поетики, в цьому й у дальших творах Гонкурів здійснено ще один літературний принцип, що став,—як побачимо далі, — за одну з підвалин для теорії натуралістичного роману Золя: принцип документальности. Гонкури перейшли до белетристики від науково-популярних монографій з історії французького суспільства XVIII століття, — з його мистецтва, звичаїв, побуту, обставин то-що, вони принесли з собою тенденції до широкої документації, до збирання величезної кількости матеріялів, і зробили з цього способу підготовчої роботи коло літературного матеріялу неодмінний принцип. „Сучасний роман,—казали вони,—твориться за допомогою документів усних, або записаних з натури, подібно до того, як історію твориться за допомогою документів писаних. Історики розповідають про минуле, романісти — про сучасне" (зазначимо характерне для Тенівського позитивізму ототожнення завдань історіографії та белетристики).

Цікаво, що, претендуючи, — як і Золя пізніше, — на те, щоб творити „історію сучасного суспільства в його різних соціяльних аспектах", Гонкури виявляють рівночасно, як і Золя — пізніше — виразну пристрасть до сюжетів, хоча й списаних з натури, але паталогічних своїм змістом, — сюжетів, що від них „нерви сіпає і серце обливається кров'ю"; при цьому, коли Гонкури виправдувалися тут, кокетливо покликаючись на „особисту пристрастність, нервовість, хворобливу вразливість", то Золя вважає за краще зовсім про це не говорити. Цей факт треба пам'ятати, — далі він буде нам ключем, щоб об'єктивно художньо розуміти поетику й поезію Золя.

Зрікшися — головним чином під впливом Тенової теорії та практики Гонкурів — сентиментального романтизму своєї ранньої молодости, Золя, по-перше, не заходить у своїх теоретико-літературних висловах далі від систематичного утрування принципів Тенівської

естетики; так, у своїй доповіді „Визначення роману“ („Definition du roman“), поданій 1866 року одному з французьких наукових конгресів, Золя переважно викладав Тена, заявляючи, що мета літератури — сміливо й повно вивчати людське серце, що психологія беззаперечно підлягає фізіології, що мистецтво це свого роду зовнішня секреція: „наше тіло потіє красою наших творів“ та инш., і в зазначеному вгорі декларативному передньому слові до „Терези Ракен“ знаходимо вже відомі нам мотиви: „Я хотів вивчити темпераменти, а не вдачу... Моя мета була насамперед мета наукова. Прочитайте роман уважно, і ви побачите, що кожний розділ це є дослідження цікавого фізіологічного випадку“. Зяйва річ доводити, що знання Золя з фізіології й медицини за тієї ранньої доби творчости були дуже фантасмагоричні, він і сам, очевидно, був далекий тут від ілюзії. Принаймні, в одному з його інтимних записів 1868 р. знаходимо таку програму роботи, цікаву своїм своєрідним скептицизмом: „Байдуже, чи визнано основний чинник („le fait gènèrateur“) за абсолютно правдивий; він повинен бути, насамперед, науковою гіпотезою, взятою з медичних трактатів. Але коли цей чинник взято за основу, коли я прийняв його за аксіому, то треба математично вивести з нього всю книгу. Засвоїти, насамперед, певну філософську тенденцію не на те, щоб її викладати, а щоб надати звязности своїм книгам. Найкраща була б матеріялізм, я хочу сказати — віра в такі сили, що до них мені ніколи не треба буде давати пояснень. Слово „сила“ не компрометує“.

Щоб говорити про самостійне розроблення проблеми натуралістичного роману в Золя, треба вдатися (з хронологічного погляду) до його критико-полемічної кампанії за натуралізм (1879—1882 рр.) і зокрема до його книги „Експериментальний роман“ (1880), де він виклав свою „поетику“ як-найвиразніше та систематично.

Теорія експериментального роману — це парадоксальне перенесення в галузь художньої літератури принципів методики медицини, що їх подав Клод Бернар у своєму знаменитому „Вступі до експериментальної медицини“ („Claude Bernard, Introduction à la medecine experimentale“, 1865). Полемізуючи проти лікарів, що вважали медицину за прикладну вмілість і заперечували, що можна перетворити її в науку (досить поширений за тих часів погляд), Клод Бернар доказує в своїй класичній праці, що медицина стане точною наукою, коли в усьому виходитиме з фізіології, застосовуючи, — подібно до хемії або фізики, — експериментальний метод дослідження. При цьому Клод Бернар як-найточніше визначає різницю між звичайним спостереженням та науковим експериментом (що його методично організує

і відмінює з власної волі дослідник), а також докладно розробляє проблему взаємин між експериментом і гіпотезою.

Золя, як він сам признається, широко скористався в „Експернментальному романі" з тез та аргументації Клода Бернара.

„Я обмежуся тут, — заявляє він на початку книги, — роботою адоптаційного характеру, бо експериментальний метод дуже поважно встановив Клод Бернар у Його „Вступі до експериментальної медицини". Ця книга того вченого, що авторитет його — непорушний, стане за солідну базу мені... Здебільша мені буде досить замінити слово „медик" на слово „романіст", щоб зробити мою думку зрозумілішою і надати їй строгости наукової істини".

Ідучи за цим, трохи наївним паралелізмом, Золя каже, що до 1865 року роман був тільки мистецтвом; уява панувала в романіста, отже, здебільшого (Золя робить часткові винятки для Бальзака та Флобера) між белетристикою та наукою не було нічого спільного. Але,—говорить Золя, — белетристика[1] дуже легко стане наукою, як тільки вона почне ґрунтуватися на позитивістичній психології (тоб-то на фізіології) і перейде від спостереження до експерименту. Але що означає експеримент у белетристиці? Немає нічого простішого: ми спостерігаємо певний факт, індивідуальний чи соціяльний; ми вигадуємо якусь ситуацію, для контролю над спостереженням — це буде передумова книги, „гіпотеза"; ми перевіряємо цю гіпотезу — це завдання оповідання, фабули; розвязання фабули це й буде цінний наслідок експерименту.

„Насамкінець, вся операція в тому, щоб брати факти з життя і потім дослідити механізм фактів, діючи на них через відміну зовнішніх обставин та оточення".

Отже, романіст зможе, — на думку Золя, — після кількох спроб пояснити, якщо не причини наших дій та їхню модальність (тут Золя сміло наслідує Клода Бернара, що твердив, — згідно з ортодоксальним позитивізмом, — що мета наук і є саме відповісти на питання „як?", а не на питання „чому?"). Далі, дійшовши до кінцевого формулювання соціяльних та загально-людських законів походження, романіст зможе впливати на реальну дійсність, охороняти здоров'я соціяльного тіла або лікувати його від хвороб. Така мета виправдує собою, зокрема, вживання в белетристиці ситуацій, з морального погляду небезпечних.

---

[1] Саме в цьому—розширеному—значінні треба скрізь розуміти в Золя термін „роман".

Нема нічого легшого, як іронізувати з усієї цієї концепції Золя, що прирівнює розумові операції з власними уявленнями до експериментування над живими людьми та реальними фактами. Куди тяжче і, разом з тим, навчальніше — пояснити, як фантастичну оцю теорію могли взагалі приймати серйозно як сам Золя, так і його прихильники та вороги (Тен, між иншим, категорично відкинув її своїм упертим та досить красномовним мовчанням). Річ у тім, що міркування Золя були б бездоганні, якби припустити, що романіст має внутрішній критерій або почуття, що дозволяє йому без жодних дальших міркувань визначити, яке поводження літературного героя в певній ситуації відповідає реальній дійсності, а яке — не відповідає. Зайва річ доводити, що припущення такої інтуїції суперечить не тільки позитивістичній, але й усякій більш-менш науковій теорії пізнання. А проте, це було мало помітне саме літературним колам 70 — 80-х років, бо, захоплюючись природничо-науковим позитивізмом, кола ті були заразом і мало обізнані з конкретним змістом природничих наук та методологічними їхніми передумовами, через суто-філологічний характер своєї освіти (почасти навіть з відтінком схоластицизму). Механічне сприйняття готових формул природничо-наукового позитивізму та невміння розібратися в його науковій суті вело до характерного для буржуазного мислення фетишизму абстрактних понять, що його сам позитивізм Контів і Тенів не міг уникнути, бо він являв собою в цілому, — як відомо, — ідеологію радикальних шарів дрібної буржуазії; єдина гарантія проти фетишизму абстрактних понять — діялектичне мислення, а воно несполучне з грубим догматизмом Контовим. У Золя та в його теоретичних послідовників фетишизм абстрактних понять загострився на фетишизм природничо-наукової термінології; і саме в такому аспекті треба розглядати й цінувати не тільки історію експериментального роману, що належить самому Золя, але й инші, — менше послідовні, — спроби наблизити літературну діяльність белетриста до об'єктивно-наукового дослідження. Вся суть тут у догматичному оперуванні з терміном „пізнання", перенесеному в готовому вигляді з природничих наук у художню літературу, не зважаючи на специфічні завдання її. Безумовно, література має серед инших функцій функцію пізнавальну, але ця функція скерована, насамперед, на пізнавання соціяльної психології та ідеології того суспільного оточення. що до нього належить сам автор, а не того, що змальовано в творі „Розгром" Еміля Золя — чудовий історичний матеріял для того, хто хоче дослідити, як ставилася французька радикальна дрібно-буржуазна інтелігенція 80-их років до франко-пруської війни 1870 — 1871 р. р.,

але той, хто захоче дослідити саму французьку війну, той удасться до менше художніх, але об'єктивніших, джерел — для нього матеріяли, що їх призбирав Еміль Золя для свого „Розгрому", будуть багато цінніші, ніж сам „Розгром" у своєму літературному оформленні.

Переходимо до висновку. Цілий ряд економічних та соціяльних чинників (швидкий розвиток науки й техніки, зростання громадського престижу та впливу інтелігенції, занепад останніх пережитків феодальної держави, в особі реставрації, розвиток робітничого руху, що послабив агресивність великого промислового капіталу проти дрібного та т. ин). призвів у Франції, в середині XIX століття, до великого суспільного й політичного зміцнення дрібної буржуазії та дрібно-буржуазної інтелігенції, — навіть монархія Наполеона III, бувши переважно класовим органом великої буржуазії, мусіла на практиці раз-у-раз поступатися перед дрібною буржуазією. В звязку з цим, надзвичайно зміцнюється вплив природничо-наукового позитивізму, — філософської ідеології дрібно-буржуазного радикалізму, — на всі сторони інтелектуального життя. В галузі художньої літератури позитивізм справедливо оцінює величезну соціяльну вагу мистецтв, але через свою догматичність, характерну для дрібно-буржуазного мислення, недооцінює класового характеру самої літературної творчости, ототожнюючи пізнавальні елементи її з об'єктивним соціологічним пізнанням.

Така теоретична позиція а так само й догматичне ігнорування не пізнавальних (емоціональних і естетичних) соціяльних функцій мистецтва доводять до помилкових спроб перетворити літературу в знаряддя наукової соціології; серед цих спроб теорія натуралістичного роману, що її найпослідовніше опрацював Еміль Золя, має, хоч яка вона методологічно безсила, велику теоретико-літературну вагу, як свого роду логічне „приведення до абсурду" принципу: „література як засіб об'єктивного пізнання".

Треба ще сказати, що коли методологічні передумови теорії художнього натуралізму в самому корені були помилкові, то й конкретні природничо-наукові (переважно медичні) дані, що на них письменники-натуралісти будували сюжети своїх творів, досить далеко стоять від справжньої науковости.

В „Експериментальному романі" Золя, — як ми бачили вище, — конечну мету романістові ставить визначати соціяльні та психологічні закони людського поводження й цій стороні літературної діяльности надає величезної принципіяльної ваги.

„Коли ми з часом матимемо до своєї розпорядимости наукові закони, лишиться нам тільки впливати на індивідів, на суспільні шари,

щоб досягти кращого соціяльного ладу. Отак саме ми беремося до практичної соціології, при чому наш труд сприяє розвиткові політичних і економічних наук. Я не знаю благороднішої роботи, ні такої, що має ширше застосування. Бути господарем добра і зла, регулювати життя, регулювати суспільство, розвязувати, насамкінець всі проблеми соціялізму, вирішуючи експериментально проблеми злочинности[1] чи не означає це — бути найкориснішим та найморальнішим робітником у межах людської праці?"

На ділі Золя, певна річ, ніде не шукає і навіть не намагається шукати ці знамениті закони: він бере їх готові з більш-менш наукових творів своєї доби, йдучи часом за вельми сумнівними гіпотезами. Ці закони, що являють собою ідейні й тематичні постулати і зовсім не результати) літературного натуралізму, сходять на ось які: „закон впливу оточення", що його Золя взяв цілком у „Вступі до історії англійської літератури" Іполіта Тена; „закони", що стверджували суто-фізіологічне походження почуттів та емоцій, письменник запозичив переважно з „Фізіології пристрастей" Ш. Летурно (Ch. Letourneau. Physiologie des passions, 1868); „закони спадковости", в звичайнісінькому та як-найменш точному значінні терміну. Коли додати сюди ще літературний принцип, що Золя запозичив його в Бальзака — „звязати всі романи в одне ціле через повторний появ персонажів", — то цим і кінчаються тематичні передумови „Ругон-Макарів".

Основне́ місце тут забирає ідея спадковости; вона дозволила авторові встановити суворі межі свого циклу. „Я не хочу, — пише Золя в одній із своїх підготовчих заміток, — описувати все сучасне суспільство, а тільки історію однієї родини, при чому показуватиму гру спадковости, змінюваної через суспільне оточення. Коли я беру певний історичний кадр, то виключно для того, щоб мати оточення, яке реагує; так само професія й місце перебування відіграють ролю оточення".

За такої явної переваги психофізіологічних тематичних завдань над соціяльно-історичними, вражає обмеженість наукових джерел у Золя про питання спадковости. По суті, все своє знання він узяв з трактату одного лікаря, Проспера Люкаса (Prosper Lucas), і пильно вивчав його, 1868 — 1869 р. беручись до „Ругон-Макарів". Заголовок цієї книги сам собою вже характерний своїм педантизмом та утрованою балакучістю.

---

[1] Надзвичайно характерне для дрібно-буржуазного радикалізму спрощення „проблем соціялізму".

„Філософський та фізіологічний трактат про природну спадковість за здорового й хворобливого стану нервової системи, з методичним застосуванням законів відтворення до загального трактування афектів, що в основі їх воно (відтворення) лежить, дослідження, що в ньому дане питання розглянено в його звязку з гримордіяльними поняттями, з теоріями зародження, з причинами, що визначають стать, з нажитими відмінами натуральної природи істот, та з різними формами невропатії та розумового розладу". (Traite philosophique et physiologique de l' Hérédité naturelle dans les états de santé et du système nerveux etc, 1847 — 1850).

Зовсім можна сказати, Мольєрівська пишність медичної термінології. Що правда, за цієї доби великі заголовки наукових творів були взагалі в моді. А проте, трактат лікаря Люкаса навіть на свій час (тоб-то перед двома десятками років, як до нього взявся Золя) зовсім не був „останнім словом науки". Його наукова вартість, головно, в величезній кількості поодиноких фактів з даної галузи, зібраних дуже сумлінно, але без систематичної критики, без виразної класифікації й з виразною пристрастю до метафізичних абстракцій, що відіграють у лікаря Люкаса ролю „природних законів" (закон наслідування, закон прирожденности, закон спадковости та инш.). На щастя, Золя небагато запозичив з цього трактату певних концепцій, — він був для нього вартий, головним чином, як джерело надхнення, а не наукового знання, і єдиний роман з циклу „Ругон-Макарів", що зазнав серйозної шкоди від плутаних та неперевірених теорій лікаря Люкаса, це — „Доктор Паскаль" (1893), де головний герой викладає ці самі теорії, що встигли за 40 з гаком років остаточно втратити наукову актуальність.

IV.

Все сказане приводить нас до логічно неминучого висновку, що художня вартість літературної спадщини Еміля Золя (долучаючи сюди й соціяльну його вагу) як-найменше може бути в „послідовному здійсненні літературних принципів крайнього натуралізму", — як звичайно гадають, — насамперед, тому, що не можна послідовно здійснити внутрішньо-суперечні принципи (об'єктивно-наукове знання, що досягається в художній літературі ненауковими методами та способами), а по-друге, тому, що між літературною теорією Золя та його літературною практикою є велика розбіжність. Щоб переконатися в цьому, загляньмо спершу в „літературну лабораторію" нашого письменника, зокрема — придивімося до попередньої „документації" його романів, що їх сам

автор вважав за конче потрібну умову до об'єктивно-наукової вартости своєї белетристичної продукції.

Основний задум „Ругон-Макарів" вимагав од автора „документації" колосальної; послідовно з'осереджуючись на кожному персонажі свого „генеалогічного дерева", він мусів був вивчити, з двадцяти точок, всю сукупність суспільного життя та приватного побуту Франції за часів другої імперії. Ці двадцять попередніх „професійних анкет" вимагали, відповідно до ширини програми та наукових претенсій нашого автора, великої уваги та докладности. Визнаймо з самого початку, що Золя зробив тут усе, що було йому приступне, і далеко більше, ніж можна було б од нього сподіватися, зважаючи на його досить таки бідні знання медичних та психофізіологічних передумов усього циклу романів у цілому. Джерела соціяльної та професійно-побутової інформації Золя дуже різноманітні; тут і особисте одвідування та дослідження місця дії, і вивчення окремих друкованих творів спеціяльного змісту (напр., для роботи коло „Западні" — книги Дені Пульо „La Sublime ou le Travailleur", 1870, присвяченої робітничому побутові) та численних вирізок з газет, і усні оповідання тих, що жили за другої імперії в суспільному оточенні, цікавому авторові. І все ж доводиться визнати, що „документація" романів Золя, бувши як-найкраща з погляду сучасного художнього реалізму, далеко ще не досягла тієї „науковости", що на неї претендував сам автор. Золя мусів описувати зовнішній та внутрішній побут вищої буржуазії, аристократії, царедворців, чиновницьких верхівок доби Наполеона III, тоб-то саме тих сфер, що йому особисто зовсім були неприступні замолоду. Правда, опісля, за часів своєї літературної слави, він міг, через широкі особисті знайомства, виправити багато помилок у своїй інформації; так, змалювавши в „Здобичі" (1871) побут та обстанову великої фінансової буржуазії з допомогою далеко не „наукових" комбінацій свого особистого досвіду (за матеріял для опису теплиці в будинку багатого фінансиста стала теплиця паризького ботанічного саду), Золя згодом описав у „Грошах" (1891) удруге те саме оточення на цей раз уже на підставі як-найточнішої автопсії. Далеко гірше з „документацією" життя „півсвіту", потрібною, — згідно з принципами нашого автора, — щоб створити „Нана": особисті його відомості про те життя були дуже замалі, а „експериментально" поповнити їх не давала велика антипатія письменникова до даного суспільного оточення. Йому довелося, кінець кінцем, задовольнитися дуже обмеженою що-до розміру усною інформацією цілком випадковою, — факт, що, певна річ, не пощастило сховати від критики, і Едмонд

Гонкур, визнаний майстер у справі систематичного збирання матеріялів, немилосердно глузує в передмові до своїх „Братів Земгано" („La Freres Zemganno", 1879), опублікованій тоді, як написано ‚Нана", з одного „романіста великого таланту", що намагається змалювати салонне життя „на підставі оповідань своїх особистих друзів, що одвідують заради нього світ, шукаючи чогось". Фрагментарний характер інформації Золя з селянського побуту (для роману „Земля", 1887) так само свого часу зазначила ворожа критика, кажучи про „побутове оточення, помічене випадково з вікон експресу".

А проте, і „Нана" і „Земля", безумовно, належать до найкращих художньо романів Золя. І коли в инших випадках недостатня або помилкова „документація" відповідає відносній „.слабості" самого твору (приміром, „Помилка абата Муре", „Його ясновельможність Ежен Ругон", то „Западня" та „Пророст" („Жерміналь")—з цього погляду — бездоганні: тут Золя змалював робітничий побут на підставі дуже багатої інформації, але головне місце в ній мають безпосередні особисті спостереження, особисте знайомство з описуваним оточенням. Кінець-кінцем, великому романістові так і не пощастило перетворити свою „психологію творчости" на наукоподібне дослідження суспільних явищ (в останніх творах, починаючи з „Парижу", значіння „документації" цілком сходить на нівець), і, характерно, об'єктивній художній вартості його творів це не пошкодило.

Але, коли часткове, далеко не послідовне виконання власної літературної програми тільки деякою мірою пояснює високу естетичну досконалість романів Золя, то в чому ж, питаємо, художня їхня вага? Очевидно, не в стилістиці: Золя так швидко надавав літературного (текстуального) оформлення своїм попереднім матеріялам, що не встигав його уважно стилістично обробляти (звичайно Золя встигав за три-чотири, максимум п'ять місяців „написати" роман на 400 друков. сторінок. При цьому, він звичайно брався й до паралельної літературної роботи — збирав матеріял для дальшої книги). Не дивно, що Золя звичайно не виходить у своїй стилістиці за межі „загально-літературної" та „.загально-розмовної" мови свого часу, крім того, що систематично заводить мову дієвих осіб (напр., мову робітників у „Западні"), при чому така „мовна стилізація" так само зовсім не претендує на віртуозність, отже, й особливої художности не має. Характерно, що Золя писав майже не закреслюючи. Більшість поправок зробив він не в рукопису і не в коректі, а в журнальному тексті (майже всі його романи друковані вперше невеликими уривками, в періодичній пресі, перше, ніж виходили окремим виданням); але й

тут поправки здебільшого мали характер або тематичних змін, або скорочень та синтаксичних спрощень тексту; суто-художньо обробляє мову (заміняє окремі образи та епітети) автор рідко, і це не має в собі певних стилістичних тенденцій. Золя зовсім не дбав про художню досконалість стилю, як це робили Флобер та Мопасан.

Справжня майстерність Золя виявляється не тут, а в композиційних та сюжетних елементах роману. В композиції в нього завжди домінують дескриптивні частини — пейзажі та натюр-морти. Різниці між цими двома відмінами опису не існує для Золя, бо його описи дуже далекі від наївного реалізму; скорше їх можна порівняти з сучасним письменникові імпресіоністичним малярством, — стільки в них завжди „простору" та таке велике місце мають у них елементи світлотіни. Золя любить повторювати той самий пейзаж або натюр-морт по кілька разів, варіюючи його через зміну сонячного світла, а вночі — місячного або, найчастіше, штучного освітлення.

Щоб посилити пейзаж, Золя часто вдається до порівнянь переважно зорових, рідше — до антропоморфічних метафор, проте, здебільша дуже стриманих і обережних. Паралелізм між тональністю пейзажу та настроєм персонажів установлюється звичайно не через антропоморфічні метафори, а складнішими та менше помітними способами, — напр., через внутрішню динаміку пейзажу. Автор вибирає для описів такий час, такі моменти дня на переломі, коли світло міняється: схід і захід сонця, грозу й дощ, появ нічного освітлення. Це дозволяє йому описати в пейзажі процес, і тут установлюється відповідність процесові психологічному — переживання дієвих осіб.

Цей паралелізм приводить часто до символічного сприйняття пейзажу або натюр-морту, або окремих їхніх складових частин, — оживлює їх. Місто в „Сторінці кохання" сприймається як організм, як сукупність усіх окремих життьових процесів, що перебувають у ньому. Паротяг у „Людині-звірі" уподібнений до живого страховища. Реальні речі деформуються в описі через проєкцію на них емоціонального забарвлення людських переживань. Нарешті, цей паралелізм пейзажу та психологічної фабули підкреслений иноді взаємною зміною суто-зорових описів, з одного боку, та уривків психологічної аналізи - з другого.

Коли розглядати пейзаж (і натюр-морт) у Золя, взявши його окремо. незалежно від фабульних частин твору, то одразу стає ясний основний літературний спосіб нашого романіста—психологізація опису. Звичайну літературну психологію персонажів великою мірою замінено в Золя на фізіологію, і через те перекидається її з світу людського в світ

органічної та неорганічної матерії. Композиційна перевага та психологічний характер пейзажу та натюр-морту в Золя дозволяють визначити його за аналогією з подібними явищами в малярстві—як прозаїка-імпресіоніста. Художній „натуралізм" Золя на практиці стає імпресіонізмом.

Але чи не суперечать такому розумінню художньої прози Золя і не дескриптивні елементи — фізіологічно прикрашена психіка персонажів, трохи примітивна, але солідно побудована й мотивована фабула, нарешті, явна пристрасть до мелодраматичних розвязок? Золя коли-не-коли дозволяє тій самій дієвій особі відігравати значну ролю в кількох творах, — звичайно він або позбавляє життя або робить божевільним, або якось инакше примушує зникати головні персонажі до кінця першого ж роману? Але що-до „фізіологізації" літературної психології, то подібні тенденції є й у деяких художників-імпресіоністів (зокрема, в Курбе), а елементи фабули завжди суворо підпорядковані в Золя описовим частинам твору. В пєршому-ліпшому романі Золя симет ично повторювані описи становлять композиційну схему твору, розчленовують його на частини і надають йому художньої гармонії, що своєрідно контрастує з утворюваною дизгармонією соціяльної та психофізіологічної тематики. Поодинокі фрагменти описів, загострені у формі фразеологічної формули (часом метафоричної, як от знаменита імператорська мантія, що тягнеться в куряві і грязі під час відступу, в „Розгромі"), набувають характеру словесних — але не стилістичних, а сюжетних — лейт-мотивів, що владно поширюють своє емоціональне пофарбування на промежні фрагменти дії. Як шедевр такої „симфонічної" (так висловився сам романіст) симетрії, назвемо „Сторінку кохання" з її п'ятьма „паризькими пейзажами": кожен з них закінчує собою одну з п'яти частин роману і являє собою імпресіоністичну варіяцію того самого—з топографічного погляду — пейзажу (широкий кругогляд з висот Пассі, різної пори року й дня, за різної погоди та по-різному освітлений). Чи можна розглядати дескриптивні компоненти такого типу, як „декоративні" частини твору, як другорядні прикраси сюжету? Ні, бо якраз вони в Золя продумані й опрацьовані з художнього погляду до кінця, а не діялоги чи характеристики дієвих осіб, більш-менш недбало перенесені з підготовчої „документації" в остаточний белетристичний текст суто-художній (не тематичний). Геній Золя найкраще виявляється в тому. з якою величезною віртуозністю підпорядковує він описовим частинам твору, здавалося б, найсамодовільніші та найдужчіші афективно елементи фабули, ніколи не сходячи до напівбелетристичних побутових нарисів чи до кримінально-мелодраматичної „літератури страхіть".

Але ця „дескриптивна симфонія" (що пояснюється, в соціяльному аспекті, як і одночасне з романами Золя імпресіоністичне малярство, крайнім витонченням способів буржуазного мистецтва за доби стабілізації капіталізму та прагненням будувати ввесь художній твір на півтонах та нюансах) — являє собою, так мовити, найкраще оформлення роману, а між нею та конкретним словесним текстом лежить широкий „проміжний" шар сюжету й фабули, — літературні герої й типи, композиція дії, психологічні та фізіологічні портрети, то-що, — коротше кажучи, все те, що не належить до суто-ідеологічних, ні до суто-естетичних компонентів літературного твору. Саме цей середній шар і становить звичайно основне соціяльне значіння твору, — тим-то й важко так переводити соціяльну аналізу творів безсюжетних. Сюжетний бік літературної спадщини Золя, коли взяти окремо, незалежно від постійного аранжування композиції, справляє, насамперед, враження небувалої масивности. Подібно до Бальзака, — що, безперечно, великою мірою впливав на нього, — Золя створив сотні персонажів, цілу громаду, людність цілого міста. В двадцяти томах циклу „Ругон-Макарів" є близько 1200 дієвих осіб, отже, щоб вивчати величезний той літературний персонал, доводиться вдаватися до спеціяльного біографічного й хронологічного покажчика: „Персонажі Ругон-Макарів, підручна книга для читання й вивчення творів Е. Золя"). („Les personnages des Rougon-Macq'uart, pour servir à la lecture et à l'etude de l'oeuvre de E. Zola", 1901); і коли в деяких окремих романах число дієвих осіб зведено до мінімуму (напр., „Помилка абата Муре", „Сторінка кохання"), то в инших, як от „Западня" або „Розгром", їх сила силенна на кожній сторінці. Щоб уявити хоч трохи ступінь тематичної різноманітности цього соціяльного змісту белетристики Золя, спинімося трохи на сюжетній композиції „Ругон-Макарів" — цього типового твору письменникового, що з ним неможна порівнювати, що-до літературної закінченности, ні досить примітивних ранніх романів, ні пізніших циклів „Троє міст" та „Чотири евангелії", де вже помітна стареча втома в письменника.

„Я хочу викласти — каже Золя в передмові до „Щастя Ругонів", — якої лінії поводження додержується одна родина, невелика група істот у певній громаді, як вона поширюється, щоб дати існування десяти, двадцяти індивідам, що на перший погляд глибоко несхожі, але, згідно з даними аналізи, інтимно звязані один з одним. Спадковість має свої закони, подібно до тяжіння. Я намагатимуся, вирішуючи подвійну проблему темпераментів та громадського оточення, дотримуватися нитки, що веде математично-неухильно від однієї людини до

пишої. І коли я зберу до купи всі нитки, коли в мене буде в руках ціла соціяльна група, я покажу цю групу в дії, як дієву особу певної історичної доби. Ругон-Макари, група, родина, що маю намір її вивчити, характеризується розбещеністю апетитів, широким підйомом нашої доби, що кидається назустріч утіхам. З фізіологічного погляду вони являють собою довгий послідовний ряд нервових та органічних хвороб, що виявляються в певному потомстві в наслідок первісного органічного пошкодження. З історичного погляду, вони виходять з народу, вони поширюються на все сучасне суспільство, вони підносяться вгору до всякого можливого громадського становища... і вони викладають, таким чином, історію другої імперії через свої особисті трагедії*.

Родина Ругон-Макарів складається з п'яти поколінь. У першому поколінні — три дієві особи: Аделаїда Фук, істеричка, хвора на корчі, божеволіє; Ругон її чоловік, людина нормальна; Макар, її полюбовник, алкоголик і людина незрівноважена. Друге покоління має трьох представників, двоє з них хворі: один — алкоголик, другий сухотний. У третьому поколінні ми знаходимо три родини і одинадцять індивідів; четверо хворі, двоє — дуже розбещені: невроз Аделаїди Фук переродився в релігійне божевілля та в манію підпалювання; алкоголізм Макара-батька має ще силу. У четвертому поколінні — сім родин і тринадцять індивідів, з них дев'ятеро хворих: один випадок атаксії, один прирожденого ідіотизму, два випадки релігійного божевілля та кілька инших форм неврозу та істерії. В п'ятому поколінні — тільки чотири індивіди, з них троє помирають ще малими — один з водянки головного мозку, другий з золотухи, третій з органічного виснаження. Отже, рід Ругон-Макарів погас би остаточно, менше як за одно століття, якби доктор Паскаль Ругон, представник третього покоління, не захотів мати нащадків од своєї племінниці Клотільди Ругон; їм двом особисто нормальним, можливо, судилося створити новий рід Ругонів, вільний від спадковости Фуків та Макарів. Отака фізіологічна лінія циклу цих романів.

Соціяльно-історична лінія — ще складніша. Джерело родини Ругон-Макарів — суто-селянське: Ругон — садівник, Макар — контрабандист. У другому поколінні лінія Ругонів — законна — вступає, через добрий шлюб Ругона-сина з крамарівною, в дрібну буржуазію; державний переворот 1851 року дає їй змогу швидко розбагатіти й перейти у велику буржуазію; це — незвичайно швидке соціяльне піднесення, що його Золя вважає за характерне для даної доби. Лінія Макарів — позашлюбна — вгору йде повільніше: в третьому поколінні вона

складається з дрібних буржуа й робітників, деякі з них — дуже поважні люди, але більшість — алкоголики, розпутники й злочинці. Отже, члени цього подвійного роду розподіляються приблизно нарівно на всі шари суспільства: буржуї, урядовці, депутати, міністри, лікарі, аферисти, журналісти, рантьє, великі комерсанти, священики, механіки, гірники, проститутки, прачки, салдати, селяни, — все класове суспільство в мініятюрі.

Установивши своє генеалогічне дерево й визначивши характеристики всіх своїх основних персонажів так з фізіологічного, як із соціяльного погляду, Золя дістав майже необмежені перспективи соціяльного побутописання й використав їх, здебільшого, дотепно й послідовно, хоч яка сумнівна була основна концепція спадковости з погляду природничих наук (що ім'я їхнє її створено), проте, вона стала за надзвичайно плідний стимул для творчої фантазії романіста.

А проте, саме теорія спадковости, послідовно виявлена в „генеалогічному дереві", виразно відступає в конкретному змісті творів на задній план перед теорією впливу суспільного оточення. Візьмімо хоча б один з найкращих, з побутового й художнього погляду, романів — „Западню" і простежмо соціяльний та моральний занепад героїні, Жервези Макар. Уся її тяжка спадковість (батько й дід — алкоголіки, баба — божевільна) не відіграє в романі майже нїякої ролі, — всі її нещастя цілком пояснюються соціяльними умовами існування, отже, щоб читати роман, — знайомитися з „генеалогічним деревом" Ругон-Макарів — зайва річ. І те саме треба сказати про цілий ряд творів даного циклу, зокрема — про ті з них, де багато місця приділено господарчим та соціяльним колективам (напр., „Його ясновельможність Ежен Ругон", „Нана", „Дамське щастя", Прорість" („Жерміналь"), „Розгром"); тут соціяльний роман, — усупереч намірам нашого автора — переважає над романом біологічним.

Правда, серед соціяльних романів даного циклу багато є романів иншого типу, — і це мусить знати читач наперед, бо инакше ризикує, натрапивши з самого початку на один з „несоціяльних" творів Золя, дістати про його літературну творчість зовсім неправильне уявлення. З одного боку, стара схема психопаталогічного роману з неодмінним мелодраматичним кінцем (або злочин, або божевілля, або й те, і те) — схема, використана вже в ранніх романах Золя, ніколи не переставала спокушати творчу фантазію романіста; в такому дусі окремих психофізіологічних етюдів з мінімальним соціяльним змістом написані, напр., „Помилка абата Муре", „Людина-звір", почасти „Творчість".

До найкращих творів Золя ми цих романів зачисляти не можемо, хоча, що-до художности, вони, певна річ, стоять багато вище від ранніх романів „Тереза Ракен" та „Мадлена Фера". Треба сказати, що цей патологічний мелодраматизм зійшов з даного джерела і в деякі соціяльні романи циклу „Ругон-Макарів", — і зовсім не випадково (як ми вже бачили вгорі, на прикладі Гонкурів). Відмовившися принципово стилістично обробляти свої твори, Золя почував, що всім його романам, — і соціяльним, - чогось важливого бракує з художнього погляду; не вважаючи на досконалу композицію та на багатство тематики, їм бракувало стилістичної цікавости. Стилістичну монотонність свого писання Золя мусів компенсувати зовнішньою цікавістю та ефектністю фабули; звідси — певна пристрасть до мелодраматичних розвязок. Надто ясно бачимо це в драматичних переробках даного циклу: тут відступала дискриптивна композиція речи і доводилося компенсувати цю величезну прогалину подвійним зарядом мелодраматизму. Напр., щоб поставити на сцені Западню" (1879), Золя згодився запровадити в зміст п'єси троє (!) вбивств з ревнощів, цілком зайвих композиційно. Аналогічні причини пояснюють собою пристрасть Гонкурів до патологічних сюжетів, хоча в них виявлялося це багато менше, - в звязку з тим, що їхній досить таки блідий стиль орієнтувався все таки переважно на „загально-літературну", а не на „загально-розмовну" мову, як у Золя. Відступ письменників - реалістів від „літератури", як „мистецтва слова", примушував їх вдаватися до дешевих сюжетних ефектів.

Безсторонности ради треба сказати, що мелодраматичні ці елементи літературного стилю Золя безперечно суперечать поняттю „імпресіонізму", що під нього підвели ми вже цей стиль; тут маємо ми певну художню непогодженість. Однак, і з теорією „натуралізму" ці елементи, очевидно, не мають нічого спільного; вони є пережиток романтичного стилю. До романтичного роману Золя ще більше наблизився пізніше, в своєму утопічному циклі „Чотири евангелії", де мелодраматичний цей елемент стає ще дужчий через релігійно-алегоричну окрасу („чотири етичні евангелії", що несуть людству нову релігію утопічного соціялізму в дусі Фур'є, провіщають чотири сини колишнього католицького священика П'єра Фромана — Матьє, Люк, Марк і Жан, тоб-то Матвій, Лука, Марко і Іван).

З другого боку, щоб не бути монотонним, щоб дати вільно виявитися усім сторонам свого надзвичайно-різноманітного літературного хисту, Золя намагається иноді в „Ругон-Макарах", так мовити, вийти за межі власної письменницької манери та, в усякому разі, за межі

своєї початкової програми. Він творить романи суто-психологічні, майже без жодної фізіології та з ідеалізованим соціяльним тлом: така, зокрема, „Сторінка кохання" — роман, що про нього він сам пише Гюйсмансові: „Я хочу здивувати читачів „Западні" добродушною книгою. Я відчуваю захоплення, написавши хорошу наївну сторінку, що має вигляд шістнадцятилітньої. Я запрошую читачів на родинне свято. де зустрінуться добрі серця". Ще більшою мірою ця штучна сантиментальність властива романові „Мрія", де автор, як висловився один критик, немов би ставив собі за мету довести, що він здатний говорити про релігійні почуття чистої дівчини з делікатним зворушенням. Не вважаючи на всю письменницьку майстерність, що її Золя вважав за потрібне виявити саме в цих романах, вони лишаються своєрідними літературними фокусами, примхою поважного віртуоза, але в загальній художній композиції „Ругон-Макарів" те, що вони не позбавлені великого значіння, вони обидва стоять мїж найефектнішими, з соціяльного й біологічного погляду, одиницями — „Сторінка кохання" між „Западнею" й „Нана", „Мрія" між „Землею" та „Людиною-звіром". Навряд, щоб у цьому треба було бачити спробу Золя догодити консервативним критикам та читачам, що були дуже обурені з „цинізму" „Западні" й „Землі"; скорше, це — суто-естетична гра контрастами.

Між иншим, слід сказати кілька слів про знаменитий „цинізм" Золя. Деякі критики ще й теперь мають нахил серйозно приймати цю, приписувану великому письменникові властивість, — тільки говорити вже не „цинізм", а „гостре й сміливе змалювання сексуальної сторони життя". А насправді, Золя дивує безстороннього читача своєю незмінною стриманістю в галузі сексуальної тематики, своїм надзвичайно сухим і, коли хочете, трохи ненатуральним ставленням до фізіологічної сторони кохання. Обвинувачення Золя в цинізмі могло виникнути тільки за доби крайньої умовности та самовільности всіх літературно-критичних термінів та оцінок. До того ж характерно, що консервативна критика, виставляючи це обвинувачення, використовувала його головним чином як трамплін, щоб зараз же почати нарікання за „змалювання життя нижчих шарів суспільства". Досить подивитися, з якою вимушеною скромністю, з якою силою застережень, замовчувань та навіть етичних сентенцій описує Золя в „Западні", як уперше впала Нана, або як уперто не пропускає він у знамениту „Нана" всього того, що могло б надати творові характеру роман, еротичного, — цього досить, щоб побачити, що саме тут Золя надовго лишиться одним з найкращих письменників для юнацтва.

Переходячи до суто-ідеологічної сторони романів Золя, зазначимо, насамперед, що, починаючи з середини 80-х років, його літературна творчість швидко еволюціонує до соціялізму. В першій половині циклу „Ругон-Макарів" соціяльні погляди автора досить невиразні. Якщо палка ненависть до режиму другої імперії була характерна для Золя з самого початку його літературної кар'єри, якщо до великої буржуазії він ніколи не виявляв своєї симпатії, то ставлення його до середньої та дрібної буржуазії нестале: поруч лютої сатири (напр., в „Накипу"), бачимо порівняно м'яку оцінку (напр., у „Сторінці кохання"). Поворотний момент—середина 80-х років, коли французькі соціялістичні партії, – ще дуже слабі політично,—жвавою пропагандою почали привчати широкі кола людности до ідей економічних і соціяльних реформ, що їх до того послідовно ігнорували керівні кола третьої республіки.

Зола прилучився до соціялізму так само легко, з таким самим захопленням, як свого часу до доктрини Іполіта Тена та Клода Бернара; на жаль, мусимо додати, — так само без критики, як показує його пізніше захоплення фур'єризмом. В усякому разі, в літературній діяльності Золя помічається перехід од роману соціяльного до роману соціялістичного. З цього погляду цікаво порівняти його два соціяльні романи з робітничого побуту: „Западню" (1877), — що з приводу її не-безпідставно зрікався він назви „соціялістичний письменник", і „Проріcть („Жерміналь") (1885), що має цілий ряд персонажів більш-менш революційних з більш-менш соціялістичними переконаннями (нігіліст Суварін, християнський соціяліст абат Ранв'є, робітник Етьєн Лантьє). В „Грошах" (1891) уже з'являється постать марксиста Буша, змальована з очевидною симпатією. Далі ще 1892 р. („Розгром") ставиться Золя до Паризької Комуни невиразно, а в „трьох листах" та в „Чотирьох евангеліях" маємо разом з остаточним прийняттям соціялізму (утопічного) інтенсивне шукання „нової релігійної свідомости". Правда, релігійна символіка тут, головним чином, збільшує престиж суто-раціональної більш-менш соціялістичної етики; але такий підхід до питання доводить, що Золя взагалі сприймав соціялізм скорше емоціонально, ніж суто-інтелектуальною стороною свого мислення. З цього погляду його сліткала доля багатьох вихідців з дрібно-буржуазної інтелігенції, що розчарувалися в ілюзіях буржуазно-демократичного радикалізму (напр., Еміль Вергарн).

Певна річ, ця ідеологічна невитриманість не повинна заваджати нам справедливо оцінити соціяльні заслуги Еміля Золя, незрівняно змалював він робітничий побут, послідовно викривав болячки буржуазної культури, провіщав культуру праці, перший створив і здійснив

гасло — „поширення літератури через вивчення загалу та соціяльних рухів". За спробою Золя зробити з белетристики знаряддя соціялістичної пропаганди, — в його останньому циклі романів, — пішов цілий ряд письменників — неореалістів" (Октав Мірбо, Жефруа, брати Роні). Але й крім того Золя — революційний письменник, „бо він створив величезний соціяльний твір, зафіксував у фресках розбещеність суспільства доби імперії [1] в той час, коли могутня індустрія прагнула остаточно опанувати активність мас, коли вищі фінансові кола починали грандіозно розвивати свою діяльність" (Анрі Барбюс).

Треба ще сказати кілька слів про вплив Золя поза межами Франції. Тоді як у Німеччині його твори вже у 80-х роках стали за стимул до могутнього руху в бік соціяльного роману та соціяльної драми, а також стали за зразок ранній літературній творчості німців Гавптмана, Зудермана і багатьох инших великих прозаїків, — до Англії Золя прийшов далеко пізніше, а в Америці деякі з його романів і досі зазнають остракізму від буржуазної громадської думки. В Росії й на Україні Золя дуже багато читали, починаючи з 80-х років (переважно, в дуже поганих перекладах, а до того ще й систематично понівечених у царській цензурі); однак, інтерес до нього був майже виключно тематичний, — за об'єкт художнього наслідування був серед письменників, звязаних з поняттям „натуралізму , не Золя, а Мопасан [2]

Тепер, коли проблема об'єктивного соціяльного роману набуває рік-у-рік що-раз більшої ваги в українській художній літературі, треба сподіватися, що український переклад Золя стане в пригоді не тільки, щоб художньо сприйняти та соціяльно вивчити, але й щоб творче відтворити цілу низку літературних вартостей великого романіста.

Вибрана бібліографія літературної діяльности Еміля Золя.

P. Alexis. — Emile Zola, no'es d'un ami, 1882.
F. Brunetiere. — Le Roman naturaliste, 1883.
E. Lepelletier. — Emile Zola, sa vie, son oleuvre, 1909.
H. Martineau. — Le Roman Sciençitifique d'Emile Zola, 1907.
P. Martino. — Le Naturalisme fvançais, 1923.
H. Mossis. — Comment Zola composait ses romans, 1906.

В. Державін.

---

[1] І певна річ, доби третьої республіки: хронологічні рямці „Ругон-Макарів" часто фіктивні.

[2] Питання про безпосередню тематичну залежність соціяльних романів І. Франка („Борислав сміється" та инш.) від Золя — ми тут не розвязуємо.

ЩАСТЯ РУГОНІВ

ПЕРЕДМОВА.

Я хочу показати, як сім'я, маленька група істот, живе серед суспільства, розвиваючись, щоб дати життя десятьом, двадцятьом індивідам, які на перший погляд здаються цілком не схожими між собою, але коли аналізувати, тісно звязані одні з одними.

Спадковість має свої закони, як і сила тяжіння.

Розвязуючи подвійне питання про темперамент і середовище, я постараюсь знайти нитку, що з математичною точністю веде від однієї людини до другої. І коли у мене будуть в руках всі нитки, ціла соціяльна група, я покажу цю группу в дії, як дієвих осіб певної історичної епохи, покажу, як вона діє у своїй складності своїх зусиль; я аналізуватиму разом і суму волі кожного з її членів, і загальний побут.

Характерні риси Ругон-Макарів, тої групи, тої сем'ї, яку я беруся вивчати,—це безмежні апетити, невгамовність нашої доби, що накинулася на втіхи.

З фізіологічного погляду, це довгий ряд змін нервових і крови, що виявляються в расі в наслідок першого органічного ушкодження, від яких залежать в кожного з індивідів раси, в залежносі від оточення, почуття, бажання, пристрасті, всі людські природні й інстинктивні прояви, похідні яких умовно звуться чеснотами й вадами.

Історично вони виходять з народу; вони розпорошуються в усій сучасній суспільності; вони підніматься на всякі становища, завдяки тому суто новітньому імпульсові, що дістають нижчі класи, проходячи через соціяльне тіло; таким чином вони своїми

сімейними та індивідуальними драмами розповідають про другу імперію, починаючи від замислу державного перевороту до Седанської зради.

Три роки збирав я документи для цієї великої праці, і цей том був уже навіть написаний, коли упад Бонапартів дав мені страшну й потрібну розвязку мого твору. Мені, як артистові потрібний був цей упад. Я завжди знаходив його в кінці драми, але не смів думати, що він такий близький.

Твір мій тепер повний, він обертається в закінченому колі, він робиться малюнком умерлої держави, дивної епохи безумства й сорому.

Цей твір, що містить в собі багато епізодів, є все таки, на мою думку, природньою і соціяльною історією однієї родини з другої імперії. І наукова назва першого епізоду мусить бути: „Зародження“.

Еміль Золя.

Париж,
1-го липня 1871 року.

Коли вийти з Пласану Римською брамою з південного боку міста, то праворуч дороги на Ніццу, коли поминуєте перші будинки передмістя, буде великий плац, що зветься плацом Сен-Мітр. Плац Сен-Мітр — довгий чотирьохкутник, досить великий; понад ним, по краю дороги пішоходна стежка, від якої плац відділяється стежкою стоптаної трави. З одного боку, праворуч, вуличка, що кінчається завулком, відділяє його від ряду халуп; ліворуч і з дальшого од дороги краю дві частини муру, з'їденого мохом, з-за якого видно високе верховіття шовковиць у Жас-Мейфрені, великому маєтку, вхід до якого нижче у передмісті.

Загороджений отак з трьох боків, плац не веде нікуди і сюди ходять тільки на проходку.

Колись давно тут було кладовище, присвячене святому Мітру, святому, якого дуже шанують в країні.

Старі люди в Пласані 1859 року ще пам'ятали мури цього кладовища, що багато літ було закрите. Земля, більш віку годована до несхочу трупами, випускала з себе смерть, і треба було відкрити нове кладовище. Покинуте старе кладовище що-весни очищалося, вкриваючись темною і грубою рослинністю. Ця жирна земля, якої копачі не могли копнути, щоб не викопати якихсь останків людини, була безмірно родюча. З дороги, після травневих дощів та червневої спеки, видно було верхи рослин, що переростали мури; в середині це було глибоке темнозелене море, поцятковане широкими дивноблискучими квітами. Внизу, під тінню стислих стеблів, пахло сирою землею, що шумувала й парувала соком. Одною з вартих уваги речей цього поля були в той час груші з викривленим віттям, з дивоглядним гіллям,

з яких жодна господиня в Пласані не зірвала б величезних овочів. У місті про ці овочі говорили з гримасою огиди, але хлопці з передмістя не були такі делікатні і ввечері, як смеркне, вони ватагами злазили на мури, щоб накрасти груш, ще навіть недостиглих. Буйне життя цих трав та дерев швидко пожерло смерть на колишньому кладовищі св. Мітра. Людську гниль жадібно поїли квіти й овочі, й дійшло до того, що, проходячи повз цю клоаку, люди чули тільки гострі пахощі диких левконій.

Це було ділом кількох літ.

Біля того часу міська рада стала думати про те, щоб використати це суспільне добро, що лежало марно. Звалили мури, що були понад дорогою та від провулку, випололи траву, викорчували груші. Потім звезли хрести та пам'ятники з кладовища. Землю скопано на кілька метрів завглибшки і викопані кістки звалено купою в однім кутку. Мало не цілий місяць хлопці, що журились за грушами, грались черепами, мов шарами, а однієї ночи збитошники позбирали гомілки та почіпляли їх до всіх дзвінків у місті. Цей скандал, якого пласанці не забули ще й досі, скінчився тільки тоді, як вирішено було викопати на новому кладовищі яму і закопати в ній кістки. Але в провінції роботу виконують з мудрою повільністю і цілий тиждень городяни бачили то там, то тут, як єдиний похоронний віз звозив людські останки, немов який груз. Найгірше було, що цьому возові треба було проїхати через увесь Пласан і що, через поганий брук вулиць, він на кожній вибоїні сіяв куски кісток і жмені жирної землі. Не було ніякої релігійної церемонії, самий грубий повільний віз. Ніколи ще місто не було таке безсердечне.

Багато років після того, місце старого кладовища Сен-Мітр наганяло на людей жах. Одкрите всім вітрам, край битої дороги, воно було пустельне і знов заросло буйною травою. Місто, що гадало продати його та побачити на ньому будинки, не знаходило покупця; мабуть спогад про купу кісток та про той похоронний віз, що, як кошмар, їздив з ними по вулицях, відстрашував людей. А може це пояснюється просто лінощами про-

вінціялів, їхньою нехіттю ламати й робити наново. Так чи инакше, а участок цей остався за містом і воно навіть забуло, що хотіло продати його. Участка навіть не огороджено і ходити по ньому міг хто хотів. Минали роки, і люди помалу звикли до цього пустиря; стали сідати на траві по краях його, переходити через нього; на ньому ставало людно. Коли люди витоптали трав'яний килим і втоптана земля стала сіра та тверда, колишнє кладовище стало нагадувати погано нівельований плац. Щоб дужче затерти відразливі спогади, обиватслі згодом сами змінили назву плацу: вони зберегли тільки ім'я святого, яким звався й завулок, що йшов від плацу; гаким чином був плац Сен-Мітр і завулок Сен-Мітр.

Все це було вже давно. Вже поверх тридцяти років місто, надто недбале й сонне, щоб добре використати плац, здало його за дешеву плату лісникам, що повернули його під склад дерева. На ньому ще й досі лежать купи здорових колод 10 — 15 метрів завдовшки, подібні до звалених на землю колоч. Ці купи виблів, ці ніби-то щогли, покладені рівнобіжно, що тягнуться з кінця в кінець плацу, це — розкіш для хлопців. Колоди позсувалися з стосів, подекуди вкрили плац ніби паркетом з округлими мостинами, ходити по яких можна тільки роблячи чуда еквілібристики. Що-дня юрби дітвори віддаються цим вправам. Вони стрибають по товстих дубових дошках, ходять низкою по вузьких проходах поміж ними, їздять верхи, грають у ріжні гри, що кінчаються звичайно штурханцями та сльозами. А то посідають десятками, тісно притулившися одно до одного, на тонкий кінець дошки, що підноситься на кілька футів над землею і хитаються годинами. Плац Сен-Мітр став таким чином місцем для забави, і вуличні хлопці з передмістя вже чверть віку бавляться на ньому.

Остаточно надало цьому покинутому місцю дивовижного характеру те, що на йому стали отаборюватися кочуючі цигани. Скоро одне з цих рухомих жител, що містить у собі цілу сім'ю, прибуває до Пласану, воно стає на плацу Сен-Мітр. Таким чином площі не буває вже ніколи порожньої; завжди буває тут яка-небудь

ватага люду з дивними рухами, юрба підозрілих чоловіків, страшенно виснажених жінок, а поміж ними качаються по землі купки гарної дітвори. Ці люди живуть, не знаючи стиду, під голим небом, привселюдно варять їсти, їдять не знати що, виставляють своє діряве хобоття, сплять, б'ються, обіймаються; від них дхне злиднями й брудом. Мертве й безлюдне поле, де колись серед тиші літньої спеки бджоли гули над буйними квітами, стало шумним, повним гомону та сварок циган, голосних вигуків волоцюг передмістя. Тартак, що притулився в одному з кутків і пиляє колоди, дзижчить без угаву, домішуючи свій низький бас до цих пронизливих голосів. Тартак цілком примітивний. Колоду кладеться на високі козла і двоє пилярів, один зверху, на самій колоді, другий долі, якому тирса засипає очі, розпилюють цю колоду, тягнучи широку міцну пилу вгору та вниз. Годинами ці люди згинаються й розгинаються, як ті картонні паяци, мірно й рівно, як машина. Попиляне дерево складається вздовж муру, край плацу, стосами 2—3 метри заввишки, ці стоси, складені методично дошка до дошки, мають форму правильного куба. Ці квадратові стоси, що стоять там не раз по кілька сезонів і обростають знизу травою, одна з принад плацу Сен-Мітр. Вузькі й таємничі стежки поміж ними ведуть до широкої алеї, що лишилася між стосами та муром. Це — глухе місце, повне зелени, звідки видно тільки кусок неба. У цій алеї, де мури поросли мохом, а земля здається вкритою товстим вовняним килимом, панує ще могутня рослинність і проймаюча холодом мовчазність старого кладовища. Там учувається і невиразний подих заласся смерти, що виходить з старих могил, нагрітих жарким сонцем. Нема в Пласані місця зворушливішого, більше повного ніжности, самоти й любови. Тільки тут можна небуденно кохати. Коли знищено старе кладовище, мабуть у цей куток позносено кістки, бо й тепер ще частенько трапляється, розгорнувши ногою вогку траву, наткнутися на кусок черепа.

Ніхто, проте, не згадує більше про вмерлих, що сплять під цією травою. Удень тільки діти ходять поза стосами дерева, гуляючи в Панаса. Зелена алея

залишається незаймана. В ній можна побачити тільки пиляра, що носить колоди сірого від пилу дерева. Вранці й пополудні, коли сонце не пече, вся місцевість кипить життям, і понад цією метушнею, над хлопцями, що граються між колодами, над циганами, що розпалюють багаття під своїми казанами, вимальовується на фоні неба сухий силует пиляра, що заліз на свою колоду й то нагинається, то розгинається. Своїм розміреним та одноманітним рухом маятника він немов хоче регулювати кипуче нове життя, що повстало в цьому колишньому місці вічного супокою. Тільки старі люди, сидячи над вечір на колодах та гріючись на сонці, що заходить, иноді говорять ще між собою про кістки, що колись перевозили по вулицях Пласану легендарним возом. А коли настає ніч, плац Сен-Мітр безлюднів й нагадує чорну яму. Тільки в глибині його миготить умираюче світло циганських огнищ. Ще трохи, і тіні тихо зникають у густій темряві. Надто зимою місце стає понуре.

Однієї неділі, години о сьомій вечора тихо вийшов з завулку Сен-Мітр парубок і, чіпляючись за стіни, пробирався поміж колодами тартака. Це було в перших днях грудня 1851 року. Було сухо й холодно. Повний місяць світив ясно, як звичайно буває взимку. Дров'яний склад цієї ночи не здавався темною ямою, як буває дощовими ночами. Освітлений широкими смугами білого світла, він стелився в тиші нерухомости холоду ніжно й меланхолійно.

Парубок зупинився на кілька секунд з краю плацу, недовірливо глядячи перед собою. Він прикривав полою куртки приклад довгої рушниці, дуло якої, обернене до землі, блищало в місячнім світлі. Притиснувши рушницю до грудей, він пильно оглядав квадратові тіні, що падали від стосів дерева в глибині плацу. Ці тіні навпереміну із світлом виглядали, як шахівниця з різко окресленими картками. Серед плацу на клапті сірої голої землі козла тартака вимальовувались довгою, вузькою, дивовижною фігурою, подібною до якоїсь геометричної фігури, нарисованої на папері атраментом. Решта дров'яного складу, паркет, складений з колод, була лише

широким ложем, де спочивало світло, ледве порисоване тонкими чорними смужками тіни, що лягала вздовж довгих дощок. В цьому зимовому місячному світлі, в застиглій тиші ці купи дерева, недвижні, мов скуті сном і холодом, нагадували мерців старого кладовища. Парубок кинув тільки швидкий погляд на цю пустельну просторінь: ні одного створіння, ніякого подиху, ніякої небезпеки, що хтось його побачить, або почує. Темні плями в глибині турбували його дужче. Проте, недовго подивившись, він насмілився й швидко перейшов дров'яний склад.

Почувши себе безпечним, він пішов повільніше й опинився в зеленій алеї, що йде вздовж муру за дошками. Там він не чув навіть своїх кроків. Замерзла трава ледве тріщала під його ногами. Почуття вдоволення почало, здавалось, опановувати його. Він мусив любити це місце, не боятись на ньому ніякої небезпеки, шукати на ньому тільки любого та доброго. Він перестав ховати свою рушницю. Алея простяглася далеко, подібна до якоїсь темної траншеї; де-не-де місячне проміння, прослизнувши поміж двох куп дощок, перерізувало траву смужками світла. Все, і темрява, і місячне світло, спали глибоким солодким і сумним сном. Ніщо не може зрівнятися із спокоєм, що панував на цій стежці. Парубок пройшов її всю. В кінці, там, де стіни Жас-Мейфрену сходяться вуглом, він зупинився, прислухаючись, чи не чути якого шуму в сусідньому маєтку.

Потім, не чуючи нічого, він нахилився, відсунув одну дошку і сховав свою рушницю в купу дерева.

Там, у кутку, була могильна плита, забута, коли переносили старе кладовище, покладена трохи наскосок, вона творила ніби високу лаву. Дощі повикришували її краї, мох поволі роз'їдав її. Тим часом можна було ще розібрати при місячному світлі уривки епітафії, вирізбленої спереду плити, що вгрузла в землю: *Тут лежить Марія... що вмерла...* Час стер решту.

Сховавши свою рушницю, парубок, прислухавшись знов і не чуючи нічого, вирішив злізти на плиту. Стіна була низька, він сперся ліктями на верх її, але за рядком

шовковиць, що росли понад стіною, він побачив тільки море світла. Землі Жас-Мейфрену, рівні, без єдиного дерева, стелилися на місячнім світлі, як величезний кусок небіленого полотна; сотню метрів далі яснішими білими плямами виступали будинок та господарчі будівлі. Парубок стурбовано поглядав у цей бік, коли міський дзигар товсто й поволі почав вибивати сьому годину. Він порахував удари, зліз із плити ніби здивований і заспокоєний.

Потім сів на лаву з видом людини, що збирається довго чекати. Здавалось, що він не почував навіть холоду. З півгодини він сидів нерухомий, задумливо втупивши очі в велику тінь. Він сів у темному кутку, але поволі місяць, підбиваючись угору, дійшов до нього, і вся голова його опинилась на світлі.

Це був хлопець мужній на вид; делікатний рот і ніжна ще кожа свідчили про молодість. Йому можна було дати років сімнадцять. Він був гарний. Худе, довгасте обличчя його здавалося вирізбленим рукою вмілого різбаря: високе чоло, надбрівні дуги опуклі, ніс орлиний, широке підборіддя, запалі щоки з випнутими вилицями надавали йому виразу особливої сміливости. З літами це обличчя мусить стати дуже кістляве, худе, як у того мандрівного лицаря. Але тепер, коли допіру на щоках і на підборідді пробивався пушок, жорсткість цю згладжувала певна чарівна м'якість, деякі риси, що були ще по-дитячому невикінчені. Чорні очі з ніжним ще юнацьким виразом теж додавали чарівности цьому енергійному видові. Не всяка жінка покохала б цього юнака, бо йому далеко було до того, що зветься вродливим хлопцем; але всі його риси в цілому так пашіли життям, красою ентузіязму й сили, що дівчата його провінції, ці засмалені діти Півдня, певно мріяли про нього, коли йому траплялось проходити повз їх двері душними липневими вечорами. Він усе думав, сидячи на могильній плиті, не почуваючи на собі проміння місяця, що освітило його груди й ноги. Він був середнього зросту, трохи крем'язний. Дуже розвинені руки кінчалися кистями робітника, вже жорсткими, загрубілими від роботи. Ноги, узуті в грубі

черевики, здавалися сильними, квадратовими внизу. Розвитком своїх м'язів, кріпкістю своїх членів він був сином народу, але в повороті його шиї, в мислі, що світилася в його очах, видився ніби глухий протест проти цієї грубої фізичної праці, що вже починала пригинати його до землі. Це мусіла бути розвинена інтелігентна натура, що страждала під тягарем своєї раси і своєї класи, один з тих ніжних та добірних умів, замкнутих у кріпкому тілі; вони страждають від того, що не можуть вийти в усьому своєму сяйві з своєї грубої оболоки. Отже й він, не зважаючи на свою міцність, здавався боязким и непокійним, бо він почував недосконаліст і не знав, як її позбавитись.

Бравий хлопець, невідання якого обернулося в ентузіязм, з мужнім серцем, що панувало над хлоп'ячим розумом, здатний, як жінка, на самоофіру і одважний, як герой. Цього вечора на ньому була куртка з темнозеленого плису, з малими вилогами. М'який фетровий капелюх, трохи зсунутий на потилицю, кидав смугу тіни на його чоло. Коли сусідні дзигарі вибили півгодини, він здригнувся й вийшов з свого мрійного настрою. Побачивши себе затопленим білим світлом, він стурбовано глянув перед себе. Рвучким рухом одсунувся він у тінь, та вже згубив нитку своєї мрії. Він почув, що ноги й руки йому захолонули й нетерплячка опанувала його. Він знову зліз на плиту заглянути у Жас-Мейфрен, що все був мовчазний і безлюдний. Потім, не знаючи, як скоротити час, зліз додолу, витяг свою рушницю з купи дощок, де був її сховав, і почав клацати курком. Це був довгий і важкий карабін, що, без сумніву, належав колись якомусь контрабандистові. По товстому прикладу і по міцному казенному ґвинту в дулі можна було пізнати, що це була кремінна рушниця, яку місцевий збройовник переробив на пістонну. Такі карабіни висять ще й досі по фермах над камінами. Парубок із любов'ю поводився зі своєю рушницею; він разів із двадцять спускав курок, стромляв мизинець у дуло, пильно розглядав казенний ґвинт. Помалу він захопився своїм молодим ентузіязмом, в якому було щось дитяче. Кінець-кінцем він притулив

карабін до щоки, цілючись у просторінь, як новобранець на муштрі Незабаром вибила восьма. Він ще хвилину держав свою рушницю біля щоки, коли раптом почувся з Жас-Мейфрену голос, тихий, як подих, і задиханий.

— Це ти, Сільвере?—спитав голос.

Сільвер кинув свою рушницю й одним скоком опинився на могильній плиті.

— Так, так,—відповів він, притлумлюючи й собі голос. — Стрівай я зараз допоможу тобі.

Ще не встиг він простягти руки, як голова молодої дівчини з'явилась понад стіною. Дівча надзвичайно зручно скористувалось стовбуром шовковиці й вилізло, мов те кошеня. По певності й легкості її рухів можна було побачити, що ця незвичайна дорога була їй добре знайома. В одну мить вона вже сиділа на покришці стіни. Тоді Сільвер узяв її на руки й поставив на лаву; та вона пручалася.

— Кинь-бо,—сказала вона зі сміхом сміливого та свавільного дівчати,—кинь-бо. Я вмію сама злізати.—Потім, коли вона була вже на камені, вона додала:

— Ти довго чекав мене? Я бігла, я зовсім задихалась.

Сільвер не відказав нічого. Йому, здавалось, було не до сміху; він сумно подивився на дівча й сів поруч з нею, кажучи:

— Я хотів бачити тебе, Мієто. Я чекав би тебе цілісіньку ніч. Завтра вранці я рушаю.

Мієта тільки-що помітила рушницю, що лежала на траві. Вона зповажніла й промимрила:

— А... так це вже вирішено... це твоя рушниця...

Настала мовчанка.

— Так,—відповів Сільвер ще несміливішим голосом,—це моя рушниця. Я вважаю за краще сьогодні винести її з дому, бо завтра вранці тітка Діда могла б побачити, що я беру її та й стала б турбуватись. Я хочу сховати її тут, а завтра перед відходом я прийду за нею.

І бачучи, що Мієта не могла відірвати очей від рушниці, що він так необережно залишив на траві, він підвівся й знову засунув її в купу дощок.

— Сьогодні,—сказав він, знов сідаючи,—ми дізналися, що повстанці з Палюду та Сен-Мартен-де-Во вийшли вже і що вони провели останню ніч у Альбуазі. Вирішено приєднатися до них. Сьогодні, після півдня, частина робітників Пласану вже покинула місто; останні завтра рушать за своїми братами.

Слово „брати“ він вимовив з якимось юнацьким захопленням.

— Боротьба неминуча,—додав він,—але право на нашому боці, і ми подолаємо ворогів.

Мієта слухала Сільвера, пильно дивлячись поперед себе, але нічого не бачила.

— Добре,—сказала вона,—коли він замовк і, трохи помовчавши, додала:

— Ти попереджав мене, але я все ще сподівалася. Нарешті, це вирішено.—Здавалось, вони не знаходили слів для розмови.

Пустельний куток лісного двору, зелена алея повна була меланхолійної тиші, тільки один місяць кидав на траву тінь від купи дощок. При блідому світлі місяця вона здавалась нерухомою, безмовною. Сільвер обняв за стан Мієту, а вона схилилася на його плече. Вони не обмінювались поцілунками, тільки в обіймах виявилась їх невинна братерська любов.

На Мієті була довга з відлогами керея, що спадала їй аж до ніг і майже покривала її всю; видно було тільки голову та руки. Селянки та робітниці ще й досі носять у Провансі такі довгі кереї, їх звуть хутром; мода на їх перейшла з давніх давен. Мієта відкинула відлогу на потилицю, бо її дівоцьке життя проходило під відкритим небом і в жилах її текла бурхлива, палка кров, а тому вона ніколи не носила чепців.

Невкрита голова її, освітлена місяцем, рельєфно визначалась на стіні. Це була ще дитина, але дитина, що робилася вже жінкою. Вона була зараз у тій чарівній, невизначеній добі, коли доросла дівчина робиться сміливою та свавільною й має ніжність тієї квітки, що починає розпускатися. У цю пору повні й похотливі риси, що виявляють добірні чари, лелве тільки визначаються в невинній дитячій худорлявості. Жінка поволі звільняється

від свого дитячого замішання, але тіло її зберігає ще наполовину вигляд маленької дівчинки, хоч одночасно вона вкладає без свого відому в кожну свою рису ознаку свого полу.

Для деяких дівчат це найкритичніший час: вони швидко ростуть, марніють, робляться жовтими, крихкотілими, як скороспілі рослини. Що-до Мієти, а також і до всіх тих, що багато обдаровані силами й живуть на чистому повітрі, то це час чарівної грації, повернути який вони вже не зможуть потім ніколи.

Мієті було тринадцять років. Не зважаючи на те, що вона була вже занадто розвинена фізично, більше їй не можна було дати, бо на її обличчі иноді з'являвся ще дитячий і наївний сміх. А проте жінка швидко розгорталась в ній, завдяки підсонню та через те суворе життя, яке вона провадила. Вона була майже такого високого зросту, як і Сільвер, повна і вся дихала життям. Як і в її друга, краса її не була звичайною. Ніхто не сказав би, що вона невродлива, але часто-густо більшість юнаків вважала її за якусь чудну. Вона мала пишне волосся, підняте високо й прямо над чолом. Воно бурхливими хвилями падало назад потім завивалось пухолями на голові й потилиці, як те море, що хвилюється, бурхливе та химерне, чорне, як атрамент. Волосся було таке густе, що вона не знала, що з ним робити, воно їй докучало. Вона як-найміцніше сплітала його в декільки кіс з дитячий кулак завтовшки, щоб коси займали найменше місця, потім скручувала їх ззаду голови. Не було в неї часу турбуватися своєю зачіскою, але завжди цей величезний шіньйон, якого зроблено було без дзеркала, з під її пальців виходив надто граціозної форми. Маючи такий шишак, цю купу кучерявого волосся, якого дуже багато було на висках і на потилиці, мов на шкірі звірини, вона певно могла ходити з непокритою головою, не звертаючи уваги ні на дощі, ні на морози. Під темною дугою волосся її низьке чоло мало форму й золотистий колір півмісяця. Великі чорні очі, короткий з широкими ніздрями ніс, трохи кирпатий, дуже червоні й дуже повні губи — все це, якщо завважати окремо, не мало в собі нічого

чарівного, але сполучене, разом з чарівною круглістю обличчя, повного палкого життя,— все це формувало ціле, що виявляло жагучу й захоплюючу красу.

Коли Мієта сіла, відкинувши голову назад і ніжно схилившись на плече Сільверові, вона здавалась античною вакханкою, що так дзвінко сміється, що має кругленькі щічки, як у дитини, широкі, білі зуби й завите кучеряве волосся, що колихається на потилиці під час голосного сміху, ніби той вінок з гроневої лози. А щоб вбачати в ній незайману дівчину, дівчину тринадцяти років, треба було запримітити, скільки невинности було в її грубому, гнучкому жіночому сміхові, а також дитячу ніжність кожі на її підборідді та свіжість її висків. Засмалене обличчя Мієти набирало деякими днями відтінку зовсім жовтого янтарю. Тонкий чорний пушок накладав уже легку тінь над її верхньою губою. Робота починала вже псувати її маленькі короткі руки, які б могли зробитися, коли б не було ніякої праці, чарівними, пухленькими рученятами буржуйки.

Мієта та Сільвер довго мовчали. Вони пірнули в свої турботні думки але помірно з тим, як острах і невідость майбутнього збільшувалися, вони тісніше пригорталисьодин до одного. Кожний з них розумів, що діялося в серці другого, й обоє почували некорисність і жорстокість всякої скарги. Молода дівчина не могла проте стримуватися більше й задиханим голосом висловила думку, що пригнічувала їх обох.

— Ти повернешся, правда?—прошепотіла вона, кидаючись на шию Сільверові.

Спазми душили Сільвера; він боявся заплакати й, не відповідаючи нічого, поцілував її в щоку, як брат, що не знаходить иншої втіхи. Вони відсунулись один від одного й знову замовкли.

Через хвилину Мієта здригнулася. Вона більше вже не злягала на плече Сільверові й почувала, що її тіло стигне. Напередодні вона не тремтіла так у глибині цієї пустельної алеї, на цій могильній плиті. Тут колись вони були такі щасливі, обмінювалися ласками серед мертвої тиші.

— Мені дуже холодно,—сказала вона, надіваючи на голову відлогу своєї кереї.

— Хочеш, походимо?—запитав юнак.—Ще тільки дев'ять годин і ми встигнемо походити по дорозі.

Мієта ніби почувала, що протягом довгого часу вона буде позбавлена радости побачень з Сільвером і тих вечірніх розмов з ним, яких вона чекала цілісінькі дні.

— Так, походимо,— відповіла вона жваво,— підемо аж до млина... Коли хочеш я залишуся на всю ніч.—Вони піднялися з ослону й зникли в тіні, що падала від купи дощок. Там Мієта скинула свою керею, підшиту червоною підбійкою, й накинула полу цього теплого та широкого одягу на плечі Сільверові, обгорнувши всього його. Вони так міцно притулились один до одного, під кереєю, що ніби являли собою одне ціле, а обнявши одне одного за стан, ніби злилися в одну істоту, захована в складках кереї до того, що згубили всяку людську форму Поволі малими кроками пішли вони до дороги й без остраху минали голі місця лісного двору, освітлені промінням місяця. Коли Мієта обгорнула Сільвера, він погодився на це, вважаючи це цілком натуральним, ніби що-вечора керея ставала їм до цих послуг.

З обох боків дороги на Ніццу, що перерізувала передмістя 1851 року, росли вікові старі велетні в'язи повні колишнього величчя. Деякі з них було попсовано вже і натомість їх міська рада за декільки років перед цим почала вже насаджувати малі тополі. Коли Сільвер та Мієта проходили під деревами, величезне гілля яких, освітлене місяцем, відкладало тінь уздовж пішоходів, вони зустріли дві або три пари, що мовчазно рухалися вздовж дороги. Це були також закохані, як і вони, і обгорнувшись кереєю, так само обмінювались ласками в глибині темряви.

Закохані південних міст цілком засвоїли собі такі гулянки. Хлопці й дівчата з народу, молоді пари, що мали одружитися й були не від того, щоб трохи раніш поцілуватися, не знаходили собі иншого місця, щоб на волі передчасно обмінятися поцілунками, не викликаючи людського осуду й поговору. У місті ж, не зважаючи на те, що батьки дають дітям повну волю, закохані не можуть найняти собі кімнату та зустрічатися там на самоті, бо цим самим вони наробили б собі сорому

на всю округу. З другого боку, вони не мають часу що-вечора використовувати для своїх гулянок поле. От тому-то їм доводиться вибирати щось середнє: шліфувати передмістя, пустельні участки, алеї вздовж доріг, усі місця, де буває небагато перехожих і багато темних притулків. Для більшої обережности, зважаючи на те, що всі мешканці міста знають їх, вони закутуються широкою кереєю, в якій могла б знайти собі притулок ціла сім'я. Батьки дивилися крізь пальці на ці гулянки в повній темряві, і їм здавалося, ніби це не ображало суворої провінціяльної морали.

Береться на увагу, що закохані ніколи не зупиняються по кутках і не сідають на землю, і цього досить, щоб заспокоїти цнотливих. Можна тільки цілуватись ходячи. Буває, проте, що дівка кінчає погано, це визначає, що закохані сіли.

Як би то там не було, немає нічого чарівнішого, як ці гулянки закоханих. Тут цілком визначає себе південна хитра та винахідлива уява. Це справжня машкара, приступна для бідноти, що дає багато маленьких утіх. Закоханій досить розкрити свою керею й ось уже і притулок для закоханого; вона ховає його біля свого серця, у своєму теплому одязі, як буржуйки ховають під ліжками, або в шафах тих, що залицяються до них. Овоч, якого заборонено, приймає тут особливо солодкий смак; його з'їдають під голим небом, серед людей, що не звертають на це уваги, гуляючи вздовж дороги, і що найдобірніше, що надає найбільшої втіхи, це те, що можна безкарно цілуватися перед людьми, залишаючись цілими вечорами перед ними, обіймаючи один одного, й не підводити себе під небезпеку, що вас пізнають, укажуть на вас пальцем. Пара, що ходить, уявляє собою тільки темну річ, вона така ж, як і всяка инша пара. Для пізнього подорожнього, що не придивляється пильним оком, а тільки бачить, як сновигають ці пари, це не більше, як кохання, що йде мимо, кохання без прізвища, кохання, про яке можна догадатися, але якого не можна визнати певно. Закохані знають, що вони добре заховані, розмовляють тихим голосом, найчастіше зовсім не розмовляють, вони ходять цілими

годинами, не маючи певної мети, щасливі тим, що почувають себе разом обгорнутими однією й тією ж полою. Це надає багато втіхи й разом занадто невинне. Винне в цьому найбільше підсоння; це воно з самого початку примусило тих, що кохають, шукати притулків по кутках передмістя. В гарні літні ночі, гуляючи по Пласану, зустрічаєш на кожному кроці, в тіні кожної стіни загорнуту однією кереєю пару; по деяких місцях, наприклад, на плаці Сен-Мітр, багато таких темних доміно, що сновигають собі повільно без гомону, в теплу ясну ніч, ніби запрошені на таємничий бал, що дають його зорі коханню бідних людей. Коли настає велика спека й молоді дівчата не одягають більше своїх керей, їм досить підібрати свої верхні спідниці. Взимку найбільш закохані не жахаються морозів.

Коли Сільвер та Мієта йшли вниз по дорозі на Ніццу, їм на думку не спадало скаржитись на холод грудневої ночи.

Молоді люди пройшли сонне передмістя, не обмінявшись ні одним словом. Вони почували невимовну радість від чарівних обіймів, що гріли їх серце, але все ж на серці їм було сумно. Щастя, що вони почували, пригортаючись тісно один до одного, змішувалось з сумним почуттям, що це в останній раз, і їм здавалося, що вони не вичерпають насолоди й гіркости цієї тиші, яку порушували їхні кроки. Незабаром будинки порідшали, вони прийшли на край передмістя, де був портал Жас-Мейфрену: два великих стовпи, з'єднаних ґратами, через які видно було довгу алею шовковиць. Проходячи, Сільвер та Мієта інстинктивно кинули погляд на цей маєток. Поза Жас-Мейфреном шлях поступово спускається до долини, де тече мала річка Віорна, яка влітку буває струмком, взимку ж бурхливим потоком. Два ряди в'язів ще існували тоді й утворювали з дороги пишну алею, прорізуючи широкою стежкою гігантських дерев схил, на якому посіяно було хліб та посаджено виноград. Цієї грудневої ночи, під промінням світлого та холодного місяця, ниви, що недавно були зорані, простягались по обох краях дороги, подібні до широких грядок сірувати вати, що могли б заглушити всякий гомін у по-

вітрі. Здалека глухий голос Віорни тільки один порушував велику тишу в полі.

Коли молоді люди почали спускатися по цій алеї, думка Мієти звернулась до Жас-Мейфрену, який вони тільки-що залишили за собою.

— Мені було дуже важко вирватися цього вечора,— сказала вона.—Мій дядько не зважувався відпустити мене, але на моє щастя він зачинився в своєму підвалі і, на мою думку, закопував там свої гроші, бо здавався дуже наляканий сьогодні вранці тими подіями, що наближаються.

Сільвер стиснув дуже її руку.

— Нічого,—відповів він,—не бійся. Прийде час, коли й ми будемо зустрічатись вільно, без жаху, що-дня... Не треба журитись.

— О,—сказала молода дівчина, хитаючи головою,— ти маєш надію, ти... Бувають такі дні, коли я дуже журюся; не важка робота турбує мене, ні, навпаки, часто-густо я почуваю себе щасливою, коли дядько жорстоко поводиться зі мною й примушує мене виконувати тяжкі роботи. Він був правий, що зробив з мене селянку, бо без цього я мабуть погано скінчила б. Бачиш, Сільвере, иноді я сама себе вважаю за прокляту... Тоді я дуже бажаю вмерти... Адже ж ти знаєш, про кого я нагадую...—Ридання заглушили останні слова дитини. Сільвер майже грубо припинив її.

— Замовчи,—сказав він.—Ти мені обіцяла не згадувати про це. Це не твоє злочинство.

Потім він додав лагіднішим голосом:

— Ми занадто любим один одного, хіба це не правда? Коли ми поберемося, ти не матимеш більше журби.

— Я добре знаю,—відповіла Мієта,—що ти добрий, що ти простягаєш мені руку допомоги. Але що ж робити? Мені страшно, иноді я обурююся, бо мені здається, що всі мене ображають, і тоді в мене з'являється бажання бути злою. Я відкриваю тобі моє серце, тобі одному. Кожного разу, коли кидають мені в обличчя ім'я мого батька, я почуваю, що мене всю кидає в жар. Коли я проходжу вулицею й хлопці кричать мені: ось Шантагрель, я аж нетямлюся й готова прибити їх.

І після сердитого мовчання додала:

— Ти — чоловік, ти володієш рушницею, щасливий ти.—Сільвер дав їй договорити і, зробивши декільки кроків, сказав сумним голосом:

— Ти несправедлива, Мієто. Твій гнів даремний. Не слід обурюватися проти правосуддя. Коли я йду битися— це за право всіх, а особисто я не хочу помститися над ким-небудь.

— Все одно,—продовжувала молода дівчина,—я бажала б бути чоловіком і володіти рушницею. Здається, що мені було б легше тоді.

Сільвер мовчав і це його мовчання давало привід думати їй, що він незадоволений нею. Увесь гнів її одразу зник і вона прошепотіла благаючим голосом:

— Ти не сердишся на мене? Це твій від'їзд навів на мене смуток і викликав ці думки. Я знаю добре, що ти правий і що мушу бути слухняною...

Вона почала плакати. Схвильований Сільвер узяв її руки й поцілував їх.

— Ну,—сказав він ніжно,—ти, як дитина, спалахнувши гнівом, починаєш плакати. Треба ж бути розсудливою. Я не сварюся на тебе... Я бажав би тільки бачити тебе щасливою, й це багато залежить від тебе.

Тяжкі спомини, що спали на думку Мієті, засмутили закоханих на декільки хвилин. Вони йшли далі, похиливши голови, стурбовані своїми думками. Але через хвилину, непомітно для себе, Сільвер почав попередню розмову:

— Невже я щасливіший од тебе?—запитав він.—Коли б моя бабуся не взяла мене до себе та не виховала, що сталося б зі мною? За винятком дядька Антуана, — він такий же робітник, як і я, і навчив мене любити республіку, — усі мої рідні бояться, як би я їх не забруднив, проходячи біля їх.

Він увійшов у запалі, держачи Мієту, зупинився серед дороги.

— Богом свідчуся, — продовжував він,—що я нікому не заздрю й нікого не зневажаю. Але коли подолаємо ворогів, я скажу цим панкам про все. Дядько Антуан добре їх знає. Ти побачиш усе сама, коли ми повернемося. Ми будемо всі вільні та щасливі.

Мієта легесенько потягла його й вони знову почали ходити.

— Ти дуже любиш свою республіку,—сказала вона, пробуючи жартувати.—Чи кохаєш ти мене так, як любиш її?

Вона сміялася, але якась гіркість почувалася в її сміхові. Мабуть їй здавалось, що Сільверові дуже легко розлучатися з нею й іти в похід. Парубок відповів їй поважним тоном:

— Ти — моя жінка. Я віддав тобі все моє серце. Я люблю республіку тому, бачиш, що кохаю тебе. Коли ми поберемося, нам треба буде багато щастя; щоб вишукати це щастя, я й піду завтра вранці. Адже ж ти не порадиш мені залишитися вдома.

— О ні,—вигукнула жваво молода дівчина.—Чоловік повинен бути сміливим. Як гарно бути сміливим! Пробач мені мою ревність. Я занадто бажала б бути такою ж сміливою, як ти, Сільвере. Адже ж ти ще більше кохав би мене, Сільвере? Чи не так?

Вона помовчала з хвилину, потім додала з жвавістю й чарівною наївністю:

— Ох! Як я тебе обцілую, коли ти повернешся.—Цей вигук закоханого і відважного серця глибоко зворушив Сільвера. Він узяв Мієту в обійми й багато разів поцілував її в щоки. Вона помалу ухилялася від нього. Очі її були повні сліз.

Околиця все ще спала в безмірній холодній тиші. Вони пройшли до берега. Там, ліворуч, на чималім підвищенні, стояли руїни вітряка, освітлені місяцем; залишалась одна тільки башта, що її зруйновано було з одного боку. Цей вітряк був метою прогулянки молодих людей. Від самого передмістя вони йшли все впередід і не кинули жодного погляду на ниви, через які переходили. Поцілувавши Мієту в щоку, Сільвер тільки тепер підвів голову й помітив вітряка.

— Як! ми вже прийшли,—вигукнув він.—Ось і вітряк. Мабуть уже півдесята година; треба вертатися.

Мієта зробила незадоволений вигляд.

— Походимо ще трохи,—благала вона, — тільки декілька кроків, до того невеличкого роз'їзду, не далі...

Сільвер обняв її за стан. Вони почали знов спускатись дорогою, не боячись поглядів зацікавлених, бо коли минули останній будинок, то не зустріли ні одної живої душі. Проте йшли вони завернуті кереєю. Ця керея, цей спільний одяг був ніби природнім кублом їх кохання. Скільки щасливих вечорів зазнали вони в ній! Коли б вони ходили окремо один від одного, якими б малими, зовсім відокремленими вважали б вони себе в цьому широкому полі. Тепер же, являючи собою під кереєю ніби одну істоту, вони почували себе занадто бадьорими й сміливими. Поглядаючи через складки кереї на поле, що розгорталося по обох боках дороги, вони не почували того пригнічення й страху, що оповивають ніжні почуття самотньої людини. Їм здавалося, що вони дома й що милуються цим полем, укритим саваном зими та ночи, і цією тихою самотою, і цими смугами білястого світла, і цими безмір'ями ніби із вікна. Все це занадто приваблювало їх до себе, але не роз'єднувало їх сердець, що билися близько одно біля одного.

Вони припинили всяку розмову не тільки про себе, а навіть і про инших, і цілком віддалися насолоді менту, не гадаючи про майбутнє. Стискуючи один одному руки, вони лише зрідка обмінювалися словами, коли бачили який-небудь гарний куток пейзажу, але не слухали один одного, бо тепло їхнього тіла зігріло й ніби присипляло їх. Сільвер забув про свій республіканський ентузіязм, Мієта не гадала вже про те, що її коханий мав покинути її через яку-небудь годину на довгий час, а може й назавжди. Під впливом взаємного милування, вони забулися, як забувалися в звичайні дні, коли ніяка розлука не турбувала спокою їх побачень.

Незабаром вони дійшли до малого роз'їзду, що виходив у поле. Але вони не зупинились, а спускалися далі, ніби не помічали стежки, через яку обіцялись не переходити. Тільки згодом Сільвер зауважив:

— Мабуть уже дуже пізно, ти втомилась.

— Ні, клянусь тобі, я не втомилася,—відповіла молода дівчина.—Так, як ми йдемо, я можу пройти ще декільки верстов.

Потім вона додала ніжним голосом:

— Хочеш, ми спустимось на луки Сен-Клер? Тільки до цього місця, а потім повернемося.

Сільвер не зауважив на це їй нічого і йшов далі, заколисаний одноманітною ходою, дрімаючи з відкритими очима. Вони знову були в тому екстазі і йшли, затримуючи кроки, бо боялись того менту, коли їм доведеться підійматися берегом на дорогу. Доки вони йшли все вперед, їм здавалося, що так, в обіймах, що спорідню-вали їх, вони до кінця віку йтимуть, а повернення назад загрожувало розлукою, жорстоким прощанням.

Поволі спуск дороги ставав непомітним. Середину долини займали луки, що простягалися аж до Віорни й поза нею, по тому боці, вздовш низьких горбів. Луки ці, відокремлені обсадами від дороги, звалися луками Сен-Клер.

— Ба, — вигукнув Сільвер, помітивши перші смуги трави,—ми швидко дійдемо до мосту.

Мієта зареготала дзвінким сміхом. Вона обняла парубка за шию й палко поцілувала його.

На тому місці, де починалися звичайні тини, довга алея закінчувалася тоді двома в'язами, ще більш вели-чезнішими, ніж инші. Далі місцевість, зовсім оголена й подібна до широкої стрічки з зеленої вовни, тяглась на одному рівні з дорогою аж до верб та берез, що росли на березі. До мосту від останніх в'язів було вже біля 500 метрів. Протягом чверти години закохані пройшли цю далечінь і, кінець кінцем, не зважаючи на всю затриманість, зійшли на міст і зупинилися.

Прямо перед ними йшла дорога на Ніццу, але вони могли побачити тільки короткий кінець її, бо на півкілометру від мосту вона круто повертає й губиться у вкритому лісом узгір'ї. Повернувшись, вони побачили, з протилежного боку, другий кінець дороги, той, що вони тільки-що пройшли. Вона починалася від Пласану і йшла до Віорни. Довгою сріблястою стьожкою здавалася вона при цьому чудовому освітленні зимовогомісяця.

Тільки-що зорані ниви на березі, праворуч і ліворуч, нагадували широке сіре море, прорізане дорогою, ніби білою стежкою з металевим блиском від морозу. А там, угорі, на обрії, сяяли вогники зорь, ніби з декількох ще освітлених вікон передмістя. Мієта та Сіль-

вер крок за кроком непомітно для себе пройшли цілу мілю. Скинувши очима на пройдену дорогу, вони були здивовані цим величезним амфітеатром, що здіймався до краю неба й на якому смуги блакитного світла переливалися, як струмочки величезного водоспаду. Чудовим малюнком була ця колосальна апотеоза серед мертвої тиші й повної нерухомости. Нічого не можна уявити собі величнішого.

Потім молоді люди, спершись на парапет мосту, глянули вниз. Тут Віорна, що розлилась від дощів, з глухим і безупинним клекотом, котилась під ними. Вони розпізнавали темні ряди дерев, що росли на її берегах. То тут, то там, серед густої темряви, сковзав по воді промінь місяця, залишаючи на ній слід фарби розтопленого олива, що світився й відбивався, як сонячний світ удень на лусці живої істоти. Це проміння світла з таємничою чарівністю пробігало вздовж сірої течії струмка, серед неясних фантомів з листя. Здавалось, що це була зачарована долина, чудовий притулок, де провадили дивовижне життя істоти з світла та тіней.

Закохані добре знали цю місцевість, бо вони часто приходили сюди вечорами, шукаючи прохолоди. Тут, під вербами, на тому місці, де зелені килими луків Сен-Клер наближаютсся до самого берега, вони прогаяли багато вечорів і зазнали багато щасливих годин, а тому пам'ятали всі незначні кривизни берега, всі камінці, по яких переходили вони влітку вузеньку, як ниточка, Віорну, усі куточки, вкриті високою травою, де вони втішалися своїми мріями. Ось чому Мієта, дивлячись з мосту, пильно вдивлялася в знайомі місця на правому березі струменя.

— Коли б було тепліше,—промовила вона, зіхдаючи,- ми б трохи відпочили там, перед тим, як підійматися по берегу.

Потім, промовчавши трохи й пильно розглядаючи берег Віорни, додала:

— Поглянь, Сільвере, на ту чорну масу, що там перед греблею... Пам'ятаєш? Це та гущина, що сиділи ми колись... напередодні свята.

— Так,—відповів Сільвер тихим голосом.

Це була та гущина, де вони перший раз обмінялись поцілунком. Спогад про це викликав у обох чарівне почуття, в якому минулі радощі змішувалися з надіями на майбутнє. Ніби при світлі блискавки вони бачили ті щасливі вечори, що провели у парі, особливо цей вечір напередодні свята. Вони пригадували собі найдрібніші подробиці його: велике тепле небо, свіжість верб та Віорни, ласкаву розмову та инше. А в той же час, як спогади про минуле викликали в їх серці тихі радощі, їм здавалося, що вони прозирають невідоме майбутнє, що бачать себе в обіймах один одного, що здійснили свою мрію й проходять свій життьовий шлях так само, як вони тільки-що пройшли битим шляхом, тепло обгорнені однією й тією ж кереєю. Якесь захоплення опанувало ними. Самотні серед мовчазного світу, вони, усміхаючись, дивилися один одному в вічі.

Раптом Сільвер підвів голову. Швидким рухом скинув із себе полу кереї й почав прислухатися. Не розуміючи чого, він відсунувся від неї; здивована Мієта зробила те ж саме з таким же швидким рухом.

Через хвилину після цього якийсь змішаний гомін донісся з узгір'я, в середині якого губилася дорога на Ніццу. Гомін цей нагадував скрип від гарб обозу. Проте, Віорна своїм клекотінням заглушала цей невиразний гомін, а далі він почав доноситися виразніше й нагадував тупотіння ніг війська в поході. Потім можна було вже розпізнати в цьому безупинному гуркоті крик натовпу, подібний до гуркоту бурі з громом хуртовини, що своїм швидким наближенням уже порушила спокій повітря. Сільвер прислухався, не маючи змоги певно розпізнати ці згуки, бо виразності їх перешкоджали горби.

Але раптом на повороті дороги з'явилася чорна маса і в повітрі з якоюсь завзятою страшною помстивістю залунала Марсельєза.

— Це вони!—вигукнув Сільвер, захоплений запалом і радістю.

Він почав бігти, піднімаючись берегом і захопивши з собою Мієту. Ліворуч від дороги була скеля, що поросла зеленими дубами. На цю скелю зліз він, щоб не

захопив їх натовп, що клекотів, як бурхлива хвиля. Коли вони були вже на скелі, в тіні гущини, сумно дивилась Міета, трохи бліда, на цих людей, що своїми тільки далекими співами вже вирвали Сільвера з її обійм. Їй здавалось, що цей натовп став між ним і нею. Декілька хвилин тому, вони були такі щасливі, такі близькі один одному, такі самотні серед великої тиші блідого місячного світла. А зараз Сільвер, відвернувшися від неї, ніби забув, що вона тут, і не міг одвести очей від цих незнайомих людей, звав їх своїми братами.

Натовп наближався з погордим непереможним рухом. Страшний і разом величний був цей наїзд декількох десятків тисяч людей у цю мертву, холодну тишу. Дорога зробилась якимсь потоком бурхливих хвиль, які здавалися невичерпаними. На повороті дороги з'являлися все нові й нові чорні маси. Їх співи остільки зливалися з загальним гомоном цієї людської хуртовини, що ніби колосальний оркестр узяв гаму, яка вибухнула ударом грому. По всіх кутках долини, аж до самого неба, залунали звуки Марсельєзи, і здавалося, що її грали на дивовижних трубах музики-гіганти. Мешканці околиць, що вже спали, прокинулись від страху, здригнули, як барабан під ударами, і відгукнулися з найдальших кутків, повторюючи багатоголосною луною звуки національного гімну. Здавалося, що не тільки співав натовп, а що пісня лунала і з кінців обрію, з віддалених скель, з виораних клаптів землі, з луків, гаїв і т. инше. Усю місцевість, широкий амфітеатр, що здіймається від річки до Пласану величезним каскадом, освітлену блакитним сяйвом місяця, ніби вкрито було невидимими істотами, що вітали повстанців, а в безодні Віорни, в її воді, що світилася й відбивалася фарбами розтопленого олива, ніби не було такої темної ями, де б сховані люди не повторювали кожного приспіву ще з більшою завзятістю й лютістю.

Околиця в той час, як небо й земля дрижали від звуків Марсельєзи, волала про помсту й волю. Доки малий загін спускався берегом, галас натовпу котився бурхливими хвилями і зрідка чути було несподівані вибухи, що трясли навіть брук на дорозі.

Сільвер, блідий від хвилювання, все слухав, удивлявся в цей натовп. Повстанці, що йшли на чолі, тягнучи за собою натовп, що комашився й був зовсім непомітний у темряві, наближалися до мосту.

— Я гадала,—промимрила Мієта, — що ви не будете проходити через Пласан.

— Мабуть змінено плана походу,—відповів Сільвер,— нам треба було дійсно іти Тулонською дорогою до головного пункту, ліворуч від Пласану і Ормеру. Ми вийдемо з Альбуазу сьогодні після півдня й дійдемо до Тулону ввечері.

У цей час проходили біля молодих людей перші ряди загону. Порядок був остільки зразковий, що його не можна було ждати від цього недисциплінованого натовпу людей. Населення кожного міста, кожного містечка зформувало окремі батальйони, що йшли декільки кроків оддаля один від одного. Ці батальйони мали своїх начальників, яким корилися вони. До того ж те захоплення, з яким вони в цей мент піднімалися на косогір, зробило з них дужу, суцільну, непереможну масу. Тут було мабуть біля трьох тисяч чоловіка, яких з'єднала й несла сила гніву. З височини скель, що кидали довгі тіні на дорогу, трудно було розпізнати подробиці цього дивовижного явища. Але через п'ять або шість кроків від гущини, де знайшли притулок Мієта та Сільвер, скеля висовувалася трохи ліворуч і по ній прокладено було вузьку дорогу, що йшла вздовж Віорни. Прослизнувши через цей прохід, місяць широкою яскравою смугою освітлював дорогу. Коли перші повстанці ввійшли в цю смугу місячного проміння, їх було раптом освітлено й можна було ясно розпізнати найдрібніші подробиці їх одягу і навіть зміни їх обличчя. Одночасно, як повстанці проходили цією дорогою, молоді люди мали змогу бачити їх спереду і вдивлятися в їх дикі обличчя, що з'являлися з темряви.

Коли перший загін увійшов у цю освітлену смугу, Мієта інстинктивно притулилася до Сільвера, хоча почувала себе в безпеці, схована від усяких поглядів. Вона обняла юнака за шию і схилила голову на його плече.

Бліда, виглядаючи з-під відлоги, що була на її голові, вона стояла, втопивши очі в цю освітлену дорогу, якою швидко проходили ці дивовижні люди з обличчями, повними ентузіязму, і вигукували з криком помсти Марсельєзу.

Сільвер, почуваючи, що вона тремтить, схилився до неї й почав називати ріжні загони одночасно, як вони проходили. Загони йшли лавами по вісім чоловіка. На чолі йшли високі, дужі, з квадратовими головами хлопці, що, здавалось, мали силу Геркулеса і дитячу щирість гігантів. Республіка мала знайти в них сміливих та відважних оборонців. Вони несли на плечах великі, тільки-що нагострені сокири, які виблискували при світлі місяця.

— Це дроворуби з лісів Сейлю, — мовив Сільвер. — Вони складають загін підкопників. З розпорядження своїх начальників ці люди підуть до самого Парижу й будуть рубати своїми гострими сокирами міські ворота й стіни так само, як вони рубають старі горішні дуби. — Гордість почувалася в словах молодого юнака, коли він розповідав про своїх братів. Побачивши ззаду дроворубів цілий натовп засмалених робітників з жорсткими бородами, він продовжував:

— Мешканці Палюда. Ці першими повстали. Бачиш ти? Он у блузах, то робітники, що обробляють корки з дуба. Он в оксамитних куртках, то мисливці та вуглярі, що живуть у вузьких горішніх проходах Сейля... Мисливці, Мієто, знали твого батька. Вони мають добру зброю і зручно володіють нею. Коли б усі були так озброєні, як вони. Занадто мало тільки рушниць. Бачиш, у деяких замісць рушниць ломаки.

Мовчки дивилася й слухала Мієта. Коли ж Сільвер нагадав їй про батька, кров кинулася їй в обличчя, щоки запалали вогнем і вона сердито в той же час з якимсь незрозумілим співчуттям розглядала мисливців. З того менту, здавалося, вона поволі захоплювалася тим лихоманським зворушенням, що викликали пісні повстанців.

Загін, що тільки-но підхопив Марсельєзу, спускався вниз, ніби його підганяв північно-західний сухий, дужий, холодний вітер. За загоном із Палюду йшов гурток робітників, поміж яких можна було помітити досить велику кількість буржуїв у пальтах.

— Це мешканці Сен-Мартена-де-Во, — показав Сільвер. — Населення це повстало одночасно з Палюдом. Господарі теж приєдналися до робітників. Тут, Міето, є багато заможніх людей, які могли б жити собі спокійно дома, а вони зараз важать своїм життям на захист свободи. Треба любити цих багатирів. Але і в них бракує зброї, тільки декільки мисливських рушниць. Бачеш, Міето, людей, що мають на лівому лікті шматок червоної тканини? Це—старші.

Але Сільвер не встигав пояснювати. Загони проходили швидше, ніж він промовляв. Тим часом, як він розповідав про людей з Сен-Мартен-де-Во, два загони проходили вже освітлену смугу, що біліла по дорозі.

— Бачила?—спитав він.—Це повстанці з Альбуазу і Тулету. Я впізнав Бурга коваля... Вони мабуть тільки сьогодні приєдналися до повстанців... Як вони біжать!

Мієта нахилилася вперед, щоб зручніше було розглядати загони, на які їй указував юнак. По тілу її пробігало тремтіння і стискувало їй груди й горло. В цей час показався ще один загін, численніший і краще дисциплінований. Повстанці, з яких він складався, були майже всі в блакитних блузах, підперезані червоними поясами. Цей одяг можна було вважати за форму. Серед них їхав верхи чоловік із шаблею при боці. Більша частина цих імпровізованих салдатів мала рушниці, карабіни та стародавні мушкети національної гвардії.

— Цих я не знаю,—сказав Сільвер.—Чоловік на коні це мабуть старший, про якого мені казали. Він веде за собою населення Фавероля і сусідніх сел. Добре було б, коли б усе військо було так озброєне.

Він ледве зводив дух.

— А, ось і наші! — скрикнув він.

Поза мешканцями з Фавероля виступали невеликі гуртки з десяти-двадцяти чоловіків. Усі були в коротких куртках, що носять південні селяни. Співаючи, вони торсали вилами та косами; у багатьох же не було иншої зброї, крім широких простих заступів. Кожний хуторець надіслав своїх дужих і завзятих юнаків. Сільвер, що знав старших цих гуртків, зворушеним голосом називав їх.

— Це мешканці Шавано,—промовив він.—Їх тільки вісім чоловіків, але занадто завзяті вони. Дядько Антуан добре їх знає... Ось Назер. Ось Пужоль. Усі тут, усі відгукнулися. Валкейра! Стій! навіть пастор тут; про нього мені казали, що це добрий республіканець.

Він п'янів від хвилювання. Зараз, коли в кожному загоні було лише декільки повстанців, треба було їх називати поспішаючи, і ця квапливість робила його ніби божевільним.

— Ах, Мієто,—продовжував він,—який гарний церемоніяльний марш. Розан, Верну, Корб'єр і ще, і ще, ти побачиш... У них нічого немає, крім кіс, але вони скосять усяке військо, як траву на своїх луках... Сен-Евтроп! Мазель! Легард! Марсань! усе населення з північного взгір'я Сейль... Побачиш, ми подолаємо ворогів, бо ціла країна з нами. Поглянь на руки цих людей. Вони міцні й чорні, ніби з заліза. Але це ще не всі. Ось Прюйна! Ле-Раш-Нуар! Ці останні контрабандисти; у них є карабіни. Ще коси та вила. Це знову наші. Кастель-ле-В'є! Сент-Ан! Грайль! Етурмель! Мюрдаран!

Сільвер ледве зводив дух від хвилювання, перелічуючи цих людей, яких, здавалося, приносив вихор одночасно, як він їх називав. Випростаний, з палаючим обличчям, він нервовими рухами вказував на ці загони. Мієта ввесь час слідкувала за його рухами, і здавалося, що її поривало на дорогу, як у глибину прірви. Щоб не посковзнутися зі скелі, вона трималась за шию юнака. Захоплення цього натовпу, що сп'янів від гомону, відваги й віри в перемогу, опанувало нею. Ці люди, що вона їх бачила в промінних місяця, ці юнаки, дорослі й старі, що трясли дивовижною зброєю, одягнені в ріжноманітний одяг, починаючи від мундира, що одягають на маневри до буржуйського пальта, цей нескінченний ряд обличь, з яких час і випадок зробили якісь машкари, що їх ніколи не забудеш, машкари, повні енергії й фанатичного ентузіязму, усе це перед очима молодої дівчини проходило з швидкістю потока. Протягом декількох хвилин їй здавалося, що ці люди не йдуть уже, що їх далеко занесло Марсельєзою, цією хриплою і дуже гучною піснею. Вона не могла розібрати слів цієї пісні,

чула тільки безупинний гомін, що переходив од нот глухих до нот тремтячих, гострих, як ті голки, що їх встромляють у тіло.

Ці вигуки обурення, цей поклик до боротьби і смерти з запалом гніву, з жагучим бажанням волі, з цією чудною мішаниною вбивства й піднесеного почуття, вражали невпинно її в саме серце й викликали в ній якусь невиразну втіху мучениці, що випростується і всміхається під ударами бича. А натовп, мов бурхлива хвиля, все надходив і надходив, і молодим людям здавалося, що цей похід ніколи не скінчиться.

Мієта була справжня дитина. Вона зблідла, коли наближалися повстанці, а декільки годин перед цим вона оплакувала ту радість, що вона втратила; але вона була смілива дитина, палка натура, що легко піддається ентузіязмові. Так і зараз завзяття, що опанувало нею, цілком змінило її. Вона зробилася хлопцем і охоче взяла б рушницю й рушила б за повстанцями. Її білі зуби одночасно з тим, як повз неї проходили загони з рушницями та косами, ставали ніби довшими та гострішими, і вона в цей час нагадувала молодого вовка, що міг би всіх розідрати. Коли ж Сільвер схвильованим голосом перелічував їй загони повстанців, їй здавалось, що загони ці йшли все швидше, швидше і швидше при кожному слові юнака. Незабаром усе це в її очах зробилось курявою, яку змітала хуртовина. Усе почало вертітися перед нею. Вона заплющила очі. Великі гарячі сльози потекли по її щоках.

У Сільвера забреніли сльози на віях.

— Я не бачу людей, що залишили Пласан цієї ночи, — прошепотів він, намагаючись розпізнати кінець загону, що не вийшов ще з тіни. Раптом він вигукнув, увесь охоплений радістю:

— А ось і вони! У них є прапор, їм довірили прапор!

Тоді йому захотілося зстрибнути зі скелі й приєднатись до своїх товаришів, але в цей самий мент повстанці зупинилися і пролунав останній акорд марсельєзи і далі тільки чути було змішаний гомін натовпу, що все ще хвилювався. Прислухаючись, Сільвер міг розуміти наказ, що передався по загонах і яким викли-

калися мешканці з Пласану стати на чолі всіх загонів. Після того, як кожний батальйон зайняв своє місце на краю дороги, щоб пропустити наперед прапор, Сільвер, тягнучи за собою Мієту, почав сходити на скелю.

— Ходімо, — сказав він, — ми прийдемо раніш їх на другий бік мосту.

Вони вилізли на скелю, дійшли зо зораних нив і побігли до млина, де гребля перегороджує річку. Тут вони перейшли Віорну по дошці, що перекинув мірошник, перерізали навскоси луки Сен-Клер, усе тримаючись за руки й не кажучи ані одного слова. Темною рисою рухалися загони по великій дорозі вздовж тину. Сільвер та Мієта знайшли дірку в тину й вилізли на дорогу.

Не зважаючи на те, що їм довелось зробити обхід, вони прийшли одночасно з загоном Пласану. Сільвер обмінявся з деякими з знайомих стиском руки; можна було гадати, що він почув про новий маршрут повстанців і вийшов їм назустріч.

На Мієту, обличчя якої було напівукрите відлогою, поглядали з цікавістю.

— Е! так це Шантагрель,—сказав хтось,—племінниця Ребюфа, що володіє Жас-Мейфреном.

— Відкіля ти, втікачко? — спитав другий.

Сільвер, сп'янілий від ентузіязму, не звертав уваги на чудну фігуру своєї коханої, яка викликала глузування з боку деяких робітників. Засоромлена Мієта поглядала на нього, ніби прохаючи допомоги й захисту. Але раніш, ніж він устиг розтулити рота, новий голос почувся з натовпу.

— Батько її був у в'язниці, ми не хочемо, щоб була з нами дочка злодія та вбивці.

Мієта страшенно зблідла.

— Брешете, — пробурмотіла вона, — хоч мій батько і вбив, але він ніколи не був злодієм.

І бучучи, як бліди Сільвер тремтів і стискував кулаки, вона сказала йому:

— Облиш. Це стосується мене.

Потім, звернувшись до натовпу, вона голосно зауважила:

— Брешете, ви брешете, він ніколи не взяв жодної копійки ні в кого. Ви це добре знаєте. Чому ви обвинувачуєте його, коли знаєте, що він невинен? — Від гніву вона гордо випросталась, її палка, напівдика натура, здавалось, досить спокійно ставилася до обвинувачення в душогубстві, але протестувала проти обвинувачення в злодійстві, і це доводило її до розпачу; про це давно вже знали, і тільки, щоб розсердити її, часто натовп кидав їй це обвинувачення.

Чоловік, що тільки-що взивав її батька злодієм, повторив лише те, що говорилося вже протягом кількох років. Бачучи велике зворушення дівчини, робітники, жартуючи, голосно сміялися. Сільвер ще більше стискував кулаки і справа могла б скінчитися погано, але раптом один мисливець з Сейлю, що сидів на купі каміння, з краю дороги, прийшов на допомогу молодій дівчині.

— Дівча справедливе, — мовив він. — Шантагрель був один із наших. Я добре знав його. Справу його ніхто ніколи не міг з'ясувати. Що-до мене, то я завжди мав віру справедливості його свідчень на суді. Жандар, якого під час полювання він убив пострілом із рушниці, мабудь сам уже цілився в нього з свого карабіну. Треба було рятуватися. Але Шантагрель був чесною людиною і злодієм ніколи не був.

Як завжди буває в такому випадкові, так сталося й тепер. Досить було посвідчення з боку цього браконьєра, щоб Мієта знайшла оборонців. Багато робітників теж зауважили, що вони знали Шантагреля.

— Так, так, це правда, — казали вони, — він не був злодієм. У Пласані багато є волоцюг, що треба було б посадити у в'язницю, на його місце...

— Шантагрель був наш брат... Заспокойся, дівчинко.

Ніколи ще Мієта не чула доброго слова про свого, батька. Його називали звичайно в її присутності волоцюгою й розбишакою. І ось тепер тільки вона зустріла добрих людей, що знайшли до нього слова прощення, що вважали його за чесну людину. Вона залилася сльозами. Те захоплення, яке викликано було під впливом Марсельєзи, знову повернулось до неї, вона стала шукати,

чим і як би подякувати тим людям, що так тепло ставляться до бездольних. Ще хвилина, і їй спало на думку стиснути їм усім руки, як це роблять хлопці. Але її серце підказало їй инший засіб. Біля неї стояв повстанець, що ніс прапор. Вона доторкнулася до держака прапору і, щоб усім подякувати, сказала благаючим голосом:

— Дайте мені його, я понесу.

Робітники, прості розумом, зрозуміли це величне й наївне почуття вдячности.

— Так, так, — вигукнули вони. — Шантагрель понесе прапор. — Один тільки дроворуб зауважив їй, що вона швидко втомиться й не зможе йти далеко.

— О, я дужа, — відповіла Мієта, з гордістю засукуючи рукава й показуючи свої круглі міцні руки, як у зовсім дорослої жінки.

І коли подали їй прапор, вона додала:

— Пождіть трохи. — Швидко скинула свою керею і знову одягла її навиворот, червоною підбійкою догори.

Освітлена білуватим промінням місяця, загорнута широкою пурпурною кереєю, що спадала їй до самих ніг, з відлогою, яка покривала її голову, мов фригійський чіпок, вона взяла прапор, притулила держак його до своїх грудей і стояла, випроставшись у збірках цієї кривавої корогви, що майорила поза нею. Її голова з кучерявим волоссям, екзальтоване обличчя з великими вогкими очима, з піввідкритими сміхом устами, сяяли надзвичайною гордістю й енергією, особливо, коли вона підвела свої очі до неба. У цей мент вона нагадувала богиню свободи.

Повстанці привітали її гучними оплесками. Їх, цих південців, захопив ентузіязм, коли перед ними раптом з'явилася ця велична дівчина уся в червоному, що так нервово притискувала їх прапор до своїх грудей.

— Браво, Шантагрель! Хай живе Шантагрель!—вигукнули з натовпу.

Ще довго вітали б її, коли б не було дано наказа знов рушати в дорогу.

В той час, коли загін шерегувався, Мієта стиснула руку Сільверові, що тільки-що став поруч з нею, й прошепотіла йому на вухо:

— Чуєш? я залишаюся з тобою. Ти радий?

Сільвер, не відповідаючи, стиснув їй руку. Він погодився і, глибоко схвильований, захопився тим же ентузіязмом, що його товариші. Мієта здавалась йому чарівною, великою, святою. Увесь час, поки вони підіймалися берегом, він бачив її перед собою; вона ніби сяяла промінням, укрита пурпуром слави. Тепер він ототожнював її з другою своєю любою—республікою. Йому занадто хотілося йти з своєю рушницею на плечі, але повстанці сходили поволі, бо було дано наказа зберігати тишу. Загони, рухаючись уперед між двома рядами в'язів, нагадували якусь величезну гадюку, що кільцями своїми звивалась по дорозі. Холодна груднева ніч знову стала тихою, і тільки одна Віорна, здавалося, клекотіла підвищеним голосом.

Порвінявшися з першими будинками передмістя, Сільвер побіг уперед на площу Сен-Мітр узяти свою рушницю, яку він засунув у купу дощок. Коли він повернувся до повстанців, вони вже підійшли до Римської брами. Мієта вклонилася й сказала йому з дитячим усміхом:

— Мені здається, що я приймаю участь у Хресному поході під час свята й несу корогву св. Діви.

II.

Пласан являє собою підпрефектуру з десятьма тисячами мешканців. Збудоване на взгір'ї, що підіймається понад Віорною, і притулене з півночи до горбів Гарріг, однієї з останніх відлог Альпів, місто це було ніби в глибині завулка. 1851 року його звязували тільки дві дороги з сусідніми країнами: одна Ніцька на сході і друга Ліонська на заході, що ніби продовжувала першу і йшла рівнобіжно їй. Після цього було проведено залізницю, колію якої прокладено на південь від міста, внизу взгір'я, що йде від старих валів до річки. Вийшовши з станції, яку збудовано на правому березі Віорни, і піднявшись на гору, можна вже побачити перші будинки Пласану, сади якого підіймаються терасами. Треба сходити добру чверть години, поки дійдеш до цих малих будинків.

Років двадцять тому, коли ще не було шляхів сполучення, ні одно місто краще Пласану не зберегло клерикального й аристократичного характеру стародавніх провінціяльних міст. Воно мало та ще й досі має цілий квартал великих аристократичних палаців, що збудовано за часів Людовика XIV та Людовика XV, дванадцять церков, будинки єзуїтів і капуцинів та значну кількість манастирів. Кожна класа суспільства довго мала свій квартал. У Пласані їх було три, і кожний з них являв собою ніби окреме містечко зі своїми церквами, місцями для гулянок, своїми звичаями й поняттями.

Аристократичний квартал, що зветься кварталом Сен-Марк, по назві однієї з парафій, що там знаходиться, це був ніби Версаль у мініятюрі. Він мав прямі вулиці, зарослі травою, величезні будинки, оточені садами, і тягся на південь по краю взгір'я. Деякі палаци, що їх було збудовано на самому взгір'ї, мали два рядки терас і з них відкривався чарівний краєвид на всю долину Віорни. Старий квартал, це — стародавнє місто з своїми вузькими, кривими вуличками, зі зруйнованими хатками. Воно тягнеться на північно-захід. Тут знаходяться мерія, цивільний трибунал, базар і жандармерія. Цю найлюднішу частину Пласану оселили робітники, комерсанти і вся бідна та діяльна частина населення. Нарешті, нове місто являє собою ніби довгу карту на північному сході. Тут оселилася буржуазія, усі ті, що вміли придбати собі достаток копійками, ті, що займалися ліберальною професією. Усі вони мешкали в цьому кварталі й мали чистенькі малі будинки, пофарбовані світло-жовтою фарбою. У цьому кварталі, красою якого був тільки незграбний, уквітчаний розетками цегловий будинок підпрефектури, у 1851 році ледве можна було нарахувати, п'ять або шість вулиць; він недавнього походження, й особливо після збудування залізниці, він один тільки й розростається.

Цей розподіл Пласану на три зовсім незалежні й окремі частини зберігся й до цього часу завдяки широким вулицям, що різко відокремлюють квартали. Вулиця Совер та Римська, що є ніби продовженням

першої й простяглася з заходу на схід, від Великої брами до Римської, перерізують місто на дві частини, відокремлюючи аристократичний квартал від двох останніх. Цю, в свою чергу, перерізує вулиця Бан, найкраща в місті; вона починається з кінця вулиці Совер і підіймається на північ, залишаючи ліворуч темні будівлі старого кварталу, а праворуч світло-жовтий будинок нового міста. Серед цієї вулиці, на маленькій площі, що обсаджена щуплими деревами, здіймається підпрефектура, будинок, яким дуже пишається буржуазія Пласану.

Ніби для того, щоб надати місту вигляд ще більше замкненого в собі, його оточено поясом стародавніх валів, які зараз утратили своє призначення й тільки роблять його ще похмурішим і вужчим. Тонкі стіни цієї кумедної фортеці, оповиті плющем і не товщі, ніж стіни якого-небудь манастиря, не витримали б пострілів з простих рушниць. В цих стінах багато воріт; головні — Римська брама та Велика брама. Перша виходить на Ніцьку дорогу, а друга — на Ліонську, що знаходиться зовсім на протилежному кінці міста. До 1853 р. це були величезні дерев'яні половинчасті ворота, скріплені залізом, що мали зверху ободистий вигиб. Об одинадцятій годині влітку і о десятій взимку їх наглухо замикали і після цього місто спало спокійним сном лякливої дівчинки. Впускати спізнілих мешканців доручено було вартовому, що перебував у сторожці, яку збудовано було у внутрішньому кутку кожного головного входу. Але кожного разу треба було витрачати багато часу на балачки з ним. Вартовий впускав мешканців не раніш, як освітивши його лихтарем і пильно придивившись до нього в щілину воріт. Людей непевних він залишав ночувати поза містом. Це замикання воріт що-вечора цілком виявляє побут міста, його полохливість, егоїзм, рутину, ненависть до всього зовнішнього й релігійне поривання до замкненого життя. Пласанець, коли все було добре замкнено, міг сказати собі: я дома, і з задоволенням святоші-буржуя, не боячись за свою шкатулу, певний, що його не розбудить ніякий гомін, міг собі спокійно прочитати свої молитви й з насолодою простягтися на своєму ліжку. Немає, на

мою думку, на світі другого такого міста, що так уперто, мов черниця, намагалося б до замкненого життя.

Населення Пласану поділяється на три групи, відповідно трьом кварталам. Проте, треба виключити урядовців, підпрефекта, митника, директора пошти, потім усіх захожих людей, яких не люблять, які викликають заздрість і живуть собі на потіху. Постійні ж мешканці, що народилися тут і твердо вирішили тут умерти, певне шанують установлені звичаї й суспільні перегородки, щоб відмовитися від будь-якої участи в житті міського громадянства. Дворяни сидять невилазно дома. Від часу скінчення Карла X вони ледве показуються на вулицях, поспішаючи сховатися в свої похмурі великі мовчазні палаци. Виходячи ж на вулицю, почувають якийсь острах, ніби в ворожій країні. Вони нікого не відвідують і нікого до себе не приймають.

Єдині гості їхніх салонів—це декільки абатів. Влітку вони живуть у замках, що мають по околицях, а взимку залишаються в затишку свого каміну. Це люди, живцем поховані; тому-то їх квартал, з його мертвою тишею, нагадує кладовище. Вікна та двері пильно забарикадовано, ніби в манастирях, куди не досягає ніякий зовнішній гомін. Тільки коли-не-коли можна побачити абата, що своєю обережною ходою ще збільшує тишу і зникає, як тінь, у піввідчинені двері.

Буржуазія, капіталісти, адвокати, все невелике коло людей заможніх та чванливих, що населюють нове місто, пильнують про те, щоб, так би мовити, розворушити життя в Пласані. Вони ходять на вечірки до підпрефекта й мріють про те, щоб самим улаштовати такі ж вечірки. Усіма засобами домагаються популярности, кличуть робітника: „мій друже“, розмовляють з селянином про врожай, читають часописи, у неділю ходять із своїми жінками на гулянки. Це, так би мовити, передові люди міста. Тільки вони одні дозволяють собі осміювати фортецю міста; декільки разів закликали вони „едилів міста“ зруйнувати старі стіни, „спадщину від иншого віку“. Проте, найскептичніші з них занадто відчувають велику радість кожного разу, коли якому-небудь маркізові або графові спаде на

думку привітати їх легким поклоном. Мрія всякого буржуя з нового міста — це бути прийнятим у якому-небудь салоні в кварталі Сен-Марк. Але добре знаючи, що ця мрія не може здійснитися, вони кричать усім і кожному, що вони вільні мисленники, але вільні їх думки виявляются тільки на словах, а на ділі вони вірні друзі влади і радніші кинутися в обійми всякому першому визволителеві, ніж приймати участь у народньому повстанні.

Групу, що працює й живе в старому кварталі, не так різко визначено, як инші. Нарід, робітники становлять там більшість; але є також крамарі й навіть декільки негоціянтів. Дійсно, Пласану далеко до комерційного центру; він тільки збуває місцеві вироби: олію, вино, мигдаль. Що-до промисловости, то її становлять дві або три гарбарні, що псують повітря по вулицях старого кварталу, декільки фабрик ярочкових брилів та миловарня, що міститься в кутку передмістя. Цей нечисленний комерційний та промисловий люд, що буває тільки у великі свята в гостях у буржуїв нового міста, живе, звичайно, серед робітників старого міста. Купці, крамарі та робітники мають загальні інтереси, що єднають їх в одну сім'ю. Тільки в неділю власники фабрик залишають свою працю й з'єднуються в свій окремий гурток. Проте, робітниче населення, що становить майже п'яту частину, затушовується серед тих, що б'ють байдики в місті.

Одного разу на тиждень об весні три квартали Пласану зустрічаються віч-на-віч. У неділю, після вечірні, населення всього міста, не виключаючи й аристократів, виходить на площу Совер. Але й тут, на цьому, так званому, бульварі, де тягнуться дві алеї з тополів, розподіл трьох ріжних клас різко визначається. Буржуазія нового міста, вийшовши з Великої брами, тільки проходить бульваром, а потім повертає праворуч до вулиці Майль, уздовж якої вона гуляє до самої ночи; одночасно дворяни та їхній нарід поділяються на дві групи. Уже більше сторіччя, як дворяни вибрали собі алею на південь, уздовж якої здіймаються в два ряди великі палаци. Тут найраніше ховалося сонце. Нарід

примушений був задовольнятися иншою алеєю на північ, тим боком вулиці, де знаходяться кав'ярні, гостиниці та тютюнові крамниці. Цілий вечір аристократи, дворяни та нарід гуляють по цих алеях, піднімаючись та спускаючись по вулиці, але ніколи й на думку не спадало ні робітникові, ні дворянинові помінятися алеями. Шість або вісім метрів відокремлювало їх, а вони залишалися на тисячу міль один від одного, ходячи по двох рівнобіжних алеях з певністю, що їм ніби й не треба було зустрічатися на цьому світі. Навіть за революційних часів кожний зберігав собі свою алею. Ця регулярна проходка в неділю й постійно замкнені ворота ввечері — факти одного й того ж розпорядку, яких досить для того, щоб скласти уяву про десять тисяч мешканців Пласану.

У цьому то чудному, замкненому осередку перебувала до 1848 року майже невідома й нічим не значна сім'я, голова якої, П'єр Ругон, завдяки деяким обставинам, мав пізніше значну вагу.

П'єр Ругон був син селянина. Сім'я його матери, Фуки, як їх звали в місті, володіла в кінці минулого сторіччя чималим клаптем землі поза старим кладовищем Сен-Мітр; цю землю було приєднано пізніше до Жас-Мейфрену. Фуки були найбагатіші городники в місті, вони постачали городину на цілий квартал Пласану. Прізвище цієї сім'ї зникло разом за декільки років до революції. Залишилась одна тільки дівчина, Аделаїда, що народилася 1768 року. Вона осиротіла на вісімнадцятому році. Ця дівчина, батько якої помер божевільним, була високою, тонкою, блідою, з блудними очима, з чудними рухами. Її вважали за дику, коли вона була ще малою дівчинкою. Але, зростаючи, вона здавалася ще чуднішою. І найрозумніші люди передмістя не могли з'ясувати її вчинків, а тому нарешті вирішили, що й вона також божевільна, як і її батько. Вона залишалася одна-однісінька майже протягом шести місяців і була власницею великого маєтку; тому її вважали за багату наслідницю. Раптом дізналися, що вона одружилася з якимсь садівником Ругоном, дурним, як колода, мужиком, що з'явився з нижніх Альпів. Цей

Ругон, після смерти останнього з Фуків, що взяв його за наймита на літо, залишився в наймах у дочки померлого. З наймита, що одержував визначену платню, він раптом підвищився до завидливого стану чоловіка.

Шлюб цей здивував усіх; ніхто не міг зрозуміти, як це могло статися, що Аделаїда дала перевагу цьому неввічливому, гладкому, незграбному мужикові, що ледве міг розмовляти французькою мовою, перед тими або иншими парубками, синами багатих хліборобів, що залицялися до неї вже протягом деякого часу. Зважаючи на те, що в провінції ніщо не може залишатися нез'ясованим, у цьому шлюбові стали підозрівати якусь таємність. Припускали навіть, що цей шлюб був абсолютною потребою молодих людей. Але факти спростували злі наклепи. Аделаїда породила сина наприкінці дванадцятого місяця після шлюбу. Передмістя почувало себе ніяково, бо воно не могло припустити, що зробило помилку й почало намагатися всіма силами з'ясувати секрет. З цього часу всі кумоньки почали шпигувати за Ругонами. Швидко здобули вони багатий матеріял, щоб пустити поговір. Ругон умер майже раптом, наглою смертю, від сонячного вдару, що спіткав його п'ятнадцять місяців після шлюбу, одного разу після півдня, коли він полов у городі моркву. Ледве минув рік, як молода вдова наробила сорому, якого ще й не чули. Кумасеньки взнали з певних джерел, що вона мала полюбовника, та й вона, здавалося, з цим не ховалася, бо багато чуло, як вона казала при людях „ти" наступникові бідного Ругона.

Як! Не минуло й року, як овдовіла, та вже й полюбовник, шипіли кумасеньки. Таке занедбання звичаїв здавалося вже дивовижним, суперечило здоровому розумові. Але що найбільше подавало гостроти цьому нікчемному вчинкові, так це чудний вибір Аделаїди. У глухому кутку завулка Сен-Мітр у брудній хатині, задвірок якої виходив на землю Фуків, жив чоловік, що мав погану славу і якого инакше й не називали, як „паскудник Макар". Ця людина зникала цілими тижнями; потім знову з'являлася з пустими руками коли-небудь над вечір, заклавши руки в кешені й висвистуючи, ніби

повертається з гулянки. Жінки, що сиділи на порозі свого дому, бачучи його, казали: „Дивись, це паскудник Макар. Він мабуть сховав свої пакунки й рушницю в якійсь ямі на березі Віорни“. Правда була в тому, що Макар не мав ніяких прибутків, а проте, перебуваючи в місті протягом короткого часу, він якось умів добре попоїсти й попити. Особливо він страшенно напивався: пив він один на один, сидячи за столом у глибині шинку. Там він забував про все, встромивши, мов дурний, свої очі в шклянку, нічого не чуючи навколо себе. І коли шинкар замикав двері своєї корчми, він виходив твердими кроками, високо піднявши голову, ніби пишаючись тим, що п'яний. „Макар іде зовсім прямо, він п'яний, як ніч“, казали кумасі, бачучи, як він повертався. Коли він не був п'яний, він звичайно ходив з якоюсь полохливістю, злегка згорбившись, уникаючи поглядів зацікавлених. Після смерти батька-бондаря, що не залишив йому ніякої спадщини, крім малої хатинки в глухому кутку Сен-Мітр, він не мав ні родичів, ні друзів. Близькість кордону та сусідство лісів сприяли тому, що цей ледачий та чудний парубок став контрабандистом та разом ще й браконьєром, і до того ще таким страшним, що, бачучи його, казали всі: „Я не хотів би зустрітися з цією головонькою о-північ деенебудь у кутку ліса“. Величезного зросту, з страшенною бородою, з сухорлявим обличчям, Макар завдавав страху всім жінкам передмістя; вони казали про нього, що він живцем їсть малих дітей. Йому було всього тридцять років, хоча на вигляд йому можна було дати всі п'ятдесят. З-під гущини його бороди й пасмів скуйовдженого волосся, що спадало йому на чоло, як пучки собачої шерсти, можна було лише пізнати зіниці його рудуватих очей, що поглядали швидко та сумно, як дивиться людина, що має природній потяг до бурлакування і яку горілка та закляте життя зробили шкідливою та небезпечною. Кожного разу, коли в місті траплялася крадіжка або вбивство, завжди підозріння падало на Макара, хоч явно він ніколи не попадався ні в якому злочинстві. І цього шаленого, цього розбійника, цього волоцюгу вибрала собі Аделаїда. Через

двадцять місяців вона мала вже двох дітей, хлопчика та дівчинку. Про шлюб між ними не було й спомину. Ніколи ще передмістя не бачило, щоб хто так нахабно поводився. Дивування було таке велике, думка, що Макар зміг знайти молоду та ще й багату полюбовницю, так перевернула всі думки кумась, що вони почали навіть жалкувати Аделаїду.

— Бідна, вона зовсім збожеволіла; коли б були живі її батьки, вони давно вже заперли б її в божевільню.—Але зважаючи на те, що ніяк не могли дізнатися тайни цього чудного кохання, почали обвинувачувати, що він скористувався слабим розумом Аделаїди, щоб обікрасти її. Законний син, малий П'єр Ругон, зростав разом із байстрюками своєї матери. Аделаїда затримала біля себе цих останніх, Антуана та Урсулу, вовченят, як звали їх у кварталі, і ставилася до них з такою самою прихильністю, як до свого сина від першого шлюбу. Здавалося, що вона не розуміла ясно того бідолашного становища, в якому будуть ці діти її в майбутньому. Для неї це були її діти, такі ж, як і старший син.

Часто вона виходила з дому, тримаючи однією рукою П'єра, а другою Антуана, і не помічала, як сторонні різно дивилися на цих дітей.

Чудна була ця сім'я.

Протягом майже двадцяти років кожний у ній жив по-своєму, не зважаючи ні на які перешкоди; так жили й мати, й діти, ніхто ні в чому не приневолював себе. Ставши жінкою, Аделаїда залишилася тією ж самою великою дівчиною, яку вже п'ятнадцяти років вважали за дику. Вона не була божевільною, як це припускали мешканці передмістя, але в ній якось бракувало рівноваги поміж кров'ю та нервами, помічалося знівечіння мозку та серця, що примушувало її жити поза світом, не так, як живуть инші люди. Сама собі вона здавалася зовсім натуральною і занадто логічною, тільки логіка її в очах її сусідів була якимсь божевіллям. Вона ніби навмисне поводила себе як-найгірше, виставляючи це на показ, а справді вона тільки підлягала з найбільшою наївністю вимогам свого темпераменту.

Після перших родів вона занедужала на нервові припадки, що кидали її в страшні корчі. Припадки ці повторювалися періодично через кожні два або три місяці. Лікарі, що їх було закликано, не змогли нічим допомогти й вирішили, що згодом ці припадки сами зникнуть, при чому порадили їй їсти як мога більше м'яса та пити вино. Ці періодичні припадки зовсім попсували її здоров'я, вона жила день-у-день, як дитина, як тварина, підлягаючи своїм інстинктам. Коли Макара не було дома, вона майже цілими днями нічого не робила, була задумлива й звертала увагу на дітей та цілувала їх тільки тоді, коли гралася з ними. Коли ж її полюбовник повертався, вона кидала дітей і йшла до нього.

Поза хатинкою Макара був маленький двір, який муром відокремлено було від землі Фуків. Одного дня вранці сусіди надто були здивовані, побачивши в цьому мурові двері, яких напередодні ввечері не було ще.

Через якусь годину все передмістя вийшло полюбуватися цим. Полюбовники мабуть працювали цілу ніч, щоб зробити дірку в мурі та приладнати двері. Тепер вони могли вільно ходити один до одного. Знову почався скандал. Тепер уже з меншим потуранням ставилися до Аделаїди, бо вона осоромила передмістя. Ці двері, це наочне виявлення спільного життя з Макаром, викликали жорстокішу напасть, ніж ці двоє дітей. „Хоча б порядність зберегла", кричали кумасі. Аделаїда не розуміла, що значить „зберегти порядність"; вона була задоволена й щаслива і сама допомагала Макарові вириватн цеглу з муру й розмішувала йому глину. Другого дня вона, з радістю дитини, прийшла полюбуватися з своєї роботи при світлі дня. Три кумасі, що помітили її, як вона любувалася з своєї ще зовсім свіжої роботи, цей її вчинок вважали за найбезсоромніший. З того часу, як тільки з'являвся Макар, вони, не бачучи молодої жінки, прямо запевняли, що вона живе з ним у хатинці завулку Сен-Мітр. Контрабандист приходив додому не регулярно, завжди майже несподівано. Ніхто не знав, яке життя провадили полюбовники протягом тих двох або трьох днів, коли він

перебував у місті. Вони замикалися й мала хатина здавалася безлюдною. Передмістя, вирішивши, що Макар спокусив Аделаїду тільки для того, щоб проїсти її гроші, дивувалося, бачучи, що ця людина, як і раніш, драптям трусила й пропадала цілими днями, вештаючись по горах та по долах.

Гадали, що молода жінка тим більш починала його любить, чим рідше бачить його. Припускали ще й те, що він не здавався на її прохання, почуваючи непереможний потяг до бурлакування. Багато різних гадок припускали, а все ж не могли зрозуміти цього звязку, що почався й продовжувався не так, як це буває звичайно. Припускали, що Макар б'є Аделаїду, хоч гомону від сварки ніколи не чути було. Декільки разів вона з'являлася з синяками на обличчі та розкудовченим волоссям. Проте, не помічали ніякого пригнічення від страждання або від скорбот, ніяких турбот сховати свої синяки. Вона усміхалася й здавалася щасливою. Таке життя продовжувалося більше п'ятнадцяти років.

Часто, коли Аделаїди не було дома, добро її грабували, але це її турбувало менш усього на світі, бо в неї абсолютно не було практичного розуміння життя; розум її якось не міг вмістити дійсну вартість речей і потребу ладу в хаті.

Діти її росли, як ті сливи вздовж дороги, що їх пече сонце, поливає дощ; ніхто не щепив їх, ані колірував, а вони все ж дають овочі, хоч дикі, а дають. Ніколи ще природа не розвивалася на волі, як тепер, ніколи ще маленькі істоти, що мають здатність до поганого, не виростали в такій волі, розвиваючись лише в напрямку своїх інстинктів. Провадячи життя під відкритим небом, вони качались по городині, скублися та билися, як лобуряки, крали харчі вдома, обривали овочі на деревах садиби, були ніби демонами сім'ї, що кричали, псували й нищили все, що їм попадалося під руку в цій ніби божевільні; коли їх мати зникала з дому, вони кричали й робили все, аби позбавити сусідів терпцю, і сусіди дійсно примушені були загрожувати їм, що вони прийдуть і будуть стьобати їх батогом. Проте, сама Аделаїда не стращала їх зовсім; коли ж

вона була дома, то вони менш докучали людям тільки через те, що вибирали її своєю жертвою. Вони не ходили до школи по декільки днів на тиждень, робили все на світі, щоб накликати на себе кару, яка б дозволила їм кричати на ввесь голос, скільки душа бажає. Але Аделаїда ніколи їх не била, навіть не сварилась на них, почуваючи себе дуже гарно серед їх галасу; була ніжною, мовчазною. Коли-не-коли їй навіть потрібний був галас цих шелехвістів, щоб наповнити порожнечу в голові. Вона тихесенько всміхалася, коли їй доводилося чути: „Діти битимуть її, і це буде добре". Принаймні, її індиферентна постать ніби відповідала: „Ну, що ж такого?"

Своїм господарством вона займалася ще менше, ніж дітьми, а тому город Фуків протягом довгих років, увесь той час, що тяглось таке чудне життя, став би пустирем, коли б молодій жінці не пощастило довірити догляд за городом досвідченому городникові. Цей городник, що мав ділити з нею прибутки, безсоромно обкрадав її, хоч вона ніколи не помічала цього. Проте, це мало й добрі наслідки: щоб більш обкрадати власницю, городник яко мога використовував землю, чим занадто підвищив її родючість.

П'єр, законний син Аделаїди, чи інстинктивно, чи свідомо, від того, що розумів уже, що чужі люди ставилися до нього инакше, ніж до других дітей, ще змалку панував над братом та сестрою. Під час сварок, не зважаючи на те, що він був багато слабший за Антуана, він бив його, ніби маючи на те право. Що-до Урсули, бідної, малої, сухорлявої та блідої дівчинки, то її били однаково жорстоко як один, так і другий брати. Але до п'ятнадцяти або шістнадцяти років троє дітей били одне одного по братерськи, не з'ясовуючи собі своєї незрозумілої ненависти й не усвідомлюючи певне того, до чого чужими вони були одне одному. Тільки о цю пору, коли склалася й установилася їхня свідома особистість, стояли вони вже одне насупроти одного.

Шістнадцяти років Антуан був великий хлопець, у якому виявлялися ніби злиті вади так Макарові, як і Аделаїдині. Проте, Макарових було більше: в Антуані

була його любов до мандрування, його нахил до піяцтва, його звіряча запальність. Але під впливом нервової Аделаїди ці вади, що в його батька здавались якоюсь сангвінічною відвертістю, в синові набирали характеру затайливости, змішаної з підлещуванням та полохливістю. Антуан схожий був на свою матір абсолютною відсутністю гордої волі, егоїзмом похотливої жінки, що примушував її йти все рівно на яке ганебне ліжко, аби в ньому можна було валятися, коли їй заманеться, й тепло спалося. Про нього казали: „О! Це розбійник, у ньому немає навіть бурлацької Макарової сміливости, він уб'є коли-небудь, але уб'є, встромивши шпильку". З фізичного боку в нього були тільки грубі Аделаїдині губи, що до решти, то він мав усі контрабандистові риси, лише пом'якшені й якісь швидкі та рухливі.

В Урсулі, навпаки, взяли перевагу фізичні та моральні материні риси; мішанина цих останніх з батьковими була якась внутрішня; але тому, що вона була другою у своєї матери й народилася тоді, коли любов Аделаїди була дужчою за Макарову любов, що стала спокійнішою, здавалося, що Урсула одержала, разом зі своїм полом глибший відбиток темпераменту своєї матери. Проте, тут не було повного сполучення двох натур, але, лише наліпка, особливо тісна скупність. Химерна Урсула инколи здібна була на дикі вибрики; виявляла сумний настрій, запальність ненормальних людей; потім дуже часто вона нервово реготала або ніжно мріяла, як жінка, що згубила і серце, і розум; очі її з навіженим Аделаїдиним виразом були кришталевої чистоти, як у тих кошенят, що мають умерти від виснаження.

В порівнянні з цими нешлюбними дітьми П'єр здавався чужаком; він глибоко відзначався від них. Це бачив кожний, хто навіть не підозрівав, від кого він народився. Ніколи ще дитина не виявляла в такій мірі урівноваженої середини з двох створінь, що її породили. Він був посередині між селянином Ругоном і нервовою дівчиною Аделаїдою. Мати обтесала в ньому грубі батьківські риси. Ця захована праця темпераментів, що викликає кінець-кінцем поліпшення або занепад раси, здавалося, в П'єрові прийшла до першого

результату. Він завжди був тільки селянином, але селянином з шкірою трохи ніжнішою, з обличчям трохи витонченішим, з розумом ширшим і еластичнішим. Навіть мати й батько були в ньому виправлені один одним.

Коли з одного боку Аделаїдина натура, що її нервове піднесення робило витонченою й стрункою, чинила опір і зменшила незграбність, що була в крові Ругона, то, з другого боку, тяжкотілість останнього стала на перешкоді тому, щоб до дитини перейшов утрачений розум молодої жінки. П'єр не знав ні запальности, ані хворобливої мрійности вовчат дітей Макарових. Дуже погано вихований, гомонливий, як і всі діти, що живуть на повній своїй волі, він володів проте запасом практичного розуму, що завжди не дозволяв йому зробити якийсь недоцільний поганий вчинок. Його вади, лінощі, жага втіх не були інстинктивним потягом до поганих вчинків, як у Антуана. Він умів зглажувати й задовольняти їх прилюдно, з поважністю. В його гладкій фігурі, середнього зросту, в його довгастому блідуватому обличчі, що в ньому батькові риси прийняли деяку витонченість Аделаїдиного обличчя, можна було вже прочитати таємне й хитре шанолюбство з безмежною потребою його задовольняти, сухе серце й невсипущу заздрість селянина, з якого його достатки й материна нервовість зробили буржуя.

Коли сімнадцяти років П'єр узнав і міг усвідомити й Аделаїдину розпусту й чудний Антуанів та Урсулин стан, це не засмутило, ані обурило його, але просто затурбувало в тій мірі, в якій це зачіпало, на його думку, його інтереси. З трьох дітей тільки він відвідував школу з деякою постійністю. Селянин, що починає розуміти необхідність вчитися, частіше робиться завзятою людиною оглядности. Перш за все, у школі П'єрові товариші їхнім шиканням, тим, як вони зневажливо ставилися до його брата, викликали в ньому перші підозріння. Пізніш він з'ясував собі багато поглядів, багато слів. Побачив він нарешті, що господарство розтягають. З того часу Антуан і Урсула стали для нього безсоромними паразитами, зайвими ротами,

що пожирають його добро. Що-до матери, то він дивився на неї так само, як і передмістя, тоб-то, як на жінку, що її треба ізолювати, бо вона скінчить тим, що проїсть його гроші, коли він не дасть ладу. Але найбільше його обурювали крадіжки городника. Невгамонний хлопчик переформовувався із дня у день, і робився економним та егоїстичним. Допомогло йому передчасно стати дорослим що-до своїх інстинктів чудне марнотратне життя, що від одного погляду на нього йому краялося серце. Адже ж це йому належала городина, що йшла на продаж і що з неї городник брав собі найбільші прибутки, його було й це вино, що випивали, цей хліб, що поїдали байстрюки його матери. Все господарство, все майно було його. Його логіка, логіка селянина, підказувала, що він один, законний син, мав право на спадщину. І тому, що майно знаходилося в небезпеці, тому, що всі жерцем поїдали його майбутнє добро, він став шукати засобів викинути за поріг цих людей, — матір, брата, сестру, служників, і зробитися зараз же спадкоємцем. Боротьба була жорстока. Юнак зрозумів, що йому треба перш за все напасти на матір. Він здійснював крок за кроком, з упертим терпінням, план, що всі подробиці його задовго було ним обмірковано. Тактика його була така: з'являтися перед Аделаїдою й випростовуватися перед нею, ніби то був живий докір, не для того, щоб сваритися з нею, або звертатись до неї з гіркими словами докору що-до її поведінки. Ні, він знайшов иншого засобу: дивитися на неї, не мовлячи ні слова. Такий погляд застращував її. І ось, повертаючись після недовгого перебування в хатинці Макаровій, осмілюючись підвести очі на сина, вона тремтіла; вона відчувала його погляди, холодні та гострі, як ті сталеві жала, що її кололи довго без жалю. Сувора й мовчазна П'єрова постать, цієї дитини від того чоловіка, що його вона так швидко забула, чудно збентежувала цей хворий мозок. Вона казала собі, що Ругон знову живий і повернувся для того, щоб покарати її за розпусту. Отже тепер уже що-дня бували в неї ці нервові припадки, що викликали корчі; тоді всі покидали її: хай

б'ється. Згодом, коли до неї поверталася свідомість, вона підперезувала свої спідниці й пленталася собі ще слабша. Часто-густо вона ридала вночі, стискуючи голову руками, коли пригадувала П'єрові образи, що їх вона приймала за кару бога помсти. Иноді вона його зрікалася, не визнаючи кревного сина в цьому гладкому хлопцеві, що його байдужість так тяжко вражала й без того її хворі нерви. Їй було б значно легше, коли б він побив її, ніж виносити такі його вперті погляди. Ці погляди, що переслідували її всюди, зрештою доводили її до такого нестерпучого здригання, що вона постановляла собі багато разів не бачити більше свого полюбовника; але тільки з'являвся Макар, вона бігла до нього. І знов починалася боротьба, коли вона повертала додому, боротьба німа, ще страшніша. Минуло багато місяців: вона була вже під владою свого сина. Вона зробилася, мов те мале дівча, що не певне в своїй розсудливості і завжди боїться заслужити стусанів. П'єр, як хлопець моторний, звязав її по руках і ногах і зробив з неї слухняну служницю, навіть пари з вуст не пустивши для того й не входячи у важкі й образливі розмови. Почуваючи, що мати знаходиться під його владою і що він може розпоряджатися нею, мов рабою, юнак почав експлуатувати в своїх інтересах слабість її мозку й нерозсудливий жах, що він його вселяв у ній одним своїм поглядом. Першою його турботою з того часу, як він став господарем хати, було звільнити городника й замініти його таким, що слухав би його. Він прибрав до своїх рук вище керування господарством, продаючи, купуючи, тримаючи в себе касу. Не дбав він про те, щоб примусити Аделаїду змінити свою поведінку й Антуана та Урсулу старано вчитися. Йому не було до цього справи, бо він мав на увазі визволитися від них при першій нагоді, і задовольнявся тим, що давав видавцем їм хліб та воду. Потім, коли вже все майно було в його руках, він чекав тільки випадку, що дозволив би йому розпорядитись ним, як він того бажав. Йому особливо пощастило: його звільнено було від призову, як старшого сина вдови. Два роки після того, Антуан витяг жеребок.

Невдача ця не турбувала Антуана, бо він сподівався, що мати дасть грошей і за нього піде инший. Аделаїда дійсно бажала звільнити його від призову, але П'єр, що мав у руках гроші, прикинувся глухим. Змушений від'їзд брата був щасливим випадком, що дуже добре збігався з його проєктами. Тому, коли мати заговорила з ним про цю справу, він зміряв її таким поглядом, що вона не насмілилася навіть скінчити розмову, бо його погляд казав: „Чи не хочеш ти зруйнувати мене за свого байстрюка?“ Тому вона егоїстично лишила Антуана на ласку долі, турбуючись про свій спокій та волю. П'єр не вживав жорстоких заходів і, маючи змогу викинути брата за поріг, провів тоді ролю безпорадної людини: рік дуже тяжкий, казав він, грошей у хаті немає, треба було б спродати якийсь шматок землі, що було б початком руйнації. Потім він дав слово Антуанові, що має викупити його наступного року, про себе вирішивши, що він цього не зробить. Антуан вирядився, обдурений, але напів задоволений. Від Урсули П'єр звільнився ще несподіваніше. Один шаповал з передмістя, Муре на прізвище, так покохав молоду дівчину, що здавалася йому тендітною та білою, мов панночка з передмістя Сен-Мітр, і одружився з нею. Це був шлюб по коханню, щирий і нерозважний вчинок без усякої розсудливости. Що-до Урсули, то вона згодилася на цей шлюб тільки для того, щоб втекти з дому, де старший брат робив її життя нестерпучим. Її мати, що цілком віддалася своїм насолодам і прикладала останніх зусиль своєї енергії до того, щоб захистити себе, дійшла до повної індиферентности до своєї дочки; тому вона була навіть щаслива, коли та від'їхала. Вона сподівалася, що П'єр, не маючи ніякого приводу бути нею незадоволеним, дозволить їй жити спокійно, як їй бажається. Після того, як молоді люди побралися, Муре зрозумів, що він мусить кинути Пласан, щоб не чути щоденно образливих слів про свою жінку та тещу. Узявши з собою Урсулу, він виїхав до Марселю, де зайнявся своїм ремеством. І він не попрохав ні копійки посагу. Мало того, коли П'єр, здивований цим, почав щось бурмотіти, намагаючись дати

йому пояснення, він закрив йому рота, кажучи, що він хоче краще заробляти хліб для своєї жінки. Син, вартий свого батька Ругона, затурбувався, бо таке відношення до посагу здавалося йому за якусь пастку. Залишилася Аделаїда. Ні за що на світі П'єр не схотів би жити з нею, бо вона його компрометувала. Адже ж перш за все він із неї й хотів почати. Але в нього були дві альтернативи, з яких дуже важко було вийти: залишити її при собі й тоді накликати на себе образи через її безсоромність, прив'язати собі камінь на шию, що має загальмувати успіхи його шанолюбства, або вигнати її й тоді напевне всі стануть указувати на нього пальцем, як на поганого сина, а це губило його надії бути шановним. Передбачаючи, що йому будуть потрібні всі пласанці, він хотів, щоб до нього всі вони ставилися з пошаною. Тому лишався йому один вихід — довести Аделаїду до того, щоб вона сама захотіла піти від нього. П'єр не зневажав нічим, щоб досягти цього.

Ролі змінилися на зовсім протилежні. Живучи завжди під загрозою кари, що її чекає, бідна жінка стала горбатіти. Їй тільки минуло сорок два роки, а вона вже мимрила, жахаючись, очі її блукали й мали пригноблений вираз, мов у старої жінки, що вже здитинилася. Син продовжував вражати її своїми суворими поглядами, сподіваючись, що вона втече тоді, коли її мужність дійде до краю. Нещасна, невимовно страждаючи від сорому, від того, що повинна була заховувати свої бажання від синової зневаги, вона пасивно витерплювала ці образи і все ж таки бігла до Макара, радніша мерщій умерти на місці, ніж поступитися. Бували ночі, коли вона підводилася з ліжка, щоб бігти й кинутися в Віорну, якби її жіноча нервова натура не відчувала непереможного жаху перед смертю. Багато разів вона мріяла про те, щоб утекти й знайти свого полюбовника на кордоні. Але вона не знала, куди бігти. Це тримало її вдома, де їй доводилося перетерплювати призирливе мовчання й нікому непомітні грубіянства свого сина. П'єр же добре розумів, що вона давно б кинула його, коли б мала якийсь притулок. Він чекав зручного випадку найняти їй де-небудь маленьке приміщення,

коли раптом випадок, що на нього він не насмілювався навіть сподіватися, прискорив здійснення його мрій.

В передмісті взнали, що Макара тільки-що вбив на кордоні пострілом з рушниці митовий вартівник, в час, коли він, перейшовши кордон, входив у межі Франції, з цілим вантажем женевських годинників. Чутка справдилася, хоча контрабандистове тіло й не привезли, бо його поховано було на кладовищі малого гірського містечка. Аделаїдин сум був якийсь тупий, бо син її, стежучи з цікавістю за нею, не бачив, щоб вона пролила хоч сльозинку. Вона дістала в спадщину хатинку в завулку Сен-Мітр та карабін небіжчика, що приніс їй чесно один з контрабандистів, якому пощастило втекти від куль митового вартівника. Другого ж дня, сховавшись у хатинку, вона повісила карабіна над пічкою й почала собі жити там, цураючись усього світу, самітна та німа.

Аж ось коли П'єр Ругон зробився єдиним господарем хати, бо Фуківська садиба належала йому, коли ще й не легально, то все ж таки фактично. Але йому й на думку не спадало осісти тут, бо це було б надто вузьким полем для його шанолюбства. Обробляти землю, доглядати городину здавалося йому грубим заняттям і не вартим його здатностей. Він квапився мерщій позбавитися селянського стану, бо його натура, зточена нервовим темпераментом матери, почувала нестриманий потяг до буржуазних утіх. Тому, скільки він розкидував розумом, продаж Фуківської садиби здавався йому неминучим. Цей продаж, даючи йому в руки кругленьку суму, повинен був дати й можливість одружитися з дочкою якого-небудь негоціянта, що міг би його взяти за спільника. За цей час війни імперії виразно вже визначилися ті з молодих людей, що мають одружитися. Отже батькам легше вже було добрати собі зятів. Ось чому П'єр казав собі, що гроші влаштують усе; коли будуть гроші, тоді батьки будуть поглядати крізь пальці на плітки передмістя. Він зуміє вдати з себе жертву, гарного хлопчину, що страждає від сорому своєї сім'ї й оплакує його, відкидаючи його від себе і не виправдуючи його.

Отже багато вже місяців П'єр зазирав на дочку одного торговця олією, Феліситу Пюеш. Фірма Пюеш та Лакам, магазини якої знаходилися в одній з найбруднішних вуличок старого кварталу, переживала досить скрутні часи, бо кредит її в місті вже похитнувся й ходили чутки про її банкрутство. Ось саме ці чутки навіяли Ругонові думку вставити свої батареї з цього боку, бо він добре знав, що коли не було б цього банкрутства, комерсант самохіть ніколи б не віддав за нього дочку. Тому він планував з'явитися саме в той мент, коли старий Пюеш згубить голову. Тоді він купить у нього Феліситу й полагодить згодом справи фірми своїм розумом і своєю енергією. Це був би добрий засіб піднятися по драбині на один щабель вище своєї класи. Треба було тільки загодя втекти з цього страшного передмістя, де закидали брудом його сім'ю, треба було примусити мешканців забути брудні балачки, стерти з пам'яти навіть саму назву садиби Фуків.

Отже смердючі вулички старого кварталу здавалися йому раєм. Там тільки міг він зовсім змінити своє життя, як змії змінюють шкіру. Незабаром нагода, що її він так чекав, з'явилася. Фірма Пюешів та Лакамів конала. Молодий чоловік почав тоді перемови з обачливою обережністю. Освідчини його було прийнято. В ньому вбачали, якщо не рятівника, то принаймні необхідний і зручний засіб полагодити справи. Отже, коли про шлюб було зговорено, він тільки тоді зайнявся продажом садиби. Власник Жас-Мейфрену, що бажав обкругляти свої землі, вже декільки разів пропонував йому за цю садибу, що її тільки низький і тонкий мур відокремлював від його садиби, п'ятдесят тисяч франків, тоб-то подвійну ціну в порівнянню з її дійсною вартістю. А все ж таки П'єр з селянською потайністю вдавав, ніби його змушують до цього й казав, що не хоче продавати садиби, що його мати ніколи не згодилася б позбавитись майна, де з прадідів жили Фуки протягом вже двох віків. Все вдаючи, що вагається, він тим часом підготував продаж. Але якісь невиразні турботи занепокоїли його. За його грубою логікою садиба належала йому, він має право користуватися нею з своєї

волі, і все ж таки у глибині цієї певности ворушилось якесь невиразне передчуття ускладнень, що повстануть за кодексом. Тому він вирішив порадитися безпосередньо з судовим виконавцем передмістя.

Ой, та й добре ж слово почув він од нього! На думку виконавця, руки йому було зовсім звязано, бо тільки його мати мала право відчуждити садибу, а цього він навіть і не підозрівав. Але, крім того, він узнав те, що мов кілком по голові вдарило його: він почув, що Урсула та Антуан, ці байстрюки, ці вовченята, теж мають право на це майно. Як! ці поганці можуть зруйнувати його, обікрасти його за законом? Але пояснення судового виконавця не залишили ніяких сумнівів, були вірні. Правда, Аделаїда одружилася з Ругоном з умовою спільности майна. Але тому, що все майно було нерухомим, молода жінка за законом, після смерти свого чоловіка, оволоділа садибою. З другого боку, раз Макар і Аделаїда визнали своїх дітей, вони мали право взяти спадок по їхній матері. Хоч П'єр і взнав, що кодекс урізує частку позашлюбних дітей на користь законних, все ж ні трохи це не тішило його, бо він не поділив би й десяти копійок з Урсулою та Антуаном. Можливість перекрутити на свою користь ускладнення кодексу відкрила йому нові обрії й він почав старанно вивчати закони, бо він зрозумів, що людина може завжди перекрутити закон на свій бік. І ось що знайшов він, ні в кого не прохаючи поради, навіть у судового виконавця, боячись звернути увагу на цю справу. Він добре знав, що може користуватися з своєї матери, мов з якоїсь речи, тому одного дня ранком він привів її до нотаря й примусив підписати акта про продаж. Аделаїда згодилась би продати ввесь Пласан, аби залишили їй хатинку в завулку Сен-Мітр. Вона охоче підписала, бо П'єр пообіцяв дати їй щорічну ренту в шістсот франків і заприсягся всім на світі, що піклуватиметься про своїх брата й сестру.

Такої присяги досить було для доброї жінки. Вона прочитала нотареві цілу лекцію, якої навчив її Пє'р. Другого дня молодий чоловік примусив її підписати своє прізвище внизу квитка. З нього вона довідалася,

що одержала п'ятдесят тисяч франків,—вартість садиби. Ось у цьому й полягав його хитрий намір, акт його шахрайства. Матері, здивованій тим, що підписує такий квиток, тоді, як вона не бачила жодної копійки з цих п'ятдесяти тисяч франків, йому досить було сказати, що це проста формальність, яка не викликає за собою ніяких наслідків. А поклавши папір до своєї кешені, він гадав про себе: „Тепер вовченята можуть собі вимагати від мене рахунків, скільки їм забажається, відповім їм, що стара все проїла. Вони навіть не позиватимуть мене". Ще й тижня не минуло, як мура, що відокремлював садиби, не було і плуг зорав землю, що на ній була городина; про садибу Фуків, як того й бажав молодий Ругон, залишився самий тільки легендарний спогад. Декілька місяців пізніш власник Жас-Мейфрену звелів навіть розвалити колишню оселю городників, що й сама вже руйнувалася.

Одержавши п'ятдесят тисяч франків, П'єр одружився з Феліситою Пюеш у призначений строк. Феліcита була мала, смуглява жінка, яких багато в Провансі. Вона скидалася на одного з тих сухих коників, що стрекочуть і швидко літають навколо мигдалевих дерев. Не легко було визначити її вік, бо вона була худорлява, з пласкими грудями, з загостреними плечима, з якось чудно загостреним обличчям, що нагадувало тхорика; їй можна було б дати й тринадцять років, тоді, як їй було в дійсності дев'ятнадцять, на чотири роки менше, ніж її чоловікові. Хитра кішка виглядала з глибини її чорних, вузьких, як щілини, очей. Низьке, опукле чоло, ніс злегка плескуватий вгорі, з тонкими ніздрями, що розширювалися й тремтіли ніби для того, щоб краще чути пахощі, тонкі червоні губи, випнуте підборіддя, що поміж ними й щоками були якісь чудні ямки,—все це обличчя хитрого карлика було ніби живою машкарою інтриги, діяльного й заздрого шанолюбства. Невродлива Фелісита мала все ж таки якусь своєрідну привабну грацію. Про неї можна було сказати, що вона, коли схоче, може бути або вродливою, або негарною. Це залежало й від того, як вона заплітала в коси своє пишне волосся; але ще більше залежало це від її вигляду,

що тріюмфував, коли усмішка освітлювала її ніби позолочене обличчя кожного разу, коли їй щастило кого-небудь перемогти.

Народившися в умовах, що не обіцяли нічого гарного, вважаючи себе за обділену долею, вона часто-густо мирилася з тим, що була невродливою. Проте, вона не залишала боротьби; вона дала собі слово, що колись місто вмре від заздрости, побачивши її багатство, її розкоші. І коли б вона могла розгорнутися на ширшій арені, де б її тонкий розум міг цілком виявити себе, вона напевне здійснила б швидко свою мрію. Своїм розумовим розвитком вона була далеко вище за дівчат своєї класи й свого виховання. Злі язики стверджували, що її мати, що вмерла декільки років після її народження, була за перших часів свого шлюбу в інтимному звязку з маркізом де-Карнаван, молодим аристократом з кварталу Сен-Марк. Та й справді, у Фелісити були ноги й руки маркізи, невластиві, здавалося, расі трудящих, серед якої вона народилася.

Старий квартал протягом цілого місяця дивувався тому, що вона могла одружитися з П'єром Ругоном, цим незграбним селянином, з цією людиною з передмістя, сім'я якого не мала доброї слави, але її не бентежили ці поговори, й вона з особливою усмішкою приймала примушені привітання своїх товаришок. Такий шлюб збігався з її планом; вона, дівчина, вибирала Ругона за чоловіка, як вибирають собі спільника. Її батько, приймаючи молодого чоловіка за зятя, бачив у ньому тільки п'ятдесят тисяч франків, що рятували його від банкрутства. Але Фелісита була проникливіша, ніж її батько, бо вона заглядала далеко в майбутнє й розуміла, що їй треба чоловіка здорового; він міг бути навіть і грубий, аби вона могла сховатися за ним і керувати ним, як їй того схочеться. Вона з розсудливою ненавистю ставилася до панків з провінції, до заморених клерків нотаря, майбутніх адвокатів, що взимку їм доводиться дрижати від морозу, все чекаючи на якихось клієнтів. Не маючи ніякого посагу й тому не маючи надії одружитися з сином якого-небудь багатого негоціянта, вона вважала за краще мати за чоловіка

селянина, яким вона могла б користуватися, як пасивним знаряддям для досягнення своєї мети, ніж якогонебудь худорлявого бакалавра, що пригнічував би своєю вченістю й примушував би її все життя терпіти злидні, ганяючись сам за нездійсненними мріями. Вона думала, що від жінки залежить зробити з чоловіка поважну людину, і що вона здатна з пастуха зробити міністра. А щодо Ругона, то її приваблювали в ньому його широкі плечі, кремезна постать, не позбавлена деякої елегантности. Хлопець такого складу, на її думку, може легко й бадьоро винести ввесь тягар інтриг, що вона мріяла навантажити йому на плечі. Але оцінюючи силу й здоров'я чоловіка, вона все ж таки догадувалася, що він далеко не дурна людина; під гладким тілом вона якто відчувала еластичність його розуму; проте, їй було далеко до певного визнання свого Ругона: він здавався їй простішим, ніж це справді було. Один випадок відкрив ій очі. Декільки днів після свого шлюбу, копаючись випадково в шухляді його робочого столу, вона знайшла квиток на п'ятдесят тисяч франків, що підписано було Аделаїдою. Вона зрозуміла все і вжахнулася, бо її мораль, мораль середньої чесности, не припускала такого роду засобів. Але до її жаху примішувалося й дивування. Ругон зробився в її очах людиною дуже сильного характеру. Молоді люди сміливо приступили до завойовування собі багацтва. Фірму Пюеш та Лакам було менше скомпрометовано, ніж про це гадав П'єр, бо цифра боргів була невелика; їй бракувало тільки грошей. У провінції комерцію провадять з розсудливою обережністю, що рятує її від великих банкрутств. А як Пюеш та Лакан, розсудливіші з розсудливих, не насмілювалися важити десятками тисяч франків, то в їхній фірмі не так то вже й багато бракувало грошей. Тому п'ятдесят тисяч франків, що приніс П'єр, було досить для того, щоб виплатити борги й дати торгівлі ширший розвиток. З початку справи Ругонів ішли з поспіхом. Протягом трьох років поряду врожай маслин був рясний. І ось Фелісита з сміливістю, що дуже вжахнула П'єра й старого Пюеша, примусила їх закупити значну кількість олії, покласти її в склепи й зберігати.

Тим часом два наступні роки, як і передчувала молода жінка, був недорід маслин, тому ціни на олію значно піднялися. Це дало можливість Ругонам, розпродуючи свої припаси, одержати величезні прибутки. Незабаром після цієї удачі Пюеш та Лакам, задоволені тим, що придбали кілька грошей і палаючи шанолюбним жаданням умерти рантьєрами, вийшли зі спілки.

Молоді люди, що стали за господарів фірми, гадали вже, що багатство в їх руках.

— Ти прогнав мою недолю, — казала иноді Фелісита чоловікові.

Одною з рідких слабостей цієї енергійної натури була віра в те, що її переслідує недоля. До цього часу, казала вона, ні в чому їм не щастило, ні їй, ні її батькові, не зважаючи на всі їхні зусилля. Вірючи в деякі південні забобони, вона не хотіла здаватися і ще впертіше провадила боротьбу з злою долею, ніби боролася з якоюсь живою істотою, що намагається задушити її.

Події незабаром виправдали її побоювання, бо невдача знову прийшла, та ще невблаганна. Кожного року нова катастрофа хитала фірму Ругонів: один банкрут не повернув їм декільки тисяч франків; потім нова недоля: не справдилися через якісь нечувані обставини надії на гарний збір маслин; найвірніші спекуляції кінчалися невдачею.

— Ти добре бачиш,—казала гірко Фелісита,—що я народилася під нещасною зіркою.

І все ж таки вона лютувала, не розуміючи, чому вона, приймаючись за першу спекуляцію, мала таку тонку прозірливість, а зараз давала своєму чоловікові тільки нікчемні поради.

П'єр, вражений невдачею, не в такій мірі непохитний, як його дружина, вже двадцять разів ліквідував би справу, коли б з її боку не було впертого, якогось завзятого опіру. Вона бажала якою завгодно ціною зробитися багатою, бо розуміла, що підвалиною її шанолюбства повинні бути достатки. Коли вони матимуть декільки сотен тисяч франків, мріяла вона, вони зробляться господарями міста; вона примусить тоді призначити свого чоловіка на яку-небудь значну посаду й

керуватиме містом. Але її досаждало не те, що вона не досягає шаноби: вона почувала себе досить озброєною для цієї боротьби, але їй бракувало сил для того, щоб придбати перші мішки золота. Не боячись того, що їй доведеться керувати людьми, вона лютувала, почуваючи себе безсилою перед якимись інертними, білими, холодними монетами в сто су, що перед ними пасував її розум з його інтригами і що вперто не йшли до неї.

Понад тридцять років продовжувалася ця боротьба. Смерть Пюеша була новим разючим ударом, бо Фелісита, яка сподівалась дістати в спадщину сорок тисяч франків, узнала, що старий егоїст, щоб ліпше позолотити свої старі дні, поклав свої маленькі ощадження в банк під умовою неповернення їх. Вона аж захворіла, коли дізналася про це, зробилася ще худорлявішою, ще сухішою, ще метушливішою. Дивлячись, як вона метушилася з ранку до вечора біля своїх глеків з олією, можна було б сказати, що це вона своїм безперестанним рухом, що нагадував літання невгамучої мухи, гадає прискорити продаж олії. Її чоловік, навпаки, все важчав, невдача ніби розгодовувала його; він робився все гладкішим та незграбнішим. Ці тридцять років боротьби не довели їх, проте, до руйнування, бо кожний щорічний баланс давав майже два кінці, а саме: коли вони мали збитки протягом одного сезону, то покривали їх протягом наступного року. Але це вже було життя день у день, що доводило до розпачу Феліситу, і вона воліла б за краще повне банкрутство. Мабуть, здавалося їй, вони змогли б тоді перебудувати своє життя замість того, щоб уперто, без кінця задовольнятися малими достатками і псувати свою кров, щоб заробити необхідніше на життя. Адже за третину віку вони відклали тільки п'ятдесят тисяч франків.

Треба сказати, що з перших років їхнього шлюбу виросла в них численна сім'я, що кінець-кінцем зробилася дуже важким тягарем, бо Фелісита, як і инші деякі малі жінки, не зважаючи на її кволу постать, мала плодючість, яка ніколи не припинялася. За п'ять років від 1811 до 1815 року, в неї було вже три хлопці, по одному на кожні два роки; протягом чотирьох

наступних років вона знову народила двох дочок. Ніщо ліпше не сприяє народженню дітей, як спокійне життя в провінції. Але подружжя без великої радости привітало двох останніх дітей, бо дочки, коли бракує посагу, завдають багато клопоту. Тому Ругон сказав, що вже досить, що чортяка був би дуже хитрим, коли б він надіслав ще шосту дитину. І Фелісита погодилася з ним, бо невідомо, на якій цифрі вона зупинилася б.

Проте, вона не дивилася на цю силу дітей, як на причину руйнування. Навпаки, вона знову сподівалася, що завдяки своїм синам, вона створить той достаток, що не давався до її рук. Ще не було їм і десяти років, як вона вже планувала про їхнє майбутнє. Не певна в тому, що сама коли-небудь матиме поспіх, вона почала сподіватися, що її сини допоможуть їй перемогти гніт злої долі. Вони-то й задовольнять її шанолюбство, допоможуть дістатися до того становища, що до його вона так марно поривалася. І ось з того часу, не покидаючи боротьби, яку вела через свою торговельну фірму, вона стала триматися ще другої тактики, щоб згодом задовольнити свої інстинкти до влади. Їй здавалося неможливим, щоб з трьох її синів не було б хоча одного — людини вищих здатностей, який зміг би збагатити всіх, бо вона почувала це, казала вона. Тому Фелісита виховувала свою купу дітей із ніжністю матери й суворістю лихваря, і їй було до вподоби з любов'ю панькатися з ними, як з капіталом, що згодом повинен був принести великі відсотки.

— Та кинь-бо, — кричав П'єр, — усі діти невдячні. Ти псуєш їх, ти руйнуєш нас.

І коли Фелісита заговорила про те, щоб надіслати дітей до колежу, він розгнівався. Латинська мова це — некорисна розкіш, казав він, їм досить було б і сусіднього пансіону. Але молода жінка домоглася таки свого, бо її інстинкт був дужчий і вона пишалася з того, що її діти будуть людьми освіченими. Вона, бажаючи побачити їх коли-небудь людьми, що займають високі становища, не хотіла, щоб вони залишались, як її чоловік, неуками. Вона мріяла, як вони всі троє будуть у Парижі займати високі становища, які вона не

могла певно визначити. Коли Ругон кінець-кінцем зважив на її прохання і всі три хлопці вступили до восьмої класи, Фелісита була без тями від радости й чванливости. Вона слухала, мов зачарована, як вони говорили поміж себе про вчителів та свої заняття. А коли одного дня її старший син почав відміняти латинське слово rosa, цеб-то троянда, навчаючи одного з менших братів, їй здавалося, що вона чує чарівну музику, і треба сказати на похвалу їй, що тоді її радість була далека від будь-якої оглядности. Сам П'єр почував задоволення темної людини, що бачить, як її діти робляться свідомішими за неї. А товариські стосунки, які природньо повстали між їхніми синами й синами найшановніших осіб міста, зовсім сп'янили подружжя. Малі казали „ти" синові мера й синові підпрефекта, навіть синам двох або трьох аристократів з кварталу Сен-Марк, що вшанували колеж Пласану тим самим, що віддали своїх дітей до нього. Феліситі здавалося, що вона не дуже багато платить та таку честь, хоча навчання трьох хлопців лягло важким тягарем на бюджет фірми Ругонів.

Доки діти не зробилися бакалаврами, подружжя, що держало їх у колежі, йшло для того на великі жертви; вони все жили надією на їхній поспіх. І навіть, коли вони одержали свої дипломи, Феліситі забажалося скінчити своє діло; тому вона переконала свого чоловіка надіслати всіх трьох до Парижу, де двоє стали вивчати право, а третій слухав курси медичної школи. Потім, коли вони зробилися дорослими й коли, до кінця виснаживши ресурси фірми Ругонів, примушені були повернутися на постійне життя в провінції, почалося розчарування для їхніх бідних батьків. Здавалося, що провінція повертала собі свою здобич, бо троє молодих почали явно опускатися, робитися гладкими. Тоді Фелісита відчула всю жорстокість недолі, розуміючи, що вона збанкрутилася, сподіваючись на синів: вони зруйнували її, не повернувши відсотків на капітал, який являли собою. Ця остання поразка, що її нанесла їй зла доля, була для неї тим важча, що зачіпала відразу й її жіноче шанолюбство, й материнську

чванливість, бо вона пишалася своїми синами. Та ще й Ругон до того повторював їй що-вечора: „А я ж тобі казав“, що ще більше кидало її в розпач.

Одного дня, коли вона гірко дорікала своєму старшому синові, нагадуючи йому, скільки грошей коштувало його навчання, він зауважив з гіркістю, що була не менша за її:

— Я поверну вам їх пізніш, як матиму змогу. Але, коли у вас не було достатків, чому було не зробити з нас трудящих? Ми зараз поза класою, ми страждатимемо більш за вас.

Фелісита зрозуміла тоді все глибоке значіння його слів і від того часу лишила обвинувачувати своїх дітей, повернувши свій гнів проти злої долі, що не втомлювалася вражати її. Вона знову почала свої скарги на злу долю, що обдурила її саме тоді, коли пристань була вже близько. І коли Ругон казав їй: „Твої сини ледарі, вони зруйнують нас до щенту“, вона гірко відповідала йому: „Дай боже, щоб я ще мала гроші давати їм. Коли вони й нидіють, бідні хлопці, це від того, що не мають жодного су“.

На початку 1848 року, напередодні лютневої революції, три сини Ругонові займали в Пласані дуже хитке становище. Вони являли собою тоді дуже цікаві типи, глибоко неподібні один до одного, незважаючи на те, що вони рівнобіжно вийшли з одного й того ж джерела. В цілому вони мали більшу вартість, ніж їхні батьки. Расу Ругонів мусили облагородити жінки. Аделаїда зробила з П'єра людину середнього розуму, гонор якої далеко не сягав; Фелісита дала своїм синам вищу інтелігентність, що здатна була й до великих вад, і до великих чеснот. У цю пору старшому, Євгенові, було біля сорока років. Це був чолов'яга середнього зросту, трохи лисий, з дорідною постаттю, що згодом може зробитися гладкою. Він мав батьківське обличчя, довгасте, з великими рисами. Під його шкірою можна було підозрівати товщ, що пом'якшував і округляв його фігуру й надавав обличчю кольору жовтого воску. Але коли ще видно було селянина в його кремезній постаті й квадратовій голові, зате вид йому змінявся,

освітлювався з середини, коли прокидався його погляд і він підіймав свої обважнілі вії. Цей гладкий чоловік мав завжди вигляд дуже заспаної людини. Дивлячись на його широкі, втомлені рухи, можна було б сказати, що бачиш велетня, який випростовує свої члени, готуючись до роботи. З якоїсь примхи природи, однієї з тих, що для них наука ще тільки починає вишукувати закони, Євген, з фізичного боку цілком подібний до П'єра, розумову здатність дістав од матери. Він являв собою цікавий випадок, бо в ньому деякі моральні та інтелектуальні якості його матери було заховано в гладку постать його батька. Він мав високі шанолюбиві поривання, інстинкти до влади, ставився з особливим призирством до злиднів, до малих достатків. Він був ніби доказом того, що пласанці не помилялись мабуть, підозріваючи, що Фелісита мала в своїх жилах декільки краплин аристократичної крови. Жага до втіх, що буйно виявлялася в Ругона і що була ніби характерною рисою цієї родини, прибрала в ньому одну з найвищих форм; він хотів утішатися, але насолодами розуму, задовольняючи цим потребу в пануванні. Така людина не могла мати поспіху в провінції. Він скнів у ній протягом п'ятнадцяти років, але його очі ввесь час зверталися до Парижу й він чекав тільки на випадок. З того часу, як він повернувся до свого малого міста, він зараз же попрохав записати його до списку адвокатів, щоб не їсти дарма батьківського хліба. Иноді виступав він у суді як захисник, одержуючи злиденну нагороду, але не виявляв себе вище за золоту середину. У Пласані знаходили його голос не виразним, рухи важкими. Рідко траплялося, щоб він виграв справу свого клієнта, бо завжди відхилявся від питання, яке обговорювалося й забріхувався, як казали місцеві розумні люди. Одного дня особливо, коли йому трапилося захищати справу про втрати та збитки, він так забувся, так заплутався у своїх політичних міркуваннях, що голові суду довелося припинити його промову. І що ж? Він сів негайно, всміхаючись чудною усмішкою. Його клієнта було присуджено до виплати значної суми, але здавалося, що він ані трохи не

пожалкував за своє збочення, здавалось, що він поглядав на свої промови, як на звичайні вправи, що йому пізніше стануть у пригоді. Ось цього-то й не розуміла Фелісита, це-то й доводило її до розпачу, бо вона бажала, щоб її син диктував закони пласанському цивільному трибуналові. Скінчилося на тому, що вона склала думку, дуже неприятливу про свого старшого сина. Як на неї, не могло вже статися, щоб цей заспаний хлопчина зробився коли-небудь славою сім'ї. А П'єр, навпаки, поклав абсолютну надію на нього, не через те, що він був прозірливіший за свою жінку, але він зважав на зовнішній вигляд і пишався, довіряючи генію свого сина, що був його живим портретом. Одного місяця, перед лютневими днями Євген зробився щось неспокійним. Якесь передчуття підказувало йому, що треба чекати кризи, і з того часу пласанівський брук пік йому п'яти. Він почав блукати по місцях, де були гулянки, як блукає душа, засуджена на муки. А потім він щось раптом вирішив і подався до Парижу. Мав він тоді в кешені тільки п'ятсот франків.

Аристид, наймолодший з Ругонових синів, був, так би мовити, геометричною протилежністю Євгенові. Він мав обличчя своєї матери, її ненажерливість, але в хитрому характері та в нахилі до вульгарних інтриг брали гору батькові інстинкти. І тому мабуть, що природа в більшості вимагає симетрії, Аристид був малий, з сухорлявим видком, що дивно нагадував на зразок Поліщинеля вирізблену головку палиці; він усе чогось усюди нишпорив, але мало чого соромився, поспішаючи втішатися. Гроші любив він у такий мірі, як його старший брат любив панувати. І тим часом, як Євген мріяв про те, щоб покорити нарід під свою волю і п'янів від думки про свою майбутню всемогутність, цей увесь час бачив себе мільйонером, що буде жити в такому палаці, як у принца, добре їстиме, втішаючись з життя всіма засобами і всіма органами тіла. Більш за все йому хотілося швидко добути багатства, і коли він літав за хмарами, його палац, мов якимись чарами, з'являвся в уяві. Зранку до вечора він мріяв, що в нього будуть бочки золота. Мріяти так йому було тим більше

до вподоби, що голову його ніколи не клопотали засоби до життя; чим швидше, здавалося йому, здійсняться його мрії, тим краще.

Тому, що в роду Ругонів, цих гладких та неситих селян, потяг до матеріяльних утіх зростав дуже швидко, в Аристиді він, потроєний його поспішним вихованням, з часу, як він почав ставитися до них розсудливо, зробився небезпечним і ненажерним. Фелісита не розуміла Аристида. Не зважаючи на свою жіночу інтуїцію, вона давала перевагу цьому синові, не відчуваючи, оскільки більше заслуговував її Євген; вона пробачала своєму молодшому синові його дурниці й лінощі, вважала його за вищу людину в сім'ї, а вища людина, на її думку, має право байдикувати до того дня, коли розгорнеться вся могутність її здібностей. Але Аристид грубо зрозумів її попускання. В Парижі життя його було розпутне, нікчемне, був він одним з тих студентів, що вивчають свої науки по пивницях Латинського кварталу. А в тім, у Парижі він пробув не більше двох років. Батько його, наляканий тим, що він не склав ще жодного іспиту, лишив його в Пласані, поговорюючи про те, що йому треба шукати жінку, бо сподівався, що турботи про господарство зроблять з нього порядну людину. Аристид дозволив себе одружити. О цю пору гонор його ще не досяг певних розмірів, та й до того життя в малому місті не здавалося йому важким, бо він тут їв, пив та байдикував. Фелісита благала П'єра, щоб він погодився годувати й прийняти до себе молодих, і батько пристав на це з умовою, що молодий чоловік діяльно займеться торговельними справами фірми. З того часу для Аристида почалося дуже гарне байдужне існування; він товкся в клубі цілими днями і більшу частину вечорів та ночей, зникаючи з батькової контори, як учень колежу. Він усе ходив картярити на ті мізерні гроші, що йому давала мати. Треба прожити в глушині провінції, в глибині якого-небудь департаменту, щоб уявити собі, які нікчемні й байдужні були ці чотири роки його життя, що їх марнував так цей хлопець. У кожному малому місті можна завжди зустріти декільки суб'єктів, що живуть на кошти своїх

батьків; вони иноді вдають із себе, ніби працюють, в дійсності ж б'ють байдики та ще підносять до якогось культу таке життя, вхиляються перед ним. Аристид був з типів таких непоправних фланерів, що з утіхою марнують своє життя серед провінціяльної порожнечі. Чотири роки він картярив. Тим часом, як він просиджував у клубі, його жінка, ніжна та спокійна білявочка, допомогла руйнувати фірму Ругонів своєю пристрастю до яскравих туалетів і своїм страшенним апетитом, дуже цікавим у такій тендітній істоті. Анжела кохалася в стрічках, що були кольору блакитного неба, та в ростбифові. Вона була дочкою одного відставного капітана, що його звали комендант Сікардо, простака, який дав за нею посагу десять тисяч франків, все, що надбав. Отже Пє'р, вибираючи Анжелу для свойого сина, гадав, що складає несподівано вигідний договір; так недоцінював він практичний розум свого сина. Цей посаг у десять тисяч франків зробився для нього згодом важким тягарем, що йому навішено було на шию, бо син його був уже хитрим шахраєм: він доручив йому ці десять тисяч франків, вступивши з ним у спілку й не схотівши лишити собі жодного су. Цим він ніби виявив найбільшу прихильність до батьків.

— Нам нічого не треба,—казав він.—Ви харчуватимете нас, мене та мою жінку, а колись ми порахуємося.

П'єрові було ніяково; він погодився, але його щось турбувала виявлена Аристидом незацікавленість. А цей останній казав собі, що батько мабуть довго не матиме можливости повернути йому повних десять тисяч франків, а до того часу, поки їхню спілку не можна буде розірвати, він і жінка розкошуватимуть на його кошти. Це було все рівно, що чудово вмістити декільки банківських білетів. Коли ж торговець олією втямив, як він пошився у дурні, було вже пізно, бо він не мав можливости визволитися від Аристида: посаг Анжели було вкладено в спекуляції, що кепсько скінчилися. Доводилося тримати в себе сім'ю молодих, не зважаючи на розпуку й на те, що його в саме серце вражали великий невістчин апетит та синове ледарство. Двадцять разів уже, коли б мав змогу виключити їх з

спілки, П'єр викинув би за двері цю гадюку, що висмоктувала його кров, як він енергійно висловлювався. Фелісита ж потайки їх підтримувала, бо молодий чоловік, що вгадав її честолюбні мрії, що-вечора малював їй розкішні плани, як придбати багатство, плани, що їх він ніби сподівався швидко здійснити. Що-до невістки, то вона була з нею в найкращих стосунках, що так рідко буває. Треба сказати, що Анжела не мала своєї волі і що з неї кожен міг користуватися, мов з меблі. П'єр обурювався, коли жінка починала казати йому про майбутні поспіхи свого молодшого сина; він зауважав, що швидше він колись зруйнує його фірму. І ось протягом чотирьох років, в які сім'я залишалася в нього, він збивав бучу, угамовуючи сварками свою безсилу лютість. Проте, Аристид та Анжела ніколи не губили рівноваги, — так вирішили вони поміж себе,—і тому під час сварок залишалися нечулими, мов те дерево. Кінець-кінцем П'єрові таки підскочив щасливий випадок: він міг повернути синові його десять тисяч франків. Отже, коли батько захотів порахуватися з ним, Аристид почав вишукувати стільки каверз, що він дозволив їм від'їхати, не вирахувавши жодного су за харчування та помешкання. Сім'я оселилася за декільки кроків од них, на малій площі старого кварталу, що звалася площею Сен-Луї. Десять тисяч франків швидко проїли. Треба було починати господарювати. Проте Аристид, доки в хаті були гроші, нічого не змінив у своєму житті. Коли ж дійшло до останнього стофранкового білета, він зробився нервовим. Бачили, що він став блукати по місту з косим поглядом, не пив більше своєї півшклянки чаю в клубі, як робив досі; жадібно поглядав на те, як картярили инші, але сам не торкався карт. Злидні зробили його ще поганішим, ніж він був. Все ж таки він довго витримував і вперто не робив нічого. Він мав дитину Максима, що народився 1840 року і якого бабуня Фелісита на щастя примістила до колежу; вона потайки платила гроші за його пансіон. Для Аристида це було їдцем менше, але бідолашна Анжела помирала з голоду; чоловікові треба було кінець-кінцем шукати собі роботи. Йому пощастило

зайняти посаду в підпрефектурі; там залишався він біля десяти років, але досяг тільки утримання в тисячу вісімсот франків. З того часу він зробився ненависником, якимсь жовчним і жив, почуваючи невсипущу жагу втіх, жагу, що йому передано було її з молоком матери. Те, що він займав таку маленьку посаду, доводило його до розпуки; злиденні півтори тисячи франків, що він отримував, здавалися йому іронією долі. Ніколи ще жага задовольнити фізичні потреби не пекла в такій мірі людину. Фелісита, якій він довіряв свої страждання, не дуже вдавалася в тугу. Навпаки, бачучи, як він голодує, вона сподівалася, що злидні подолають його лінощі. Завжди на сторожі, ніби чатуючи, він озирався навкруги, мов злодій, що чекає нагоди вчинити напад. На початку 1848 року, коли брат його подався до Парижу, він задумав було рушити за ним. Але Євген був парубком, а він не міг же тягти за собою жінку так далеко, не маючи в своїй кешені чимало грошей. Отже, прозираючи, що катастрофа наближається, він почав чекати, здатний навіть задушити першу здобич, яка йому трапиться.

Другий син Ругона, Паскаль, той, що народився після Євгена й раніш Аристида, здавалося, не належав до сім'ї. Це був один із тих вибриків природи, що ніби порушують закони спадковости, а саме: природа в осередку якої-небудь раси народжує створіння, якому надає всі творчі елементи, що їх тільки має. Такий саме випадок можна було спостерігати в Паскалеві: ні з фізичного боку, ні з морального він не нагадував Ругонів. Великого зросту, з приємним і суворим обличчям, він мав простий розум, любов до науки, скромну вдачу, і це було повним контрастом з жадібним шанолюбством його сім'ї, пронизливістю, що не зупинялася ні перед якими засобами.

Скінчивши гарно свою медичну науку в Парижі, він утік до Пласану, не зважаючи на пропозиції професорів, тому лише, що це було йому до вподоби, бо він любив спокійне життя в провінції і запевняв, що таке життя він вважає за краще для вченого, ніж галасливе паризьке. Навіть у Пласані він не турбувався

щоб хоч трохи збільшити кількість своїх клієнтів. Дуже тверезий, почуваючи призирство до багатства, він умів задовольнятися декількома хворими, що випадок надсилав до нього. Всіх його розкошів і було, що світлий будинок у новому місті, де він працював, ніби в церкві, з любов'ю вивчаючи природничу історію. Особливо захоплювала його фізіологія. Коли в місті дізналися, що він часто купував трупи в гробокопа, що був при шпиталю, делікатні пані та деякі боягузи-буржуї стали жахатися його. Добре ще було хоч те, що його не вважали за відьмака. Але кількість клієнтів ще зменшилася, бо до нього стали ставитись, як до оригінала, якому людям з вищої класи, щоб не компрометувати себе, не слід довіряти й кінчика свого мизинця. Чули, що жінка мера раз казала:

— Я радніше вмерла б, ніж стала б лікуватися в цього лікаря.

Паскаля цим самим було засуджено. А він здавався щасливим з того, що вселяв такий жах, тим більше, що в нього була змога віддаватися своїм улюбленим наукам. Тому що Паскаль визначив за свої візити малу платню, нарід залишився вірним йому, і він заробляв якраз стільки, скільки треба було на життя і жив собі задоволений, ніби за тисячу годин ходу від аристократів, знаходячи чисту втіху в своїх дослідах та винаходах. Часом він надсилав мемуари до академії наук у Парижі, й пласанці зовсім не знали, що цей оригінал, цей пан, від якого несло смертю, був людиною, що її добре знав і до неї прислухався вчений світ. Пласанці, бачучи, як він ішов у неділю в екскурсію на горби Гарріг із своєю коробкою ботаника, навісивши її на шию, та з молотом, що його вживають геологи, в руці, знизували плечима, рівняючи його з иншим міським лікарем. В того була завжди добра краватка, такий медовий голос, коли він удавався до паній; від одягу того лікаря несло пахощами фіялок. Не більше розуміли Паскаля і його батьки. Коли Фелісита побачила, як він чудно улаштовував своє злиденне життя, вона здивувалася й почала дорікати йому, що він розбив її надії. Потакаючи лінощам Аристида,

що, на її думку, могли принести добрі наслідки, вона не могла без гніву бачити скромну кар'єру Паскаля, того, що він любив залишатися в затінку, його призирства до багацтва, тверду постанову залишатися далеко від суспільства. Певна річ, це не та дитина, що має колись здійснити її чванливі мрії.

— Та в кого ж ти вдався?—казала вона иноді.—Ти чужий нам. Глянь-бо на своїх братів, вони шукають, вони намагаються використати освіту, що її ми їм дали. А ти, ти робиш тільки дурниці. Погано віддячуєш ти нам, що зруйнували себе, аби дати тобі освіту. Ні, ти чужий нам.

Паскаль, що вважав за краще сміятися кожного разу, коли вона гнівалась, відповідав весело, з тонкою іронією:

— Та ну-бо не дорікай, я зовсім не маю наміру обанкрутити вас до щенту; дурно лікуватиму вас, коли ви захворієте.

Проте, він і бачив свою сім'ю рідко і то не з тим, щоб виявити їй своє призирство, а йдучи лише несвідомо за своїм особливим інстинктом. Він декільки разів допомагав і Аристидові, доки той заступив посаду в підпрефектурі. Паскаль залишився парубком; він не мав жодних сумнівів у тому, що наближаються великі події. Уже два чи три роки працював він над великою проблемою спадковости, порівнюючи породи тварин з людською расою, і поринав у цікавих висновках, що до них діходив. Спостереження, зроблені ним над собою і над своєю сім'єю були для нього ніби пунктом, з якого він виходив у своїх дослідах. Простий люд своєю несвідомою прозірливістю добре розумів, оскільки відріжнялася ця людина від усіх Ругонів, і тому називав його тільки пан Паскаль, не додаючи ніколи прізвища його сім'ї.

Років за три до революції 1848 року П'єр і Фелісита покинули свою торговельну фірму. Старість надходила, бо вони переступили вже за п'ятдесят років та й притомилися від боротьби. Недоля завжди переслідувала їх і вони стали побоюватися, що залишаться зовсім без шеляга, коли ще будуть уперто домагатись багатства. Сини, що не виправдали їхніх надій, остаточно

вразили їх. Тепер, коли старі вже не сподівалися розбагатіти коли-небудь через них, вони хотіли зберегти принаймні шматок хліба на свої старечі роки. Припинили вони торгівлю з сорока тисячами франків, не більше, і ця сума давала їм ренту в дві тисячі франків, якраз стільки, скільки треба було, щоб без розкошів прожити в провінції. Добре ще, що залишилися вони сами, бо їм удалося одружити своїх дочок, Марту та Сидонію; з них одна оселилася в Марселі, друга в Парижі.

З ліквідацією торгівлі їм дуже бажалося оселитися в новому місті, в тому кварталі, де жили відставні комерсанти, але вони не наважувалися зробити це. Маючи дуже обмежені прибутки, Ругони побоювалися, що їх засміють. Тому, йдучи на компроміс, вони найняли собі помешкання в улиці Бан, що відокремлює старий квартал від нового. Тим самим, що їхнє помешкання знаходилося серед будинків, які оточують старий квартал, вони все ж таки жили в місті, де мешкав простий люд, і тільки з їх вікон, за декільки кроків, видно було місто, де жили багаті люди. Таким чином вони залишалися ніби на порозі сподіваної землі.

Помешкання їхнє знаходилося на другому поверсі і складалося з трьох великих кімнат; одна з них їм була за їдальню, друга за вітальню, а третя за опочивальню. На першому поверсі жив власник будинку, що торгував палицями та парасолями в крамниці, яка знаходилася теж на нижньому поверсі. Будинок, вузький і неглибокий, мав тільки два поверхи. Коли Фелісита перевезла й розмістила меблі в своєму помешканні, серце в ній стиснулося від болю, бо жити не в своєму будинкові в провінції означає показувати свою вбогість, бо кожна сім'я, що має достатки в Пласані, має і свій будинок, тому що нерухоме майно дуже низько оцінюється. Фелісита хотіла б мати свій будинок, але у П'єра не було жодної охоти розвязувати свою кешеню, щоб купити будинок; також не хотів він і чути про купівлю нових меблів. Старі меблі, полинялі, потерті, розхитані, на його думку, здатні були служити без усякого полагодження. Фелісита, що добре розуміла рацію такої скупости, ухитрилася надати новий

блиск усім цим руїнам. Сама вона ті меблі, що їх було найбільше попсовано, збила цвяшками, полатала розідраний оксамит на ротелях. Їдальня, що як і кухня, знаходилася в задній частині помешкання, була майже порожня; стіл та десяток стільців тулилися в півсвітлі цієї просторої кімнати, вікна якої виходили на сіру стіну сусіднього будинку. Тому що ніхто сторонній не заходив до спочивальні, Фелісита сховала в ній меблі, що їх уже більше не вживала; крім ліжка, шафи, робочого столу та туалету в ній можна було побачити дві колиски, що їх було покладено одну поверх одної, буфет без дверчат, зовсім порожню бібліотечну шафу; усі ці зруйновані меблі стара жінка дуже цінила й не могла зважитися на те, щоб їх повикидати. Але всі її пеклування було звернуто на вітальню, і їй удалося зробити з неї майже затишну кімнату. Її було обставлено меблями, вкритими жовтим оксамитом з вибитими квітами; посередині знаходився столик на одній ніжці, з мармуровою дошкою, етажерки, що над ними була люстра, приставлено було до стін по двох кутках кімнати. Був навіть килим, що вкривав тільки середину паркету, і люстра з білим серпанковим ковпаком, якого обсиджували мухи, що оздоблювали його чорними плямами. По стінах порозвішано було шість літографій з малюнками Наполеонових великих боїв. Кімнату обмебльовано було в стилі перших років імперії. Замість усякої оздоби Фелісита оббила кімнату жовто-гарячими шпалерами з великими розводами. Вітальня таким чином набирала чудного сліпучого кольору: меблі, шпалери, завіси по вікнах — усе було жовте; килим і навіть мармурова дошка столика і етажерки набирали жовтуватого відтінку. Коли ж завіси на вікнах було спущено, відтінки тоді робилися досить гармонійними, й вітальня набирала чистого вигляду. Але Фелісита мріяла про інші розкоші, і вона поглядала з німим розпачем на ці мало прикриті злидні. Більшу частину часу вона перебувала в вітальні, найкращій кімнаті в помешканні, і однією з її розваг, найприємнішою і разом з тим найболючішою, було стояти біля вікон цієї кімнати, що виходили на вулицю Бан. Вона бачила з них навкоси

площу підпрефектури. Це був той рай, про який вона мріяла. Ця площа, невеличка та чистенька, з світлими будинками здавалася їй едемом, і вона віддала б усе своє життя за те, щоб володіти однією з цих осель. Будинок у кутку ліворуч, що в ньому мешкав митник, особливо боляче краяв їй серце; вона поглядала на нього з заздрістю вагітної жінки. Иноді, коли вікна цього будинку було відчинено, вона бачила в ньому кутки з багатими меблями, по яких можна було вгадати, що в помешканні панували розкоші, і це хвилювало її кров.

Саме тепер Ругони переживали кризу ненаситного шанолюбства й жаги до втіх. Колишні їхні добрі почуття погіршали, бо вони вважали себе за жертви злої долі, що переслідувала їх без усякого жалю, але скоритися їй вони не хотіли й постановили собі вести з нею боротьбу ще упертішу та завзятішу і не вмерти, доки не задовольнять себе. У глибині серця вони не губили жодної надії, не зважаючи на свій старечий вік. Фелісита навіть казала, що в неї є якесь передчуття, що в годину смерти вона буде багатою. Тому кожне збільшення злиднів гнітило їх ще більше. І коли вони знову змушені були капітулювати, бачучи марними всі свої зусилля, коли вони пригадували тридцять років боротьби, те, як їхні діти не справдили їхні надії, і побачили, що всі їхні мрії довели їх тільки до цієї жовтої вітальні, що в ній треба було спустити завіски, щоб заховати її злидні, ними опановувала глуха лють. І тоді, щоб себе втішити, вони будували собі плани колосального багатства, шукали вселяких комбінацій. Фелісита, наприклад, мріяла, що їй випав з лотереї великий виграш у сто тисяч франків, а П'єр уявляв собі, як він проведе яку-небудь чудову спекуляцію. Отак жили вони одною думкою запопасти раптом за декільки годин багатство, зробитися багатіями, втішатися цим хоча б протягом одного року. Уся їхня істота безупинно прагнула до цього якось по звірячому. І все ж вони ще не кидали надії на своїх синів; ними керував той особливий батьківський егоїзм, який не давав їм звикнутися з думкою, що дарма вони вчили своїх дітей, не одержавши з того собі ніякої користи.

Фелісита, здавалось, не старілася; вона була все тою ж малою, чорнявою жінкою, що ніяк не всидить на місці, і все цвірінчала, ніби той коник. Перехожому, що побачив би її на пішоході ззаду, вона здалася б за дівчинку п'ятнадцяти років, зважаючи на її швидку ходу, сухі її плечі та стан. Навіть обличчя її не змінилося, воно тільки змарніло і ще більше скидалося на тхорячий писок; воно було, мов обличчя в малої дівчинки, що зміцнішала й підросла, не змінивши своїх рис. Що-до Ругона, то він нагуляв собі черево і зробився ніби дуже шановним буржуєм, якому бракувало тільки великої ренти, щоб бути зовсім гідним пошани. Його гладке та білувате обличчя, його грубість, заспаний вигляд — все вказувало ніби на те, що він багата людина. Йому самому довелося раз почути, як селянин, що не знав його, казав: „Це якийсь багатій, оцей гладун, мабуть у нього й турботи нема про те, що він обідатиме". Ці слова вразили його в саме серце, бо він думав: яке жорстоке глузування долі залишитися злидарем і в той же час мати ситість та поважність якогось мільйонера. А одного разу, коли в неділю він голився, сидячи перед малим у п'ять су люстерком, що повішено було на віконному шпінгалеті, він казав собі, що коли б і в нього було гарне вбрання та біла краватка, хіба б не скидався він у підпрефекта на значнішу фігуру за того або другого з пласанських службовців. І дійсно, цей син селянина, що блід од торговельних клопотів і гладшав од сидячого життя, людина, що заховувала свої низькі інстинкти під спокійним виразом свого обличчя, мала вигляд нікчемний і в той же час показний, якісь несусвітньо широкі плечі, що давали йому право бути прийнятим в офіційному колі. Го моніли, що жінка керує ним, але це була помилка. Він був упертий, як тварина, і коли стикався з чужою певно формульованою волею, він грубо обурювався і доходив до того, що міг і побити людину. Але Фелісита була дуже гнучка для того, щоб він відчув у ній опір; жива, легенька, мов той метелик, ця маленька жінка зовсім не додержувалася тактики пробивати стіну лобом; навпаки, коли вона бажала одержати дещо від

свого чоловіка або підштовхнути його на той вчинок, що їй здавався найкращим, вона, мов той коник, пурхала коло нього, вражала його з усіх боків, доки він не поступався, сам не помічаючи того. Проте, він вважав її за інтелігентнішу за нього й досить терпляче виносив її поради. І Фелісита могла иноді досягти своєї мети тільки дзижчанням у П'єрові вуха. Чудно, подружжя ніколи не дорікало один одному в вічі своїми невдачами. Тільки питання про навчання дітей викликало бучу в хаті.

Отже революція 1848 року застала всіх Ругонів у стані чекання; обурені своїми невдачами, вони були здатні накинутись на багацтво, де б і коли б вони не надибали на ньото. Ця сім'я бандитів була на чоті і здатна пограбувати, користуючись подіями. Євген виглядав здобич у Парижі, Аристид мріяв накинутися на пласанців, а батько й мати, найупертіші з Ругонів, мали намір працювати сами і скористуватися, крім цього, працею своїх синів. Лише Паскаль, що наука була йому за любу, яку він від усіх ховав, жив гарно й індиферентно, закоханий у своєму малому світлому будинкові в новому місті.

III.

У Пласані, цьому замкненому в собі місті, де розподіл клас так певно визначився 1848 року, політичні події відгукалися глухим ударом. І народнього голосу навіть зараз не чути. Буржуазія виявляє свою розсудливість, аристократія німу розпуку, церква тонкі хитрощі. Хай перевертаються трони, засновуються республіки — місто ще ледве хвилюється. Ще сплять у Пласані, коли вже б'ються в Парижі. Але тільки так зовні здається все спокійним та індиферентним; там, у глибинах, іде таємна захована праця, дуже цікава для вивчення. І коли постріли з рушниць рідко можна чути на вулицях Пласану, зате інтриги шматують салони нового міста і кварталу Сен-Марк. До 1830 року в Пласані і не думали про нарід, і досі роблять так, мов його й не було, бо все вирішає звичайно духовенство, аристократія та буржуазія. Попи — їх дуже багато — дають

напрямок міській політиці; вони вживають підземних мін, або наносять удари вночі; тактика в них мудра, боязка, це тактика, що дозволяє протягом десяти років зробити лише один крок вперед, або назад. Це боротьба захована, боротьба людей, що хотять перш за все уникати галасу, потрібує особливих хитрощів, здатности до маленьких засобів, терпіння людей, позбавлених пристрастей. І ось чому це провінціяльне повільне життя, що з нього так глузують у Парижі, повне зрад, таємних убивств, захованих поразок і перемог. Ці добрі люди, особливо, коли справа торкається їхніх інтересів, убивають дома вдаром кинжалу так, як ми вбиваємо на площі пострілами з рушниць. Політична історія Пласану так само, як і вселяких малих міст у Провансі, має цікаву особливість. До 1830 року мешканці залишалися щирими католиками й завзятими роялістами, навіть самий нарід присягався тільки богом та своїми законними королями. Потім сталася чудна зміна і закон зник, населення, робоче та буржуазне, покинувши захист легітимізму, поволі віддалося великому демократичному рухові нашої доби. Коли спалахнула революція 1848 року, сами лише аристократи та духовенство ще стояли за Генриха. Довго поглядали вони на зацарювання Орлеанів, як на спробу, що доведе швидко чи пізно до Бурбонів. Їхні надії було зруйновано, але, скандалізовані тим, що їхні ранішні товариші відступилися, вони, намагаючись повернути їх до себе, не припиняли боротьби. Квартал Сен-Марк, за допомогою всіх парафій, розпочав роботу. Напередодні лютневих днів буржуазію й особливо простий нарід охопив великий ентузіязм; ці учні в революційній справі поспішали найшвидше використати свій революційний запал. Але, на думку добрих капіталістів нового міста, це полум'я горітиме й блищатиме не довше купи соломи. Власниками, що мали невелике майно, відставними торговцями, тими, що проспали наближення подій, або збільшили свої достатки за часи монархії, швидко опанувала паніка, республіка, з її непевним життям, примусила їх дрижати за свої каси та своє миле їм існування. Отже з'явилася клерикальна реакція 1849 року; майже вся

буржуазія Пласану перейшла на бік консерваторів. Ці прийняли її з великою радістю. Ніколи ще нове місто не мало тих тісних стосунків з кварталом Сен-Марк; деякі аристократи дійшли до того, що почали ручкатися з адвокатами та колишніми торговцями олією. Ця несподівана фамільярність викликала ентузіязм у новому кварталі, що став проводити запеклу боротьбу з республіканською владою. Але, щоб досягти такого збли-
ження клас, духовенство витратило багато зусиль і терпіння. По суті ж дворянство Пласану знаходилося в розслабленому стані, як людина, що вже конає; воно заховувало свою віру, але було мов приспане, вважало за краще нічого не робити, здаючись на божу ласку. Воно охоче протестувало самим тільки мовчанням, почуваючи, мабуть, що боги вмерли й що йому не залишається нічого иншого, як самому рушити за ними. Навіть цієї пори змін, коли катастрофа 1848 року могла вселити йому на одну мить надію на повернення Бурбонів, навіть тоді воно виявило себе пасивним, індифе-
рентним, здатним на словах кинутися в огонь, а на ділі тільки з жалем покидало затишок свого каміну. Духовенство, бачучи це, безупинно провадило боротьбу з цими проявами безсилля та покірности, збуджуючи завзяття до цієї боротьби. Пастор, дійшовши до розпуки, ще вперті́ше провадив боротьбу. Уся політика церкви полягає в тому, щоб ні на крок не збочувати від прямого шляху, щоб там не було, иноді відкладаючи досягнення своїх проєктів на кілька віків, коли це необхідно, але не гублячи жодної години, все посуваючись уперед безупинними зусиллями. Отже й у Пласані саме духовенство керувало реакцією. Дворянство було для нього тільки заслоною, що за нею воно
ховалося; спокушаючи його ласощами й керуючи ним, духовенство досягло навіть того, що штучно відживляло його. І коли довело його до того, що примусило подолати призирство до буржуазії й з'єднатися з нею, воно впевнилося в перемозі. Це колишнє роялістичне місто, що його населення складалося з тихомирних буржуїв та полохливих комерсантів, повинно було фатально, раніш або пізніше, стати в лаві партії ладу. Духо-

венство, своєю розумною тактикою, прискорило цей перехід. Маючи за своїх прихильників власників нового міста, воно зуміло притягти до себе й крамарів старого міста. У цій реакції мали своїх представників усі політичні напрямки; ніколи ще не можна було бачити подібної мішанини лібералів, легітимістів, орлеаністів, бонапартистів і клерикалів. Але, зрештою, це не мало ніякого значіння, бо справа полягала тільки в тому, щоб убити республіку. І республіка переживала агонію. Тільки частина простого народу, якась тисяча робітників, не більше, на десять тисяч населення ще уклонялась перед деревом волі, що його було посаджено серед площі підпрефектури.

Найпрозірливіші пласанські політики, ті, що керували реакційним рухом, надто пізно вгадали, що треба чекати на імперію. Популярність принца Луї Наполеона здавалась їм тимчасовим захопленням натовпу, що швидко опам'ятається. Сама особа принца мало захоплювала. Вони вважали його за нікчемного, нездатного накласти руку на Францію й особливо затримати цю владу. На їхню думку, це був тільки інструмент, яким вони зможуть скористуватися, інструмент, що на деякий час займе місце, а потім його можна виставити за двері, коли прийде час і з'явиться справжній претендент. Проте, місяці проходили й мудрі політики затурбувалися. Тоді тільки вони усвідомили, що їх обдурено. Але їм не давали часу на те, щоб вибрати той чи инший шлях. Переворот в країні стався без їхньої участи, а їм лишалося тільки вітати. Найбільше зло, республіку, тільки що задушено. Як би там не було, це був тріюмф. Духовенство й дворяни покірно зустріли події, відкладаючи на пізніший час здійснення своїх мрій; вони мстилися за свою невдачу лише тим, що приєдналися до бонопартистів, щоб розправитися з останніми республіканцями.

Ці події змінили долю Ругонів. Втручаючись у ріжні фази цієї боротьби, вони підносилися на руїнах волі. Це саме республіку грабували ці бандити, що підстерігали здобич, після того, як її було задушено, вони допомагали грабувати її.

Напередодні лютневих днів Фелісита, що мала найтонше з усієї сім'ї передчуття, зрозуміла, що вони стали на певний шлях. Тому вона почала увиватися коло чоловіка, вражати, щоб його розворушити. Перший революційний галас налякав П'єра, але коли його жінка допомогла йому зрозуміти, що вони гублять мало, а можуть виграти багато під час перевороту, він швидко погодився з нею.

— Я не знаю, що ти можеш зробити,—повторювала Фелісита,—але мені здається, щось треба робити. Чи не казав нам колись пан де-Карнаван, що він розбагатіє, коли повернеться Генрих V і що цей король добре віддячить тим, хто працював для його повернення? А хіба й ми не можемо придбати собі багатства, роблячи так само? Треба використати щасливий випадок.

Маркіз де-Карнаван, цей дворянин, про якого скандальна міська хроніка казала, що він був в інтимних відносинах з матір'ю Фелісити, дійсно инколи провідував молоде подружжя. Злі язики стверджували, що пані Ругон скидалася на нього. Це був чоловік малого зросту, сухорлявий, рухливий, тоді вже шістдесяти п'яти років; Фелісита, здавалося, старіючись, переймала його риси та рухи. Оповідали, що жінки проїли решту його майна, яке без того значно зменшив його батько за часів еміграції. Прийнятий одним із своїх родичів, графом де-Валкейра, він був у нього за паразита, їв за столом графа й жив у вузькому помешканні, що знаходилось під самим домом його палацу.

— Дитино моя,—казав він часто, плескаючи по щоках Феліситу,—коли Генрих V поверне мені достатки, я зроблю тебе моєю спадкоємницею.

Феліситі було вже п'ятдесят років, а він все ще узивав її „дитиною". Це фамільярне поводження й ці постійні обіцянки спадщини примусили пані Ругон штовхнути чоловіка на шлях політики. Часто пан де-Карнаван гірко нарікав на долю через те, що він не може прийти на допомогу їй. Не було сумніву в тому, що він поводитиметься з нею, як батько, коли стане могутнім. П'єр же, якому жінка до деякої міри з'ясувала особливість їхнього становища, заявив, що він радо йтиме в тому напрямкові, який йому вказано.

Особливе становище маркіза зробило з нього в Пласані з перших же днів республіки активного агента реакційного руху. Ця невеличка, рухлива людина, яка мала все виграти, коли повернуться законні королі, прийняла жваву участь у тому, щоб їхня справа виграла. Тоді, як багаті дворяни з кварталу Сен-Марк позаснули в німій розпуці, мабуть через те, що побоювалися скомпрометувати себе й знову опинитися засудженими на заслання, він турбувався про те, щоб не бути самотнім, агітував, збирав прихильників. Він був тою рукою, невидима кисть якої тримала кинджал.

З того часу його відвідини Ругонів зробилися щоденними, бо йому треба було оперативного центру, а як його родич, пан де-Валкейра, заборонив уводити до свого палацу його прихильників, він вибрав за місце зборів жовтий салон Фелісити. А тим часом він до того ж знайшов у П'єрові гарного помічника. Йому неможна було йти самому до крамарів та робітників старого кварталу захищати справу легітимізму, бо його засміяли б. П'єр же, навпаки, через те, що він жив серед цих людей, розмовляв їхньою мовою, знав їхні потреби, міг легко агітувати серед них. Отже він зробився необхідною людиною. І через якихсь два тижні Ругони стали запеклими роялістами, про яких казали, що вони більш переконані прихильники короля, ніж сам король. А маркіз, побачивши П'єрову завзятість, сховався за його спиною. Та й з якої ж речи лізти людям на очі, коли є людина з широкими плечима, що радніша прийняти на себе всі помилки партії. Тому він дозволяв П'єрові сходити ніби на трон, пишатися від поважности, звертатися з промовою, ніби він голова справи, а сам задовольнявся тим, що або сховається, або вийде наперед, в залежності від того, чого вимагала справа. Отже колишній торговець олією зробився швидко помітною особою. Одного разу ввечері, коли Ругони були на самоті, Фелисіта сказала:

— Не бійся, йди вперед, бо ми на доброму шляху. Коли так продовжуватиметься, ми розбагатіємо, ми матимемо такий салон, як у митника, й ми влаштовуватимемо вечірки.

І ось у Ругонів сформувався осередок консерваторів, що кожного вечора збирався в жовтому салоні для того, щоб ширити далі змову проти республіки. Було там чотири відставних комерсанти, що тремтіли за свої ренти; вони всім своїм єством прагнули дужої та мудрої влади. Ісидор Грану, колишній купець, що торгував мигдалем, член міської ради, був ніби за голову цього гуртка. Його рот з верхньою губою, розрубаною на п'ять сантиметрів нижче носа, як у зайця, його круглі очі, вигляд разом і задоволений, і розкиданий, робили його подібним до ситого гусака, що визирає, боячись кухаря, і тікає від нього. Він говорив мало, бо не знаходив потрібних слів, а слухав тільки тоді, коли чув, як обвинувачували республіканську владу в тому, що вона хоче пограбувати будинки багатіїв; коли він чув це, він обмежувався тим, що робився таким червоним, що можна було побоюватися апоплексії, і все мурмотів невиразну лайку; серед цієї лайки можна було почути слова: „дармоїди, вбивці, злодії, шахраї". Але, правда, не всі відвідувачі жовтого салону були такими, як цей ситий гусак. Один багатий власник, Руд'є, з підлесливим виглядом грубенького обличчя, цілими годинами казав промови з пристрастю орлеаніста, якому поразка Луї Філіпа зплутала всі його сподіванки. Це був паризький панчішник, колишній доставник двору, що всунувся до Пласану; син його служив у магістраті, і він сподівався на Орлеанів, щоб виклопотати йому вищу посаду. Революція вбила його надії, тому він з розпуки кинувся в реакцію. Його достатки, колишні комерційні зносини з Тюльєрі, де його, здавалося, добре приймали, загальна пошана, що викликає в провінції кожна людина, яка, здобувши собі грошей в Парижі, приходить проїдати їх у глибині департаменту,—все це давало йому надто великий вплив у країні. Деякі люди слухали його, ніби оракула.

Але найрозумніший у жовтому салоні був, без сумніву, комендант Сікардо, Аристидів тесть, з Геркулесовою постаттю, з обличчям червоно-цеглистого кольору, що обросло пасмами сивої бороди; він був людиною, яку вважали за останього найславнішого представника

великої армії. Сама тільки вулична бійка лютневих днів його обурювала; він, не вмовкаючи цілими годинами, говорив на цю тему, кажучи, що він соромився б приймати участь у такій бійці, і з гордощами пригадував велике Наполеонове царювання.

У Ругонів можна було також побачити Вюйє, людину з вогкими руками й косим поглядом. Це був книгар, що постачав усім міським боягузам образки святих та чотки. Вюйє мав класичну книгарню та релігійну: він був щирий католик, що забезпечувало йому численних клієнтів з манастирів та парафій. Хитрий розум підказав йому приєднати до своєї торгівлі ще й видання малої двохтижневої газети, яка мала назву „Пласанська газета“ і в якій він займався виключно інтересами духовенства. Ця газета коштувала йому щорічно тисячу франків, але зате робила з нього оборонця церкви й допомагала йому розпродувати святі речі його крамниці. Ця неосвічена людина, що не вміла навіть грамотно писати, сама, зі зневагою та жовчю, що заміщувала йому талант, редагувала статті для газети. Отже маркіз, починаючи кампанію, зрозумів одразу, яку користь матиме з цієї невиразної паламарської фігури, з цього грубого, але все ж таки цікавого писаки, що грубим пером все таки викликав інтерес. На початку лютого статті газети мали вже менше помилок, бо маркіз переглядав їх.

Можна собі уявити тепер той чудний вигляд, який мав що-вечора жовтий салон Ругонів. Найпротилежніші думки висловлювалися тут. І всі вони були скеровані проти республіки. Всіх тут поєднувала спільна ненависть, що вони почували до неї. Проте, маркіз, що не пропускав жодних зборів, своєю присутністю втихомирював малі суперечки, що виникали поміж капітаном Сікардо та иншими спільниками. Цих полупанів у глибині душі лестило ручкання, що ним маркіз охоче обмінювався з ними, коли вітав їх і прощався. Тільки Руд'є, як вільний думак з вулиці Сен-Оноре, казав, що маркіз не має жодного су й що він сміється з маркіза. Але цей останній, зберігаючи завжди на обличчі ввічливу усмішку дворянина, приятелював з цими

буржуями, не дозволяючи собі жодної гримаси огиди, що її вважав би за необхідне зробити кожний мешканець кварталу Сен-Марк. Паразитивне життя зменшило його аристократичні гордощі. Він був душею гуртка, робив накази від імени якихось незнайомих осіб, що він ніколи не називав, завжди додаючи: „цього вони воліють, а цього ні". За цих захованих богів, що пеклуються про долю пласанців з якоїсь небесної висости, ніколи безпосередньо не втручаються в громадські справи, були, мабуть, якісь попи, великі політики в країні. І коли маркіз казав оте таємниче „вони", це справляло на зібрання надзвичайне враження. А Вюйє прибирав такого вигляду боягуза, який ніби то говорив, що він їх добре знає.

Найщасливішою з усіх була Фелісита, тому що вона почала кінець-кінцем приймати в своєму салоні. Їй тільки трохи соромно було з того, що в неї старі меблі з жовтого оксамиту. Але вона втішалася, мріючи, що купить собі багаті меблі, коли здійсниться та справа, про яку клопочуться вона та її чоловік. Ругони закінчили тим, що стали серйозно вірити в свій роялізм. Фелісита казала навіть одного разу, коли не було Руд'є, що коли вони й не придбали достатків із своєї торгівлі олією, так у тому була винна липнева монархія. Це визначало вже надавати політичного відтінку своїм злидням. Вона для всіх знаходила ласкаве слово, навіть для Грану, що-вечора вишукуючи нового ввічливого засобу розбуркати його в час, коли починали вже розходитися.

Салон, це кубло консерваторів, що належали до вселяких партій і що зростало щоденно, придбав швидко великий вплив. Саме через ріжноманітність своїх членів і особливо через таємничий вплив духовенства на кожного із його членів він зробився контр-революційним осередком, що панував над усім Пласаном. Тактика маркіза, який сам все ще залишався в затінку, примусила всіх бачити в Ругоні голову банди. Збори відбувалися в нього, і цього було досить для недалекоглядної більшости членів, щоб уважати його за голову гуртка і звернути на нього загальну увагу. Йому

стали приписувати почин у всій цій справі, його вважали за головного діяча цього руху, діяча, що поволі повертав до консервативної партії тих, які ще вчора були запеклими республіканцями. Буває, такі складаються обставини, що їх мають використати лише люди, чимсь заплямовані. Вони починають збагачуватися там, де люди, що знаходяться в кращому стані й користуються більшим впливом, не рискнули б своїми достатками. Без сумніву, Руд'є, Грану та инші, як люди багаті та поважні, здавалося, мали в тисячу разів більше, ніж П'єр, права стати за активних представників консервативної партії. Але жоден з них не погодився б зробити свій салон політичним осередком; їх переконання так далеко не сягали, щоб одверто компрометувати себе.

По суті це були лише горлани, провінціяльні кумасі, здатні на те, щоб побазікати з сусідою про республіку, користуючися з того, що їхній сусіда приймає на свою спину тягар відповідальности за їхні плітки. Партія мала надто мало шансів на поспіх. Для того, щоб провадити збори її членів, з усієї пласанської буржуазії знайшлись тільки Ругони, люди, що мали ненажерливий апетит і були здатні до найрішучіших заходів.

У квітні 1849 року Євген раптом покинув Париж і приїхав провести два тижні в свого батька. Ніхто ніколи добре не знав мети цього приїзду, й гадали тільки, що він прибув для того, щоб позондувати грунт у своєму рідному місті і взнати, чи не може він з поспіхом виставити свою кандидатуру, як представника від Пласану в Законодавчому Зібранні, що незабаром мало замістити Установче Зібрання. Бо він був дуже розумний для того, щоб робити щось безоглядно. Без сумніву, громадська думка здалася йому мало прихильною, бо він утримався від усякої спроби. А в тім, у Пласані й не знали, що він собою являє і що робив він у Парижі. Коли він з'явився, знайшли, що він не такий гладкий, як був, менше засланий. Його оточили, пробували випитати в нього що-небудь, але він удавав із себе ніби нічого не знає, примушуючи инших висловлюватися. Все ж таки найрозумніші голови знаходили,

що за байдужою його зверхністю ховалося бажання визнати міські політичні думки. Здавалося, що він зондує ґрунт більше для якоїсь партії, ніж на свою особисту користь.

Не зважаючи на те, що Євген кинув усі особисті сподіванки, він все таки залишався в Пласані до кінця місяця й був дуже постійним відвідувачем жовтого салону. З першого вдару дзвоника він сідав до вікна яко мога далі від лямпи й так залишався протягом усього вечора, спираючи підборіддя на праву руку й поважно слухаючи. З усім він погоджувався нахилом голови, навіть з буркотінням Грану. До всяких найразючіших дурниць він ставився байдуже. Коли його просили висловити свою думку, він ввічливо повторював думку більшости. Ніщо не дратувало його, ні пусті маркізові мрії, що так казав про Бурбонів, ніби те було перед 1875 роком, ні буржуазні погляди Руд'є, що розчулювався, підраховуючи пари панчіх, які він доставляв королю-громадянинові. Навпаки, він здавався надто на своєму місці серед усієї цієї мішанини, що нагадувала башту Вавілонську. Часом, коли всі вони люто накидалися на республіку, бачили, що очі йому всміхаються, тоді, як губи заховували все той же вираз поважної людини. Його затримана звичка слухати, його незмінна вибачливість — усе кликало до нього вселякі симпатії. Його вважали за нікчемного, але за доброго чолов'ягу. Отже, коли якийсь торговець олією, або мигдалем не міг серед галасу знайти зручного менту, щоб висловитись, яким засобом він міг би втихомирити Францію, він біг до Євгена і йому в вуха кричав про свої чудові плани, а Євген хитав тихенько головою, ніби зачарований тими величними речами, що він їх чув. Лише Вюйє кидав на нього косяки. Цей книгар з виглядом паламаря та журналіста, що казав менше за инших, спостерігав більше за них. Помітивши, що заступник розмовляв иноді по кутках з комендантом Сікардо, він поклав собі в думку підстерегти їх, але ніколи не міг підслухати жодного з їхніх слів, бо Євген, помітивши його наближення, своїм поглядом примушував Сікардо припинити розмову. Отже, з цього часу

Сікардо, кажучи про Наполеона, завжди тепер з таємничим виглядом усміхався.

За два дні до свого повернення до Парижу Євген зустрів на площі Совер свого брата Аристида, що трохи походив з ним; він мав вигляд людини, яка шукає поради. Аристид дуже вагався. Коли проголосили республіку, він з ентузіязмом поставився до нової влади. Його розум, розвинений двохрічним перебуванням у Парижі, прозирав далі, ніж грубі розуми пласанців; він угадував безсилля легітимістів і орлеаністів; не уявляв собі, хто буде той третій шахрай, що з'явиться пограбувати республіку. На всякий випадок він приєднався до тих, що взяли гору. Тому Аристид розірвав усякі відносини з своїм батьком, обзиваючи його прилюдно божевільним, старим дурнем, що його обдурюють дворяни.

— А все ж таки моя мати жінка розумна, — думав він. — Ніколи я не гадав, що вона здатна на те, щоб штовхнути свого чоловіка до партії, яка має тільки химерні надії. Вони скінчать тим, що залишаться без шеляга. Але нема чому тут дивуватися: всі жінки нічого не тямлять у політиці. — Сам він вирішив продати себе яко мога за дорожчу ціну. І з того часу його постійною турботою було знайти, куди дує вітер, і стати на бік тих, що, перемігши, змогли б щедро віддячити йому. На його нещастя, він ішов ніби помацки, йому здавалося, що в глибині провінціяльного життя він збився з шляху і йде без компасу, без усяких вказівок. Чекаючи на те, що сами надії накреслять йому певний шлях, він залишався завзятим республіканцем. Таке становище вибрав він собі з першого дня. Завдяки знову таки цьому становищу, він залишався і в префектурі, і йому навіть підвищено було утримання. Але й його швидко почала непокоїти жага відограватн якусь ролю; тому він переконав одного книгаря, конкурента Вюйє, видавати демократичний часопис і в ньому він і зробився одним з найзавзятіших редакторів. „Незалежний", так звався часопис, розпочав запеклу боротьбу з реакціонерами. Але події завели Аристида, мимо його волі, далі, ніж він хотів. Йому дово-

лилося писати такі запальні статті, що його самого кидало в піт, коли він їх перечитував. У Пласані добре помітили цілу серію атак, що їх чинив син проти тих осіб, яких батько що-вечора приймав у своїому славетному жовтому салоні. Багатства Руд'є та Грану доводили в такій мірі Аристида до розпуки, що він згубив усяку обачливість. Підштовхнутий заздрощами зголоднілої людини, він зробив уже собі з буржуазії непримиримого ворога, коли приїзд Євгена і те, як він поводився в Пласані, занепокоїло його, бо він вважав свого брата за дуже спритну людину. На його думку, цей гладкий хлопець, що мав такий заспаний вигляд, спав тільки одним оком, як кішка на сторожі перед мишиною діркою. А ось чому Євген сижував цілі вечори в жовтому салоні, підлесливо слухаючи всі дурниці, що їх так без жалю висміював Аристид? Коли ж цей останній почув, як говорили в місті, що його брат ручкається з Грану й що йому стискує руку маркіз, він спитав себе з турботою, що ж йому думати про це? Чи ж він грубо помилявся досі? Невже легітимісти та орлеаністи мають деякі шанси на поспіх? Ця думка вжахнула його. Він згубив свою рівновагу і, як це часто трапляється, щоб помститись за своє осліплення, ще лютіше кинувся на консерваторів.

Напередодні того дня, коли він зупинив Євгена на площі Совер, він умістив у „Незалежному" жахливу статтю про поведінку духовенства, відповідаючи на замітку Вюйє, який обвинувачував республіканців у тому, що вони наміряються знищити церкву. Не проходило й тижня, щоб два журналісти не обмінялися найгрубішими лайками. У провінції не вживають натяків, а кажуть усе одверто й тут полеміка вживає не соромлячись тих слів, що находяться в простонародній мові. Аристид узивав свого супротивника „братом Юдою", або „прислужником святого Антонія", а Вюйє ввічливо відповідав республіканцеві, величаючи його „чудищем", яке живилося з крови, що її постачала йому гільйотина.

Щоб позондувати свого брата, Аристид, не насмілюючись одверто виявити свою турботу, задовольнився тим, що спитав його:

— Чи читав ти мою вчорашню статтю? Що ти гадаєш про неї?

— Дурний ти, мій брате,—відповів йому Євген, злегка знизуючи плечима.

— Тоді ти,—скрикнув журналіст, пополотнівши,—віддаєш перевагу Вюйє, ти віриш у те, що він візьме гору.

— Я? Вюйє?...

Євген хотів, певне, додати: „Вюйє такий же дурний, як і ти“, але помітивши гримасу на обличчі свого брата, що якось неспокійно позирав на нього, він, здавалось, почув у ньому якесь недовір'я і вже спокійно зауважив:

— У Вюйє є дещо гарного.

Залишивши брата, Аристид відчув у собі ще більше збентеження, ніж раніш. Євген, мабуть, глузував з нього, бо, справді, важко було собі уявити особу, брудніщу за Вюйє. Тому він дав собі слово бути наперед розсудливішим, щоб не звязувати себе ще, і тільки таким чином, здавалося йому, матиме він цілковиту змогу перейти, коли доведеться, на бік иншої партії, що може задушити республіку.

Ранком перед від'їздом, за одну годину до того, як сісти в диліжанс, Євген увів свого батька в опочивальню і мав з ним довгу розмову. Фелісита ж, залишаючись у вітальні, даремно намагалася підслухати, бо два чоловіки розмовляли так тихо, ніби боялися, що хто-небудь знадвору почує хоч одне з їхніх слів. Коли вони, зрештою, вийшли з кімнати, обоє здавалися дуже збентеженими. Поцілувавши свого батька й матір, Євген, що завжди розмовляв так мляво, сказав із жвавістю юнака:

— Чи ви добре зрозуміли мене, батьку? Ось де буде наш достаток. Треба напружити всі сили для цього. Покладіться на мене.

— Я виконуватиму всі твої поради,—відповів Ругон.—Не забувай тільки того, що я просив у тебе, як нагороду за мої зусилля.

— Коли ми матимемо поспіх, ваші бажання буде задоволено, присягаюсь вам. А в тім, я напишу вам, я даватиму вам вказівки в залежності від характеру

подій. Не треба тільки ні вдаватися в паніку, ні захоплюватися ентузіязмом. Слухайтеся мене безоглядно.

— У чому ви там ще змовилися?—спитала з цікавістю Фелісита.

— Люба моя мамо,—відповів з усмішкою Євген.—Ви надто сумнівалися в мені, щоб я міг тепер довірити вам свої надії, що засновуються ще тільки на самій імовірності. Треба вірити мені, щоб ви могли мене зрозуміти. А в тім, батько розповість вам усе в свій час.

Бачучи, що Феліситу образили його слова, Євген знову обняв її й сказав їй тихенько:

— Я все ж таки вдамся до вас, хоча ви ще не вірили в мій розум. Коли ви багато взнаєте тепер про справу, то це може ще й пошкодити. Але, як настане криза, саме тоді вам-то й доведеться керувати нею.

Він вийшов, але швидко знову відчинив двері й додав ще одного наказа.

— Особливо не довіряйте Аристидові; це базікало попсує все; я його досить вивчив і певний у тому, що з нього нічого путящого не вийде. Не жалкуйте за ним, бо коли ми матимемо гроші, він зуміє вкрасти свою частину.

Коли Євген од'їхав, Фелісита пробувала випитати таємницю, що від неї ховали. Вона надто добре знала свого чоловіка, щоб спитати його відверто, бо на її запитання він одповів би з гнівом, що ця справа її не обходить. Отже, не зважаючи й на ту розумну тактику, якої вживала, вона не взнала рівнісінько нічого. Євген під цей небезпечний час, коли треба було заховувати найсуворішу тайну, вдало вибрав собі повіреного. А П'єрові лестило це довір'я його сина, і він збільшив свою пасивну незграбність, що зробила з нього ніби важку й непроникливу масу. Отже, коли Фелісита зрозуміла, що їй не пощастить щось дізнатися, вона припинила кружляти коло нього. Лишалася одна тільки річ, що вперто її цікавила. Два чоловіки казали про якусь нагороду, що її вимовив собі сам П'єр. Яка ж була ця нагорода? У цьому й полягав головний інтерес Фелісити, а що-до політичних питань, то їй було байдуже; вона сміялася з них. Вона знала, що її чоловік має продати себе за дорогу ціну й тому палала від

нетерплячки взнати, в чому полягала ця умова. Одного вечора, бачучи П'єра в доброму настрої, коли вони лягали в ліжко, вона завела розмову про те, як їй обридли їхні злидні.

— Коли ж скінчаться вони?—казала вона.—Ми ще більше злидніємо, витрачаючи гроші на дрова та на олію з того часу, як ці пани почали ходити до нас. А хто буде платити по рахунку? Мабуть ніхто.

Її чоловік попав таки до пастки. Він усміхнувся поблажливо й сказав:

— Терпіння.

Потім додав з лукавим виглядом, поглядаючи в вічі жінці:

— Чи була б ти задоволена, коли б стала жінкою митника?—Від радощів гаряча кров прилила до обличчя Фелісити; вона почервоніла, сіла на ліжко і плещучи, як мала дитина, в свої старечі долоні, промурмотіла:

— Це правда? У Пласані?

П'єр, не мовлячи нічого, стверджуючи хитнув головою. Його тішило дивування дружини, що зайнялася від захоплення.

— Але згодом,—сказала вона,—для цього треба буде внести великий заклад. Я чула, що наш сусіда, пан Пейрот, повинен був у свій час внести до скарбниці вісімдесят тисяч франків.

— Е,—сказав колишній торговець олією,—це не торкається мене. Євген узяв на себе полагодити все. Він внесе заклад через один паризький банк... Ти розумієш, я вибрав собі найкориснішу посаду. Євген з початку зробив гримасу. Він казав мені, що треба бути багатим, щоб зайняти одне з таких місць,—їх звичайно вибирають собі люди, які мають вплив. Але я настоював і він поступився. Для того, щоб бути за митника, не треба знати ні грецької мови, ні латинської. Я триматиму, як і пан Пейрот, уповноваженого, що виконуватиме всі справи.

Фелісита слухала його, мов зачарована.

— Я дуже гарно зрозумів,—продовжував він,—що турбує нашого любого сина. Нас не люблять тут. Всі знають, що ми злидні; почнуться балачки. Та й що ж?

Ще не таке буває під час кризи. Євген хотів було, щоб мене призначили в инше місце, але я відмовився від того, бо я хочу залишитися в Пласані.

— Так, так, треба залишитися.—жваво відповіла стара жінка.--Тут ми перебували в злиднях, отже тут і треба нам узяти гору. О, я знищу їх усіх, поважних паній, що, гуляючи по вулиці Майль, з призирством поглядають на моє вбоге вбрання. А я й не мріяла про посаду митника, мені здавалося, що ти захочеш стати за мера.

— За мера, оце знайшла посаду... Та вона ж не дає коштів... Євген теж казав мені про цю посаду, а я йому відповів: „Я погоджуюся, коли ти даси мені п'ятнадцять тисяч франків".

Ця розмова, що в ній великі цифри пересипалися, мов ракети, все більше й більше запалювала Феліситу. Вона не могла всидіти на місці, ніби в середині щось їй свербіло.

Кінець-кінцем, вгамувавшись і прибравши покірного вигляду, вона сказала чоловікові:

— А ну-бо порахуємо, скільки ти придбаєш.

— Саме тільки,—відповів П'єр, – постійне утримання, на мою думку, сягає до трьох тисяч франків.

— Три тисячі!—тішилася Фелісита.

-- Потім відсоткове вираховування з прибутків, що в Пласані може скласти суму в дванадцять тисяч франків.

— Це складає п'ятнадцять тисяч.

— Так, біля п'ятнадцяти тисяч франків. Це та сума, що одержує Пейрот. Але це не все. Пейрот списує банківські відсотки на свій особистий рахунок. Це дозволено. Мабуть і я відважусь на це, коли мені пощастить.

— Тоді покладемо двадцять тисяч. Двадцять тисяч франків ренти!—повторювала Фелісита, приголомшена цією цифрою.

— Треба буде для цього виплатити заклад, — помітив П'єр.

— Та це дурниці, — зауважила Фелісита, — все рівно ми будемо заможніші за багатьох із цих панів.—А хіба маркіз та инші мають також поділити з тобою пиріг?

— Ні, ні, все дістанеться тільки нам. І бачучи,

як вона настоює, П'єр гадав, що вона хоче випитати в нього тайну. Тому він похмурив брови.

— Годі балакати, — сказав він раптом. — Вже пізно. А ну-бо спати. Це може нам принести нещастя, коли ми почнемо заздалегідь рахувати. Я ще ж не займаю посади. Але головна річ, нікому не кажи про це.

Погасили лямпу, але Фелісита не могла спати: стуливши очі, вона все ж таки думкою багатіла. Двадцять тисяч франків кружляли перед нею в темряві, витанцьовуючи чортів танець. Їй мріялось, що вона живе в чудовому будинку нового міста, має такі розкоші, як пан Пейрот, улаштовує вечірки, засліплює своїм багацтвом ціле місто. І що більш за все лоскотало її чванливість, так це була чудова посада, що її займатиме тоді П'єр. Це він, що виплачує їхні ренти Грану, Руд'є і всім цим буржуям, що приходили до неї сьогодні, як ходять до кав'ярні, щоб голосно покричати та дізнатися про всі новини за день. Вона добре помічала, як поважно входили ці пани в її салон, і вона з великою прикрістю завжди поглядала. Та й не любила ж вона їх. Навіть той самий маркіз, з його іронічною ввічливістю, починав їй бути вже не до вподоби. Отже їм самим, Ругонам, узяти гору, зберегти тільки для себе ввесь пиріг, як то казав її чоловік, це була б помста, якою вона з любов'ю втішалася. Пізніш, коли ці грубі особи повинні будуть з'явитися, здалека знявши свого капелюха, до митника пана Ругона, ось тоді, в свою чергу, вона буде приголомшувати їх. Усю ніч у голові їй мерехтіли ці мрії. Надійшов день і, як тільки було повідчиняно віконниці, перший свій погляд вона інстинктивно кинула на другий бік вулиці, на вікна пана Пейрота і всміхнулася, побачивши широкі шовкові завіски, що висіли на вікнах. Феліситині надії, не зважаючи на те, що вони прибрали вже иншого змісту, були тим часом не менше вперті. Як і всім жінкам, їй дуже була до вподоби таємниця. Захована мета, до якої прямував її чоловік, удавала їй більше завзяття, ніж легітимістичні каверзи пана де-Карнавана. Тому вона без усякого жалю кинула надії, що їх засновано було на маркізовому поспіху, бо взнала, що її чоловік міг досягти

великих прибутків иншими засобами. Проте, вона зберігала чудову обачливість і стриманість, нікому не говорячи про його надії.

Десь у глибині незадоволена цікавість продовжувала мучити її, вона вивчала найдрібніші П'єрові рухи й намагалася зрозуміти їх. А що, як він пішов хибним шляхом? Що коли Євген доведе його самого до якоїсь пастки, що з неї вони вийдуть ще голоднішими, ще злиденнішими? Проте, вона не губила віри. Адже ж Євген розпоряджався так авторитетно, що кінець-кінцем вона увірувала в нього. Там знову діяла якась незнайома сила. П'єр казав таємно про якихсь високих осіб, що їх одвідував син у Парижі. Вона сама не знала, що міг він там робити, а тут у Пласані вона не могла не бачити безрозсудливих Аристидових вчинків. Навіть у її салоні відвідувачі не соромилися говорити про демократичного журналіста з найсуворішим осудом. Грану крізь зуби узивав його розбійником і два або три рази на тиждень повторював Феліситі:

— Син ваш гарно пише. Вчора ще він з огидним цинізмом накинувся на нашого приятеля Вюйє.

Слідом за ним увесь салон починав те ж повторювати хором. Комендант Сікардо казав, що він поб'є свого зятя. П'єр, певно, відрікався від свого сина. А бідна матір схиляла голову, глитаючи сльози. Иноді їй бажалося вигукнути так, щоб усі чули, закричати Руд'є, що її люба дитина, не зважаючи на свої помилки, все ж таки має більшу вартість, ніж він та й усі вони, цілком узяті. Але вона відчувала себе звязаною, їй не хотілося компрометувати того становища, що з такими великими труднощами було нею досягнуто. Отже, дивлячись, як усе місто нападає на Аристида, вона з розпачем гадала, що нещасний губить себе. Два рази вона розмовляла з ним потайки, закликаючи його перейти до них, не дратувати більше жовтого салону. Аристид відповів їй, що вона ніяк не розуміється на цих справах, і що вона зробила велику помилку, примусивши свого чоловіка прислужувати маркізові. І вона мусила дати йому спокій, пообіцявши собі, коли Євген матиме поспіх, примусити його поділитися з бідним

хлопцем, що все ж таки залишався її улюбленою дитиною. Після від'їзду свого старшого сина, П'єр Ругон продовжував жити в оточенні повної реакції. Здавалося, що нічого не змінилося в політичних ідеалах славетного жовтого салону. Що-вечора ті ж люди приходили до нього проводити таку ж саму пропаганду на користь монархії, й господар вихваляв їх і допомагав їм з тим же завзяттям, як раніш. Євген залишив Пласан першого травня.

Минуло декільки днів і жовтий салон запалав ентузіязмом; тут обговорювали лист президента республіки до генерала Удино; в ньому йшла мова про те, що вже було вирішено розпочати облогу Риму. На лист цей дивилися, як на блискучу перемогу, що її дістали своїм непохитним становищем реакціонери. Ще з 1848 року Палати обговорювали римське питання. Бонапартові судилося задушити республіку, яка тільки народжувалася, а на це ніколи не зважилася б сама вільна Франція. Маркіз оповістив, що кращого на користь легітимізму важко й угадати. Вюйє написав з цього приводу чудову статтю. Ентузіязм запалав надзвичайно, як через місяць комендант Сікардо ввійшов раз увечері до Ругонів і оповістив увесь гурт, що французька армія вже б'ється під мурами Риму. Всі разом почали вигукувати, а Сікардо підійшов до П'єра й многозначно стиснув йому руку. Потім, сівши, він почав вихваляти президента республіки, що єдиний тільки, казав він, міг урятувати Францію від анархії.

— Хай він рятує її як-найшвидше,—перебив його мову маркіз,—і хай він зрозуміє потім свій обов'язок і передасть її в руки її законних власників.

П'єр, здавалося, цілком погодився з такою гарною відповіддю. Виявивши себе, таким чином, досить палким роялістом, він все ж таки насмілився помітити, що симпатизує й принцеві Луї Бонапартові, що має свої заслуги в цій справі. Тоді він і комендант перекинулися короткими фразами, в яких вихваляли високогарні наміри президента, фразами, що їх вони заздалегідь заготовили й вивчили. Це вперше бонапартизм одверто входив до жовтого салону. А в тім, уже після виборів

10-го грудня до принца стали краще ставитись; йому навіть давали перевагу перед Кавеньяком і вся реакційна банда вотувала за нього. Але на нього дивилися швидше, як на спільника, ніж як на друга; ще, гадалося, можна й зректися цього спільника, що йому вже закидали, ніби він хоче загортати вугілля чужими руками. Проте, цього вечора, завдяки римській кампанії, вибачливо слухали П'єрові й комендантові вихвалювання.

Група, з Грану і Руд'є на чолі, вимагала вже, щоб президент звелів розстріляти всіх цих злочинців— республіканців. Маркіз, спершись на камін і замисливши, роздивлявся на злинялий малюнок на килимі.

Коли він, зрештою, підвів голову, П'єр, що, здавалося, крадькома стежив за тим, як відбивалися його слова на маркізовому обличчі, раптом замовчав. Пан де-Карнаван, поглядаючи з лукавим виглядом на Феліситу, всміхнувся. Цю швидку гру не помітили буржуї, що знаходилися тут. Тільки Вюйє мовив уїдливо:

— Я вважав би за краще бачити вашого Бонапарта в Лондоні ніж, у Парижі. Тоді наша справа посунулася б швидше.

Колишній торговець олією злегка зблід, боячись, що він трохи переборщив.

— Я не дуже одстоюю „мого" Бонапарта,—сказав він твердо;—ви, здається, добре знаєте, куди б я заслав його, коли б влада була в моїх руках; я тільки стверджую, що Римська експедиція дуже гарна річ.

Фелісита з цікавим здивованням придивлялася до цієї сцени. Вона нічого не сказала про неї чоловікові і це визначало, що після цієї сцени вона почала догадуватись про його таємну працю. Маркізова усмішка, певного значіння якої вона ще не розуміла, викликала в ній багато думок.

Починаючи з цього дня, Ругон час-у-час не лишав ні одного випадку сказати хоч слово на користь президента республіки. В такі вечори комендант відограв ролю услужної кумасі. Проте, клерикальна думка все ще панувала в жовтому салоні. Особливо наступного року цей гурток реакціонерів набув певного впливу на місто; це викликано було ретроградним рухом, який відбувався в Парижі. Ціла низка антиліберальних заходів,

що їх називали внутрішньою римською експедицією, остаточно забезпечила в Пласані перемогу партії Ругона. Останні запеклі республіканці буржуї побачили, що республіка конає і поспішали приєднатися до консерваторів. Ругонів час настав. Нове місто майже зробило їм овацію, коли порубано було дерево волі, що його в свій час посадили на площі підпрефектури. Це дерево, молода тополя, принесена з берегів Віорни, поволі всихало, на великий жаль робітників республіканців. Вони приходили сюди що-неділі, помічали, як деревце швидко в'яне і не могли зрозуміти причини цієї повільної смерти. Кінець-кінцем один шаповалів учень розповів, як він бачив якусь жінку, що виходила з будинку Ругонів і виливала під дерево цілий цебер отруєної води. З того часу пішла чутка, що сама Фелісита особисто що-ночи підводилася з ліжка й поливала тополю купервасом. Коли дерево всохло, міська рада оповістила, що гордість республіки вимагає знищити його. Виконати це, побоюючись незадоволення робітничого населення, призначили на пізню вечірню годину.

Капіталісти-консерватори нового міста, зачувши, що відбудеться невеличке свято, зібралися всі на площу підпрефектури, щоб побачити, як буде падати дерево волі. Товариство, що зібралося в жовтому салоні, дивилося на це видовисько з вікон. Коли дерево глухо затріщало і впало в темряві трагічною впертістю героя, що його забито на смерть, Фелісита, мов виконуючи свій обов'язок, майнула білою хусткою. Тоді натовп вибухнув оплесками і глядачі відповіли на привітання так само, помахуючи своїми хустками. Якийсь гурток навіть наблизився до вікон, вигукуючи:

— Ми поховаємо її, ми її поховаємо!

Вони казали, без сумніву, про республіку. З Феліситою від хвилювання зробився навіть нервовий припадок. Це був дуже гарний вечір для жовтого салону. Проте маркіз, поглядаючи на Фелісату, завжди якось таємно посміхався. Цей дідусь малого зросту був надто розумний, щоб не зрозуміти, куди йде Франція. Один з перших він відчув, що наближається імперія. Згодом, коли Законодавче Зібрання марно витрачало час на

нікчемні суперечки, коли навіть орлеаністи й легітимісти мовчки погодилися з думкою, що переворот необхідний, він сказав собі, що свою партію він остаточно програв. А в тім, тільки він і розумів усе ясно. Хоч Вюйє й визнавав, що справа Генриха V, яку він захищав у своєму часописі, захиталася, проте, що йому було до цього всього; йому досить було залишатися слухняною креатурою духовенства, уся його політика в тому й полягала, щоб продати яко мога більше чоток та образків. Що-до Руд'є і Грану, вони йшли, мов сліпі, а в тім не відомо, чи мали вони хоч якісь переконання: їм хотілося тільки смачно їсти та спокійно спати; ось цим і обмежувались їхні політичні намагання. Один маркіз, облишивши всі свої надії, проте продовжував ходити до Ругонів. Ці відвідини тішили його. Там стикалися часто амбіції, виявлялися нічим не вкриті буржуазні дурниці; у всякому разі все це що-вечора постачало йому веселий матеріял. Він здригався від думки, що йому доведеться замкнутися в малому помешканні й жити там із ласки графа Валкейра. А десь у глибині маркіза з лихою втіхою ховалося переконання, що час Бурбонів ще не приспів. Він удавав із себе такого ж сліпого, як і всі, працював, як і раніш, на користь легітимізму, залишаючись завжди готовим прислужитися духовенству та дворянству. З першого ж дня, відгадавши П'єрову тактику, він вважав і Феліситу за його спільницю.

Раз увечері маркіз прийшов перший до салону і там знайшов саму тільки стару пані Ругон.

— Ну, маленька, — спитав він із своєю звичайною ласкавою фамільярністю,—ваша справа посувається наперед? Чому тільки, до бісового батька, ти таїшся від мене?

— Я не таюся, — відповіла зацікавлена Фелісита.

— Гляньте-бо, вона ще хоче обдурити такого старого лиса, як я. Моя мила дитинко, будь одвертою зі мною, як із другом. Я радіший всім допомагати вам потайки. Ну-бо, будь щира.

Феліситі блискавкою майнула думка. Їй не треба нічого казати; якщо мовчатиме, вона мабуть довідається про все.

— Ти всміхаєшся,—знову почав де-Карнаван.—Це вже початок признання. Я підозрівав, що ти ховаєшся за

чоловіковою спиною. П'єр дуже дурний для того, щоб додуматися до такої доброї зради, яку ви готуєте. Правда, я бажаю від усього серця, щоб Бонапарти дали вам те, чого я попросив би для тебе в Бурбонів.

Ця проста фраза ствердила підозріння, що вже деякий час ворушилися в старій жінці.

— А принц Луї має всі шанси на поспіх, чи не так?— жваво спитала вона.

— Адже ж ти не зрадиш мене, коли я скажу тобі, що я вірю в це?—зауважив усміхаючись маркіз.—Свою справу я вважаю безнадійною. Я старий, для мене все скінчено, мене ніби поховано. Лише для тебе одної ще я працюю. Раз ти без мене знайшла добрий шлях, я тішитимуся з моєї поразки, бачучи твій поспіх. Головна річ, не надягай машкари передо мною, не таїся від мене. Іди до мене за порадою, коли тобі щось стане на перешкоді.

І він додав із скептичною усмішкою дворянина, на якого вплинули прості люди, що його оточували:

— Ба, я теж можу зрадити, справді, і я!

В цю ж хвилю до салону ввійшов цілий натовп колишніх торговців олією та мигдалем.

— А, любі реакціонери,—сказав тихенько де-Карнаван;—бачиш, дитинко, найбільша вмілість у політиці є мати добрі очі там, де инші не бачуть нічого. У твоїй грі всі карти добрі.

Другого дня Фелісита, під'южена цією розмовою, забажала в усьому впевнитися. Були тоді перші дні квітня 1851 року. Вже понад півтора роки Ругон регулярно що два тижні одержував листи від свого сина Євгена. Він залишався тоді в своїй опочивальні й там читав ці листи, а потім зберігав їх у старому столі до писання, що ключ од нього старанно ховав у кешені своєї камізельки. Коли ж жінка питала в нього, про що писав син, він тільки обмежувався тим, що відповідав: „Євген пише мені, що він себе добре має". Довго Фелісита мріяла про те, щоб якось прочитати синові листи. Отже другого після розмови з маркізом дня, ранком, коли П'єр ще спав, вона підвелася з ліжка, пішла навспинячки й поклала в кешеню чоловікового жилету,

замість ключа од столу, ключ од комоди, що був такий-же завбільшки. Потім, коли чоловік пішов з дому, вона в свою чергу зачинилася в опочивальні, витягла з шухляди листи й почала читати їх, аж палаючи вся від цікавости...

Де-Карнаван не помилився, справдилися й її власні підозріння. У шухляді було сорок листів, читаючи які, вона могла слідкувати за великим бонапартським рухом, що мав привести до імперії. Це був ніби скорочений щоденник, що викладав факти в міру того, як вони з'являлися, щоденник, що витягав з кожного з фактів надії й поради. Євген вірив, бо він казав своєму батькові про Луї Бонапарта, як про необхідну, долею посланну людину, що сама тільки могла врятувати батьківщину. В Бонапарта вірив він ще до того, як він повернувся до Франції, коли бонапартизм здавався ще кумедною химерою. Фелісита зрозуміла, що син її ще з 1848 року був за дуже діяльного тайного агента. Хоча він не з'ясовував певно становища в Парижі, було очевидно, що він працював на користь імперії за наказами осіб, про яких він казав із якоюсь фамільярністю. Кожний з його листів свідчив про поспіх бонапартистської справи й примушував чекати близької розв'язки; вони обмежувалися викладанням того, якої лінії поведінки треба було триматися Ругонові в Пласані. Прочитавши листи, Фелісита зрозуміла тоді деякі слова і вчинки свого чоловіка, що їхньої користи вона раніш не розуміла. П'єр корився своєму синові, сліпо виконуючи його накази.

Коли стара жінка скінчила читати листи, вона остаточно переконалася, бо всі Євгенові думки були їй цілком зрозумілі. Він сподівався зробити свою політичну кар'єру під час заколоту й разом виплатити своїм батькам за свою науку, кинувши й їм кусень здобичи, коли її будуть поділяти. За невелику послугу, що її робив батько, за те, що він був корисним для справи, йому легко було виклопотати, щоб П'єра Ругона було призначено за митника, бо йому ні в чому не відмовили б, йому, що захопив обома руками найтаємнішу частину роботи. Його листи були тільки звичайною послугою

з його боку, бо вони рятували Ругона від багатьох дурниць. За цю послугу Фелісита була йому дуже вдячна. Вона знову перечитала деякі місця з листів, ті, що в них Євген досить темно говорив про остаточну катастрофу.

Вона не могла вгадати, яка саме буде ця катастрофа, ні її розмірів і вважала, що це буде якийсь кінець світу, коли бог поставить вибраних праворуч і засуджених ліворуч, а її поміж вибраних. Другої ночи вона поклала ключ від столу в кешеню жилету, про себе ж вирішила користуватися й надалі тим же засобом, щоб читати кожного листа, що його буде надіслано. Разом з тим вона вирішила поводитися так, ніби нічого не знає, і ця тактика була чудова. З цього дня Фелісита тим більше допомагала своїому чоловікові, що той, як і раніш гадав, що жінка нічого не розуміє. А тим часом, як П'єрові здавалося, мов би то він один робить, саме вона часто-густо звертала розмову на бажаний напрямок і вербувала партизанів для рішучого менту. Їй завдавало муки те, що Євген їй не довіряє. Вона хотіла згодом, коли справа їхня дійде до щасливого кінця, сказати йому: «Я знала про все і замість того, щоб стати на перешкоді, я робила все для забезпечення перемоги». Ніколи ще спільник не працював так тихенько, приносячи користь справі. Маркіз, з яким вона ділила все, був зачарований нею.

Але що її найбільш турбувало, це доля її любого Аристида. Відколи вона увірувала в свого старшого сина, її ще більше лякали жахливі статті „Незалежного". Вона бажала привернути нещасного республіканця до наполеонівських ідей, але не знала, якого найрозумнішого засобу прибрати до цього. Пригадуючи ж, як настирливо наказував їм Євген не довіряти Аристидові, вона порадилася з де-Карнаваном і почула, що й він абсолютно додержувався того ж погляду.

— Моя дитинко,—казав він,—у політиці треба вміти бути егоїстом. Коли ви переконаєте свого сина й „Незалежний" почне захищати бонапартизм, це визначатиме нанести вдар партії. „Незалежного" засуджено; досить його назви для того, щоб роздратовувати пласанських

буржуїв. Хай він качається в багні, наш любий Аристид, це формує юнаків. Мені здається, його створено так, що він недовго відограватиме ролю мученика.

У своєму бажанні звернути своїх на вірний шлях, тепер, коли вона добре знала істину, Фелісита дійшла до того, що почала навчати третього сина, Паскаля. Медик із своїм егоїзмом вченого, що пірнув у свої винаходи, дуже мало займався політикою. Коли він працював над якимсь винаходом, імперії могли собі руйнуватися, а він не сподобив би їх і повороту голови. Проте, він скінчив тим, що поступився перед материними вимогами, яка обвинувачувала його більш, ніж колинебудь у тому, що він живе, як той вовк.

— Коли б ти бував серед вищої верстви суспільства,— казала вона,—ти мав би практику. Приходь принаймні посидіти ввечері в нашому салоні. Ти познайомишся з Руд'є, Грану, Сікардо і всіма людьми, що займають гарне становище. Вони платитимуть тобі за візити чотири або п'ять франків. Бідні ж не збагатять тебе.

Ідея мати успіх, побачити, як уся її сім'я досягне достатків, зробилася мономанією в Фелісити. Паскаль, щоб не засмучувати її, приходив кілька разів провести вечір у жовтому салоні. Йому було там не так нудно, як він того побоювався. З першого вечеру його було вражено тим ступнем дурости, до якої може дійти здорова людина. Колишні торговці олією та мигдалем, навіть маркіз і комендант, здалися йому цікавими тваринами, що їх він не мав доки нагоди вивчати. З цікавістю натураліста поглядав він на їхні машкари, коли по них проходила гримаса, що він находив у ній відбитими наслідки їхніх професій та їхніх змагань до втіхи. Він слухав їхні порожні балачки так, ніби він хотів зрозуміти кошаче нявкання або гавкання собаки. Саме тоді він багато займався порівняльною природничою історією, прикладаючи до людської раси спостереження, що їх він міг зробити, вивчаючи, як спадковість виявляє себе в тваринах. Отже, перебуваючи в жовтому салоні, він тішився тим, що уявляв собі, ніби він знаходиться в звіринці. Він зауважив подібність поміж цими диваками і деякими тваринами, що їх він знав. Маркіз своєю

сухорлявістю й своєю маленькою хитрою головою цілком нагадував йому великого зеленого коника. Вюйє справляв на цього враження холодної липкої жаби. Що-до Ругона, то він скидався на великого товстого барана, а комендант на старого зубатого дога. Але постійне його здивування викликав чудернацький Грану і він витратив цілий вечір, зміряючи кут його обличчя. Коли він чув, як Грану прорікав декільки невиразних лайок проти республіканців, цих кровопивців, Паскалю здавалося завжди, що він чує мукання теляти й він не міг дивитися, як той підводиться, щоб не уявити собі, що ось він зараз стане окарач і так вийде з салону.

— Чому ж ти все мовчиш?—сказала йому пошепки мати; подбай, щоб придбати собі клієнтів з цих панів.

— Та я ж не ветеринар,—відповідав він, зрештою, згубивши терпець. Раз увечері Фелісита посадовила його в куток і попробувала навести його на розум. Вона була щаслива з того, що він став ходити до неї з деякою постійністю й сподівалася, що привчить його до людей, але і в голову собі не покладала, які чудні втіхи він знаходив для себе, висміюючи багатих людей. Десь глибоко вона плекала надію зробити з нього в Пласані модного доктора. Для цього досить було, щоб такі люди, як Грану та Руд'є звернули на нього увагу. Перш за все вона хотіла нав'язати йому політичні погляди, що їх мала сім'я, розуміючи, що доктор може всього досягти, вдаючи з себе прихильника режиму, який має прийти слідом за республікою.

— Друже мій,—казала вона йому,—раз ти порозумнішав, треба тобі й про майбутнє думати... Тебе обвинувачують, як республіканця, зрозуміла річ, через те, що ти з дурощів лікуєш усіх старців міста дурно. Скажи мені щиро, які твої справжні переконання?

Паскаль глянув на матір з наївним здивованням.

— Мої справжні переконання?—відповів він.—Гм... Та я й сам добре не знаю... Мене обвинувачують, що я є республіканець, кажете ви? Ну й що ж? Це мене ані трохи не ображає. Без сумніву, я й є республіканець, коли під цим словом розуміють людину, що всім людям жадає щастя.

— Але ж ти в такому разі нічого не досягнеш,—жваво зупинила його Фелісита.—Тебе ж загризуть. Глянь-бо на своїх братів, як вони намагаються прокласти собі шлях.

Паскаль зрозумів, що йому не варт захищати свої погляди вченого, бо мати обвинувачувала його тільки в тому, що він не вміє експлоатувати політичний стан речей. Він почав сміятися. Якось сумно усміхнувшись, він одхилив цю розмову. І ніколи Феліситі не вдавалося довести його до того, щоб він обміркував шанси партій і вступив би до тієї, що, здавалося, має взяти гору. Все ж таки иноді він приходив провести вечір у жовтому салоні, бо його цікавив Грану, як допотопна тварина.

А між тим події все розгорталися. 1851 рік був для пласанських політиків роком турботних сподіванок і колотнечі, що з них скористувалися Ругони для своєї справи. Надходили найсуперечніші чутки з Парижу: то республіканці брали гору, то партія консерваторів перемагала республіку. Відгук суперечок, що роздирали Законодавче Зібрання, докочувався до глибини провінції, ходили чутки, перебільшені сьогодні, зменшені другого дня, змінені до того, що й найпрозірливіші голови ходили, ніби в темряві. Було одне лише загальне передчуття, що криза наближається. І ось цей-то невідомий кінець, до чого приведе ця криза, і завдавав полохливим буржуям страшенних турбот. Всі бажали, щоб якось розвязався клубок, бо вони страждали від невідання й кинулися б навіть у султанові обійми, коли б султан погодився врятувати Францію від анархії.

Маркізова усмішка робилася все лукавіша. Ввечері в жовтому салоні, коли з переляку Грану починав якось невиразно хрюкати, маркіз наближався до Фелісити й казав їй на вухо:

— Ну, дитино, овоч дозрів... Але вам треба виявити себе корисними вашій справі.

Та й сама Фелісита, що читала Євгенові листи й знала, що кожного дня можна чекати на рішучу кризу, розуміла цю необхідність виявити їм себе корисними для справи й лише добре не знала, що саме треба робити Ругонові. Кінець-кінцем вона вирішила порадитися з маркізом.

— Все залежить від подій,—відповідав старий.—Доки департамент залишається спокійним, доки якесь повстання не налякає пласанців, вам важко буде виставити себе наперед і стати в пригоді новій владі. Тому я раджу вам не втручатися ні в які справи й спокійно чекати на ласку свого сина. Але коли нарід повстане й коли нашим сміливим буржуям загрожуватиме якась небезпека, ви маєте відограти дуже вигідну ролю. Одне тільки погано: твого чоловіка трохи важко рушити з місця.

— О!—зауважила Фелісита,—це вже моя справа розворушити його... Чи гадаєте ви, що департамент повстане?

— На мою думку, напевне Пласан може й не повстане, бо реакція широко розгорнулася тут, але повстануть сусідні міста, містечка та особливо села, які давно охоплено таємничими спілками, що належать до крайньої республіканської партії; хай вибухне coup d' état, і ми почуємо сполох у всій країні, від сейльських лісів аж до взгірря Сен-Рур.

Фелісита замислилася.

— Отже,—знову почала вона,—ви гадаєте, що повстання необхідне для того, щоб наші мрії здійснилися?

— Я гадаю, що так,—відповів де-Карнаван. І він додав трохи іронічно:

— Нову династію закладають тільки під час бійки. Кров—це добре угноєння. Чому ж і Ругонам, як і иншим славетним фаміліям, не починати свого існування з різні.

Ці слова, сказані маркізом з грубим сміхом, викликали холодне здригання в спині Фелісити. Проте, вона була жінка з головою, а до того ж Пейротові завіски, що на них вона поглядала завжди з якоюсь побожністю, підтримували її мужність. Коли підупадала в ній воля до перемоги, вона завжди ставала біля вікна й поглядала на будинок митника. Це був для неї ніби палац Тюльєрі. Вона й тепер вирішила про себе піти на все, аби тільки оселитися в новому місті, в цій спадіваній землі. Вже скільки років вона знаходилася на порозі до неї й палала бажанням переступити. Розмова з маркізом остаточно з'ясувала їй дійсний стан речей.

Кілька днів згодом, їй знову пощастило прочитати

Євгенового листа. В ньому уповноважений у справах сподівався на повстання, що має надати якусь поважність його батькові. Євген добре знав свій департамент. Тому всі його поради скеровувалися до того, щоб реакціонери жовтого салону мали як-найбільший вплив для того, аби Ругони могли прибрати місто до своїх рук в найкритичніший мент. За Євгеновим планом в листопаді 1851 року жовтий салон повинен був уже панувати над Пласаном. Руд'є має бути в ньому за представника багатої буржуазії. Те, як він поставиться до подій, вплине, без сумніву, на відношення до них усього нового міста. Ще цінніший був Грану, що мав за собою міську раду, в якій він був за найвпливовішого з членів, бо там инші члени раніш, ніж скласти свою думку, звертали увагу на нього. Зрештою, через коменданта Сікардо, що для нього маркізові пощастило виклопотати посаду начальника національної гвардії, жовтий салон мав у своєму розпорядженні озброєну армію. Отже Ругони, ці старці, що мали недобру славу, встигли згрупувати навколо себе всі сили й засоби, необхідні для того, щоб створити собі щасливу долю. Кожний, чи то з своєї мерзенности, чи з дурости, повинен був слухатися їх і осліп працювати на користь їхнього піднесення. І їм залишалося тільки боятися инших впливів, які могли діяти в тому ж напрямку, що й вони, що могли, скористувавшися з їхніх зусиль, захопити частково й славу перемоги. Цього вони дуже боялися, бо вони прагнули того, щоб самим відогравати ролю рятівників. Перш за все вони розуміли, що духовенство та дворяни швидше допомагатимуть, ніж гальмуватимуть справу. Але в тому разі, коли підпрефект, мер та инші представники влади стали б наперед і негайно ліквідували повстання, їхнє значіння тим самим було б зменшене; їм довелося б навіть припинити свої героїчні зусилля, і вони не мали б ні часу, ані засобів виявити себе корисними. Те, про що вони мріяли, була повна недіяльність, загальна паніка влади. І коли вся адміністрація, що підтримує лад у місті, зникла б і вони хоч протягом одного дня керували долею пласанців, ось тоді б їхні достатки було б солідно забезпечено. На їхнє щастя вся адміністрація

не мала поміж себе людини, досить переконаної або досить діяльної, такої, що насмілилася б піти на все в цій грі. Підпрефект—людина ліберальна, що його виконавча влада залишила в Пласані, бо, зрозуміла річ, місто мало добру репутацію, — але він мав надто слабий характер, не здатний до того, щоб надуживати своєю владою; він повинен був розгубитися, коли б спалахнуло повстання. Ругони, що знали, як він прихильно ставився до демократії, не дуже боялися його усердя й просто з цікавістю питали себе, яке становище займе він. Міська рада теж не більше лякала їх. Мер Гарсоне був легітиміст; кварталові Сен-Марк удалося призначити його на цю посаду 1849 року; він ненавидів республіканців і надто з великим призирством ставився до них. Але він приятелював з деякими членами духовенства і тому не міг подати діяльну допомогу бонапартистам під час перевороту. В такому ж стані знаходилась і решта представників влади. Мировий суддя, директор пошти, скарбник, митник Пейрот, обов'язані своєю посадою реакційному духовенству, не могли вітати імперію з надто великим ентузіязмом. Ругони, не розуміючи добре, як вони позбавляться цих людей і звільнять потім місце, для того, щоб самим висунутися наперед, все таки сподівався на успіх, бо не бачили тих, що могли б перехватити в них ролю рятівників.

Криза наближалася. Останніми днями листопаду вже ширилися чутки про переворот і обвинувачували президента в тому, що він хоче проголосити себе за імператора.

— Що ж, назовемо його тим, чим він захоче,—вигукнув Грану,—аби він наказав порозстрілювати цю мерзоту республіканців.

Цей вигук Грану, про якого думали, що він усе спить, викликав велике зворушення в жовтому салоні. Маркіз тільки вдавав із себе, ніби він не чує, але буржуї нахилом голови погодилися з колишнім торговцем мигдалю. А Руд'є, що як багатій не боявся голосно згоджуватися з Грану, з оплесками заявив, навіть скоса поглядаючи на де-Карнавана, що становище зробилося нестерпучим і що Францію треба рятувати як-най-

швидше, які б руки не взялися до цього. Маркіз мовчав, і це зрозуміли так, що й він погоджується. Банда консерваторів, залишивши легітимізм, насмілилася тепер одверто висловитися за імперію.

—Друзі мої,—сказав підвівшися комендант Сікардо,—один лише Наполеон може тепер захистити особу і власність від загрози... Не бійтеся нічого, я вжив необхідних заходів, щоб лад, як і раніше, панував у Пласані.

Комендант, дійсно, порадившися з Ругоном, захопив у будівлі, що нагадувала стайню, біля валів значну кількість пороху та рушниць; він разом із тим забезпечив собі допомогу національної гвардії, на яку, гадав він, можна покластися. Слова його справили дуже гарне враження. І цього вечора, прощаючись, мирні буржуї жовтого салону розмовляли вже про те, як треба вбивати „червоних“, коли вони насміляться заворушитися.

1-го грудня П'єр Ругон одержав листа від Євгена і, за своєю розумною звичкою, прочитати його він пішов до опочивальні.

Фелісита помітила, що він був дуже схвильований, виходячи з кімнати. Тому цілісінький день сновигала біля столу до писання. Коли ж надійшла ніч, вона не могла більше чекати і, як тільки заснув її чоловік, підвелася тихенько, взяла ключ від столу в кешені жилету і, яко мога тихше, дістала листа. Євген у десяти рядках повідомляв свого батька, що криза має зараз наступити й радив йому оповістити матір про дійсний стан речей; настала година, коли їй треба про все розповісти, бо він може потребувати її порад.

Наступного дня Фелісита чекала на щире признання, але його не було. Вона сама не насмілювалась виявити свою цікавість і продовжувала вдавати з себе, ніби вона нічого не знає. Нею опанувала лютість від образливого недовір'я її чоловіка, що безперечно вважав її за таке ж базікало, за таку ж слабу на язик, як і всі жінки. П'єр же, який відчував чоловічу гордість,—а вона дає певність у тому, що чоловік перевищує дружину в розумінні, як треба вести справу,—скінчив тим, що став обвинувачувати жінку в усіх минулих невдачах. А після того, як він прийшов до висновку, що це він сам веде всі

справи, здавалося йому, що все йде так, як він того хоче. Отже він і вирішив цілком обійтися без порад своєї дружини й нічого не довіряти їй, не зважаючи на вказівки свого сина.

Феліситу до того було вражено, що вона радніша була вставити, так би мовити, палки в колеса, коли б не прагнула тріюмфу в такій же мірі жадібно, як і сам П'єр. Через те вона продовжувала діяльно працювати для досягнення поспіху, а тим часом вигадуючи все таки якусь помсту.

— О, коли б він дуже налякався,—мріяла вона,—колиб він зробив якусь серйозну дурницю. Я побачила б тоді, як би він прийшов до мене принижено прохати моєї поради; я тоді вказала б у свою чергу, що я вище за нього.

Більше за все її непокоїло те, що коли П'єр обійдеться без її допомоги, він невимовно пишатиметься й стане поводитися в хаті, мов повновладний господар. Бо коли вона одружилася з цим сином селянина, вважаючи, що він кращий за якогось нотаревого клерка, це зроблено було через те, що вона хотіла керувати ним, ніби тим дригуном, якого добре прив'язано і якого вона зможе повсякчас, коли тільки схоче, потягнувши за нитку, примусити робити потрібні рухи. І ось у рішучий день цей дригун, у своїй сліпій незграбності, захотів іти самостійно; проти цього, зрозуміла річ, протестували ввесь її хитрий розум, усе жагуче шанолюбство старої жінки. Вона знала, що П'єр здатний тільки грубо розвязувати справи, подібно до того, як він розвязав, коли примусив свою матір підписати квиток на п'ятдесят тисяч франків; він міг бути за дуже гарне знаряддя, бо не соромився; але вона розуміла, що необхідно керувати ним, особливо за нинішніх обставин, що вимагають багато тонкости й проникливости.

Офіціяльне повідомлення про coup d'état надійшло в Пласан тільки після півдня, третього грудня, в четвер. О сьомій годині вечора в жовтому салоні вже всі позбиралися. Не зважаючи на те, що на кризу вже давно чекали, якась турботність відбивалася на більшості облич присутніх. Точилися безперестанні балачки, що в

них розтлумачували події. П'єр, трохи зблідлий, як і всі, з надто великої розсудливости, вважав за свій обов'язок виправдати рішучий акт принца Луї перед орлеаністами й легітимістами, що були присутні.

— Кажуть про народнє голосування,—сказав він,— нація матиме волю обрати собі таку владу, яку захоче. Президент — людина здатна й поступитися перед нашими законними королями.

Один тільки маркіз, заховуючи свою джентльменську байдужість, усміхнувся, зачувши ці слова. Инші ж, під впливом нестерпучого напруження, голосно сміялися з того, що має прилучитися потім. Всі думки переплуталися. Руд'є, забувши свою міщанську любов до Орлеанів, грубо перервав П'єра.

Зчинився загальний крик.

— Нема часу розмірковувати. Треба подумати про забезпечення ладу.

Ці мужні люди дуже побоювалися республіканців. Проте, місто ще тільки заворушилося, зачувши повідомлення про події в Парижі. Перед оголошеннями, що їх було наліплено на дверях підпрефектури купчився нарід, ходили також чутки, що декільки сотень робітників тільки-що покидали роботу й готувалися зорганізувати опір. Це було й усе. Здавалося, що ніякий значний заколот не загрожував Пласану. Хоча те, як поставляться до подій инші міста й сусідні села й турбувало пласанців, проте вони ще й не знали, як ними було прийнято цей переворот.

О дев'ятій годині увійшов, важко дихаючи, до салону Грану; він тільки-но залишив збори міської ради, що її скликано було, зважаючи на надзвичайні обставини. Голосом, який тому переривався від хвилювання, він сказав, що мер Гарсоне заявив, що він вживе як-найенергійніших заходів, аби тільки підтримати лад.

Але новина, що викликала найбільше балачок у жовтому салоні, була відставка підпрефекта. Цей службовець рішуче відмовився оголосити мешканцям Пласану депеші міністра внутрішніх справ; він тільки-що, як запевняв Грану, залишив місто й телеграми було наліплено з розпорядження мера. Це мабуть був єдиний

підпрефект у Франції, що мав сміливість виявити свої демократичні погляди.

Хоча міцне становище Гарсоне й турбувало потай Ругонів, проте вони сміялися з того, як утік підпрефект і цим залишив їм незайняте місце. Цього незабутнього вечора було ухвалено, що гурток жовтого салону визнає переворот і одверто приймає події, що вже відбулися. Доручено було Вюйє написати негайно статтю, що „Газета“ мала надрукувати її другого дня. Ні Ругон, ні маркіз ні в чому не заперечували, бо, без сумніву, вони вже мали певні інструкції від таємних осіб, на яких вони инколи улесливо натякали. Духовенство ж та дворяни вирішили вже брататися з переможцями, аби тільки задавити спільного ворога — республіку. Цього ж вечора, коли в жовтому салоні так обговорювали справи, нещасний Аристид обливався холодним потом. Ніколи ще картяр, що кладе на карту останнього карбованця, не відчував подібної муки. Протягом дня відставка його начальства викликала в ньому багато різних думок. Він чув, як той часто-густо повторював йому, що переворот не вдасться. Цей службовець визначався обмеженою чесністю, вірив у рішучу перемогу демократії, проте він не мав мужности, спираючись на неї, працювати для її тріюмфу. Щоб мати певні відомості про події, Аристид звичайно підслухував під дверима підпрефектури. Почуваючи, що йде осліп, він чіплявся за новини, що він їх украв від адміністрації. Тепер підпрефектова думка його вразила, але він залишався надто впертий. Він думав про себе: „Чому ж він тікає, коли він певний, що принц-президент зазнає поразки?“ Проте, примушений приєднатися до якоїсь партії, він вирішив продовжувати свою опозицію й написав статтю, дуже ворожу перевороту, яку й відніс того ж вечора до „Незалежного“, щоб її вміщено було в ранішнє число наступного дня. Виправивши колонки цієї статті, він повернувся до себе, майже заспокоєний, коли, проходячи по вулиці Бан, машинально підвів голову і глянув на вікна Ругонів, що їх було надто освітлено.

— У чому вони там змовляються в своєму кублі?— запитав себе журналіст із цікавістю, до якої прилучалася

турбота. І в ньому з'явилося тоді страшенне бажання взнати думку жовтого салону про останні події. Хоч у цій групі реакціонерів він і не припускав особливого розуміння, але все ж таки до нього повернулися сумніви, бо він перебував у такому стані, коли можна керуватися й порадою чотирьохрічної дитини. Хоча він не міг і мріяти про те, щоб увійти до свого батька після тієї кампанії, що він провадив її проти Грану й инших, все ж таки він почав сходити на другий поверх, все думаючи про той вираз обличчя, що буде на ньому, якщо його застануть на сходах. Коли він дійшов до дверей Ругонів, він не міг розібрати нічого, крім змішаного гомону голосів.

— Я зробився дитиною,—думалося йому;—я подурнішав од остраху,—і він почав уже сходити, коли почув, що його мати когось виряджає. В нього лишалося часу тільки кинутися в чорне провалля, що його формували малі сходи, які вели до підвалу будинку. Двері відчинилися, з'явився маркіз, за ним ішла Фелісита. Карнаван звичайно виходив раніше рант'єрів нового міста, без сумніву, для того, щоб не ручкатися з ними на вулиці.

— Е, маленька,—казав він на сходах, притишуючи свій голос,—та ці люди ще полохливіші, ніж я гадав. З подібними людьми Франція завжди належатиме тому, хто перший матиме сміливість її взяти.

І він гірко додав, ніби говорячи сам із собою:

— Монархія, без сумніву, для нинішнього менту надто чесна. Проминув її час.

— Євген повідомив свого батька про кризу,—сказала Фелісита.—Тріюмф принца Луї йому здається забезпеченим.

— О, ви сміливо можете йти,—зауважив маркіз, ступаючи вже по східцях.—Через два або три дні країна буде в його руках. До побачення, маленька.

Фелісита зачинила двері. А Аристида в його чорній дірці ніби освітила блискавка. Не чекаючи на те, щоб маркіз вийшов на вулицю він, плигаючи через три-чотири ступні сходів, кинувся на вулицю, ніби навіжений, і потім побіг, прямуючи до друкарні „Незалежного". Хвиля думок плуталася в його мозкові. Він лютував, обвинувачував

свою сім'ю, що його обдурила. Ось як! Євген інформував увесь час своїх батьків про хід подій і ніколи ще мати не дала йому прочитати жодного листа його старшого брата, за порадою якого він пішов би осліп. І ось тільки за цю годину він випадково дізнався, що цей старший брат вважав, що поспіх перевороту цілком забезпечено. А в тім, до цього висновку приводили його й деякі власні передчуття, що їх цей дурний підпрефект не дав йому послухати. Найбільше він гнівався на свого батька, якого він вважав досить дурним,— через те, що він був легітиміст, і ось, коли з'явилася нагода, він зробився бонапартистом.

— Вони примусили мене зробити силу дурниць,— сказав він ідучи.—Гарна ж я зараз людина. А! яка наука. Грану розумніший за мене.

Він, мов буря вскочив до редакції „Незалежного", питаючи про свою статтю; її було вже складено до друку. Він звелів розібрати набір і заспокоївся тільки після того, як сам розібрав складену статтю, з серцем змішавши літери, як роблять, коли грають у доміно. Видавець, що керував часописом, здивовано поглядав на нього. По суті він був щасливий з цього випадку, бо стаття здавалася йому небезпечною. Але йому безумовно був потрібний матеріял, коли він хотів, щоб „Незалежний" з'явився наступного дня.

— Ви ж дасте мені що-небудь инше?— спитав він.

— Звичайно,—відповів Аристид.

Він сів до столу й почав писати дуже палкий панегірик переворотові. З першого ж рядка він заприсягся, що принц Луї є рятівником республіки; але не встиг він написати цієї сторінки, як зупинився й, здавалося, почав шукати, що ж йому писати далі; його обличчя, що нагадувало тхорика, зробилося непокійним.

— Мені треба піти додому,—сказав він зрештою.—А статтю я вам надішлю за годину. І часопис може вийти пізніше, коли це необхідно.

Повернувшися додому, він довго й повільно міряв кімнату, пірнувши цілком у свої думки, бо вагання все більше опановувало ним. Навіщо так швидко змінювати свій погляд? Євген був розумний хлопець, але

може статися й таке, що мати прибільшила значіння однієї простої фрази в його листі. У всякому разі треба було чекати й мовчати. За годину Анжела прийшла до видавця, виявляючи страшенне хвилювання.

— Мій чоловік тільки-що дуже покалічив собі руку,— сказала вона.—Входячи, він необережно поклав свої чотири пальці в щілину дверей. В жорстоких муках він показав мені цю маленьку замітку, що її прохає надрукувати завтра.

Наступного дня „Незалежний“, навіть цілком складений з різних випадків, з'явився з такими кількома рядками в заголовку першої колонки:

„На жаль, нещасний випадок, що трапився з нашим видатним співробітником, Аристидом Ругоном, позбавить нас на деякий час його статтей. В часи таких обставин і серйозних подій, як нинішні, його мовчання завдає йому особливо тяжких страждань. Але ми сподіваємося, що жоден з наших читачів не сумніватиметься в тому, що всі його патріотичні почуття схиляються тільки до щастя Франції“.

Цю двоєзначну замітку було з усіх боків обмірковано. Останню фразу можна було прикласти згодом до всякої партії. Отже після перемоги якої завгодно партії Аристид підготував собі дуже гарну пролазку, щоб мати можливість заспівати панегірик переможцям.

Другого дня він похожав по всьому місту з перев'язаною рукою. Коли ж прибігла до нього мати, дуже перелякана заміткою часопису, він не схотів показати їй своєї руки й такий докір чувся в його розмові, що стара жінка все зрозуміла.

— Це нічого,—сказала, залишаючи його, зовсім заспокоєна Фелісита.—Тобі треба тільки спокою.

Цей-то вигаданий випадок і раптовий виїзд префекта зробили „Незалежного“ зовсім не страшним, як і більшість часописів по департаментах.

День 4-го грудня проминув у Пласані порівнюючи спокійно. Ввечері відбулася народня маніфестація, але з'явилися жандарі й цього досить було для того, щоб вона розсіялася. Група робітників підступила до п. Гарсоне, вимагаючи в нього паризьких телеграм; він рішуче

відмовився дати їх їм; відступаючи, ця група вигукнула: „Хай живе республіка“, „Хай живе конституція“. Потім знову запанував спокій. Жовтий салон після довгого обміркування цієї невинної проходки робітників, заявив, що все йде як-найліпше. Але дні 5-го й 6-го грудня були вже неспокійні. Помалу дізналися про повстання малих сусідніх міст; увесь південь департаменту брався до зброї, перші повстали Ля-Палюд та Сен-Мартен-де-Во, залучаючи своїм прикладом містечка Шавано, Назер, Пужоль, Валкейра, Верну. Тоді жовтим салоном опанувала серйозна паніка. Більш за все турбувало його те, що він вважав Пласан за ізольований у самій гущі повстання. Банди інсургентів мали захопити села й перервати всякі зносини. Грану повторював з переляканим виглядом, що мер не одержує ніяких повідомлень. І люди почали вже гомоніти, що кров ллється в Марселі й що страшенне повстання вибухнуло в Парижі. Комендант Сікардо, розлютований полохливістю буржуїв, казав, що він умре на чолі своїх людей.

7-го грудня в неділю острах досяг свого апогею. З шести годин ранку жовтий салон, у якому без перерви засідав, так би мовити, реакційний комітет, було переповнено натовпом панів; усі вони зблідли та тремтіли й розмовляли поміж себе тихим голосом, ніби в кімнаті померлого. Протягом дня надійшло повідомлення, що одна колона інсургентів, яка складалася майже з трьох тисяч чоловіків, перебувала в Албуазі, містечкові, що знаходилося в трьох мілях від Пласану.

Поговорювали, правда, що ця колона мала прямувати до головного міста, залишаючи Пласан ліворуч; але план кампанії міг змінитися. Проте, досить було полохливим реакціонерам зачути, що повстанці знаходяться за декільки кілометрів од Пласану, й вони вже уявляли собі, що грубі робітничі руки душать їх за горло. Ранком вони мали нагоду трошки покуштувати, що таке повстання: декільки пласанських республіканців, бачучи, що вони не можуть щось серйозного зробити в місті, вирішили піти й приєднатися до своїх братів із Пласану й Сен-Мартен-де-Во; перша їхня

група увійшла об одинадцятій годині через Римську браму, співаючи Марсельєзу й розбиваючи шибки. Було попсовано між иншим і одно з вікон Грану. Він згодом оповідав про цей факт, невиразно белькочучи від жаху.

Тим часом усі ці події хвилювали й турбували жовтий салон. Комендант послав свого служника дізнатися, куди саме прямують повстанці, і всі нетерпляче чекали повернення цього посланця, роблячи тим часом найрізноманітніші здогади. Збори були повні. Руд'є і Грану, посідавши в свої фотелі, жалібно позирали один на одного, а за їхніми спинами стогнала група відставних комерсантів. Вюйє, вдаючи, ніби він не дуже вже й переляканий, думав про ті розпорядження, що йому їх треба зробити, щоб захистити свою крамницю й себе самого; він розмірковував про те, куди й як йому треба сховатися, чи в комору, чи в льох і схилявся на бік льоху. П'єр та комендант походжали вздовж та поперек кімнати, часом кидаючи слово один одному. Колишній торговець олією не розлучався зі своїм другом Сікардо, щоб запозичити в його хоч частинку його мужности.

Він, що з давніх давен чекав на кризу, всіма силами намагався заховувати спокійний вигляд, хоч у середині його й душило хвилювання. Що ж до маркіза, то причепурений, як ніколи, і більше всміхаючись, ніж звичайно, він балакав у кутку з Феліситою, що теж здавалася дуже веселою.

Раптом хтось подзвонив. Усі ці пани стріпонулися, ніби вони зачули постріл із рушниці. Коли Фелісита побігла до дверей, смертельна тиша запанувала у салоні; всі обличчя зблідли й непокійні повернулися до дверей. На порозі з'явився ввесь задиханий комендантів служник і відразу вдався до свого господаря.

— Пане, повстанці будуть тут за одну годину.

— Це був ніби грім з неба. Всі підвелися й з грудей усіх вихопився загальний зойк. Руки їхні підвелися до стелі.

Декільки хвилин за гомоном голосів нічого не можна було розібрати, бо всі оточили посланця й засипали його запитаннями.

— До бісового батька,—вигукнув зрештою комендант, —не гомоніть же так, бо я не відповідаю далі ні за що.

Усі знову посідали, важко зідхаючи. Тоді можна було почути від посланця декільки подробиць. Він зустрів колону в Тулеті й вирішив негайно повернутися.

— Їх принаймні три тисячі,—сказав він,—і вони йдуть, як салдати, батальйонами. Мені здалося, що я бачив серед них полонених.

— Полонених?—вигукнули перелякані буржуї.

— Без сумніву,—перервав маркіз своїм співучим голосом.—Мені казали, що повстанці арештували тих осіб, що їхні консервативні погляди були їм відомі.

Ця новина кинула в розпач жовтий салон. Деякі з буржуїв підвелися й крадькома прокралися до дверей, гадаючи, що їм лишилося вже не так багато часу, щоб знайти собі добру схованку.

Повідомлення про арешти, що їх чинять повстанці, вразило й Феліситу. Вона відвела маркіза в куток і спитала його:

— А що ж роблять ці люди з тими, що вони їх позаарештовували?

— Та водять же їх за собою,—відповів де-Карнаван.—Вони мабуть вважають їх за дуже гарних заручників.

— А,—відповіла стара жінка якимсь особливим тоном, і вона почала, ніби замислившись, дивитися на цікаву сцену паніки, що відбувалася в салоні. Один по одному непомітно буржуї зникали з кімнати.

Залишилися незабаром тільки Вюйє та Руд'є, яким близька небезпека надала трохи мужности. Що-до Грану, то він залишився ніби прикутий до свого фотелю, бо ноги зовсім не слухалися його.

— Далебі,—сказав Сікардо, помітивши, що втікають останні з прихильників.—Так мені здається краще. Ці полохуни кінець-кінцем довели б мене до розпачу. Вже два роки, як вони все кажуть, що треба порозстрілювати всіх республіканців у країні, а сьогодні вони під їхнім носом не зірвали б навіть і петарди, що коштує один су.

Він узяв свого капелюха й попрямував до дверей.

— Годі,—продовжував він, — час не чекає, ходімо, Ругоне.

Фелісита, здавалося, чекала на цей мент. Вона кинулася поміж дверима й своїм чоловіком, який і без того зовсім не квапився йти слідом за страшним Сікардо.

— Я не хочу, щоб ти вийшов,—вигукнула вона, вдаючи, ніби нею опанував одчай,—ніколи я не дозволю тобі кинути мене. Ці поганці вб'ють тебе.

Комендант здивований зупинився.

— Оце чортова справа, — бурмотів він, — ось і жінки починають уже хнюпити. Та ну-бо ходімо, Ругоне.

— Ні, ні, — верещала стара жінка. вдаючи, ніби її жах усе зростає, — він не піде за вами, швидше я вчеплюса йому в одяг. — Маркіз, дуже здивований цією сценою, поглядав зацікавлений на Феліситу. Чи була ж це та сама жінка, що так весело тільки, що розмовляла з ним? Отже, що за кумедію розводить вона? Тим часом П'єр, після того, як жінка почала затримувати його, зробив вигляд, ніби він хоче вийти, хоч би й силою відірвавши її від себе.

— Я кажу тобі, що ти не вийдеш, — репетувала стара, що повисла на одній його руці, і, звернувшись до коменданта, вона спитала:

— Як ви можете й думати про те, щоб чинити опір? Адже ж їх три тисячи, а ви не зберете й сотні чоловіків, що мають мужність. Та ви ж нерозважно йдете на те, щоб вас передушили.

— Е, це наш обов'язок, — сказав Сікардо; йому зрештою увірвався терпець. Фелісита почала голосити.

— Коли вони не вб'ють тебе, так захоплять тебе в полон, — продовжувала вона, глядючи в вічі. — Боже мій! Що ж це станеться зі мною самотньою в залишеному місті?

— Але,— вихопився комендант, — хіба ви гадаєте, що нас не позаарештовують, коли ми дозволимо повстанцям спокійно увійти до нас? Я заприсягаюся, що за якусь годину буде заарештовано мера й службовців, не рахуючи вже вашого чоловіка й тих, що відвідували цей салон.

Маркізові здавалося, ніби легенька усмішка ховалася в куточках Феліситиних вуст у той час, коли вона відповідала з переляканим виглядом:

— Ви так думаєте?

— Та їй же богу! — зауважив Сікардо, — повстанці не в такій мірі дурні, щоб залишати ворогів за собою. Завтра в Пласані не буде ні службовців, ані добрих громадян.

Коли він вимовив ці слова, що їх Фелісита так уміло викликала, вона визволила чоловікову руку. П'єр не виявляв уже більше бажання вийти. Завдяки своїй жінці, розумна тактика якої все ж таки ховалася від нього й яку він і не підозрівав у тому, що вона його спільниця, він одразу склав цілком новий план кампанії.

— Треба порозмислити раніш, ніж відважитися на щось,—сказав він комендантові.—Моя жінка мабуть трохи має рації, обвинувачуючи нас у тому, що ми забуваємо дійсні інтереси наших сімей.

— Звичайно, пані цілком права, — вихопився Грану, що сам слухав репетування переляканої Фелісити з захопленням боягуза.

Комендант енергійним жестом насунув глибше свого капелюха на голову й сказав, твердо відрубуючи слова:

— Права вона, чи ні, це для мене не має ніякісінького значіння. Я комендант національної гвардії й мені треба вже бути в мерії. Визнайте ж, що ви боїтеся і що ви залишаєте мене самого. В такому разі на добраніч.

Він уже взявся за ручку дверей, як Ругон знову затримав його, кажучи:

— Послухайте, Сікардо.

І він потягнув його в куток, бо бачив, що Вюйє прислухається. Там тихенько він продовжував з'ясовувати йому, що гарна військова тактика вимагає, щоб за спиною інсургентів залишилися якісь енергійні люди, що могли б дати лад місту. І коли розлютований комендант уперто не захотів лишити свій пост, П'єр пропонував йому самого себе, кажучи, що він може стати на чолі резервної частини війська.

— Дайте мені,—казав він,—ключ од камери, де переховується зброя та амуніція, і накажіть п'ятдесяти чоловікам, щоб вони не рушали, доки я їх не покличу.

Сікардо кінець-кінцем погодився на ці розумні поради. Він довірив П'єрові ключ од камери, сам

розуміючи, що не варто тепер же чинити опір повстанцям, але все ж таки бажання пожертвувати собою не лишало його.

Під час цієї розмови маркіз прошепотів декільки слів із хитрим виглядом на вухо Феліситі. Без сумніву, це були компліменти за гарно проведену нею театральну сцену. Стара жінка не могла стримати легенького сміху. Але коли Сікардо прощався з Ругоном і вже поспішав вийти, вона спитала його, знову приймаючи переляканий вигляд:

— Так це вирішена справа, ви кидаєте нас?

— Ніколи,—відповів він,—старий наполеонівський салдат не дозволить залякати себе якійсь мерзоті.

Він був уже на сходах, коли Грану кинувся й вигукнув навздогін:

— Якщо ви йдете до мерії, попередіть мера про те, що діється, а я побіжу до своєї жінки, щоб її заспокоїти.

Тепер уже Фелісита схилилася до маркізового вуха й прошепотіла йому з захованою радістю:

— Далебі я воліла б ліпше, щоб цього бойового капітана було заарештовано. Він надто вже старається.

Тим часом Ругон увів Грану знову до салону. Руд'є, що ввесь час мовчки поглядав з свого кутка на сцену, згоджуючись енергійними жестами з усіма розумними заходами, що їх пропонували, наблизився до них. Коли маркіз і Вюйє теж підвелися, П'єр сказав:

— Тепер, коли ми лишилися сами, люди мирних настроїв, пропоную вам сховатися, щоб запобігти арешту й залишитися вільними до того часу, коли ми знову зробимося дужими.

Грану мало не цілував його, Руд'є та Вюйє вільніше зідхнули.

— Незабаром ви мені будете потрібні, панове,—поважно продовжував колишній торговець олією.—Бо нам доручено честь запровадити лад у Пласані.

— Покладіться на нас!—вигукнув з ентузіязмом Вюйє Цей вигук стурбував Феліситу.

Але час летів. Окремі захисники Пласану, вирішивши поховатися, щоб краще захищати місто, так і зробили: кожний поквапився втекти й залізти в добру

схованку. Залишившися сам із своєю дружиною, П'єр порадив їй не зробити помилки і не забарикадуватися, а як хто прийде й запитає її, де він, відповісти, що він тільки-що кудись недалеко від'їхав. А вона, все ж таки вдаючи, ніби нічого не розуміє й ніби вона все чогось жахається, перепитувала в нього, що з усього цього вийде; зрештою він відповів їй раптом:

— Це тебе не обходить. Дозволь мені самому вести свої справи. Вони від того підуть тільки краще.

За декільки хвилин після того він поспішав крадькома вздовж вулиці Бан. Діставшися до площі Совер, він побачив, що з старого кварталу виходить загін озброєних робітників. Вони співали Марсельєзу.

„Отакої, промайнуло йому в голові, час уже тікати, оце вже повстає й місто".

Він прискорив ходу й попрямував до Римської брами. Холодний піт укрив його, бо вартовий, відчиняючи браму, щось, здалося йому, не дуже квапився. Ступивши кілька кроків по дорозі, він помітив при місячному світлі на другому кінці містечка колону інсургентів, бо їхні рушниці виблискували маленькими біленькими смугами. Довелося бігцем податися до завулка Сен-Мітр; тут він попрямував до своєї матери, де він не був уже довгі роки.

IV.

Антуан повернувся до Пласану після повалення Наполеона. Йому неймовірно пощастило, бо він не приймав участи в жодній кривавій кампанії, що їх чимало було за часів першої імперії. Він переходив з одного гарнізону до другого, й ніщо не вносило жодних змін у його безглузде салдатське існування. Таке життя кінець-кінцем ще більше сприяло розвиткові його прородніх вад. Лінощі його зробилися свідомими, пияцтво його, накликаючи на нього безконечні кари, стало з тих пір йому ніби за справжню релігію. Але найгіршим було в ньому призирство до злиденного люду, що з ранку до вечора заробляли власними руками собі хліб.

— У мене вдома є гроші, — казав він частенько своїм товаришам, — коли я відбуду свій строк, я зможу жити,

мов той буржуй. — Ця певність та ще його груба темнота стояли йому навіть на перешкоді досягти капральського чину.

Після свойого від'їзду він ні разечку не брав відпуску й жодного дня не пробув у Пласані, бо брат його придумував тисячу вигадок, щоб тільки тримати його яко мога далі. Отже не знав він зовсім і того, яким спритним засобом заволодів П'єр майном їхньої матери.

Аделаїда, що надто індиферентно ставилася до всього, разів зо три писала йому просто для того, щоб повідомити, що вона має себе гарно. Мовчання, яким вона відповідала найчастіше на його прохання надіслати грошей, не викликало в ньому ані яких підозрінь, а труднощі, яких йому доводилося зазнавати, щоб инколи вирвати у брата мізерні двадцять п'ять франків, він з'ясовував собі П'єровою скупістю.

А в тім, це тільки збільшувало його неприязнь до П'єра, якого вважав за причину того, що він мав відбувати салдатчину, хоча колись формально навіть обіцяв викупити його. Тому Антуан присягався, що коли він повернеться додому, не слухатиме вже брата, мов мале хлопча, а просто таки вимагатиме від нього своєї частини майна для того, щоб жити, як йому забажається. У диліжансі, що віз його на батьківщину, він мріяв про безтурботне життя, яке він там провадитиме. Розчарування його було страшне, коли, мов той порох, розвіялися химери, що сповнювали його уяву. Під'їхавши до передмістя й не бачучи більше садиби Фуків, він остовпів. Йому довелося розпитати про нову адресу своєї матери. Аделаїда спокійно повідомила його про продаж майна, але він так обурився, що навіть підняв на неї руку. Бідна жінка повторювала тільки:

— Твій брат узяв усе; він пеклуватиметься про тебе, така наша умова.

Він вийшов зрештою й мерщій побіг до П'єра, якого він повідомив про свій приїзд. Але П'єр налагодився так прийняти його, щоб відразу скінчити всі справи з ним при першому грубому слові.

— Слухайте бо,—промовив торговець олією, що вирішив не казати йому більше „ти“,—не гнівіть мене, бо

я викину вас за двері. Перш за все, я й не хочу знати вас, бо ми навіть не одного й прізвища. Мені й без того дуже неприємно, що моя матір погано жила, а тут ще й її байстрюки почнуть приходити до мене й зневажати мене. Я дуже приязно ставився до вас, але коли ви починаєте грубо поводитися зі мною, я не робитиму більше для вас нічого, абсолютно нічогісінько.

Антуанові аж дух захопило від гніву.

— А мої гроші,—кричав він,—чи ти повернеш їх мені, злодіє, чи мені треба позиватися з тобою?

П'єр знизав плечима.

— В мене немає грошей для вас,—зауважив він, усе більше й більше заспокоюючись.—Моя матір розпорядилася своїм майном, як того хотіла. Це не моя справа встромляти носа в те, що вона робить. Я в свій час охоче зрікся всяких надій на одержання спадщини. Мене ви не можете позивати.

А як Антуан згубив уже голос і, доведений до розпуки байдужістю свого брата, не знав більше чому вірити, він сунув йому під самісінькі очі квиток, підписаний Аделаїдою. Зміст цього квитка вкінець приголомшив Антуана.

— Добре ж,—сказав він майже спокійно,—я знаю, що мені залишається зробити.—А справді він і сам не знав, що йому діяти. Його безсилля знайти безпосередній засіб одержати від брата свою частину й помститися збільшувало в ньому скажену шаленість. Він повернувся до своєї матери й учинив їй такий допит, що її аж у піт кидало від сорому. Нещасна жінка могла тільки, відповідаючи на його питання, знову послати його до П'єра.

— Чи ви ж таки гадаєте,—скрикнув він із надмірною пихою,—що так і ганятимете мене туди й сюди, ніби той човник у верстаті? Почекайте-но, я дізнаюся, хто з вас двох узяв гроші. Ти мабуть уже проїла їх?

І, нагадуючи їй про минулі гріхи, він запитав, чи не було в неї ще якогось полюбовника-пройдисвіта, що йому вона віддала свої останні копійки. Він навіть не помилував пам'яти свого батька, цього п'яниці Макара, як казав він, що проїдав її гроші до самої своєї

смерти й залишив своїх дітей на купі соломи. Покірно й тупо слухала синові докори безталанна жінка. Великі краплини сліз спадали їй на груди. Вона захищала себе, мов та перелякана дитина, відповідаючи на запитання свого сина, як відповідають на запитання судді, запри-сягалася, що вона поводила себе гаразд і безупинно повторювала, що жодного су вона не одержала від П'єра. Слухаючи її, Антуан кінець-кінцем майже почав їй вірити.

— Мерзотник!—мимрив він.—Так ось чому він не захотів мене викупити.

Йому довелося лягти у своєї матери, постеливши соломи. До Пласану повернувся він з порожнісінькими кешенями, і тут його огорнув розпач, як він побачив, що в нього немає ні засобів, ні вогнища, ані притулку, побачив, що його викинуто, мов того собаку за двері. Тим часом його брат, здавалося йому, загрібав гроші, ласо їв і добре спав. Не маючи за що купити собі одягу, він вийшов з дому другого дня в формених штанях і кепі. Йому пощастило знайти на споді шафи стару та полатану жовтувату оксамитну куртку, що колись вона належала Макарові. Ось у цьому чудному вбранні й побіг він до міста розповідати про те, що з ним трапилося й прохати захисту.

Люди, до яких він звернувся за порадою, з призир-ством поставилися до нього. Це викликало йому на очі сльози безсилої лютости, що охопила його. В провін-ції ставляться без усякого жалю до сімей, що зубо-жіли. У всіх склалася думка, що Ругон-Макари сами викидають себе з суспільства, живцем поїдаючи один одного.

А суспільство замість того, щоб їх розняти, ще й під'южувало їх. Хай собі гризуться. До того ж П'єр почав уже змивати пляму свого народження. Сміялися з його шахрайства, найшлися навіть і такі люди, які казали, що він зробив дуже гарно, коли дійсно заво-лодів грошима і що це повинно стати за добру науку для розпутних гультяїв.

Антуан повернувся додому зовсім спантеличений, бо один адвокат, до якого він удався за порадою, спитав

у нього, чи має він стільки грошей, щоб позиватися, і додав зневажливо, поглянувши на нього, що краще якось инакше полагодити справу, бо, на його думку, вона надто заплутана; дебати на суді будуть дуже довгі, а виграш справи непевний. Отже позов потрібує грошей та ще грошей.

Цього вечора Антуан ще жорстокіше поводився зі своєю матір'ю. Не знаючи, на кому зірвати серце, він узявся знову за свої брудні обвинувачення й до самісінької ночи знущався з нещасної старої жінки, що тремтіла від сорому й жаху. Коли Аделаїда розповіла йому, що П'єр видає їй пенсію, він остаточно переконався тоді, що справді брат поклав у кешеню п'ятдесят тисяч франків. Але все ще обурений, він удавав, ніби ще має сумніви в цьому й продовжував мучити її з витонченою жорстокістю, що від неї йому ніби трохи відходило від серця. Він усе допитувався в неї, підозріло поглядаючи, либонь він продовжував думати, що саме вона й проїла його добро з своїми полюбовниками. Наприкінці він грубо й жорстоко кинув їй такі слова:

— Мабуть мій батько був не єдиний.

Зачувши це, вона хитаючись посунулася на стару скриню й, голосячи, залишилася на ній цілу ніч.

Антуан швидко зрозумів, що він не зможе сам і до того ж, не маючи коштів, тягатися з братом. Тому він спробував було з початку зацікавити Аделаїду в цій справі, бо позов з її боку мав привести до кращих результатів. Але нещасна жінка, завжди байдужа й покірна, з перших же Антуанових слів енергійно відмовилася турбувати свого старшого сина.

— Я безталанна,—відповіла вона.—Ти маєш право гніватися. Але бачиш, я візьму ще більшого гріха на душу, коли через мене одно з моїх дітей посадовлять у в'язницю. Ні, краще мені буде, коли ти битимеш мене.

Отже він побачив, що нічого не вдіє з нею, що вона тільки плаче й облишив, сказавши їй, що покарано її справедливо, і що він не має ніякого жалю до неї. Ввечері з Аделаїдою, збентеженою безперервними спірками, що їх зчинив її син, трапився один з тих нервових припадків, коли вона лежала завжди на

підлозі заклякла з розплющеними очима, наче мертва, Антуан кинув її на ліжко; потім, навіть не розстібнувши її, він почав нишпорити по хаті, чи не сховала вона десь свої ощадження. Знайшовши сорок франків, він забрав їх і тим часом, як мати його залишалася непритомною і напівмертвою, він сів спокійнісінько собі в диліжанс, що йшов до Марселю.

Йому спало на думку, що Муре, цього робітника шаповала, який одружився з Урсулою, може обурити П'єрове шахрайство, і він захоче, без сумніву, захищати інтереси своєї жінки. Але він помилився, бо не знайшов у ньому того, на що сподівався. Муре твердо заявив йому, що він звик дивитися на Урсулу, як на сироту, і не хоче ні за що втручатися в сімейні спірки. А до того його власні господарські справи йшли не погано. Антуан, бачучи, як нерадо його приймали, поспішив повернутися до свого диліжансу. Але перед від'їздом йому заманулося помститися за те призирство, що його він читав в очах зятя робітника. Йому здалося, що сестра його зблідла та якось змарніла; він мав жорстокість, відходячи, зауважити її чоловікові:

— Бережіться, моя сестра була завжди слаба; тепер вона ще погіршала, коли б ви не загубили її.

Сльози, що з'явилися в очах Муре, довели йому, що він добре влучив у давню рану. Ця робітнича родина дуже дорожила своїм щастям.

Коли Антуан знову повернувся до Пласану, певність у тому, що йому звязано руки, зробила його ще небезпечнішим. Протягом цілого місяця в місті тільки й бачили, що його. Він бігав по вулицях, розповідаючи свою історію всякому, хто тільки хотів слухати. Коли йому, бувало, пощастить виканючити якихось двадцять су у своєї матери, він біг пропивати їх до першого ліпшого шинку й там голосно вигукував, що його брат мерзотник, і що він незабаром почує про нього. По таких місцях побратимство, що існує поміж п'яницями, створювало авдиторію, яка йому симпатизувала; уся міська наволоч була за нього. Звичайно починали без кінця лаяти цього поганця Ругона, що залишив без шматка хліба відважного салдата, і сеанс закінчували

завжди загальним осудом усіх багатіїв. Антуан, мов з витонченої помсти, все ходив у своїй кепці, формених штанях і старій жовтій оксамитовій куртці, хоч мати й пропонувала йому купити звичайніший одяг. Він виставляв на показ своє лахміття в неділю, коли на площі Совер було повно люду. Найвитонченішої втіхи зазнавав він тоді, коли проходив разів з десять повз П'єрову крамницю. Тоді він збільшував пальцями дірки в своїй куртці, затримував кроки, иноді зупинявся й балакав із кимось перед самісінькими дверима крамниці, щоб довше залишатися на вулиці.

Цими днями він приводив із собою якогось п'яницю, свого товариша з шинку, розповідав йому про крадіжку п'ятдесяти тисяч франків, прилучав до цього лайки та загрози. Все це говорилося голосно, щоб уся вулиця чула його і щоб ці грубі слова дійшли куди слід, аж до глибини крамниці.

— Кінець-кінцем,—казала доведена до розпачу Фелісита,—він дійде до того, що жебрачитиме перед нашими вікнами.

Шанолюбива жінка страшенно страждала від цього скандалу. О цю пору було навіть і таке: вона про себе шкодувала, що одружилася з Ругоном, бо надто вже брудні родичі були в нього. Вона, здається, нічого не пожаліла б, аби Антуан припинив ці гулянки в своєму лахмітті. Але П'єр, якого теж обурювала ця поведінка його брата, хотів тільки одного, щоб навіть Антуанового імени не згадували в його присутності. Й коли жінка казала йому, що краще спекатися його тим, що давати йому декілька су,—

— Ні! — люто вигукував він. — Хай собі подихає.

Проте, зрештою він мусив визнати, що Антуанової поведінки надалі терпіти неможна. Раз якось Фелісита, бажаючи покінчити з усім цим, покликала до себе „цю людину", як вона завжди з огидливою гримасою взивала Антуана. „Ця людина" із своїм товаришем, що був ще брудніший за нього, саме лагодилися на всю вулицю обізвати її паскудою. Обоє були сірі від пилу.

— Ходімо, нас кличуть,—насмішкувато промовив Антуан до свого товариша.

Фелісита відступила, кажучи:

— Та ми з вами одним хочемо поговорити.

— Е ні, — відповів молодий чоловік, — мій товариш гарний хлопчина. Йому можна все слухати. Це мій свідок.

Свідок важко сів на стілець. Не знявши капелюха, він почав озиратися навколо себе з нахабною усмішкою п'яниць і нахабних людей, що відчувають свою силу. Фелісита, засоромлена, стала перед дверима крамниці, щоб не видно було зовні, яку чудну компанію вона приймає. Добре, що чоловік прибіг їй на допомогу. Люта спірка зчинилася поміж братами. Антуан, що язик йому плутався в прокльонах, кидав без кінця одні й ті ж докори. Він скінчив тим, що почав навіть плакати, і його хвилювання ледве не довело до того ж і його товариша. П'єр захищав себе з добре витриманою поважністю.

— Побачимо,—сказав він,—ви нещасна людина й мені шкода. Хоча ви немилосердно ображали мене, проте я не забуваю того, що ми діти однієї матери. Отже, коли я вам щось подарую, знайте, що я роблю це з доброго серця, а не через якийсь острах. Чи візьмете ви сто франків, щоб вийти з важкого становища?

Ця пропозиція взяти сто франків засліпила Антуанового товариша. Він, мов зачарований, подивився на нього й цим поглядом говорив: „Раз буржуй пропонує сто франків, не треба вже казати йому дурниць". Отже Антуан вирішив спекульнути на доброму настрої свого брата. Він спитав його, чи не сміється він з нього, бо на його частину припадає десять тисяч франків, яких він і домагається.

— Це дарма, це дарма,—шепотів йому його друг.

Зрештою, коли П'єрові увірвався вже терпець і він сказав, що викине їх обох геть за двері, Антуан змен-
шив свої вимоги і раптом став просити тільки тисячу франків. Вони ще з чверть години сперечалися за цю цифру, коли Фелісита, яка забачила, що біля крамниці почав уже збиратися натовп, устряла в розмову.

— Слухайте,—сказала вона жваво.—Мій чоловік дасть вам двісті франків, а я беру на себе купити вам повний одяг й найняти помешкання на цілий рік.

Ругон розгнівався. Але Антуанів товариш із захватом вигукнув:

— Вирішено, мій приятель погоджується.

І Антуан дійсно з похмурим виглядом сповістив, що він пристав на це, бо й справді, він почував, що більше не дістане. Умовилися, що гроші й одяг йому надішлють другого дня і що через декільки днів, як тільки Фелісита знайде йому помешкання, він зможе оселитися в ньому. Відходячи, п'яниця, що товаришував молодому чоловікові, в такій же мірі виявляв повагу, в якій перед цим виявляв задирикуватість. Він смирно й з пошаною вклонився Ругонам, мимрячи якісь слова вдячности, ніби подарунки Ругонів було призначено йому.

За тиждень Антуан знайшов велику кімнату в старому кварталі. В цій кімнаті Фелісита, виконуючи більше, ніж формально пообіцяла за той обов'язок дати зрештою спокій Ругонам, що взяв на себе молодий чоловік, встановила ліжко, стіл та стільці.

Аделаїда дивилася без усякого жалю на від'їзд свого сина, бо недовге перебування його в неї примусило її понад три місяці перебиватися на хлібові та воді. Антуан швидко проїв та пропив двісті франків. Він ані одної хвилини не думав про те, щоб розпочати якусь невеличку торговельну справу, що дала б йому засоби до життя. Коли ж він знову опинився без єдиного су, не знаючи до того ж ніякісінького ремества, почуваючи навіть огиду до будь-якої упертої праці, він захотів ще розжитися грошей з Ругонової кешені. Але обставини за цим разом змінилися, йому не вдалося вже залякати його. П'єр скористувався навіть з цього випадку, щоб викинути його геть за двері, назавжди заборонивши переступати поріг його будинку. Даремно Антуан узявся знову за свої обвинувачення: місто вже знало про щедрість його брата, завдяки чуткам, що їх ширила Фелісита, не йняло йому віри і вважало за гультяя. Проте, голод допікав його. Він став загрожувати, що почне займатися контрабандою, як його батько, вчинить щось такого, щоб збезчестить своїх родичів. Ругони знизали плечима; вони знали його полохливість

і що через неї він не зважиться ризикувати своєю шкірою. Кінець-кінцем, сповнений прихованої лютости проти своїх близьких і суспільства в цілому, Антуан вирішив шукати собі роботи.

У передміському шинку познайомився він з робітником кошикарем, що працював вдома, і зробив йому пропозицію допомагати йому. За короткий час він уже навчився плести грубі вироби з лози, що їх легко було збувати. Це ремество мало втомлювало й було йому до вподоби, бо він міг байдикувати, скільки йому заманеться, а це було те, до чого він прагнув. Він брався до роботи, коли вже не можна було її відкладати, сплітав дюжину лозників, біг спродати їх на базарі. Доки в кешені ще були зароблені гроші, він тинявся по шинках, перетравлював їжу, вилежуючи на сонці; потім, проголодувавши цілісінький день, він знову брався за свої лози з невиразними прокльонами, обвинувачуючи багатіїв, що можуть собі жити, нічого не роблячи. Кошикареве ремество, коли так працювати, дуже не вдячне; його заробітків не стало б навіть на пияцтво, коли б він не додумався дешево здобувати собі лозу. Не купуючи її ніколи в Пласані, він казав, ніби щомісячно робить собі запас її в сусідньому місті, де либонь продавали її дешевше. А мовити справді, він діставав її собі темними ночами в верболозі на березі Віорни. Вартовий на ниві піймав навіть його одного разу й його посаджено було за це на кілька днів до в'язниці. Ось із тих пір він почав у місті вдавати з себе палкого республіканця, запевняючи, ніби він курив спокійно свою люльку на березі річки, коли вартовий, що був на ниві, заарештував його. І він ще додавав:

— Вони хотіли б позбавитися мене, бо добре знають мої погляди. Але я їх не боюся, цих поганців багатіїв.

Проте, після десяти років ледачого життя, Макар прийшов до думки, що він працював надто багато і його постійною мрією було знайти такий засіб життя, щоб нічого не робити. Його лінощі не задовольнилися б хлібом та водою, як задовольняються лінощі инших гульвіс, що здатні голодувати, аби сидіти, згорнувши руки.

Він, навпаки, хотів і добре попоїсти, і мати можливість байдикувати цілісінькими днями. Раз якось він почав навіть говорити про те, що хоче стати за служника до якогось дворянина в кварталі Сен-Марк. Але один з його друзів налякав його, розповівши про те, як буває багато вимагають господарі.

Кошики набридли Антуанові. Передбачаючи, що вже швидко надійде день, коли треба буде купувати необхідну лозу, він хотів уже продати себе, замістивши когось, що повинен був іти в салдати, з набору, бо йому салдатська служба здавалася в тисячу разів кращою за робітниче життя, як несподівано він познайомився з одною жінкою. Ця зустріч зовсім змінила його плани. Жозефіна Гавадан, що її все місто знало під поменшеним фамільярним ім'ям Фіна, була здорова, гладка й весела жінка років тридцяти. Її квадратове обличчя, що вширшки нагадувало чоловіче обличчя, поросло на підборідді й на губах рідким, але страшенно довгим волоссям. Її знали за розумну жінку, здатну коли треба надавати й стусанів. Отже її широченні плечі, величезні руки викликали в хлопцях таку пошану, що вони не насмілювалися навіть усміхнутися, бачучи її вуса. Але Фіна мала зовсім тонісінький, мов дитячий, голос, високий та чистий. Ті, що відвідували її, стверджували, що, не зважаючи на свій страшний вигляд, вона була смирна, мов те ягня. Дуже завзята до роботи, вона відклала б трохи грошей, коли б не любила заливать спиртного питва; вона вподобала анісову горілку й пила її так, що часто-густо вечорами в неділю її приносили додому.

Увесь тиждень вона працювала вперто, мов той віл, бо мала три чи чотири роботи: продавала овочі, каштани, що їх вона смажила в критому базарі, в залежності від доби року, ходила до кількох рантьерів убирати їхні помешкання урочистими днями або прати білизну буржуїв, а свій вільний час витрачала на те, що лагодила старі солом'яні стільці. Ось за ту, що лагодить стільці, й знало її все місто, бо на півдні всі користуються солом'яними стільцями, вони там широко розповсюджені.

Антуан Макар познайомився з Фіною в критому базарі. Коли він узимку приходив продавати свої лозанки, то, щоб зігрітися, ставав біля печи, в якій вона смажила свої каштани. Він, якого так лякала всяка найменша робота, дивувався з її працьовитости. Поволі під зовнішньою грубістю цієї гладкої кумасі він відкрив покірність і заховані гарні риси характеру. Часто-густо вона давала цілі жмені каштанів хлопчакам у лахмітті, що зупинялися захоплені перед чавуном, що смачно парував. Другими разами, коли базарний інспектор штовхав її, вона навіть плакала, не зважаючи на силу своїх дужих кулаків. Кінець-кінцем Антуан сказав собі, що це й є жінка, якої йому треба, бо вона працюватиме за двох, а він вважатиметься за господаря хати. Це була йому слухняна, без утоми, свійська тварина. Що ж до того, що вона вживала спиртних питв, то він приймав це за цілком природнє явище. Отже, зваживши добре користь подібного союзу, він зробив їй пропозицію. Фіна захопилася. Ніколи ще жоден чоловік не насмілювався залицятися до неї. Даремно казали їй, що Антуан був найпоганіший з гультяїв, вона не почувала в собі сміливости відректися від шлюбу, що до нього вже давно прагнула її дужа натура. В день шлюбу молодий чоловік перейшов жити в кватиру своєї жінки, на вулицю Сівад'єр, біля базару. Це помешкання мало три кімнати, воно було куди затишніше й краще обмебльоване, ніж його, тим то він і відітхнув, з задоволенням простягшися на двох гарних матрацах, що їх було покладено на ліжку.

Перші дні все йшло гаразд. Фіна, як і раніше, віддавалася багаточисленним заняттям. Антуан, якого охопило якесь чоловіче самолюбство, що здивувало навіть його самого, сплів за якийсь один день лозників більше, ніж він їх робив протягом цілого місяця. Але в неділю спалахнула війна. В хаті була досить кругленька сума, що її подружжя вже значно зменшило. Вночі, п'яні обоє, вони побилися до непритомности; на ранок не могли навіть пригадати, з чого саме зайшла в них лайка. До десяти годин вони були дуже ніжні. Потім Антуан почав грубо штовхати Фіну, а Фіна, розлютована й,

забувши свою ніжність, віддавала йому стільки стусанів, скільки сама одержувала ляпасів. Вже другого дня вона знову усердно взялася до роботи, мов би в них нічого й не було. Але її чоловік, притаївши лютість, пізно підвівся з ліжка й решту дня курив люльку, сидючи на сонці. Починаючи з цього менту, життя Макарів раз на завжди прийняло певні форми. Вони ніби вмовилися між собою, що жінка має працювати, вмиваючись потом, щоб харчувати свого чоловіка. Фіна, яка інстинктивно любила працювати, не заперечувала. Доки не пила, вона виявляла надлюдське терпіння, приймаючи за цілком натуральне, що чоловік її не робив нічого, і сама навіть домагалася того, щоб позбавити його всякої роботи. Її пристрасть до анісівки робила її не злою, але справедливою. Вечорами, коли вона забувалася перед своєю пляшкою улюбленого питва й коли Антуан вишукував привід до спірки, вона кидалась на нього з кулаками й дорікала йому за його лінощі та невдячність. Сусіди звикли до того, що з кімнати подружжя періодично чувся гомін. Вони билися немилосердно, з свідомістю й жінка била Макара, ніби мати, що навчає свого хлопчика; але чоловік бив зрадливо і з ненавистю, обмірковуючи вдари, і часто-густо бувало так, що він калічив нещасну.

— А яка ж тобі буде користь, коли зламаєш мені руку чи ногу?—казала йому вона.—Хто ж харчуватиме тебе, гульвісо?

За винятком цих жорстоких сцен, Антуан почав уже вважати, що його нове життя зносне, бо в нього був добрий одяг, він їв, коли почував голод, пив, коли захоче. Своє кошикарство він зовсім відкинув геть і иноді, коли вже дуже нудьгував, давав собі обіцянку сплести до ближчого базару дванадцять лозників, але часто-густо не закінчував навіть і одного. Пучок лози завжди лежав собі під канапою, бо він не використав його й за двадцять років.

У Макарів було троє дітей: дві дочки та син. Ліза, що народилася перша 1827 року, через рік після одруження, недовго залишалася вдома. Це була гладка, вродлива дівчина, до того ж здорова й жвава. Вона дуже

скидалася на свою матір. Але в ній не було материної покірности робочої тварини. Макар передав їй потребу в життьових насолодах, і ця риса помітно визначалась у ній. Ще зовсім дитиною вона згоджувалась працювати цілий день, але з умовою, що дістане пирога. Їй ще не було й семи років, як її взяла до себе знайома директорша пошт, сусідка Макарів. А як 1839 року в неї помер чоловік і їй треба було вирушити до Парижу, вона взяла з собою й Лізу, бо батьки мов подарували їй свою дочку.

Друга дочка, Жервеза, що народилась за рік після першої, була кривонога від народження. Зачата під час пияцтва, однієї з тих соромних ночей, коли подружжя немилосердно билося, вона мала зкривлене і зсохле праве стегно; це була чудна репродукція. Каліцтво вона дістала в спадщину від тих жорстоких побоїв, що їх зазнавала немилосердно п'яна матір, коли боролася з чоловіком. Жервеза залишилася калікою, і Фіна, бачучи, яка вона бліда і квола, щоб поліпшити її здоров'я, почала поїти її анісовою горілкою. Тоді бідне створіння зсохлося ще більше. Це була висока, тонка дівчина, що на ній одяг, завжди широкий, звисав, немов би був порожній. Але її схудале, покалічене тіло оздоблювала дуже гарна головка ляльки з маленьким круглим і блідим обличчям, що вражало витонченою красою. Від свого каліцтва вона здавалася майже граціознішою; її стан згинався за кожним кроком і нагадував мірне хитання маятника.

Син Макарів, Жан, народився ще через три роки. Це був здоровий хлопчик, в якому не було Жервезиної худорлявости. Він нагадував свою матір, як і старша дочка, хоч і не був з фізичною боку подібний до неї. Він перший приніс у сім'ю Ругон-Макарів обличчя з правильними рисами; холодність, що була на цьому обличчі, вказувала на натуру серйозну і в той же час неінтелігентну. Цей хлопець зростав з упертою волею утворити собі колись незалежне становище. Він старанно відвідував школу, але дарма трудив собі голову, що була дуже тверда для того, щоб у неї могла пройти арифметика та орфографія. Потім він став у майстерні за

учня, так само працюючи вперто і старанно, що тим більше заслуговувало пошани, що й тут йому було дуже важко: він витрачав цілий день, щоб вивчити те, що інші учні засвоювали за якусь годину.

Доки бідолашні діти залишалися на утриманні батьків, Антуан усе бурчав, бо, на його думку, це були зайві роти, що поїдали його частину. Він зарікався, як і його брат, не мати більше дітей, цих об'їдал, що доводять до злиднів своїх батьків, які залишаються на соломі. Треба було тільки підслухати всі його докори, коли їх п'ятеро сідало за стіл і мати давала кращі кусні Жанові, Лізі та Жервезі.

— Оце так,— бурчав він,— напихай їх, щоб вони тобі полопалися.

Кожна нова одежина, кожна пара черевиків, що їх купувала Фіна для дітей, псували йому настрій на кілька днів. А! коли б він знав, у нього не було б ніколи цієї купи дітей, що примушували його курити щоденно тільки тютюн за чотири су й через яких часто густо на обід не було нічого, крім рагу з картоплею, страви, яка йому не дуже то була до вподоби.

Пізніше, коли Жан і Жервеза стали приносити йому перші свої заробітки по двадцять су, він знайшов, що в дітях є щось і гарне. Лізи вже не було. Без усякого сорому він дозволив собі годуватися на кошти двох останніх дітей, що залишились у нього, так само без сорому, як він примушував їхню матір годувати його. Це була з його боку остаточно вирішена справа.

З восьми років маленька Жервеза ходила до сусіди негоціянта чистити мигдаль; вона заробляла щоденно десять су, що їх батько клав собі в кешеню з царською повагою, а Фіна й не насмілювалась запитати, куди поділися ці гроші. Потім, коли мала дівчинка стала за учепицю до прачки й згодом зробилася сама робітницею й почала одержувати по два франки щоденно, і ці два франки не минали Макарових рук. Жана, що вивчився столярного майстерства, батько оббирав також.

У ті дні, коли він одержував платню, Макарові вдавалося зупиняти його на дорозі, щоб він не передав своїх грошей матері; коли ж ці гроші вислизали від нього,— а це

иноді траплялося, — він ходив, як хмара. Цілий тиждень він люто поглядав на жінку й на дітей, все шукаючи приводу за дрібниці зчинити спірку, але все ж таки соромився признатися, чого саме він гнівається. А як надходив час одержання платні, він уже знову підстерігав, і коли йому вдавалося захопити гроші в хлопця, він зникав на цілі дні.

Жервеза, що її завжди били дома й що виховувалася на вулиці, бавлячися з сусідніми хлопцями, завагітніла чотирнадцяти років. Батькові дитини не було ще й вісімнадцяти років. Це був бондарів робітник на прізвище Лантьє. Макар, помітивши це, обурився, але потім заспокоївся, коли взнав, що матір Лантьє, добра жінка, захотіла взяти дитину до себе. Але він не відпустив Жервези, що заробляла вже двадцять п'ять су і вникав розмови про шлюб. Минуло чотири роки і в неї народився другий хлопець. Мати Лантьє знову взяла його до себе. Макар і цим разом нічого не бачив, і коли Фіна боязко казала йому, що треба було б переговорити з бондарем, щоб з'ясувати становище, бо вже ширилися плітки, він заявив дуже категорично, що його дочка не залишить його і що він віддасть її спокусникові пізніш, коли він буде вартий її й буде мати змогу купити їй рухоме майно.

Ця доба була найкраща в Макаровому житті. Він ходив, мов той буржуй, в сурдуті та штанях з тонкого сукна. Старанно виголений, гладкий, він ані трохи не скидався вже на шахрая, виснаженого, в лахмітті, що бігав по шинках. Ні, він відвідував кав'ярні, читав часописи, ходив на проходку по площі Совер. Він удавав себе за пана, доки в нього були гроші в кешені, а коли кешеня порожніла, він залишався вдома, впадаючи в розпач від того, що змушений нудитися в своєму барлозі і що не має змоги випивати своєї півшклянки в кав'ярні. В такі дні він обвинувачував увесь рід людський у своїх злиднях, робився хворий від гніву і заздрощів до того, що Фіна з жалю давала йому останню срібну монету в хаті, щоб він тільки міг провести вечір у кав'ярні. Мила людина була страшенний егоїст. Жервеза приносила вже в сім'ю щомісячно до шістдесяти франків;

тим часом вона ходила в тонкому миткалевому вбранні, а він замовляв собі сатинові чорні жилети в одного з найкращих пласанських кравців. Жана, цього великого хлопця, що заробляв уже щоденно від трьох до чотирьох франків, оббирали ще з більшою безсоромністю. Кав'ярня, що в ній його батько марнував цілісінькі дні, знаходилась якраз проти крамниці його хазяїна, і в той час, як він працював гембелем, або пилою, йому видко було на другий бік площі пана Макара, що клав цукор у свою півшклянку кави й грав у пікет з якимсь небагатим рантьє.

Адже ж це були його гроші, що програвав старий ледащо. Сам він ніколи не ходив до кав'ярні, бо в нього не було навіть і п'яти су, необхідних для того, щоб випити кави з горілкою або ромом. Антуан тримав його, мов ту малу дівчинку, не залишаючи йому жодного сантима, й вимагав докладного відчиту, як він витрачав свій час. І коли бідолашний хлопець, затягнутий своїми товаришами, віддавав один якийсь день, щоб погуляти над берегом Віорни або на взгір'ях Гарріг, його батько обурювався, навіть бив його й довго гнівався за ті чотири франки, що він їх витрачав із платні, одержаної за два тижні. Ото в такій залежності він тримав свого сина й діходив иноді до того, що вважав за своїх полюбовниць тих дівчат, до яких залицявся молодий столяр. До Макарів заходили Жервезині приятельки, робітниці, шістнадцяти, вісімнадцяти років, дівчата сміливі, реготухи. В них дозрілість прокидалася з привабним запалом, і вечорами сповняли вони кімнату молодістю й радощами. Бідолашний Жан, позбавлений усякої втіхи, примушений сидіти вдома, бо не мав грошей, поглядав на цих дівчат з виразом ненаситного жадання. Але те життя, яким його примушували жити, виробляло в ньому непереможну боязкість; він грав з подругами своєї сестри, ледве насмілюючися торкнутися до них кінчиками пальців. Макар тоді знизував плечима, мов із жалю, й говорив з виглядом іронічної переваги:

— Який невинний!

І він цілував молодих дівчат в шию, коли відверталася його жінка. В своїй поведінці він пішов ще далі

з молоденькою кралею, до якої Жан залицявся більш, ніж до инших. Її він раз увечері вкрав од сина мало не з самих обіймів. Старий волоцюга ще й пишався тим, як він все це гарно утнув.

Бувають чоловіки, що живуть на кошти своїх полюбовниць. Отже Антуан Макар жив так само на кошти своєї жінки та дітей з такою ж безсоромністю. І ось, без усякого сумління він грабував сім'ю і йшов десь частувати себе тим часом, як у хаті нічого не лишалося. І все це робилося так, немов би він був вищою людиною; він і повертався з кав'ярні тільки для того, щоб гірко сміятися зі злиднів, що визирали з кожного кутка хати; обід йому був поганий; він заявляв, що Жервеза дурна, а Жан ніколи не стане порядною людиною. Поринувши в свої егоїстичні втіхи, він задоволено потирав собі руки, коли з'їдав кращий шматок; потім курив повільно свою люльку, а тим часом бідні діти, знесилені втомою, засинали, схиливши голови на стіл. Він був щасливий, цілісінькі дні нічого не робив, і йому здавалося цілком натуральним жити на чужому утриманні, марнуючи без діла та висиджуючи у кав'ярні, або гуляти годинами в холодку на площі, або на бульварі Майль. Кінець-кінцем він почав розповідати, не соромлячись, про свої любовні пригоди в присутності сина, що слухав його, роззявивши рота, й ласо, як зголоднілий, ковтаючи його слова. Діти не протестували, звикшися з тим, що їхня мати була за покірну прислужницю свого чоловіка. Фіна, дужа жінка, що частувала його стусанами, коли вони обоє були п'яні, тремтіла перед ним, коли він був тверезий, і дозволяла йому бути за повновладного господаря в хаті. Уночі він крав у неї гроші, що вона заробляла на базарі протягом дня, а вона не дозволяла собі одверто дорікати йому. Иноді, коли він загодя проїдав гроші, що вона заробляла за тиждень, він ще й обвинувачував безталанну жінку, що в неї дурна голова й вона не вміє виплутуватися з біди. Фіна з покірністю, чистим голоском, що, виходячи з цього великого тіла, робив ефект, відповідала, що їй уже не двадцять років і що тепер стало дуже важко заробляти гроші. Щоб

втішитися, вона купувала літр анісової горілки й пила ввечері маленькими шклянками з своєю дочкою, а Антуан повертався до кав'ярні. Оце й була їхня втіха. Жан лягав спати, а обидві жінки сиділи за столом, наслухаючи, щоб заховати пляшку й шклянки, коли зачують якийсь гомін. Коли Макар спізнявся, вони, п'ючи помаленьку, напивалися до того, що губили притомність. З неспокійними очима, безглуздою всмішкою мати й дочка починали буркотіти безглузді слова. Рожеві плями виступали на Жервезиних щоках; її маленьке, лялькове обличчя набирало тоді щасливого виразу; не можна було без здрагиння дивитися на цю слабу, кволу дитину, на вогких губах якої блукала безглузда усмішка п'яниць. Фіна сиділа на стільці обважніла. Вони забувала иноді послухати, або не мали більше сили сховати пляшку та шклянки, коли чули Антуанові кроки на сходах. Такими вечорами вже зчинялася бійка в Макарів. Треба було підводитися Жанові, щоб розняти матір і батька й допомогти дійти до ліжка сестрі, що без нього заснула б і прокачалася б усю ніч на підлозі.

Усяка партія має своїх шахраїв і своїх мерзотників. Антуан Макар, що його шматувала заздрість і зненависть, що мріяв про помсту всьому суспільству, вважав республіку за щасливу еру, коли дозволятиметься наповняти свої кешені з сусідової каси й навіть можна буде задушити сусіду, коли він виявлятиме незадоволення з цього. Його життя по кав'ярнях, ті статті в часописах, що читав він, не тямлючи їх, все це створило з нього страшенного балакуна, що викладав найчудніші в світі політичні теорії. Треба б послухати по провінціяльних шинках одного з таких повних заздрости балакунів, які погано зрозуміли те, що читали, щоб уявити собі до якого ступня злої дурости дійшов Макар. Він виступав завжди з промовами, довго був у війську, то й природньо, що його мали за людину енергійну; тим то біля нього купчилося і добре слухало не мало наївного люду. Не бувши головою партії, він, проте, зумів з'єднати навколо себе невеличку групу робітників, що приймали його заздру лютість за чесне

й переконане обурення. З лютого він сказав сам собі, що Пласан належить йому і той насмішкуватий вигляд, з яким він, проходячи вулицею, поглядав на крамарів, що, перелякані, стояли на порозі своїх крамниць, ясно говорив: „Наш день надійшов, мої ягнятка, побачимо, як ви потанцюєте". Він почав неймовірно задаватися й захопився ролею переможця й деспота до того, що перестав навіть платити за каву, яку пив, а господар кав'ярні, карлик, тремтів перед Антуановими очима, що він ними люто поводив, не насмілювався ніколи подати йому рахунка. Він пив о цю пору безмірну кількість шклянок кави, закликав иноді до кав'ярні своїх приятелів і цілими годинами кричав, що нарід вмирає з голоду й що багаті люди повинні поділитися з ними. А сам він не дав би й жодного су бідному.

Особливо робила з нього завзятого республіканця надія помститися зрештою над Ругоном, що став одверто на бік реакціонерів. А! який тріюмф, коли Ругони, П'єр і Фелісита, будуть у його владі. Не зважаючи на те, що їхні справи були дуже кепські, вони все ж таки вважалися за буржуїв, а він, Макар, залишався робітником. Це доводило його до розпачу. Але найубійчішим було те, що один з їхніх синів був адвокат, другий—лікар, третій—службовець, тоді, як його Жан працював у столяра, а Жервеза в прачки. Коли він порівнював Макарів з Ругонами, він почував ще великий сором від того, що його жінка продавала на базарі каштани й лагодила старі солом'яні стільці кварталу. А все ж П'єр був його брат і не мав права жити ласо на свою ренту. І він вважав, що це на ті гроші, які вкрадено в нього, він мав змогу вдавати з себе тепер пана. І коли він торкався цього в розмові, то аж запінювався ввесь од лютости й міг говорити цілі години, повторюючи свої старі обвинувачення й не можучи насититися ними.

„Коли б мій брат був там, де він повинен бути, це я був би зараз рантьє".

І коли його питали, де ж повинен бути його брат, він відповідав страшним голосом: „У в'язниці".

Його ненависть зросла ще більше, коли Ругони згрупували консерваторів навколо себе й стали до деякої міри користуватися впливом у Пласані. Славетний жовтий салон у його дурних балачках у кав'ярні виступав за притон бандитів, зібрання злочинців, які щовечора заприсягалися на кинджалах задушити нарід. І щоб намовити голодних проти П'єра, він дійшов до того, що пустив чутку, ніби колишній торговець олією не був уже такий бідний, якого він удавав із себе, й що він приховав свої скарби, боячись злодіїв. Отже ця тактика схилялася до того, щоб підняти на багатіїв бідних людей, оповідаючи неймовірні історії, що в них часто-густо, зрештою, починав він і сам вірити. Він заховував свою особисту злобу й своє бажання помститися під серпанком найщирішого патріотизму. Отже він стільки разів повторював одне й те ж, мав такий дужий голос, що ніхто не насмілився б і сумніватися в його переконанні.

По суті, всі члени цієї сім'ї мали однакову жагу до втіх. Фелісита, яка добре розуміла, що палкі Макарові промови були ніщо инше, як захована злість і ненависть, бажала купити його, аби тільки він мовчав. На жаль, у неї не було грошей на це, а притягти його до тієї небезпечної гри, в яку грав її чоловік, вона не насмілювалася. Антуан дуже перешкоджав їм у роботі серед рантьєрів нового міста. Досить було вже й того, що він був їхній родич. Грану та Руд'є безперестанно з призирством закидали їм, що є подібна людина в їхній сім'ї. Отже Фелісита з сумом питала себе, яких же заходів треба вжити, щоб змити цю пляму. Їй здавалося соромним і неприпустимим, коли пізніше Ругон матиме брата, що його жінка продаватиме каштани і що сам провадить брудне ледаче життя. Кінець-кінцем вона стала боятися за успіх їхньої таємної роботи, що Антуан навмисне компрометував її. Коли їй оповідали, які лайки сипав Антуан на жовтий салон, вона тремтіла, гадаючи, що він може осатаніти і вбити всі їхні надії якимсь бешкетом.

Антуан добре розумів до якого ступня розпачу доводила Ругонів його поведінка, і це для того, щоб увірвати

їм терпець, він день-у-день виявляв усе безглуздіші переконання. У кав'ярні він називав П'єра „мій брат". Це примушувало всіх відвідувачів повертати голови.

На вулиці, коли йому траплялось зустріти якогось реакціонера з жовтого салону, він бурчав глухі прокльони. А потім буржуа, що його збентежувала така грубість, повторював їх увечері в Ругонів, мов уважав їх за винних у поганій зустрічі, що з ним трапилася. Раз якось Грану прийшов розлютований.

— Та це ж,—кричав він ще з порога,—вже не можна терпіти, ображають на кожному кроці.

І, звертаючись до П'єра, він додав:

— Пане, коли мають такого брата, як ваш, то треба подбати, щоб позбавити від нього суспільство. Я переходив спокійнісінько собі площу підпрефектури, коли цей пройдисвіт, проходячи повз мене, пробурчав фразу, в якій я виразно почув слова „старий шахрай".

Фелісита зблідла й змушена була перепросити Грану, але добродій і слухати нічого не хотів, він казав, що зараз піде геть. Маркіз поквапився налагодити справу.

— Дуже дивно було б,— сказав він,— коли б нещасний обізвав вас шахраєм; чи певні ви, що образу було кинуто на вашу адресу?

Грану остовпів, зрештою він погодився, що Антуан міг буркнути: „Ти ще йдеш до цього шахрая". Пан де-Карнаван погладив собі підборіддя, щоб заховати усмішку. Ругон сказав тоді якнайспокійнішим тоном:

— Я був певний у тому, що це про мене було сказано „старий шахрай" і радий тому, що непорозуміння з'ясоване. Прошу вас, панове, уникайте людини, про яку ми щойно говорили; я від нього формально відрікаюсь.

Але Фелісита не так байдуже дивилася на речі, вона робилася хворою від кожного ганебного Макарового вчинку; цілими ночами вона гадала про те, що можуть думати про них ці пани.

За кілька місяців до перевороту Ругони одержали анонімного листа, що вміщував у собі три сторінки лайок, серед яких хтось загрожував їм, коли їхня

партія переможе, надрукувати в часопису про скандальну історію колишніх Аделаїдиних полюбовних походжень і про крадіжку, зроблену П'єром, що примусив матір, яка збожеволіла від розпусти, підписати квитка на п'ятдесят тисяч франків. Цей лист кілком по голові приголомшив самого Ругона. Фелісита не могла утриматися від того, щоб не дорікати свого чоловіка за його соромну й брудну сім'ю, бо подружжя жодної хвилини не мало сумніву, що лист був Антуановою справою.

— Треба буде,—сказав П'єр з похмурим виглядом,— що б там не було, позбавитися цієї мерзости. Він робиться вже надто набридливим.

Тим часом Макар, що взявся за свою стару тактику, шукав спільників для боротьби проти Ругонів у самій сім'ї Ругонів. Він спочатку рахував на Аристида, читаючи його палкі статті в „Незалежному". Але молодий чоловік, хоч і засліплений своєю лютою заздрістю, зовсім не був такий дурний, щоб звязатися з такою людиною, як його дядько. Аристид не зробив навіть зусиль зблизитися з ним, а, навпаки, обходив його. Тим-то Антуан ставився підозріло до нього. По шинках, де верховодив Макар, дійшло до того, що почали вважати журналіста за агента-провокатора. Макару, що піймав облизня з цього боку, не залишалося нічого иншого, як звернути свою увагу на дітей своєї сестри Урсули.

Урсула померла 1859 року, отже, здійснилися пророкання її брата. Неврози його матери перейшли в дочці в повільні сухоти, що помалу збавили їй життя. Вона залишила трьох дітей: дочку вісімнадцяти років, Олену, що одружилася з службовцем, і двох хлопців, старшого сина Франсуа, молодого чоловіка двадцяти трьох років і третю дитину, бідне створіння біля шести років, Сільвера. Жінчина смерть, яку Муре дійсно кохав, була для нього, мов грім з неба. Він ще протяг один рік, уже не займаючись більше своїми справами, а витрачав гроші, що він зібрав. Потім одного ранку знайшли його труп: він повісився в кімнаті, де висіло ще Урсулине вбрання. Старший його син, якому він все ж таки зміг дати добру комерційну освіту, вступив за прикажчика до свого

дядька Ругона, де він замінив Аристида, що тільки-що залишив фірму.

Ругон, не зважаючи на свою глибоку ненависть до Макарів, прийняв охоче свого небожа, якого він знав за працьовиту й тверезу людину. Він почував необхідність мати віддану йому людину, що допомогла б полагодити його справи. А в тім, коли справи Муре йшли гаразд, він почував пошану до його господарювання, яке давало прибутки, й тому замирився з сестрою. А може бути й таке, що приймаючи Франсуа за прикажчика, він хотів дати йому компенсацію; пограбувавши матір, він заспокоював своє сумління, даючи роботу її синові. Шахраї иноді роблять так і розраховуються з чесністю. Це була для нього корисна справа. Він знайшов у своєму небожі ту допомогу, яку й шукав. Коли за ці часи фірма Ругонів і не давала прибутків, то не можна обвинувачувати в тому цього боязкого, тихого хлопця, який, здавалося, народився для того, щоб провадити своє життя за прилавком крамниці поміж глечиків з олією та пакунків сушеної шовковиці. Маючи велику фізичну схожість до матери, він від свого батька дістав розум обмежений і справедливий, інстинктивну любов до регулярного життя й деяку оглядність у торгівлі. Минуло три місяці після того, як Франсуа вступив до нього, і П'єр, усе додержуючись своєї системи компенсації, одружив його з Мартою, своєю молодшою дочкою, що від неї він не знав як позбавитися. Молоді люди покохали один одного раптом, протягом кількох днів. Особливо одна причина, без сумніву, мала великий вплив на розцвіт цього кохання: вони дивно походили один на одного, мали таку подібність, яка буває поміж братом і сестрою. Франсуа через Урсулу одержав обличчя Аделаїди, своєї бабусі. Що-до Марти, то вона являла собою випадок цікавіший; вона теж була справжнім Аделаїдиним портретом. У П'єрові Ругоні не можна було вбачити жодної материної риси: все ж фізична схожість таки перескочила через П'єра, щоб знову з'явитися в його дочці ще з більшою виразністю. А в тім, схожість молодого подружжя обмежувалася тільки зовнішніми ознаками; якщо в Франсуа

вбачали достойного сина Муре, урівноваженого й трохи флегматичного, в Марті відчувався якийсь сполох, якийсь унутрішній непокій її бабуні і вона здавалася на перший погляд вірним її відтворенням. Мабуть те, що в них були разом і повна схожість з фізичного боку і повна психічна протилежність, кинуло їх одне одного в обійми. З 1840 до 1844 року у них народилося троє дітей. Франсуа залишився в свого дядька, доки той не припинив своєї торгівлі. П'єр хотів передати йому свою фірму, але молодий чоловік знав, що в Пласані не можна сподіватися на великий успіх, він відмовився й вирушив до Марселю з своїми ощадженнями, щоб там розпочати свою торгівлю.

Макар швидко був змушений лишити свій намір перетягти на свій бік для боротьби з Ругонами цього грубого молодого чоловіка. Він його вважав за скупого та затайливого, бо ним керувала злість ледаря. Отже він сподівався знайти потрібного спільника в другому синові Муре, Сільвері, хлопцеві п'ятнадцяти років. Коли знайшли вішальника Муре серед одягу його жінки, малий Сільвер не ходив ще навіть до школи. Франсуа, не знаючи, що діяти з своїм малим братом, привів його з собою до дядька. Цей останній, побачивши, що небіж привів дитину, скривився, бо він не мав наміру доводити свою компенсацію до того, щоб годувати ще одного зайвого рота. Сільвера так само неприязно зустріла й тітка, Фелісита; тим то він зростав безталанний, ніби всіма покинутий; хлопчикові доводилося часто-густо плакати, доки його бабуня, що частенько відвідувала Ругонів, не змилосердилася над ним і не попрохала дозволу забрати його до себе. П'єр був страшенно задоволений з цього; він дозволив їй узяти дитину, слова навіть не кажучи про те, що він збільшить ту малу пенсію, яку він давав досі Аделаїді й якої тепер мусило вистачати вже для двох.

Аделаїді було тоді біля сімдесяти п'яти років. Старечі роки й чернецьке життя зробили своє: це вже була не та сухорлява, палка дівчина, що могла кинутися колись на шию бракон'єрові Макарові. Вона зсохла й ніби завмерла в глибині своєї хатки в завулкові

Сен-Мітр, цій мовчазній та темній дірі, де вона жила абсолютно одна, і з хати вона виходила один тільки раз на місяць, а годувалася картоплею та сухими овочами. Дивлячись на неї, як вона йшла вулицею, можна було подумати, що це одна з тих старих черниць у білому ніжному вбранні з автоматичною ходою, що її манастир зробив байдужою до всього світу. Її бліде обличчя, завжди чепурне, облямоване білим очіпком, скидалось на обличчя жінки, що вмирає, або на якусь машкару, що змирилася з усім на світі, і виявляло в найвищій мірі індиферентність до всього. Постійне мовчання зробило її німою. Од темряви її оселі, від того, що вона бачила в хаті все ті ж речі, її очі вгасли й зробились прозорими, як вода, що тече з джерела. Це було рішуче зречення від світу, повільне фізичне й моральне вмираня, що з часом з розпусної закоханої жінки зробило поважну матрону. Коли вона втоплювала очі в якусь річ, дивлючись і нічого не бачучи, в цих очах, ясних і глибоких, мов провалля, можна було побачити внутрішню порожнечу. Нічого не залишилося від колишніх її пожадливих поривань, крім розслаблення тіла та старечого дрижання рук. Колись вона кохала грубо, як вовчиця, а тепер від її кволого тіла, досить підготованого вже для домовини, дхло тільки смертю, як дхне восени від сухого, зів'ялого листя. У ній провадилася чудна незвичайна робота нервів. Вперта пожадливість згризгла сама себе, коли життя її примусило додержуватись зневіленої неблазности. Її потреба в коханні після смерти Макара, що був такою необхідною людиною в її житті, згоріла в ній, пожираючи її, як ту черницю, бо не знаходила ні на одну мить собі задовлення. Розпусне життя мабуть менше б виснажило її, менше притупило, ніж це незадоволення пожадливости, що кінець - кінцем поволі спустошувало й непомітно підточувало й зміняло її організм.

А в тім, иноді ще з цією вже мертвою, старою, зів'ялою жінкою, що, здавалося, не має вже ні краплини крови, траплялися нервові припадки, які проходили, мов електричні токи, й гальванізували її й повертали їй на якусь одну годину життя страшенно напружене. Вона

непритомно лежала на своєму ліжкові з розплющеними очима; потім з нею починалися конвульсії й вона билася. Під час цих припадків у ній прокидалася страшенна сила, властива істеричним божевільним істотам, тим то її треба було прив'язувати, щоб вона не розбила собі голову об стіну. Ці повернення колишньої палкости, ці наглі нервові приступи боляче відбивалися на бідному наболілому тілі. Здавалося, що вся її молодість, що провела її вона, віддаючись палкій пристрасті, вибухла безсоромно в її холодному тілі шістдесятирічної старої жінки. І коли вона підводилася, ніби отупівши, вона хиталася і здавалася такою переляканою, що кумасі передмістя казали: „Вона напилася, оця бідна стара".

Дитяча усмішка малого Сільвера була для неї останнім блідим промінням, що повернуло якесь тепло її зледенілим членам, бо її втомила постійна самотність, лякала думка, що вона вмре, залишена одним одна під час одного з нервових припадків. Тим-то вона й захотіла мати біля себе дитину. Це хлопча, що пустувало біля неї, ніби відволікало від неї смерть. Не виходячи з свого німого автоматичного стану, вона пройнялася невимовною ніжністю. Сувора, німа, вона цілими годинами поглядала, як він бавився, захоплено слухала нестерпучий гармидер, як він сповняв стареньку хатинку. Ця домовина ожила з того часу, як Сільвер почав бігати по ній. Сидячи верхи на вінику, що був йому за палицю, він натикався на двері, забившись об них, здіймав крик і плач, що ніби знову повертав Аделаїду на землю з якогось иншого світу; вона доглядала за ним з чарівною незграбністю. За часів своєї молодости вона віддавалася тільки любощам і не зазнала материнського почуття; тепер вона мала таку чудову втіху, яку відчуває мати, коли в неї народиться нова дитина, і їй треба купати її, одягати, доглядати це хистне створіння. Це було збудження любови, остання, але пом'якшена пристрасть, що її надіслало небо цій жінці, серце якої палало невгасимою потребою любови. Зворушлива була агонія цього серця, що все своє життя віддало на вперті похоті і вмирало з любов'ю до дитини.

Вона була вже не здатна для того, щоб виявляти гомінливість доброї гладкої бабусі, але потай ревне любила з соромливістю молодої дівчини, й не мала змоги знайти в собі для нього ласки. Иноді тільки вона брала його собі на коліна й довго вдивлялася в нього звоїми згаслими очима. І коли мале, перелякане цим блідим і німим обличчям, починало голосно плакати, вона, либонь засоромлена тим, що наробила, спускала його швидко додолу, навіть не поцілувавши. Може вона знаходила в ньому якусь подібність до браконьєра Макара.

Сільвер зростав і бачив увесь час тільки Аделаїду. Белькочучи по дитячому, він прозвав її тітка Діда, і це ім'я зрештою так і залишилося за старою жінкою. Ім'я „тітка" в такому вживанні визначає тільки ласку. Дитина почувала до своєї бабуні особливу ніжність, змішану з шанобливим острахом. Коли хлопчик був ще зовсім малий і з нею траплявся нервовий припадок, він утікав, з плачем, переляканий корчами її обличчя, потім боязко повертався після її припадка, радніший знову спасатися, ніби бідна стара жінка здатна була його побити. Пізніше, двадцяти років, він з дивною мужністю залишався з нею, доглядаючи, щоб вона не поранила себе, впавши з ліжка. Цілі години він тримав її тісно в своїх обіймах, щоб полегшити раптові судороги, що корчили її члени. А під час перерв, коли вона заспокоювалася, він жалісливими великими очима дивився на її конвульсне обличчя, на схудле тіло, яке спідниці обгортали, мов той саван. Ці заховані драми, що повертались що-місяця, ця стара жінка, нерухома, мов той труп, і ця дитина, що схилилася над нею, підстерігаючи в тиші, як повертається до неї життя, справляли в темряві хати й чудне враження темного жаху, й жалощів, що краяли серце. Коли до тітки Діди поверталася притомність, вона насилу підводилася, поправляла на собі вбрання й починала вбирати кімнату. В Сільвера вона нічого не питала, бодай нічого не пам'ятала, а дитина, з якогось розумного інстинкту, уникала нагадувати їй про те, що тільки-що було. Ці-то нервові припадки, що все повторювалися, й прив'язали міцно внука до бабусі.

Але вона ревне кохала його, не виявляючи цього, так само й він ставився до неї з захованою ніби соромливою любов'ю. По суті, він був вдячним їй за те, що вона прийняла його до себе й виховала, до того він ще вважав її за якусь незвичайну істоту, що мала якісь невідомі йому хвороби, і яку він повинен жаліти й шанувати. В Аделаїді було так мало людського, вона була надто бліда й надто зсохла, тому Сільвер ніколи не насмілювався кинутися їй на шию. Отже вони жили в сумному мовчанні, а десь у глибинах своїх душ відчували тремтіння безмежної ніжности. Ця поважна й меланхолійна атмосфера, якою дихав Сільвер з дитинства, викликала в ньому сильний характер. У душі його скупчувалося все те, що може захоплювати людину. Вже з молодих років це був хлопець серйозний, вдумливий, він з якоюсь упертістю прагнув освіти. Він навчився аритметики й правопису в школі братерства, але необхідність стати за учня до ремісника примусила його залишити її. Початкової, елементарної освіти йому завжди бракувало. Але він прочитав багато книжок, що йому попадалися до рук, і таким робом він склав собі чудний запас знаннів, він мав відомості про багато речей, відомостей неповних, погано продуманих, які він ніколи не міг систематизувати в своїй голові. Ще хлопчиком ходив він до одного колісника, Віана, що його майстерня знаходилася на початку завулка, проти площі Сен-Мітр. Там колісник складав свій матеріял, і Сільвер злазив на колеса бідок, що ремонтувалися, бавився тим, що тягав важкий струмент, який його малі рученята ледве могли підняти. Найбільшою втіхою йому було тоді допомагати робітникам, підтримуючи якусь дерев'яну частину, або підносючи залізо до коліс, як їм було цього треба. Коли Сільвер підріс, він цілком природньо став за учня до Віана. Колісник полюбив цього хлопця, який завжди вертівся біля нього, і попросив Аделаїду віддати Сільвера йому в науку, не схотівши взяти ніякої платні за його харчування. Сільвер з охотою пішов до Віана. В мріях він уже бачив той мент, коли він поверне добрій тітці Діді те, що вона витратила на нього. За короткий час він став гарним

робітником, але в ньому ворушилися вищі поривання. Побачивши в одного пласанського колісника дуже гарну нову колясу, що її було вкрито лаком і що так гарно виблискувала, він про себе вирішив, що колись і він вироблятиме подібні коляси. Ця коляса залишалася в його уяві, ніби річ недзвичайного й єдиного в своєму роді мистецтва, ніби ідеал, якого досягти прагнув він усією думкою. Бідки, що над ними він працював у Віана, ці біди, біля яких він порався з такою любов'ю, здавалися йому тепер неварті його зусиль. Він почав одвідувати школу малювання, де здибався з одним учнем, що бував колись у колежі. Той дав йому свій підручник геометрії. І Сільвер поринув у вивчення її без усякого керовництва, ламаючи собі цілими тижнями голову, аби зрозуміти речі найпростіші в світі. Отже він зробився одним з тих вчених робітників, що ледве вміють підписати своє прізвище, але розмовляють про алгебру, ніби про таку річ, що їм з давніх давен відома. Ніщо не псує так розуму людини, як ці уривчасті знання, що не мають під собою солідного ґрунту. Часто-густо ці уламки знаннів дають зовсім помилкове уявлення про великі істини й роблять бідних на розум невинесними людьми. У Сільвера уривчасті знання тільки збільшили його шляхетну екзальтацію. Він дізнався про обрії, що були для нього недосяжні. В ньому виробилися побожні погляди на речі, до яких йому не було можливости доторкнутися рукою. Так і жив він у глибокій і незайманій пошані до великих думок і великих слів, що він їх намагався, але ніколи не міг зрозуміти. Це була особа наївна, високо-наївна, що залишалася на порозі храму, навколішках перед свічками, що здалеку йому здавалися за зірки.

Хатинка в завулкові Сен-Мітр мала як увійти велику кімнату, двері якої відчинялися просто на вулицю, долівка в ній була цегляна; вона була одночасно й за кухню й за їдальню; в ній стояли тільки такі меблі: солом'яні стільці, стіл — була дошка, покладена на козли, і стара скриня, яку Аделаїда переробила на канапу, поклавши на покришку шматок вовняної тканини. Ліворуч від великої печи, в кутку висіла гіпсова невеличка

статуя матери божої, оздоблена штучними квітками традиційної матери божої, вирізблена так, як її уявляють собі старі провансальські жінки, не дуже-то побожні. Вузький коридор вів од вітальні до малого двору, що починався за хатою; в ньому знаходився колодязь. Ліворуч від коридору знаходилася кімната тітки Діди, вузеньке приміщення, в якому тільки й було меблів, що залізне ліжко та стілець. Праворуч — ще вужча кімната; в ній було місце тільки для ліжка на тасьмах; тут спав Сільвер і тут понавішував цілу низку полиць, аж до стелі, щоб зберігати біля себе дорогі йому розрізнені томи книжок, що він їх купував поступово, витрачаючи по одному су, в крамниці сусіднього тандитника. Вночі, читаючи їх, він вішав лямпу на кілочку в головах над ліжком. І коли нервовий припадок траплявся з його бабусею, він, зачувши перший стогін, мусив зробити один тільки крок, щоб бути біля неї.

Молодий чоловік свій час проводив усе ще по дитячому в цьому загубленому кутку, де пройшло його попереднє життя. Він почував, як і його батько, огиду до шинку й гулянок у неділю. Його товариші ображали його делікатні почуття своїми грубими втіхами. Він уважав за краще читати, трудити свою голову над якимсь геометричним завданням.

Переклавши на свого внука деякі господарські турботи, тітка й зовсім перестала виходити з хати й зробилася зовсім чужою для своїх родичів. Иноді молодий чоловік замислювався над тим, як це вона, живучи за два кроки від своїх дітей, не бачить їх, а вони зовсім забули про матір, ніби вона вже вмерла; тим ще більше її любив, любив і за себе, й за них. А коли в нього часами з'являлася неясна думка про те, що тітка Діда викупала свої колишні гріхи, йому думалося, що він і народився на те, щоб простити їй.

В його душі, палкій і витриманій, цілком натурально плекалися республіканські їдеї. Сільвер уночі, просиджуючи в своїй закуті, читав та перечитував том Руссо, що він його знайшов у сусіди тандитника поміж старих замків, і це читання не давало йому спати до ранку. Він любив, як і всі нещасні, мріяти про загальне щастя

всіх людей, і слова: воля, рівність, братерство відбивалися в його вухах так гучно й так свято, ніби то був дзвін, слухаючи який, вірні падають навколішки. Отже, зачувши, що в Франції буде проголошено республіку, він уже гадав, що для світа настає тепер небесний рай. Його напівосвіченість дозволяла йому бачити далі, ніж иншим робітникам, його бажання не обмежувалися тільки насушним хлібом; але його глибока наївність, повне незнання людей робили з нього непоправного мрійника, який вірив у те, що стане рай і в ньому пануватиме вічна справедливість. І надовго він поринав у своєму раю, що сам собі утворив. А коли йому здавалося, що не все йде гаразд у цій найкращій з республік, його огорнула безмежна журба, він створив собі тоді нову мрію — примусити людей бути щасливими, навіть зробити це силою. Кожний акт, що, здавалося йому, порушував право народів, викликав у ньому протест і жагу помсти. З натурою доброю, ніби в тої дитини, він у своїх політичних переконаннях міг діходити до дикої ненависти. Він, що не міг роздушити навіть мухи, говорив завжди про те, що треба взятися до збої. Воля була його пристрастю, пристрастю підсвідомою й єдиною. Осліплений ентузіязмом, один час дуже мало знаючий і надто освічений для того, щоб ставитися терпимо, він і не думав приймати на увагу людей. Йому треба було ідеальної влади, що являла б собою дійсну справедливість, дійсну волю. О цю саме пору дядько надумав направити його до Ругонів, бо він побачив, що цей молодий навіжений хлопець стане йому в великій пригоді, коли він роздратує його, як слід. І це міркування не було позбавлено деякої проникливости.

Адже Антуан намагався притягти Сільвера на свій бік, удаючи, ніби він безмірно дивувався ідеям молодого чоловіка. З початку він ледве не зіпсував усього. Самого його цікавила перемога республіки через те, що він дивився на неї, як на щасливу добу, коли можна буде нічого не робити й смачно без кінця їсти; але такі погляди ображали його небожа, поривання якого були виключно моральні. Антуан зрозумів, що він іде невірним шляхом. Тоді він почав виявляти чудний патос,

сиплячи пустими й дзвінкими словами, які здалися Сільверові за доказ його громадських почуттів. Незабаром дядько й небіж почали бачитися вже двічи-тричи на тиждень.

Під час довгих суперечок, що в них певно було вирішено долю країни, Антуан намагався переконати молодого чоловіка в тому, що салон Ругонів був за головну перешкоду до щастя Франції, але знову він став на неправдивий шлях, узиваючи перед Сільвером свою матір „старою шахрайкою". Він дійшов навіть до того, що переказав йому всі скандальні історії, які знав про стару жінку. Молодий чоловік почервонів від сорому й слухав його, не перепиняючи. Він не питав його ні про що, бо його було ображено цим оповіданням, що наносило рани його шанобливим відносинам до тітки Діди. З цього дня він віддавав своїй бабусі ще більш пеклування; вона бачила його добру усмішку й добрий погляд, що ніби прощали їй усе. А в тім, Макар, який помітив, що зробив дурницю, намагався використати й цю Сільверову ніжність, обвинувачуючи брата в тому, що Аделаїда бідує й живе в такій самоті й злиднях. Слухаючи його, можна було подумати, що він був завжди найкращий з синів, а брат ставився до неї як-найбезчесніше; він обікрав матір, а нині, коли в неї нема жодного су, червоніє від сорому, коли вона приходить до нього. І він балакав без кінця на цю тему. Сільвер обурювався проти дядька. Це викликало велике задоволення Антуана.

Подібні сцени розігрував він за кожними відвідинами молодого чоловіка, що приходив завжди ввечері, коли сім'я Макарів обідала. Батько наминав якесь рагу з картоплі з буркотінням; він вибирав собі ласі шматки сала і стежив очима за стравою, що переходила до Жанових чи Жервезиних рук.

— Ти бачиш, Сільвере,—казав він з глухою лютістю, яку він погано заховував під виглядом іронічної индиферентности,—знову картопля й завжди картопля. Її ми тільки й їмо. М'ясо це для багатих. Важко зводити кінці з кінцями, особливо з дітьми, що мають чортів апетит.

Жервеза та Жан схиляли голови над тарілками, не насмілюючись навіть відрізати собі хліба. А Сільвер, що жив завжди в своїх мріях ніби на небі, не усвідомлював дійсного стану речей, що бачили його очі. Він розлютований вибухав такими словами:

— Отже, дядьку, вам треба працювати.

— А так,—бурмотів Макар, до живої рани якого доторкнувся Сільвер,—ти хочеш, щоб я працював, чи не так? Працювати для того, щоб ці мерзотні багатії ще експлоатували мене? Більше двадцяти су я не зароблю, але попсую собі кров. Це зовсім не варто праці.

— Заробляють те, що можуть,—відповідав молодий чоловік.—Двадцять су, хай двадцять су, але й це де в чому допомагає сім'ї. А в тім, ви старий салдат, чому не шукаєте ви собі посади?

Тоді втручалася, не розваживши добре, в розмову Фіна, в чому сама незабаром каялася.

— Це ж те, що я йому повторюю щоденно,—казала вона.—Ось інспектор базару потрібує помічника; я казала йому про свого чоловіка, і він, здається, добре ставиться до нас...

Макар увірвав жінчину мову, різонувши її поглядом.

— Е, замовчи!—гримнув він, стримуючи свій гнів.—Ці жінки не знають, що кажуть. Мене не захочуть узяти. Надто добре знають мої переконання.

І кожного разу, коли йому пропонували якусь посаду, він постійно виявляв найглибше обурення. А між тим, він безперервно просив посади, відмовляючись завжди від тих, що їх йому пропонували, й приводячи найчудніші доводи. І коли його підштовхували до того, щоб він узявся до якоїсь роботи, він робився аж страшний.

Коли Жан по обіді брався за часопис, він казав йому:

— Ти б мерщій ішов спати. Завтра ти підведешся пізно й знову буде ще один загублений день... Подумати тільки, цей хлопчик знову приніс на вісім франків менше, ніж за останній тиждень. Але я сказав його патронові, щоб той не віддавав більше йому на руки грошей. Я одержуватиму їх сам.

Жан ішов спати, щоб не слухати батькових докорів. Він мало симпатизував Сільверові, бо політика йому обридла і він гадав, що його брат у перших „божевільний". І ось, коли лишалися сами жінки і на свою біду починали тихенько розмовляти, прибравши з столу, Макар кричав:

— А, ледацюги. Хіба немає тут чого полагодити? Та всі ж ходите в лахмітті... Слухай, Жервезо, я ходив до твоєї хазяйки й від неї я почув гарні речі. Ти все бігаєш і не здатна ні до чого.

Жервеза, велика дівчина, якій минуло вже двадцять років, червоніла від того, що її лають при Сільверові. І хлопцеві було ніяково в її присутності. Раз якось увечері, спізнившися. він надійшов, коли його дядька не було вдома, і застав матір і дочку, як вони сиділи перед порожньою пляшкою, п'яні до нестями; з того часу він не міг бачити своєї сестри в перших, не пригадуючи собі безсоромного вигляду цієї дитини, що сміялася грубим сміхом, по малому, зблідлому обличчі якої розлилися широкі червоні плями. Його до того ще налякали ті погані чутки, що ходили про неї. Зрісши в якійсь невинності пустельника, він иноді поглядав на неї крадькома з боязким дивуванням, мов той учень, що стоїть перед дівчиною.

Коли обидві жінки бралися за голку і втоплювали очі в шитво, латаючи старі сорочки, Макар, сівши на найкращий стілець і розвалившись з задоволенням, пив собі вино та пихкав люлькою, як людина, що тішиться з того, що б'є байдики. Це й була та година, коли старий шахрай обвинувачував багатьох у тому, що вони п'ють народню кров. Він тоді зневажливо обурювався проти тих панів з нового міста, що марнували життя в лінощах і примушували бідноту годувати себе. Але шматки комуністичних ідей, що він їх повичитував з часописів, робилися якимись чудними і дивоглядними, злітаючи з його вуст. Він говорив тоді, що близький уже той час, коли нікого не примушуватимуть до роботи. Але до Ругонів почував він найлютішу ненависть. Вона не давала йому перетравлювати ту картоплю, що він з'їв.

— Я бачив,—казав він,—на базарі цю мерзоту Феліситу: вона купувала собі курча... Вони, вкравши спадщину, їдять тепер курчат.

— А тітка Діда запевняє,—мовив Сільвер,—що мій дядько П'єр поставився добре до вас, коли ви повернулися зі служби. Хіба ж він не витратив значної суми, щоб одягти вас і найняти вам помешкання?

— Значну суму!—ревів розлютований Макар.—Твоя баба божевільна. Це ці розбійники розповсюдили такі чутки, щоб затулити людям рота. Я нічого не одержав.

Фіна знову не до-речи встряла до розмови, нагадавши своєму чоловікові, що він одержав двіста франків і, крім того, ще повний одяг і помешкання на цілий рік. Антуан кричав їй, щоб вона замовкла й продовжував, люто, скаженіючи:

— Двіста франків! О, це гарна справа! Його борг, що я його вимагав, десять тисяч франків. А! так, помешкання! та це ж була комірчина, куди вони кинули мене, мов того собаку. Одяг! та це ж був старий сурдут, що мені дав П'єр. бо він вже соромився одягти його, такий він був брудний та в дірках.

Він брехав, але ніхто, бачучи його гнів, не протестував більш. Потім, удаючись до Сільвера, додав:

— Ти ще дуже наївний, що захищаєш їх. Вони пограбували твою матір, бо нещасна жінка не вмерла б, коли б мала на що лікуватись.

— Ні, ви несправедливі, дядьку,—зауважив молодий чоловік,—мою матір огортало піклування, і я добре знаю, що мій батько не взяв би жодного су від сім'ї своєї жінки.

— Годі, дай мені спокій. Твій батько взяв би гроші, як і всяка инша людина. Нас безсоромно пограбовано, нам треба повернути наше майно.

І Макар у сотий раз починав історію про п'ятдесят тисяч франків. Його небіж, що знав цю історію на пам'ять з усіма її варіянтами, якими Антуан її прикрашав, нетерпляче слухав його.

— Якби ти був людиною,—сказав зрештою Антуан,—ти пішов би колись зі мною й ми наробили б гарного

бешкету в Ругонів. Ми не вийшли б доти, доки нам не дали б грошей.

Але Сільвер споважнів і відповів твердим голосом:

— Коли ці нещасні й пограбували нас, тим гірше для них. Я не хочу їхніх грошей. Бачите, дядьку, це не наша справа карати нашу сім'ю. Вони погано зробили і на них колись доля страшенно помститься.

— Ба! яка велика невинність!—кричав дядько.—Коли ми зробимося дужчими, ти побачиш, як я сам дбатиму про свої маленькі справи. Гарно ж пеклується про нас добрий бог. О! брудна наша сім'я, яка брудна вона. Я б іздох з голоду, коли б один з цих мерзотників не кинув мені шматок сухого хліба.—Коли Макар зачіпав цю тему, кінця й краю не було тоді балачкам. Він, не прикриваючи, виявляв свої криваві рани, що йому заподіяла люта заздрість. Він червонів від злости, коли йому спадало на думку, що він тільки один у сім'ї такий безталанний, що йому тільки доводиться їсти картоплю, тоді як инші мали доволі м'яса. Він перебирав тоді всіх своїх родичів, аж до внуків, і знаходив до чого присікатися й чим загрожувати кожному з них.

— Так, так,—злісно репетував він,—вони кинули б мене подихати з голоду, мов того собаку.

Жервеза, не підводячи голови, безупинно працювала голкою й тоді боязко кидала:

— А все ж таки, тату, Паскаль, мій брат у перших, ставився добре до нас минулого року, коли ти був хворий.

— Він лікував тебе, ніколи не взявши жодного су,—підхопила Фіна, що хотіла допомогти своїй дочці,—й часто-густо він непомітно ще давав мені монету в п'ять франків, щоб тобі зварити бульйону.

— Він! Він би давно заморив мене, коли б мій організм не був такий дужий,—вигукував Макар.—Та замовчіть ви, дурні. Він вас опутав, ніби тих дітей. Вони всі радніші були б побачити мене в труні. Коли мені доведеться знову захворіти, прошу вас не кликати небожа, бо я вже не був би такий спокійний, як тоді, віддавши себе на його волю. Це лікар за чотири су, він не має жодної пристойної особи поміж своїх клієнтів.

А потім Макар, раз його зачепили, вже більше не зупинявся.

— А ця мала гадюка, Аристид,—казав він,—той, що називається родичем, адже ж це зрадник. Невже ж ти дозволяєш собі, Сільвере, вірити його статтям у „Незалежному“? Ти був би тоді пропащим дурнем. Їх навіть написано поганою французькою мовою, ці статті. Я завжди казав, що цей фальшивий республіканець змовився зі своїм, вартим його, батьком, щоб сміятися з нас. Ти побачиш, як він змінить свою шкіру... А брат його, славетний Євген, ця гладка тварина, з якою Ругонам так багато клопоту. А ще вони мають зухвальство стверджувати, що він займає в Парижі добре становище. Я добре знаю це його становище. Він службовець з Єрусалимської вулиці; це шпик.

— Хто вам це сказав? Ви нічого про це не знаєте,— увірвав Сільвер, прямий розум якого обурився несправедливими обвинуваченнями дядька.

— А, я нічого не знаю? І ти віриш цьому? Я тобі кажу, що це шпик. Тебе з твоєю добрістю острижуть, мов ту вівцю. Ти не чоловік. Не хочу казати поганого про твого брата Франсуа, але на твойому місці я дуже гнівався б на нього за те, як він ставиться до тебе; він заробляє багато грошей в Марселі, а бач не надіслав тобі й двадцяти франків на твої дрібні витрати. Коли ти опинишся колись у злиднях, я не радив би тобі вдаватися до нього за допомогою.

— Мені ніхто не потрібний,—відповів молодий чоловік грубим голосом, злегка збентежений. – Моєї праці досить для нас,—для мене й тітки Діди. Ви жорстокий, дядьку.

— Я жорстокий? Я кажу тільки правду... Я хотів одкрити тобі очі. Наша сім'я брутальна, це сумно, але це так. Навіть син Аристидів, цей малюк дев'яти років, і той висовує язика, коли зустрічає мене. Ця дитина битиме колись свою матір і добре зробить. Як собі хочеш, а ці люди не заслужили свого щастя;певно, що завжди так буває в родині: гарні терплять муку, а погані набувають собі достатків.

Усі ці брутальні плітки, що їх Макар із таким задоволенням викладав перед своїм небожем, глибоко

обурювали молодого чоловіка. Він хотів би знову поринути в своїх мріях. Але, відколи він почав виявляти ознаки сильного нетерпління, Антуан почав уживати всяких засобів до того, щоб дужче роздратувати його злість на родичів.

— Захищай їх! захищай!—казав він, удаючи, ніби заспокоївся.—Мені все рівно. Я взагалі так улаштувався, що можу не мати до них жодних справ. Все це я казав тобі тільки з прихильности до моєї бідної матери, до якої вся ця зграя ставиться, правду кажучи, так, що це обурює мене.

— Паскудні вони,—бурмотів Сільвер.

— О, ти нічого ще не знаєш, нічого не розумієш. Нема таких образ, що їх Ругони не сипали б на добру жінку. Аристид заборонив своєму синові навіть вітати її, а Фелісита каже, що її треба заперти в божевільню

Молодий чоловік, пополотнівши, раптом увірвав дядькові мову:

— Досить,—кричав він,—я більше не хочу нічого знати. Треба всьому цьому покласти край.

— Я замовчу, бо це тобі неприємно,—продовжував старий шахрай, удаючи з себе доброзичливу людину.—Проте, є такі речі, що їх тобі треба знати, коли ти принаймні не хочеш відогравати ролю дурня.

Макар, все силкуючись підбурити Сільвера проти Ругонів, почував найбільшу втіху, коли гіркі сльози з'являлися на очах молодого чоловіка. Він зневажав його мабуть більше, ніж инших, тому що це був чудовий робітник, до того ж, ніколи не пив. І ось, щоб зробити ще болючішими ті жорстокі рани, що він їх наносив Сільверові, він вишукував найжахливіші погомори, що в саме серце вражали бідного хлопця, а дядько тішився, позираючи, як той полотнів, як тремтіли йому руки, з яким розпачем дивився він. Макар тішився так, як тішиться зла людина, що влуча в найболючіші місця своєї жертви. Потім, бачучи, що вже досить роз'ятрив рани й довів до розпуки Сільвера, Антуан зрештою починав знову свою політику.

— Мене запевняли,—казав він, притишуючи голос,—що Ругони готуються розіграти погану штуку.

— Погану штуку? — перепитував Сільвер, зробившися уважним.

— Так, вони вирішили однієї з ближчих ночей захопити всіх кращих громадян міста й кинути їх у в'язницю.

Молодий чоловік починав сумніватися. Але його дядько приводив точні подробиці: він розповідав, що складено вже списки, називав осіб, прізвища яких знаходяться в цих списках, зазначав, як саме, о яку пору й за яких обставин має здійснитися змова. Поволі Сільвер дозволяв піймати себе на вудочку, слухаючи ці бабусини казки, й швидко він уже палав обуренням проти ворогів республіки.

— Їх-то,—кричав він,—нам і треба знесилити, якщо вони продовжують зраджувати країні. А що ж хотять вони зробити з тими, кого заарештують?

— Що хотять вони зробити? — відповідав Макар із сухим сміхом.—Та вони ж їх порозстрілюють десь на низьких валах в'язниці.

І в той час, як молодий чоловік, остовпілий від жаху, дивився на нього, не можучи добрати слів, він продовжував:

— І це будуть не перші, що вони їх стратили. Тобі треба тільки ввечері поблукати поза палацом юстиції і ти почуєш постріли й стогони.

— О, кати! — бурмотів Сільвер.

Тоді дядько з небожем поринали в міркування вищої політики. Фіна й Жервеза, бачучи, що вони сперечаються, йшли тихенько спати так, щоб їх і не помітили. До півночи двоє чоловіків продовжували обговорювати новини, що надійшли з Парижу, розмірковувати про неминучу боротьбу, що наближається. Макар гірко ганьбив людей своєї партії. Сільвер уголос, наче на одинці, мріяв про здійснення своєї улюбленої мрії, про ідеальну волю. Чудні були ці розмови, під час яких дядько без кінця прикладався до малих пляшок, а небіж виходив після них сп'янілий од ентузіязму. Антуан все ж таки не міг намовити молодого республіканця, щоб той погодився на віроломний план боротьби з Ругоном; марно він його підштовхував до цього, він чув від нього тільки заклики до вічного правосуддя, що рано чи пізно покарає злих.

Дитина з шляхетною душею з запалом говорила про те, що треба взятися до зброї й знищити ворогів республіки; але, як тільки ці вороги виходили з мрій і вособлювалися в його дядька Ругона, чи в иншу якусь йому знайому людину, він сподівався тоді на небо, щоб самому уникнути жаху пролитої крови. Можливо, він перестав би відвідувати Макара, люта заздрість якого робила його хворим, коли б він не почував радости від того, що в дядька можна вільно розмовляти про милу йому республіку. Проте, дядько мав рішучий вплив на його долю, збентеживши йому нерви своїми безупинними тирадами; він таки досяг того, що примусив Сільвера вперто бажати озброєної боротьби, силоміць завойованого для всіх щастя. Коли Сільверові стало шістнадцять років, Макар увів його в таємну спілку монтан'ярів, цю могутню асоціяцію, що охопила тоді цілий південь. З цього менту молодий республіканець не зводив очей з карабіну, що висів на каміні. Якось уночі, коли бабуня спала, він почистив і полагодив його. Потім повісив його на кілочок і чекав. І він заколисував себе мріями, наче фанатик, уявляв собі величезні епопеї, подібні до часів Гомера, що йому ввижались якимись ідеальними, наче ті лицарські турніри. В них захисники волі перемагали і їм уклонявся ввесь світ.

Макар, не зважаючи на даремні свої зусилля, не тратив надії. Він казав собі, що досить його одного, щоб задушити Ругонів, коли він зможе застукати їх у якомусь закапелку. Його лютість заздрісника й зголоднілого гульвіси ще дужче зросла, бо деякі обставини примусили його шукати собі роботи.

Першими днями 1850 року Фіна померла, майже нагло, від запалення легенів. Цю хворобу вона захопила собі, полощучи якось увечері білізну в Віорні; до того ж довелося їй принести її вогку додому на своїй спині. Повернувшися змокла, спітніла, заморена тягарем, що важив добрий пуд, вона злягла, та так і не підвелася більше. Ця смерть укинула в розпач Макара, бо не стало найвірнішого прибутку, і коли він через декільки днів продав чавун, у якому його жінка варила каштани,

та підставку, що на ній вона лагодила стільці, він почав грубо нарікати на доброго бога, що забрав у нього покійницю, цю дужу тітку, якої він раніш соромився й цінність якої він тільки нині відчув. Ще з більшою жадливістю накинувся він тепер на заробітки своїх дітей. Але наприкінці місяця Жервеза, втомлена безпросвітними злиднями, втекла з своїми двома дітьми та Лантьє. Саме на той час умерла його мати. Втекли полюбовники до Парижу. Переляканий Антуан підло обурився на свою дочку; він сипав на неї прокльони й жадав, щоб вона померла в шпиталі, як умирають подібні до неї. Ця безмежна несправедливість не поліпшила Антуанового становища, бо й Жан швидко зробив те, що й його сестра. Він чекав на день виплати грошей і підготував справу так, що сам одержав платню. Відходячи, Жан сказав одному з своїх приятелів, який мав переказати його слова Антуанові, що він не хоче більше годувати свого батька гуляку й що, коли цей останній надумає повернути його з жандарами додому, тоді він не візьметься ні за пилку, ні за гембель. Другого дня Антуан, марно прошукавши сина й залишившися без жодного су в кешені, сам у кватирі, де протягом двадцяти років примушував инших себе ласо годувати, страшенно розлютований, бив ногою меблі, вишукуючи найжахливіші прокльони. Потім, наче після хвороби, знесилений, почав волокти ноги й стогнати. Думка, що йому нині доведеться самому заробляти на хліб, робила його остаточно хворим. Коли Сільвер прийшов до нього, він з сльозами жалівся на невдячність дітей. Хіба ж він не був завжди добрий батько? Жан і Жервеза—потвори, що дуже зле віддячили за все добро, яке він зробив їм. А тепер вони залишили його, бо він старий і вони нічого не можуть витягти з нього.

— Але, дядьку, у вас ще такі роки, що можете працювати.

Макар, кахикаючи, зігнувшись, похитав сумно головою, ніби він хотів сказати, що не може вже виносити найменшої втоми. Перед відходом небожа він позичив у нього десять франків. Прожив він цілий місяць,

носячи до тандитника одну по одній старі речі своїх дітей і спродуючи також поволі дрібні господарські речі. Незабаром залишились тільки стіл, стілець, його ліжко та одяг, що він носив. Кінець-кінцем він зміняв горіхову канапу на звичайне полотняне ліжко. Коли вичерпалися всі його ресурси, він, плачучи від сказу, з одчайдушним виглядом людини, що вирішила накласти на себе руки, подався шукати пучок лози, що його було забуто в кутку вже з чверть віку, і коли Антуан брав його, могло здатися, що він зрушує гору. Узявся він плести кошики та корзини, кленучи ввесь рід людський за те, що його покинуто. Саме тоді найбільше він почав говорити, що багатії повинні поділитися своїм багацтвом, що він сам розправиться з ними, як йому заманеться, бо всі вони змовилися примусити його працювати.

З таким настроєм зустрів він державний переворот, з палкою й галасливою радістю собаки, що зачув здобич. Він зробився аж страшний; його промови підбурювали всіх у шинку. Там його розбійницькі погляди забезпечили йому необмежений кредит. А в тім він працював тільки тоді, коли не міг уже видурити якоїсь сотні су в Сільвера або в когось із товаришів. Це вже був не „пан“ Макар, той робітник, завжди поголений і повсякдень причепурений, наче то було в неділю; він уже не вдавав із себе буржуя, ні, він знову зробився тим самим брудним гульвісою, що колись спекулював своїм лахміттям. Тепер, коли він бував майже кожний день на базарі, щоб спродувати свої кошики, Фелісита не насмілювалася більше ходити в критий ринок, бо він раз якось учинив їй страшенну сцену. Його ненависть до Ругонів зростала рівнобіжно з тим, як збільшувалися його злидні. Він присягався, примішуючи страшенні лайки, що сам розправиться з багатіями, як йому заманеться, бо всі вони змовилися примусити його працювати.

З таким настроєм зустрів він державний переворот, з палкою й гучною радістю собаки, що зачув здобич. Тим часом, коли купка поважних міських лібералів не могла змовитися й трималася осторонь, він натурально став за діяльного агента повстання. Робітники, не

зважаючи на ту непохвальну думку, що вони її кінець-кінцем склали про цього ледацюгу, примушені були взяти його на перший-ліпший випадок за ватажка їхньої спілки. Перші дні Макар вважав свою справу за програну, бо місто залишалося спокійне. Сподіватися на щось почав він тільки тоді, коли надійшла чутка про те, що повстали села. Але ні за що в світі не кинув би він Пласану й вигадав якийсь привід, щоб не йти з робітниками, які вирушили в неділю ранком приєднатися до повстанців з Палюду й Сен-Мартену-де-Во. Ввечері того самого дня він сидів з деякими вірними приятелями в темному шинку старого кварталу; раптом прибіг один товариш попередити їх, що повстанці знаходяться вже за кілька кілометрів від Пласану. Цю новину принесла телеграма, якій удалося проскочити в місто, що обов'язане було відкрити брами колоні повстанців. Це викликало вибух радости. Макар особливо ледве не збожеволів од захоплення. Несповідане прибуття повстанців здавалося йому якоюсь допомогою провидіння, що воно її подало йому. І руки йому аж тремтіли, коли спадало на думку, що незабаром він ухопить Ругонів за горло. Антуан і його товариші поквапилися вийти з шинку. Всі республіканці, які ще не покинули міста, швидко зібралися на площі Совер. Оцей натовп і побачив Ругон, коли біг заховатися в своєї матери. Як тільки натовп дійшов до горішньої частини вулиці Бан, Макар, що знаходився в хвості її, затримав позаду чотирьох із своїх приятелів, мало розумних, але дужих гульвіс. Ними він верховодив, підбуривши їх усіма своїми балачками в шинку. Він легко переконав їх, що треба яко мога швидше заарештувати всіх ворогів республіки, щоб уникнути великої небезпеки. Четверо цих здорових гульвіс, слух'яні, наче діти, пішли слідом за ним і загуркотіли в двері Ругонів.

Хоч обставини склалися надто критично, проте Фелісита виявила дивну мужність. Вона зійшла вниз відчинити двері з вулиці

— Ми хочемо піднятися до тебе,—сказав їй грубо Макар.

— Добре, панове, входьте,—відповіла вона з іронічною чемністю, вдаючи, ніби не пізнає свого брата в перших.

На другому поверсі Макар звелів їй покликати свого чоловіка.

— Мого чоловіка нема вдома,— сказала вона зовсім заспокоєна;—він поїхав у своїх власних справах на ліжансі до Марселю сьогодні ввечері о шостій годині.

Макар, зачувши цю відповідь, що її так упевнено вона проказала, спалахнув лютістю. Він удерся до салону, пройшов до опочивальні, перерив ліжко, заглядав за завіси й під меблі. Четверо здоровань йому допомагали. Протягом чверти години вони перевертали все в помешканні, а Фелісита спокійно сиділа на канапі в салоні й займалася тим, що зав'язувала поворозки своїх спідниць, ніби жінка, яку застукали під час її сну й вона не мала часу одягтися як слід.

— А й справді, він урятувався, розбійник,—буркнув Антуан, повернувшись до салону. Він усе таки продовжував підозріло озиратися навколо себе, добре розуміючи, що П'єр не міг залишити партію в такий рішучий мент. Тому він наблизився до Фелісити, що позіхала.

— Викажи нам те місце,—сказав він їй,—де сховався твій чоловік і я тобі обіцяю, що нічого поганого йому не буде зроблено.

— Я вам сказала правду,— зауважила вона нетерпляче. Отже я не можу видати вам свого чоловіка, тому що його нема тут. Ви ж шукали всюди, чи не так? Дайте ж мені тепер спокій.

Макар, що його доводила до розпуки невістчина байдужість, без сумніву, побив би її, коли б глухий гомін не надійшов з вулиці. Це виходила на вулицю Бан колона інсургентів.

Йому треба було залишити жовтий салон, і він вийшов геть, показавши Феліситі кулака й обізвавши її старою мерзотницею. Крім того, він настрахав її ще й тим, що незабаром повернеться. Внизу сходів він одвів одного з товаришів, землекопа, на прізвище Касута, найдужчого з чотирьох, і звелів йому сісти на першому ступні й не рухатися до нового його наказу.

— Ти прийдеш мене повідомити,—сказав він,—коли побачиш, що поганець з другого поверху повернувся.

Чоловік важко сів. Вийшовши на вулицю, Макар підвів очі догори й помітив Феліситу, яка сперлася на вікно жовтого салону й поглядала з цікавістю, як проходили повстанці, ніби то був полк салдат, що проходив містом з музикою на чолі. Цей останній доказ рішучого спокою обурив його до того, що він ледве не піднявся знову по сходах, щоб скинути стару жінку на вулицю. Він пішов слідом за колоною, притишено бурмочучи:

— Так, так, поглядай, як ми проходимо. Побачимо, чи завтра ти вийдеш на свій балкон.

Було біля одинадцяти годин вечора, коли повстанці увійшли до міста Римською брамою. Робітники, що залишилися в Пласані, відчинили їм цю браму з двома засувами, не звертаючи уваги на нарікання вартівника, в якого їм довелося силоміць вирвати ключі. Ця людина дуже ревно ставилася до своїх обов'язків і нині стояла, наче приголомшена цією хвилею натовпу. В звичайний час він дозволяв увійти тільки одній особі за раз, та й то довго вдивляючись їй в обличчя. Вартовий довго нарікав, що його збезчестили. На чолі колони йшли сами мешканці Пласану, ведучи за собою инших інсургентів; Мієта йшла в перших лавах, а Сільвер ліворуч од неї. Вона підносила прапор ще вище і з більшою сміливістю після того, як побачила за завісками перелякані очі буржуїв, що їх раптом збудив гомін на вулиці. Інсургенти йшли з розсудливою повільністю Римською й Банською вулицями, на кожному перехрестку вони побоювалися, що їх зустрінуть пострілами з рушниць, хоч їм і відомий був спокійний характер мешканців. Але місто здавалося мертве; ледве чути було з вікон придушені голоси. Відчинилося тільки п'ять-шість віконниць; висунувся якийсь старий рантьє в сорочці й з свічкою в руках; він нахилився, щоб краще бачити, але як тільки добродій помітив величну червону дівчину, що, здавалося, тягнула за собою цей натовп чорних демонів, він швидко зачинив вікно, перелякани цим чортовим видовищем. Тиша, що панувала

в сонному місті, заспокоїла інсургентів. Вони насмілилися навіть пройти вуличками старого кварталу й дійшли таким чином до базарного майдану й майдану міської Ради, що сполучалися широкою й короткою вулицею. Обидва майдани, обсаджені кволими деревами, ясно освітлював місяць. Будівля міської ради, яку нещодавно реставрували, здавалася на тлі ясного неба великою білою плямою, на якій балкон першого поверху відзначався тонкими чорними рисами своїх арабесок, пороблених з кованого заліза. Можна було добре розпізнати на цьому балконі кілька осіб: мера, коменданта Сікардо, трьох-чотирьох міських радників та инших службовців. Унизу брама була зачинена. Три тисячи республіканців, наповнивши обидві площі, зупинилися, підвівши голови, здатні виламати браму одним натиском.

Прибуття колони інсургентів у таку пізню годину здивувало владу своєю несподіваністю. Раніш, ніж з'явитися до мерії, комендант Сікардо знайшов час побігти одягти свою форму. Йому треба було потім збігати й збудити мера. Коли ж прийшов вартівник Римської брами, що його інсургенти вже звільнили, й повідомив, що робітники вступили вже до міста, комендант з великими труднощами збирав національну гвардію, але не встиг зібрати й двадцяти чоловік. Жандарів, касарня яких знаходилася зовсім близенько, не було часу навіть попередити. Довелося зачинити браму, щоб наспіх порадитися, бо за якихось п'ять хвилин глухе безперестанне ревіння повідомило їх про наближення колони.

Гарсоне з ненависти до республіки либонь дуже хотів захищатися. Але це була людина обережна, що розуміла даремність боротьби, бо навколо себе бачив лише декільки блідих чоловіків, що не пробуркалися від сну. Нарада не тривала довго. Один тільки Сікардо стояв на своїому; він бажав битися й стверджував, що двадцяти чоловіка досить для того, щоб навести на розум три тисячи наволочи. Гарсоне знизав плечима й оповістив, що єдиним виходом, який залишався, було як-найпочесніше капітулювати. Отже ревіння натовпу продовжувалося; він пішов до балкону, слідком за ним

вийшли й усі присутні. Помалу запанувала тиша. Внизу в чорній масі інсургентів, що хвилювалася в місячному світлі, блищали рушниці й коси.

— Хто ви й чого вам треба?—закричав мер дужим голосом.

Тоді одна людина в чорному пальті, власник з Палюду, виступив наперед.

— Відчиніть браму,—сказав він, обминаючи питання Гарсоне.—Не доводьте до братовбійної боротьби.

— Я вас прошу піти геть,—продовжував мер.—Я протестую ім'ям закону.

Ці слова викликали серед натовпу вигуки, нарікання. Коли галас трохи вщух, окремі заперечення докотилися до балкону. Деякі голоси вигукували:

— Саме в ім'я закону ми й прийшли.

— Ваш обов'язок, як службовця, є шанувати основний закон країни, конституцію, яку щойно зухвало порушено.

— Хай живе конституція!

— Хай живе республіка!

Гарсоне, як представник влади, марно намагався, щоб його було чути, й закликав до покірливости; власник з Палюду, що стояв під самісіньким балконом, енергійно перебив йому мову:

— Ви тільки службовець тієї влади, що її повалено; ми прийшли звільнити вас від ваших обов'язків.

А тим часом комендант Сікардо нервово кусав свої вуса, бурмочучи глухі прокльони. Він шаленів, дивлячись на палиці та коси, робив неймовірні зусилля, щоб учинити так, як на те заслуговували ці салдати; вони коштували чотири су й не кожний з них навіть мав рушницю. Але коли він почув, що в простому пальті каже про те, що вони прийшли зняти з мера його портупею, він не міг довше мовчати й вигукнув:

— Купо поганців! коли б у мене було лише чотири чоловіки й один капрал, я зійшов би вниз, щоб нам'яти вам вуха й нагадати вам, як треба шанувати владу.

Тільки цього й треба було, щоб викликати найсерйозніші події. Довгий галас прокотився по натовпу.

Він кинувся на браму мерії. Гарсоне з розпачу як-найшвидше залишив балкон, благаючи Сікардо, щоб той був розсудливим, коли він не хоче, щоб їх усіх повбивали. За дві хвилини брама не витримала натиску, натовп наповнив мерію й відібрав зброю в національної гвардії. Мера й инших службовців, що були тут присутні, заарештовано. Сікардо не хотів віддавати свою шпагу й його мусив захищати начальник Тулетського загону, людина більш спокійна проти кількох розлютованих повстанців. Коли всю мерію захопили республіканці, вони повели полонених у малу кав'ярню на Марше й посадовили під варту. Повстанська армія могла б і не ввійти до Пласану, коли б начальники її не вирішили, що було абсолютно необхідно дати їй трохи поїсти й кілька годин відпочити. І ось замість того, щоб прямувати до головного пункту, колона через недосвідченість і неприпустиму слабість імпровізованого генерала, що нею командував, повернула тоді ліворуч, збочила, а це й довело її згодом до загибели. Вона прямувала до взгір'я Сен-Рур, яке знаходилося ще за десять миль, і ось перспектива цього довгого походу й примусила її ввійти в місто, не зважаючи на пізню годину, бо, певно, було вже пів на одинадцяту.

Гарсоне, почувши, що загін вимагав харчів, запропонував доставити їй усе. Цей службовець за таких складних обставин виявив дуже вірне розуміння дійсного стану речей. Треба було задовольнити ці три тисячи зголоднілих людей; треба було, щоб пласанці, повстававши, не бачили їх уже на пішоходах вулиць, бо коли вони вирушать до ранку, тоді пройдуть містом, яке ще спатиме, наче поганий привид, наче той кошмар, що його розгонить світанок. Тому, не зважаючи на те, що він залишався полоненим, Гарсоне, в супроводі двох вартових, пішов грюкати в двері хлібних крамниць і звелів пороздавати повстанцям усі запаси хліба, які він міг знайти.

О першій годині три тисячи чоловік, сидячи на землі й тримаючи свою зброю між ніг, їли. Майдани базару й мерії було перероблено на просторі їдальні. Не зважаючи на страшенний холод, чути було, як жартували

в натовпі. Ясне місячне світло виявляло всі найдрібніші групи його. Бідні зголоднілі люди жадібно поїдали кожний свою частину, дмухаючи на пальці. А в глибині сусідніх вулиць можна було теж помітити невиразні чорні фігури, що визначалися на білих порогах біля кожного будинку; чутно було також раптовий сміх, що вибухав у темряві й десь непомітно губився.

Це сміялися зацікавлені жінки, вкриті хустками, що насмілилися визирнути з вікон, щоб подивитися, як їдять ці страшні повстанці, як ті, що п'ють кров, змінили свою ролю й п'ють з крана на базарі, набираючи воду жменями.

Тим часом, як мерію переповнював натовп, жандармерію, що знаходилася за два кроки, на вулиці Канкуанн, яка виходить до базару, так само захопив нарід. Жандарів знайшли в ліжках і сонних їх обеззброїли за кілька хвилин. Рух натовпу підхопив також Мієту та Сільвера. Дитину, що ввесь час тулила держака прапора до своїх грудей, притиснули до муру касарні, а молодий чоловік, якого потягла людська хвиля, протиснувся в середину касарні й почав допомагати своїм товаришам виривати в жандарів карабіни, за які вони були похапцем похватались. На Сільвера, розлютованого, сп'янілого від захоплення натовпу, напав жандар-велетень, на прізвище Рангад. Вони бурюкалися кілька хвилин. Несподіваним рухом Сільверові вдалося вирвати в нього карабін, але він ненароком зачепив курок. Вибухнув постріл; набій улучив в обличчя Рангадові й вибив йому праве око. Потекла кров і краплини її бризкнули Сільверові на руки. Це якось сп'янило його. Він глянув на свої руки й, кинувши карабіна, побіг стрімголов, тріпочучи пальцями.

— Тебе поранено!—скрикнула Мієта.

— Ні, ні,—відповів він глухим голосом,—це я тільки-но вбив жандара.

— Він умер?

— Не знаю, все обличчя йому було скривавлене. Ходімо швидше.

І він потяг за собою молоду дівчину. Коли вони прийшли до базару, він посадовив її на кам'яну лаву й наказав чекати на нього. Хлопець усе поглядав на

свої руки й щось шепотів. З його уривчастих слів Мієта зрештою зрозуміла, що йому заманулося поцілувати перед відходом свою бабуню.

— Це добре,—сказала вона.—Не турбуйся про мене. Та вимий же свої руки.

Від швидко подався, розчепіривши пальці й не думаючи про те, що можна було б давно вимити їх в якомусь із фонтанів, які він обминав. З того моменту, як він відчув холодну кров на своїх руках, тільки одна думка не покидала його: бігти до тітки Діди й помити руки в ночвах біля колодязя, що знаходився в глибині їхнього малого двору, бо там тільки, здавалося йому, можна змити цю кров. Усе його дитинство мирне та ніжне пригадалося йому, і в нього з'явилася непереможна потреба заховатися під крильцем своєї бабуні, хоч на одну хвилину. Прибіг він задиханий. Тітка Діда ще не вкладалася. Це, певно, здивувало б Сільвера иншим часом. Але нині він не побачив навіть, входячи, свого дядька Ругона, що сидів у кутку на старій скрині. Не чекав він і поки спитає щось стара бабуня.

— Бабуню,—сказав він швидко,—пробачте мені... Я... зараз піду з иншими... Бачите, на мені кров... Здається, я вбив жандара.

— Ти вбив жандара?—перепитала тітка Діда якимсь чудним голосом.

Гострі вогники спалахнули їй в очах, які вона втопила в криваві плями. Раптом вона повернулася до місця на каміні, де завжди висів карабін.

— Ти взяв рушницю, — сказала вона, — де рушниця?

Сільвер, що залишив карабіна біля Мієти, заприсягся їй, що зброя в безпечному місці. Вперше за все спільне життя Аделаїда натякнула на контрабандиста Макара в присутності свого внука.

— Ти принесеш мені рушницю? Ти обіцяєш мені це? —казала вона з якоюсь особливою енергією...—Це тільки й залишається мені від нього... Ти вбив жандара, його так само вбили жандарі. — Вона все ще вперто продовжувала дивитися на Сільвера. Стара жінка не просила в нього ніяких пояснень, зовсім не плакала, як плачуть добрі бабуні, коли їм здається, що їхній внук умирає

від найменшої виразки. Ні, всю її істоту захопила одним одна думка, що вилилася з палкою цікавістю:

— Ти з карабіну вбив жандара?—спитала вона.

Без сумніву, Сільвер або не розчув, або не зрозумів її.

— Так, – відповів він. -- Я зараз помию руки.

І тільки повернувши від колодязя, він помітив дядька. П'єр зблід, коли почув слова молодого чоловіка. А, справді, Фелісита була права, коли казала, що його родичі знаходять утіху в тому, що компрометують його. Ось і тепер один з його небожів убив жандара. Ніколи вже не дадуть йому посади митника, коли він не стане на перешкоді цьому навіженому приєднатися до інсургетів. Тим то він став поперек дверей, вирішивши заборонити Сільверові вийти.

— Слухай, — сказав він хлопцеві, що був дуже здивований тим, що бачить його тут. — Я голова сім'ї й забороняю тобі залишати хату. Справа йде про мою і вашу честь. Завтра я дам тобі можливість перейти кордон.

Сільвер знизав плечима.

— Пустіть мене, — відповів він спокійно. — Я не шпик і не викажу, де ви переховуєтесь, будьте певні.

А Ругон усе продовжував говорити про повагу до сім'ї та про ті права, що йому надає його авторитет старшого в сім'ї.

— А хіба я з вашої сім'ї? — продовжував молодий чоловік.—Ви ніколи не визнавали мене... Сьогодні тільки острах загнав вас сюди, бо ви добре знаєте, що день помсти настав. Пустіть мене, адже ж я не ховаюся, в мене є обов'язок і я мушу його виконати.

Ругон не поворухнувся. Тоді тітка Діда, що слухала з захованим захопленням енергійні слова Сільвера, поклала свою суху руку на руку сина й сказала:

— Геть, П'єре, хай дитина йде.

Молодий чоловік легенько відіпхнув свого дядька й кинувся на вулицю. А Ругон, старанно замкнувши двері, кинув своїй матері голосом повним гніву й за грози:

— Коли з ним трапиться якесь лихо, ви будете винні в тому... Ви зовсім божевільна і не всвідомлюєте собі

того, що ви тільки-но зробили.—Але Аделаїда, здавалося, не чула; вона підкинула хмизу в пічку, що вже почала було пригасати, і бурмотіла, злегка посміхаючись:

— Я знала це... Він пропадав по кілька місяців, а потім знову повертався здоровий.

Без сумніву, вона говорила про Макара.

Тим часом Сільвер добіг до базару. Наближаючись до того місця, де він залишив Мієту, він почув гомін голосів і побачив якесь зборище. Це примусило його прискорити ходу. Жорстока сцена тільки-що відбулася на базарі. Зацікавлені люди ходили біля інсургентів після того, як ті спокійненько почало собі їсти. Серед цих зацікавлених знаходився й Жюстен, син Ребюфа, юнак двадцяти років, сухорлява, косоока, брудна істота. що палала непримиримою ненавистю до своєї сестри в перших — Мієти. Вдома він постійно докоряв їй за шматок хліба, що вона їла, і ставився до неї так, наче її підібрали десь на вулиці. Очевидячки, сталося так, що дівчатко відмовилося бути йому за полюбовницю. Блідий, сухорлявий, з довгими ногами й руками, з перекошеним обличчям, він мстився на ній за свою невродливість і за те призирство, з яким ставилася до нього дівчина, вродлива та дужа. Він плекав здавна мрію довести до того, щоб батько викинув її геть з хати. Тому він безперервно слідкував за нею. З деякого часу він помітив її побачення з Сільвером і чекав тільки на зручну нагоду, що дала б йому можливість про все донести батькові. Цього вечора, побачивши, що вона зникла з дому о восьмій годині, він до того шалено обурився, що не міг далі мовчати. Ребюфа, вислухавши його оповідання, запалав страшним гнівом і сказав, що вижене стусанами геть цю побігуху, коли вона насмілиться повернутися додому. Жюстен ліг спати, наперед смакуючи ту приємну сцену, що він її побачить другого дня. Потім у ньому збудилося вперте бажання втішитися загодя з своєї помсти. Він знову одягся й вийшов, сподіваючися, що зустріне мабуть Мієту й пообіцяв собі, що буде дуже зухвалим. Ось чому він тинявся біля інсургентів, коли ті входили до міста і йшов слідом за ними аж до мерії. Ввесь час у ньому було

передчуття, що він тут найшвидше зустріне закоханих. Справді, через деякий час він помітив свою сестру, що сиділа на лаві й чекала на Сільвера. Побачивши її в великій кереї з прапором, що стояв біля неї, притулений до стовпів критого ринку, він почав сміятися й грубо глузувати з неї. Налякане дівча заридало. І тим часом, як вона вся тремтіла від плачу, нахиливши голову, щоб заховати своє обличчя, Жюстен продовжував своє, узиваючи її дочкою вбивці, й вигукував над нею, що батько Ребюфа заставить її добре таки потанцювати, коли вона надумає повернутися до Жас-Мейфрену. Якісь чверть години знущався він з неї, а вона все тремтіла від переляку й образи. Люди оточили їх, чутно було голосний сміх, що викликала в натовпі ця жорстока сцена. Зрештою, де хто з повстанців заступилися за неї й почали загрожувати зухвалому парубкові, що примірно покарають його, коли він не дасть Мієті спокою. Але Жюстен хоч і змушений був одступити, все ж заявив, що він їх не боїться. Саме в цей мент з'явився Сільвер. Молодий Ребюфа, помітивши його, нагло стрибнув, наче поривався тікати, бо боявся його, знаючи, що Сільвер дужчий за нього. Проте, не міг він відмовити собі в палкій насолоді образити в останнє молоду дівчину в присутності закоханого в неї хлопця.

— А,—кричав він,—я добре знав, що й колісник має бути надалеко. Чи не для того ти й кинула нас, щоб піти услід за цим навіженим? Адже ж їй нема ще й шістнадцяти років. А коли ж мають бути хрестини?

І він зробив ще кілька кроків назад, помітивши, що Сільвер стискує кулаки.

— Але прошу тебе,—продовжував він з зухвалим сміхом,—не приходь до нас рожати. Тоді тобі не треба буде й баби, бо мій батько дасть тобі такого стусана ногою, що ти від разу почнеш рожати, чи розумієш ти це?

Він утік з закривавленим обличчям, бо Сільвер, стрибнувши, кинувся на нього й дав йому здоровенного стусана в його бридкий вид. Але він не погнався за ним. Коли хлопець повернувся до Мієти, вона вже стояла й тремтіла, наче в лихоманці, й пучками втирала

сльози. Він ніжно подивився на неї, але вона зробила швидкий рух.

— Ні,—сказала вона,—я не плачу, ти ж бачиш... Мені це приємно. Тепер мене не гризтиме сумління від того, що я відходжу. Я вільна.

Вона знову взяла прапора й сама привела Сільвера до інсургентів. Було вже біля двох годин ранку. Холод усе дужчав. Республиканці попідводилися, доїдаючи свій хліб, і стояли або, бажаючи угрітися, бігали на місці. Зрештою, начальники подали наказ вирушати. Знову зформувалася колона. Полонених поставили. Серед них, крім Гарсоне та коменданта Сікардо, повстанці забрали з собою Пейрота митника та декого ще з службовців.

В цей мент можна було зустріти й Аристида, що бігав од одної групи до другої. Цей добродій, побачивши страшне повстання, почав було думати, чи не виявив він необачности, відсахнувшись од республіканців; але, з другого боку, він не хотів надто вже скомпрометувати себе, приєднавшись одверто до них. Він прийшов попрощатися з ними з перев'язаною рукою, гірко нарікаючи на цю погану рану, що не дає йому тримати зброю. Тут у натовпі він зустрів і свого брата Паскаля, що держав у руках скриньку з матеріялами до перев'язок. Доктор спокійно заявив йому, що піде з повстанцями, а Аристид обізвав його тихенько дурнем. Зрештою, він непомітно накивав п'ятами, боячись щоб не признав його хто з міської гвардії, а це він уважав особливо небезпечним.

Повстанці й не думали затримувати Пласан у своїх руках, бо місто було надто пройняте реакційним духом для того, щоб залишити в ньому демократичну комісію, як це зробили вони по инших місцях. Вони б просто й пішли собі геть, якби Макар, якого підштовхувала й робила сміливим жагуча ненависть до багатіїв, не запропонував їм оберігати Пласан з умовою, що вони залишать йому чоловіка з двадцять озброєних, які мають слухатися його наказів. Йому дали двадцять чоловік. На чолі їх Макар і пішов займати мерію. А в цей час колона спустилася по площі Совер і вийшла Римською брамою, залишаючи за собою тихі й безлюдні

вулиці, що ними вони прокотилися, наче та злива. В далечіні прослалися зовсім білі шляхи, що їх мрійно освітлював місяць. Мієта відмовилася йти, спираючись Сільверові на руку; вона ступала мужньо, твердо й прямо, тримаючи свого червоного прапора обома руками й не нарікаючи на холод, що від нього посиніли їй пальці.

V.

Геть перед ними видно було шлях, увесь облитий блідим місячним сяйвом. Вийшовши за місто, на ці холодні осяяні ниви, повстанський загін відновив свій героїчний похід. Це була наче широка ріка ентузіязму. Подих епосу підхопив і поніс з собою Мієту та Сільвера, цих дорослих дітей, що прагнули любови й волі й великодушно залишили за собою брудну комедію Макарів та Ругонів. Грізний народній голос чувся часами серед балаканини жовтого салону й промов дядька Антуана. І вульгарний фарс, безсоромний фарс обертався в велику історичну драму.

Вийшовши з Пласану, повстанці попрямували до Оршеру. Вони мусили дійти до цього міста о десятій годині ранку. Дорога туди йде понад берегом Віорни; ліворуч поміж горбами, з яких спадали вниз струмочки, розстилався безмежний зелений килим, що його де-не-де квітчали сірі плями сіл; праворуч узгір'я Гарріг підносило свої безрадісні гострі верховини. Ці верховини, наче попалені сонцем, мали колір іржавого заліза. Битий шлях-шосе, прокладений понад берегом річки, в'ється серед величних скель; поміж них на кожному кроці видно було долини. Нема нічого дикішого, грандіознішого, ніж ця дорога, яку прорубано в самій середині горбів. Уночі особливо ці місця вселяють якийсь побожний жах.

У блідому місячному світлі повстанці посувалися, мов вулицею якогось зруйнованого химерного міста; по обидва боки цієї вулиці наче підносилися храми. Місяць кожній скелі надавав вигляду чи то стовбуру, чи недовирізбленої колони, або зруйнованої капітелі, стіни з таємничими портиками. Далекі пісні діходили до них, наче слабі відгуки. Ввесь широкий простір, затоплений білим місячним сяйвом, якось глухо хвилювався й наче

тремтів од гніву. І протягом довгих міль залишався все той же краєвид.

Ці люди, захоплені палким засліпленням, яке збудили в серцях республіканців паризькі події, раділи, бачучи цю довгу смугу землі, що палала повстанням. Вони сп'яніли від ентузіязму, що викликався загальним повстанням, про яке їм так мріялося. Їм здавалося, що вся Франція йде слідом за ними. Вони уявляли собі, що там, по той бік Віорни, в безкрайому морі розлитого сяйва, знаходяться нечисленні лави людей, що бігли, як і вони, захищати республіку. І їхній грубий розум, з наївністю й ілюзією, властивими натовпу, вбачав уже легку й певну перемогу. Вони схопили б і розстріляли, мов зрадника, всякого, хто сказав би їм тепер, що вони тільки сами насмілилися виконати свій обов'язок, а вся країна, приголомшена острахом, дозволяла звязати собі руки й ноги.

Вони черпали своє безмежне захоплення мужністю ще в тих привітаннях, що з ними їх зустрічали по деяких містечках, розкиданих на узгір'і Гарріг, на межі шляху. Бо тільки наближалася ця мала армія, більшість мешканців уставали; жінки вибігали з побажанням швидкої перемоги; чоловіки напіводягнені приєднувалися до них, схопивши першу-ліпшу зброю, що попала їм під руки. І в кожному селі нові овації, нові крики привітання; і довго вчувалися їм вигуки: „До побачення!"

Перед світанком місяць сховався за гори; повстанці продовжували свій швидкий похід у густій темряві зимової ночи; вони не помічали більше ні долини, ні гір. Чули тільки жалібне бовкання дзвонів десь у глибині темряви, наче той невидимий бій бурабану, невідомо, де захованого. Ці безнадійні заклики дзвонів безупинно їх катували й примушували посуватися вперед.

Тим часом Мієта та Сільвер продовжували йти, захоплені натовпом; але молоду дівчину розбила вже втома. Вона могла йти тільки малими, швидкими кроками, не маючи змоги встигати за великими кроками дужих чоловіків, що її оточували. Проте, вона збирала всі свої сили, щоб не нарікати, бо їй важко було признатися, що в неї немає хлоп'ячої сили. На перших же

кроках Сільвер узяв її під руку; потім, бачучи, що прапор вислизає поволі з її закляклих пальців, він хотів узяти його, щоб Мієті полегчало. Але вона розгнівалася й зрештою дозволила йому тільки підтримувати прапора однією рукою й продовжувала нести його на своєму рамені. Вона зберігала своє героїчне становище з дитячою впертістю, всміхаючись молодому чоловікові кожного разу, коли той позирав на неї з турботною ніжністю. Але коли місяць зник і її огорнула темрява, Сільвер почув, що вона поважчала на його руці. Йому треба було нести вже прапора й підтримувати її за стан, щоб бува вона не спіткнулася, а дівчина все ж таки ніяк не скаржилися.

— Ти втомилася, моя бідна Мієто?—запитав її товариш.

— Так, трохи втомилася,—відповіла вона пригніченим голосом.

— Чи не хочеш ти трохи відпочити?

Вона нічого не відповіла і він зрозумів тільки, що вона хитається. Тоді Сільвер довірив прапора одному з повстанців і вийшов з лав, уносячи дитину майже на руках, а вона трохи противилася, бо їй соромно було, що вона, мов та мала дівчинка. Але Сільвер заспокоїв її, кажучи, що він знає дорогу навпростець, яка вдвоє скорочує шлях, і що вони можуть таким чином відпочити з добру годину й прийти до Оршеру водночас із повстанським загоном.

Було тоді біля шести годин. Легенький туман уже підіймався з Віорни, а темрява, здавалося, ще більше згусла. Молоді люди злазили помацки по взгір'ю Гарріг до скелі, на якій вони й посідали. Навколо них була наче безодня темрява. Вони були мов загублені на горі підводного рифу, над порожнечею океану. І в цій порожнечі, коли завмер уже навіть далекий гомін армії, вони чули тільки два дзвони: один, що вібрував і дзвонив, без сумніву, під їхніми ногами, в якомусь селі, розкиданому над самісіньким шляхом, а другий віддалений, приглушений наче відповідав першому на його голосні скарги далекими риданнями. Можна було б сказати, що ці два дзвони серед цієї пустелі розповідали про сумний кінець світу.

Мієта та Сільвер, зігріті швидкою ходою, спочатку не відчували холоду. Вони мовчки слухали з невимовним сумом цей дзвін, від якого тремтіла ніч. Не бачили вони навіть самих себе. Мієті зробилося боязко, вона знайшла Сільверову руку й увесь час тримала її в своїй. Після того палкого поривання, що на цілі години уносило їх від самих себе, коли вони губили майже думку, ця нагла зупинка, ця самотність, у якій вони опинилися один біля одного, розбила їх, здивувала й наче збудила раптом від якоїсь важкої сонної мари. Їм здавалося, що хвиля викинула їх на якийсь берег, а море раптом віддалилося. Неминуча реакція кинула їх у непритомне одубіння; вони забули про свій ентузіязм і не думали більше про цю людську зграю, що до неї їм треба було ще приєднатися, і були лише в якійсь сумній чарівності, почуваючи себе самотніми серед дикої темряви рука за руку.

— Ти не гніваєшся на мене?—спитала зрештою молода дівчина.—Я йшла б добре всю ніч з тобою, але вони так швидко бігли й я не могла навіть дихати.

— Чому б я мав гніватися?—сказав молодий чоловік.

— Не знаю. Я боюся, що ти не любиш мене більше. Я хотіла б робити великі кроки, як ти, і йти ввесь час не зупиняючись. Ти можеш подумати, що я мала дитина.

Сільвер усміхнувся в темряві, але Мієта не помітила цього й продовжувала рішучим голосом:

— Не треба ставитися завжди до мене, наче до сестри: я твоя жінка.—І самохіть притягла Сільвера до своїх грудей.

Вона тримала його в своїх обіймах, шепочучи:

— Нам робиться холодно, зігріємось отак.

Настала мовчанка. До цієї сумної години молоді люди кохалися з братерською ніжністю. В своїй незайманості вони продовжували приймати за приязнь глибоке захоплення, що примушувало їх безперестанно кидатися один одному в обійми й триматися в них довше. ніж то буває між братом та сестрою. Але в глибині цього наївного кохання з кожним днем хвилювалася все більше буря в палкій крові Мієти та Сільвера. В міру їхнього зросту, з розвитком свідомости мала

народитися з цієї ідилії палка пристрасть з її південною полум'яністю. Всяка дівчина, що кидається на шию хлопцеві, є вже жінка, жінка підсвідома, яку має пробудити ласка. Коли закохані цілуються — це вони бажають доторкнутися один до одного й шукають вуст. Поцілунок творить полюбовників. Ось цієї чорної грудневої ночи, під сумне бовкання жалібного дзвону Мієта та Сільвер обмінялися тим першим поцілунком, що переливає всю кров від серця до вуст.

Вони залишалися німі, щільно притиснувшись один до одного. Мієта сказала: „Зігріємось отак". Але тепло почало швидко переходити крізь їхній одяг і вони відчули поволі, що ці обійми палять їх. Вони помітили, що й серця їхні б'ються однаково. Ними опанувала втома, яка породила якусь дивну сонливість. Тепер їм зробилося гаряче, якісь підсвідомі голоси збуджувалися в їхніх душах. Це становище смутного щастя, що тривало всього декільки хвилин, здалося їм безкраїм. І тоді вже, наче ввісні, вуста їхні злилися. Поцілунок був пожадливий, довгий, їм здавалося, що ніколи вони ще так не цілувалися; вони страждали й від цього розійшлися. Потім, коли нічний холод прохолодив їм кров, вони деякий час стояли осторонь один від одного, дуже засоромлені.

Два дзвони продовжували сумно розмовляти між собою в чорній безодні, що була навколо молодих людей. Мієта тремтіла перелякана й не насмілювалася наблизитися до Сільвера. Вона не знала навіть, чи був він тут, бо не чула найменшого його руху. Обоє були сповнені гострого почуття, що його збудив у них поцілунок. Бажання висловитися оволоділо ними; їм хотілося поговорити, поцілуватися знову. Але водночас їм було так соромно того щастя, що шумувало в них, що вони воліли б краще ніколи не відчувати його вдруге, щоб тільки не говорити про це вголос. Ще довго б вони цілувалися по-братерському, коли б швидка хода не збентежила їм кров, коли б густа темрява не була їм за спільницю. Почуття поволі збуджувалося в Мієті. Після палкого Сільверового поцілунку в цій щасливій темряві, де розквітло її серце, вона пригадала грубі

образи Жюстена. За кілька годин до цього, вона слухала не червоніючи зухвалі слова хлопця, що ставився до неї, мов до загубленої дівчини, він питав: а коли ж хрестини, він кричав їй, що його батько вижене її стусанами, коли вона насмілиться повернути до Жас-Мейфрену. й вона плакала, не через те, що розуміла, а просто відчувала, що все це соромне. Тепер, коли вона зробилася жінкою, із тою невинністю, що залишалася в ній, вона казала собі, що того палкого поцілунку, тепло якого відчувала ще в собі, мабуть досить для того, щоб укрити її тим соромом, в якому обвинувачував її брат у перших. Тоді її охопило горе й вона заридала.

— Що з тобою? Чому ти плачеш? — спитав стурбовано Сільвер.

— Та нічого,—прошепотіла вона,—я й сама не знаю.

А потім ніби мимоволі, крізь сльози:

— Ох, я нещасна! Коли мені було дев'ять років, на мене кидали каміння, а тепер до мене ставляться, як до останнього з створінь. Жюстен був правий, коли ставився до мене з призирством. Ми тільки-що зробили щось погане, Сільвере.

Молодий чоловік в розпачі знову схопив її в обійми, роблячи спробу якось втішити.

— Я люблю тебе, — шепотів він. — Я твій брат. Ми обіймалися через те, що почували холод. Ти добре знаєш, що й раніше ми обіймалися кожного вечора, коли прощалися.

— Е! Зовсім не так, як оце нині, — сказала вона ледве чутно. — Не треба більше робити цього, бачиш, це мабуть заборонено, бо я почула в собі щось особливого. Тепер люди почнуть сміятися, побачивши мене, а я й не насмілюся захищати себе, бо вони будуть праві.

Молодий чоловік замовк, не знаходячи слів, щоб заспокоїти переляканий розум цієї великої дитини тринадцяти років, що вся тремтіла й боялася з першого його любовного поцілунку. Він притулив її ніжно до своїх грудей, бо відчував, що заспокоїв би її, коли б міг повернути їй тепло своїх обіймів. Але вона пручалася й продовжувала.

— Коли ти хочеш, ми підемо звідси, залишимо цю країну. Я не можу більше ввійти до Пласану; мій дядько поб'є мене і все місто тикатиме на мене пальцями...

Потім, наче ще більше роздратована, вона сказала:

— Ні, я якась проклята, я не дозволю тобі кинути тітку Діду, щоб іти зі мною. Треба кинути мене на битій дорозі.

— Мієто, Мієто, — благав Сільвер, — не кажи цього.

— Так, я тебе позбавлю від мене. Будь-бо розсудливий. Мене вигнали, мов ту поскуду. Коли ти повернешся зо мною, ти битимешся кожного дня. Я не хочу цього.

Молодий чоловік знову міцно поцілував її в уста, шепочучи:

— Ти будеш мені дружиною й ніхто не насмілиться ображати тебе.

— О, благаю тебе,—сказала вона з слабим криком,— не цілуй мене так, не обіймай мене так. Мені боляче.

Потім, помовчавши, вона додала:

— Ти знаєш добре, що я не можу бути тобі за жінку. Ми дуже молоді. Мені ще треба чекати і я помру з сорому, бо ти будеш примушений десь кинути мене.

Тоді Сільвер, знесилений, почав плакати. Сухі чоловічі сльози шматують серце. Перелякана Мієта, почуваючи, як тремтить цей бідний хлопець у її обіймах, цілувала його обличчя, забуваючи, що вона цим самим запалювала й свої губи. Це була її помилка, бо ці поцілунки спростовували те, що вона наче не може виносити жагучої насолоди ласки. Вона не знала, чому їй було так сумно саме тоді, коли її любий цілував її так, як ще не робив цього ніколи. І вона тулила його до своїх грудей, наче просила в нього вибачення за те, що засмутило його. Діти, плачучи, стискуючи один одного своїми непокійними руками, вносили ще більше суму в темну грудневу ніч. А десь далеко дзвони безупинно продовжували бовкати...

— Краще вмерти, — вимовляв Сільвер серед плачу, — краще вмерти...

— Годі-бо плакати, пробач мені, —шепотіла Мієта,— я буду міцна, я зроблю все, чого ти тільки забажаєш.

Молодий чоловік витер свої сльози.

— Ти правду кажеш,—вимовив він.—Ми не можемо повернутися до Пласану. Але ще рано вдаватися в тугу. Коли ми переможемо в боротьбі, я візьму тітку Діду і ми далеко повеземо її з собою. А коли нас подолають...

Він зупинився.

— А коли нас подолають? — перепитала Мієта.

— Тоді хай буде воля божа, — продовжував Сільвер, притишивши голос. — Мене, без сумніву, не буде там, ти втішиш бідну стару. Так буде краще...

— Так ти ж тільки-що казав, — шепотіла молода дівчина, — що краще вмерти.

Відчувши це бажання смерти, вони щільніше притулилися один до одного. Мієта вирішила вмерти разом із Сільвером. Хоч цей останній казав тільки про себе, але їй здавалося, що він з радістю візьме її з собою в домовину. Вони там кохалися б краще, ніж під сонцем. Тітка Діда теж умерла б і приєдналася б до них. Це було ніби передчуття чогось, бажання розкішної насолоди, що її небо розпачливими голосами журних дзвонів обіцяло незабаром їм подарувати. Вмерти, вмерти. Дзвони повторювали це слово все дужче й дужче і закохані віддалися цьому заклику з темряви; їм здавалося, що в них народжується передчуття вічного сну з цієї сонливости, в яку знову кинуло їх тепло, що розлилось по їхніх членах, і палкість їхніх вуст, які знову злилися.

Мієта вже не захищалася; вона тепер перша тулила свої вуста до вуст Сільвера, що з захованою палкістю шукав тієї радости, того палання, яких вона спочатку не могла виносити. Думка про близьку смерть примушувала її тремтіти, наче в пропасниці; вона не червоніла більше; вона тулилася до свого любого і, здавалося, бажала перш, ніж лягти в домовину, вичерпати ці нові втіхи, до яких вона ледве доторкнулася вустами й які збентежили її тим, що вона не може зараз пірнути в них. За поцілунками вона прозрівала, що є щось иншого. Це инше й лякало її, й вабило в запаморочності, що викликали в ній збуджені почуття, і вона вся віддалася своїому почуттю. Вона благала Сільвера з

безсоромною наївністю незайманих розідрати таємну завісу. Він, збожеволівши від ласки, що вона йому дарувала, повний безмежного щастя, знесилений, не маючи инших бажань, здавалося, навіть не вірив, що єсть якась більша насолода.

Коли Мієті зайнявся вже дух і коли вона почула, що слабіє вже гострість перших обіймів, вона пробурмотіла:

— Я не хочу вмирати, коли ти мене не любитимеш; я хочу, щоб ти дужче любив мене...—Їй бракувало слів, не через те, що вона почувала сором, але через те, що не знала, чого вона бажала. Її тільки просто бентежило якесь унутрішнє хвилювання й безмежна потреба щастя. Вона в своїй незайманості, не розуміючи, що з нею, тупнула б ногою, як це роблять діти, коли їм не дають якоїсь цяцьки.

— Я люблю тебе, — безупинно повторював знесилений Сільвер.

Мієта хитнула головою. Здавалося, вона казала, що це невірно, що молодий чоловік щось ховав од неї. Її могутня й вільна вдача мала якийсь таємничий інстинкт продовження життя, що ним володіє природа. Ось чому вона не хотіла смерти, не зазнавши нічого; і це збентеження крови й нервів вона виявляла наївно теплом своїх рук, що ввесь час блукали, бурмотінням і благанням.

Потім, заспокоївшись, вона поклала голову на плече молодого чоловіка й примовкла. Сільвер схилився до неї й поцілував. А вона приймала його поцілунки якось повільно, ніби шукала в них розгадки таємної приваби. Ніби запитуючи, вона прислухалася до хвиль, що прокочувалися по її жилах, чи не в них полягає любов і пристрасть. Втома опанувала нею й вона солодко заснула, не перестаючи й уві-сні відчувати Сільверові ласки. Сільвер загорнув її в велику червону керею, а кінець її натяг на себе. Їм уже не було холодно. Почувши рівне дихання Мієти, Сільвер зрозумів, що вона спить і зрадів цьому відпочинку, який давав їм можливість бадьоро продовжувати свій шлях. Він про себе вирішив, що дасть їй поспати з годину. Небо все ще було темне. Тільки на сході біла смуга свідчила, що

ранок наближається. Певне, ззаду був сосновий ліс, бо молодий чоловік чув музику збудження його під першим подихом зорі. А жалібне бовкання дзвонів продовжувало вібрувати в повітрі; воно тремтіло, вколисуючи Мієту, як і тоді, коли її хвилювала лихоманка пристрасти.

Молоді люди до цієї смутної ночи пережили одну з тих наївних ідилій, що иноді народжуються серед робітничої класи, серед цих зневажених долею, простих серцем людей. Тут можна ще знайти иноді первісне кохання, що виспівується в стародавніх грецьких казках. Мієті минуло ледве дев'ять років, коли її батька заслали на галери за вбивство жандара пострілом з рушниці. Процес „Шантагрель" був у свій час широко відомий у країні. Бракон'єр повинився в убивстві, але він заприсягався, що й жандар теж цілив у нього. „Я тільки упередив його; це була дуель, а не вбивство, я захищав себе". І ніяк голова суду присяжних не міг переконати його, що жандар має право стріляти в бракон'єра, а бракон'єр не має права стріляти в жандара.

Шантагреля не засудили до кари на горло тільки з тієї причини, що він залишився непохитно переконаний у своїй правоті; допомогло ще й добре минуле його. І плакав же він, наче та дитина, коли перед його від'їздом до Тулону до нього принесли прощатися дочку. Маленьке дівчатко, що загубило свою матір, ще тоді, коли було в колисці, залишилося в свого діда в Шавано, в селі, що знаходилось біля гирла Сейль. Коли бракон'єра було заслано, старі та дівчинка почали страшенно бідувати й жили з того, що старцювали. Добре, що мешканці Шавано, всі мисливці, прийшли на допомогу цим безталанним, яких засланий бракон'єр залишив за собою. До того ж старий швидко помер од туги, і Мієта, що залишилася одним одна, певно, довго старцювала б попід тинню, коли б добрі сусіди не згадали, що в неї есть десь тітка в Пласані. Одна добра душа взялась відвезти її до цієї тітки. А та прийняла її не дуже то й радо.

Євлалія Шантагрель, віддана за кушніра Ребюфа, була висока чорнява жінка і наче трохи скидалася на

відьму; до того ж вона була дуже свавільна й заправляла всім господарством у хаті. Свого чоловіка вона мала ні за що, принаймні, так говорили в передмісті. Правду мовити, Ребюфа, скупий та оглядний, думав про своє ремество та про прибутки, тим-то він і відчував якусь пошану до цієї здоровенної відьми, що була незвичайно дужа, тверeза та напрочуд ощадна. Тим-бо й господарство велося як-найкраще.

Раз якось, повернувшися з роботи, він побачив у хаті Мієту. Це йому не подобалося; але жінка затулила йому рота, кажучи своїм звичайним грубим голосом:

— Годі! В малої дівчини дужа постать; вона буде нам за служницю; ми її тільки годуватимемо й заощадимо її утримання.

Це міркування подобалося Ребюфа. Він навіть полапав руки дитини й заявив, що вони справді дужі для її віку. Мієті було тоді дев'ять років. З другого дня він уже й роботу їй знайшов. Праця селянок Півдня далеко легша, ніж на Півночі. Там не часто побачиш жінок, що копають землю, тягають тяжкі речі і взагалі виконують чоловічу роботу. Вони в'яжуть снопи, збирають маслину та листя з шовковиці; найважча їхня робота — це полоти бур'ян. Мієта залюбки працювала. Життя на чистому повітрі приносило їй радість та здоров'я. Доки жива була її тітка, вона тільки сміялася. Добра жінка, незважаючи на грубість, що часто-густо проривалася в ній, любила її, наче свою дочку; вона заборонила їй тяжку роботу, якою її чоловік старався навантажити, й при цьому зазначала останньому:

— Ач, який спритний. Хіба ж ти не тямиш, дурна голово, що коли ти надто втомиш її сьогодні, вона не зможе нічого робити завтра?

Ці слова робили своє. Ребюфа схиляв голову й сам переносив тягар, що хотів звалити на плечі молодій дівчині.

Мієта, певно, й жила б собі щасливо, під прихованим захистом тітки Євлалії, коли б її брат у перших не чіплявся до неї. А він увесь час з ненависти непомітно для инших переслідував її. За кращі години Жюстенові були ті, коли йому вдавалося сплести якусь брехню й зробити так, щоб на неї гнівалися. Він наступав їй на ноги,

грубо штовхав її, вдаючи, ніби це зроблено ненароком. Тоді він сміявся, відчуваючи сховану насолоду, що властива тим людям, які раді, щасливі, коли зроблять щось поганого иншим. Мієта підводила тоді на нього свої чорні, великі, дитячі очі, в яких палав гнів і гордощі Цей погляд уривав регіт полохливого хлопця. У глибині душі він дуже боявся своєї сестри в перших.

Дівчинці минуло одинадцять років, коли тітка Євлалія нагло вмерла. З цього дня все змінилося в домівці. Ребюфа поволі змінив своє поводження з Мієтою і став дивитися на неї, мов на ту служницю з ферми. Він навантажив на її молоді плечі найважчу роботу, став користуватися з неї, наче з тієї робочої худобии. А вона навіть не скаржилася, думаючи, що це її борг, який вона мусить виплачувати з подякою. Ввечері, розбита втомою, вона плакала, пригадуючи свою тітку, — цю страшну жінку, добре серце якої вона зрозуміла тільки тепер. А в тім, навіть важка праця їй була до вподоби. Вона любила силу, пишалася з своїх грубих рук і дужих рамен. Вражало її тільки в саме серце підозріле догляданння її дядька, його безперестанні докори, бо він ставився до неї, наче той незадоволений хазяїн. У такі хвилини вона відчувала себе зовсім чужою в хаті. Їй здавалось, що до чужої робітниці не ставилися б так погано, як до неї. Ребюфа використовував без усякого сумління цю свою маленьку родичку. Звичайно, він удавав, ніби тримає її біля себе виключно з доброго серця. А вона вдесятеро віддячувала своєю працею за цю жорстоку гостинність, бо не минало й дня, щоб він не дорікав їй за той шматок хліба, який вона з'їдала.

Жюстен особливо визначався вмінням її ображати. З того часу, як не стало його матери й коли хлопець побачив, що дитина залишилася без захисту, він укладав увесь свій злий розум у те, щоб якось зробити їй нестерпучим життя в хаті. Найжорстокішої муки завдавав він Мієті тим, що надумав говорити їй про її батька. Бідне дівчатко, проживши все життя так, що й людей мало бачило, під захистом своєї тітки, яка заборонила в своїй присутності вживати слово „в'язниця" та

„вбивця“, — не розуміла зовсім цих слів. І Жюстен сам пояснив їй ці слова, розповівши їй своїми словами про вбиство жандара та засудження Шантагреля. Він був невичерпаний, коли переказував жорстокі подробиці: вбивці ходили закуті в кайдани; працювати їм доводилося п'ятнадцять годин на добу і вмирали вони всі, надірвавшись од важкої праці. В'язницю він малював, як темне місце, і він не шкодів фарб, розповідаючи найменші подробиці про всі її жахи. Мієта слухала його з переляканим виглядом і сльози тремтіли в її очах. Бувало так, що Мієта несподівано обурювалась і стискувала кулаки, тоді Жюстен швидко відстрибував од неї. Він, мов той ласун, мав насолоду з своїх жорстоких вигадок про минуле її батька. Мало того, коли Ребюфа за найменшу помилку дівчинки гнівався на неї, Жюстен переходив на його бік і був щасливий з того, що може без усякої кари ображати її. Якщо ж вона робила спроби захищатися, він казав:

— Замовч, тільки погані люди можуть дурити; ти скінчиш, як і твій батько, тим, що попадеш на галери.

І Мієта ридала, вражена в саме серце, принижена, беззахисна.

О цю пору Мієта потроху робилася вже жінкою. Передчасно дозрівши, вона чинила опір своїому мучителеві з надзвичайною енергією. Рідко виходила вона з себе. Тільки часом, коли її надто вражала грубість, вона слабшала від образ свого брата в перших. Незабаром вона стала вже дивитися байдуже на ті жорстокі рани, що їй наносило це полохливе створіння. Він, ображаючи її, побоювався, щоб вона не кинулася йому в вічі. Згодом вона добрала засобу, як примусити його мовчати тим, що вперто дивилася йому в вічі. Кілька разів у ній збуджувалося бажання втекти з Жас-Мейфрену. Але не зробила вона цього, щоб не признатися в тому, що її перемогли цими переслідуваннями; і вона терпіла. Все ж таки вона заробляла свій хліб і не крала притулку у Ребюфа, і цієї певности було досить, щоб заспокоїти її гордощі. Так і залишалася Мієта в родичів для того, щоб боротися. Де далі вона робилася жорстокішою;

в ній була постійна думка, що треба якось чинити опір. Вся її поведінка полягала в тому, що свою справу вона робила мовчки і мстилася за образливі слова німим призирством. Вона добре знала, що її дядько надто зловживав її роботою й тому пускав мимо вух злі інсунуації Жюстена. А цей мріяв про те, щоб примусити якось батька викинути її геть з хати. Тому їй не вірилося, що вона піде відціля з свого бажання. Її довге добровільне мовчання часто сповнювалося чудними мріями. Перебуваючи цілісінькі дні в садибі, відокремлена від усього світу, Мієта зростала, мов та бунтарка, і в ній склалися такі переконання, що, певне, добре б налякали добродіїв передмістя. Особливо займала її увагу батькова доля. Часто-густо на думку їй спадали всі жорстокі слова Жюстена; зрештою, вона замирилася з убивством, запевняючи себе, що батько добре зробив, забивши жандара, який хотів його забити. Правду про всю історію з батьком вона почула з вуст одного землекопа, що якось працював у Жас-Мейфрені. І з тих пір вона вже не повертала навіть і голови в тих рідких випадках, коли негідники з передмістя кричали їй услід: „Ось Шантагрель".

Вона прискорювала ходу, вуста їй стулялися міцніше, очі дивилися, мов та чорна ніч. Вбігши до двору й зачинивши фіртку, вона кидала один тільки довгий погляд на цей натовп хлопчаків. Мієта, певне, зробилася б злою, дійшла б до жорстокого відчудження, до якого діходять инші закляті парії, коли б на думку їй не спадали иноді спогади про дитинство. Маючи одинадцять років, вона часами робилася такою ж слабою, як малі діти і від цього їй ставало якось легше. Тоді вона плакала, соромилася себе й свого батька, ховалася в глибині клуні, щоб наголоситися там до несхочу, і доволі поплакавши, вона вимивала собі обличчя в хаті й набирала знову свойого байдужого вигляду. Ховалася вона не через те, що це було їй корисно; ні, пишаючись із своєї передчасної дозрілости, вона вважала за приниження своїх гордощів виявляти себе ще дитиною. Певно, все це скінчилося б зрештою тим, що характер їй остаточно зробився б жорстоким. На щастя, її

врятувало те, що вона знову знайшла ніжність, якої так потрібувала її природа. Колодязь, що знаходився в дворі того дому, де жили тітка Діда та Сільвер, був спільний. Мур Жас-Мейфрену поділяв його на дві частини; раніше, коли садибу Фуків ще не було приєднано до великого сусіднього маєтку, городники що-дня приходили сюди за водою. Але з того часу, як землю було продано, мешканці Жас-Мейфрену, що мали в своїх садибах великі резервуари, протягом місяця не брали жодного відра з цього колодязя, що знаходився далеко од комуни. З другого боку, навпаки, що ранку можна було почути, як скрипів блок колодязя: це Сільвер тягнув воду для тітки Діди їй на господарство.

Трапилося так, що блок зломився. Молодий чоловік сам виточив доброго, міцного блока з дуба й приладнав його ввечері, коли повернувся з своєї роботи.

Для цього йому треба було злізти на мур. Скінчивши свою справу, він сидів нагорі муру й відпочивав, тим часом з цікавістю поглядаючи на широку просторінь Жас-Мейфрену. Зрештою, якась селянка, що полола бур'ян за кілька кроків од нього, звернула на себе його увагу. Справа була в липні. Повітря палило, хоч сонце вже й наближалося до обрію. Селянка зняла юбку. В білій керсетці, зав'язана квітчастою хусткою, позакочувавши рукава сорочки аж по лікті, вона сиділа в блакитній спідниці, що її підтримували поворозки, перехрещені на спині. Вона повзала навколішках, виполюючи старанно бур'ян, який кидала в кошик. Молодий чоловік бачив тільки її голі руки, що вона їх протягувала праворуч або ліворуч, щоб дістати якусь забуту травинку. Він стежив за швидкими рухами рук селянки, відчуваючи якесь чудне задоволення від того, що бачив такі дужі, моторні руки. Вона легенько підвелася, почувши, що він більше не працює й знову нахилила голову, раніше, ніж Сільвер міг розібрати риси її обличчя. Цей переляканий рух зупинив його. Він запитав сам себе, що це за жінка. І зацікавлений хлопець машинально засвистів і почав вибивати такт долотом, що тримав у своїх руках. Якось раптом це долото вислизнуло йому з рук і впало по той бік муру на землю

Жас-Мейфрену і, вдарившись об колодязь, одскочило геть далі од муру. Сільвер глянув на нього й нахилився, ніяк не зважуючись стрибнути. Селянка, що працювала, здавалося, стежила за молодим чоловіком, кидаючи на нього косі погляди. Потім вона підвелася, ні слова не кажучи, підняла долото й подала його Сільверові. Тоді цей останній, здивований і трохи засоромлений, побачив, що це не жінка, а дитина. В червоному сяйві вечірнього сонця підійшла молода дівчина до нього. Мур у цьому місці був низький, але все ж таки не давав можливости стрибнути. Сільвер ліг тоді на покришці муру, а мала селяночка підвелася навшпиньки. Вони не промовили ані словечка, тільки *поглядали один на одного* засоромлені й усміхаючись. А в тім, молодому чоловікові подобалася поза дівчинки і йому заманулося продовжити її. Вона повернула до нього чудове личко з великими чорними очима, з червоними вустами; цей вид і дивував його, і бентежив його якось особливо. Він і не знав того, що може бути так приємно дивитися на вуста та на очі. Все, здавалося йому, в ній мало якусь чарівну принаду: і квітчаста хустка, і біла керсетка, і блакитна спідниця, яку підтримували поворозки, що їх напинав рух плечей. Очі йому пробігли вздовж руки, яка подавала йому струмента; до ліктя ця рука була смуглява, засмажена, золотисто-рудуватого кольору; але далі в затінку рукава сорочки Сільвер помічав, що вона біла, як те молоко. Він захвилювався, схилився ще нижче і зрештою взяв у дівчинки долото. Молодій селянці зробилося ніяково. Потім вони довго ще лишалися в такому ж стані, все всміхаючись: дитина внизу з підведеним обличчям, а молодий хлопець схилений на покришці муру. Вони не знали, як їм розійтися й ні слова не сказали один одному. Сільвер забув навіть подякувати.

— Як тебе звуть?—зрештою спитав він.

— Марія,—відповіла селянка;—але всі зовуть мене Мієтою.—Вона трохи піднялася й сріблястим голосом запитала в свою чергу:

— А тебе?

— Мене Сільвером,—відповів молодий робітник. Настала мовчанка, під час якої вони, здавалося, наче ті-

шилися музикою своїх імен. — Мені п'ятнадцять років, знову почав Сільвер,—а тобі?

— Мені?—сказала Мієта.—Мені одинадцять на свято всіх святих.—Це здивувало Сільвера.

— Ось як,—сказав він, сміючись,—а я тебе прийняв було за жінку... В тебе такі великі руки.

Вона теж почала сміятися, подивившись на свої руки. Потім вони знову замовкли. Ще кілька хвилин дивилися один на одного і всміхалися. А як у Сільвера, здавалося, не було вже більше що питати в неї, то Мієта зовсім просто відійшла й знову почала полоти бур'ян, не підводячи голови, а він ще кілька хвилин лежав на мурі. Сонце заходило й косе проміння його освітлювало руду землю Жас-Мейфрена. Земля ніби палала і здавалося, що полум'я пробігало по ній. І на цьому золотому полі Сільвер бачив молоду селянку, що хилилася над землею; її голі руки знову почали швидко бігати, блакитна спідниця біліла, сяйво пробігало вздовж її засмажених рук. Зрештою, йому стало соромно дивитися так на неї і він зліз із муру.

Ввечері, зайнятий своєю пригодою, він почав було розпитувати тітку Діду. Мабуть вона знає, що це за дівчина, яка має такі чорні очі й такі червоні вуста. Але за ввесь час, що вона прожила в будинку завулка, тітка Діда навіть не позирнула ні разечку за мур свого малого двору. Це була для неї наче непереборима перешкода, що відокремлювала її, ніби муром, від усього її минулого. Вона не знала, не хотіла навіть знати, що там було тепер по той бік, за цим муром, у колишній садибі Фуків, де вона поховала свою любов, своє серце й тіло. Як тільки Сільвер запитав її, вона зиркнула на нього з якимсь дитячим жахом.

Невже ж і він так само надумав зворушити попіл цих давно згаслих днів і примусити її плакати, як і син Антуан?

— Я нічого не знаю,—швидко відповіла вона,—я нікуди не виходжу й нікого не бачу...

Сільвер чекав якось нетерпляче другого дня. Тільки він прийшов у майстерню, як почав розмову з своїми товаришами по роботі. Не розповідаючи про свою зу-

стріч з Мієтою, він якось натякав на дівчину, що її він бачив здалека в садибі Жас-Мейфрена.

— А, це Шантагрель,—вигукнув один з робітників.

І хлопці, не чекаючи на дальші запитання Сільвера, розповіли йому всю історію Шантагреля та його дочки Мієти з усією тією зневажливістю, що її має натовп до парій, викинутих із суспільства. Особливо багато говорили вони про дівчину, вживаючи образливих слів; і самі лайки на адресу цієї дочки каторжника не сходили з їхніх вуст, бо вони вважали, що цього досить було, щоб засудити безневинну дівчинку на вічний сором і вічну ганьбу. Зрештою, колясник Віян, чесна та достойна людина, звелів їм замовчати.

— Та замовчіть ви, поганці,— сказав він, кидаючи важку оглоблю, що саме тоді розглядав.– Чи не соромно вам нападати на цю малу дитину? В неї дуже чесний вигляд. Потім мені здається, що вона ніколи не бурчить, коли працює, і що вона виконує таку роботу, що під силу хіба тридцятирічній жінці. А тут є ледарі, що не варті її. Я хотів би, щоб вона згодом знайшла собі доброго чоловіка, який примусив би прикусити всі злі язики.

Сільвер з жахом слухав грубі образи робітників і почував, що сльози набігають йому на очі. А в тім, і пари з вуст не пустив. Він знову взяв молоток, що перед тим поклав було біля себе й почав бити ним по ступиці колеса, що його він обтягував залізом. Ввечері, тільки вийшовши з майстерні, Сільвер побіг до муру, щоб знову видертися на нього. Він знайшов Мієту за тією ж роботою, що й напередодні, й гукнув її. Вона підійшла до нього з соромливою усмішкою, що властива дітям, які не мало зазнали горя

— Ти Шантагрель, чи не так?—раптом запитав він.

Вона відступила, усмішка збігла їй з вуст, а очі зробилися чорні та якісь жорстокі і з них виблискувало недовір'я. І цей хлопець почне так само ображати її як і всі инші. Вона повернулася й хотіла піти геть ні слова не кажучи. Але Сільвер вражений раптовою зміною в її обличчі, швидко додав:

— Стій, прошу тебе... Я не хочу ображати тебе... Я такого багато маю розповісти тобі.

Вона знову наблизилася, хоч і з недовір'ям, до Сільвера. Серце йому було переповнене й збирався він дечого багато розказати їй про те, що в нього було на душі. Але він мовчав, не знаючи з чого почати, до того ж боявся знову вразити її. Все його переповнене серце вилилося в одній фразі:

— Хочеш, щоб я був тобі за друга?—сказав він хвилюючись. Мієта, дуже здивована, підвела на нього свої очі, що були вогкі й разом із тим усміхалися, а він жваво продовжував: — Я знаю, що тебе ображають. Треба покласти цьому край. Відтепер я захищатиму тебе. Чи хочеш ти цього?

Обличчя дитини аж сяяло від радости, ніби освітлене промінням. Дружба, що він пропонував, проганяла всі її сумні думки про глуху ненависть. Вона захитала головою й сказала:

— Ні, я не хочу, щоб ти бився за мене. Тобі багато було б справи. Потім є такі люди, проти яких ти не можеш захистити мене.

Сільвер хотів заперечити, що він став би на захист її проти цілого світу, але вона затулила йому рота з лукавим виглядом.

— Мені досить і того, що ти будеш мені за товариша.

Вони погомоніли ще декільки хвилин, яко мога притишивши голоси. Мієта розповіла Сільверові про свого дядька та брата в перших. Ні за яку ціну не хотіла вона, щоб її побачили так, як оце вона сиділа верхи на покришці муру. Жюстен був би невблаганний, коли б він мав таку зброю проти неї. Вона говорила про свої страхи, наче перелякана учениця, що зустрічається з подругою, яку мати заборонила відвідувати. Сільвер зрозумів тільки одне, що він не може бачити Мієту, коли йому того заманеться. Це дуже його засмутило. Проте, він пообіцяв більше не злазити на мур. Вони обоє шукали засобів, як їм бачитися, коли раптом дівчатко попросило його, щоб він пішов од неї, бо вона тільки-що помітила Жюстена, що переходив садибу, прямуючи у той бік, де був колодязь. Сільвер швиденько зліз. Але, опинившись у своєму маленькому дворі, він все ж залишився біля муру, прислухаючись,

обурений тим, що вона втекла. За кілька хвилин він насмілився злізти знову й кинути оком на Жас-Мейфрен, але, побачивши, що Жюстен розмовляє з Мієтою, він швидко сховав голову. Другого дня він уже не міг побачити свою нову подругу, навіть здаля; мабуть вона скінчила роботу в цій частині двору. Так і цілий тиждень збіг, а двоє друзів не мали нагоди навіть словечком перекинутися. Сільвера огорнув розпач; він думав навіть піти просто й спитати Мієту в Ребюфа.

Колодязь, спільний для двох садиб, був дуже неглибокий. З кожного боку муру край його округлювало й формувало широке півколо. Вода знаходилася на глибині трьох-чотирьох метрів, найбільше. Ця вода, коли вона стояла спокійно, відбивала цямрину колодязя, наче два півмісяці, що їх тінь од муру відокремлювала чорною смугою. Нахиливши голову, можна було побачити серед білого дня двоє дзеркал особливої чистоти й блиску. Сонячними ранками, коли натягнуті віжки не баламутили поверхні води, ці два відблиски неба, наче ті дзеркала, відокремлювалися білими плямами в зеленуватій воді й відбивали з дивною точністю листя плюща, що вився вздовж муру над колодязем.

Раз якось на світанку Сільвер прийшов витягти води для тітки Діди. І в той мент, коли хлопець узявся за віжки, він машинально відхилився, аж затремтів і стояв зігнутий, нерухомий, бо йому здалося, що на дні колодязя він бачить головку молодої дівчини, що з усмішкою поглядала на нього. Але, на жаль, він, хитнувши віжки, забаламутив воду, і в ній, замість ясного, з'явилося мутне дзеркало, в якому нічого вже не можна було розібрати. Він почекав, поки вода знову заспокоїлася, не насмілюючись навіть поворухнутися. І ось, в міру того, як кола на воді ширшали й зникали, він побачив, що привид знову набирає певних форм. Він чудно якось хитався, балансуючи; це надавало його рисам якусь своєрідну фантастичну грацію. Зрештою, він зафіксувався. Це було Мієтине обличчя з усмішкою на вустах, з її станом, її кольоровою хусткою, білою керсеткою й блакитними бретелями. А Сільвер з'явився в свою

чергу в другому дзеркалі. Тоді обоє, зрозумівши, що вони бачать один одного, захитали головами. Першу хвилину вони не думали навіть про те, щоб заговорити, потім привітали один одного.

— Добридень, Сільвере!

— Добридень, Мієто!

Чудний звук їхніх голосів здивував їх. У цій вогкій дірці вони прибрали якоїсь чудної й особливої привабливости, і їм здавалося, що вони надходили відкілясь здалека, з тою легкою чарівністю, що мають голоси, які можна почути ввечері на ниві. Вони зрозуміли, що їм треба розмовляти зовсім тихенько, щоб чути один одного. Колодязь резонував навіть тоді, коли вони дихали. Спершись на край колодязя й понахилявшись, вони бачили один одного. Мієта казала про те, як вона сумувала протягом цілого тижня. Працюючи на другому кінці Жас-Мейфрену, вона могла вирватися тільки ранком на світанку. Кажучи це, вона зробила гримаску незадоволення, яку Сільвер добре помітив і відповів на це незадоволеним похитуванням голови. Вони повіряли один одному свої тайни, ніби знаходились один проти одного, тими рухами та виразом обличчя, що викликали їхні слова. Ніякого діла не було їм до того, що їх відокремлював мур; досить було їм і того, що вони бачили один одного там, унизу, в мовчазній глибині.

— Я знала,—лукаво сказала Мієта.—що ти набираєш воду що-ранку в один і той же час, бо я чую з хати, як рипить блок. Я запевнила наших, що городина краще вариться в воді з цього колодязя. Я вирішила, що буду приходити сюди по воду що-ранку в одну й ту ж годину, як і ти, й що я матиму змогу сказати тоді добридень так, що ніхто про це й не дізнається.

Вона почала невинно сміятися, радіючи з своєї винахідливости, і зрештою додала:

— Але я не сподівалася, що ми побачимось у воді.

Це була, дійсно, несподівана радість, що їх втішила. Вони й розмовляли лише для того, щоб дивитися, як рухаються їм вуста, так тішила ця нова гра їхнє дитинство, бо його багато ще було в них. Отже пообіцяли вони один одному з різними інтонаціями що-дня

приходити на ці ранкові побачення. Зрештою, Мієта заявила, що їй треба вже йти, і сказала Сільверові, що він може вже тягти своє відро з водою. Але Сільвер не насмілювався поворухнути віжками, бо Мієта все ще схилялася над цямриною й він продовжував бачити її усміхнене обличчя; тому йому страшенно шкода було знищити цю усмішку. Зрештою, він легенько торкнув відро, вода забаламутилася й Мієтина усмішка зблідла. Він зупинився з якимсь чудним острахом, бо йому здалося, що він образив її й вона плаче. Але дівчинка кричала йому: Та ну-ж-бо! та ну! з сміхом, який луна, повертаючи, робила довгим та дзвінкішим. Тоді вона сама з шумом спустила своє відро.

Знялася ціла хуртовина. Все зникло під чорною водою. Тоді й Сільвер насмілився наповнити відра, прислухаючись до Мієтиних кроків, що віддалялися по той бік муру.

З цього дня молоді люди, не пропускаючи й дня, приходили на побачення.

Стояча, сонна вода, ці білі дзеркала, де вони бачили свої образи, надавали їхнім побаченням невимовну чарівність, яка надовго задовольнила їхню веселу, дитячу уяву. В них не було ніякісінького бажання побачити один одного віч-на-віч. Дивитися в колодязь, наче в дзеркало, й слухати, як луна дзвінко повторює їхнє раптове „добридень“ — все це їм здавалося далеко цікавішою справою. Швидко почали дивитися на колодязь, ніби на свого старого друга. Їм було до вподоби нахилятися над тихою й нерухомою водою, подібно до розтопленого срібла. Там, унизу, в містичному півсвітлі, бігали зелені відблиски, і здавалося, що це не вогка дірка, а якесь таємне місце, заховане в глибині лісу. Вони бачили один одного, ніби в зеленуватому кубелечку, вкритому мохом, наче тим килимом, серед свіжої води й листя. І захована таємниця цього глибокого джерела, цієї порожньої башти, над якою вони нахилялися, і легке приємне тремтіння, що вони його відчували,—все це додавало до радости їхніх зустрічей ще незрозумілий і чарівний острах. У них з'являлась навіть якась божевільна думка спуститись у колодязь, сісти

на краєчку великого каміння, що формувало ніби круглу лаву за декільки сантиметрів од поверхні води; вони спустили б тоді свої ноги в воду й балакали б цілі години, і ніхто ніколи не надумав би прийти шукати їх у цьому місці. Але, коли вони запитували себе: а що ж може знаходитися там унизу, до них повертався якийсь невиразний острах, і вони думали, що й того було вже досить, що їхні образи спускалися туди на саму глибину в це зелене освітлення, яке відкидало на каміння дивні відблиски і де з темних кутків учувався якийсь чудний шум. Особливо їх непокоїли ці звуки, що виходили з невідомих глибин; часто-густо їм здавалося, що якісь голоси відгукалися на їхні голоси; вони замовкали й їм тоді вчувалося тисячу тихих звуків, яких не могли вони собі з'ясувати. Иноді це була ледве чутна робота води, подих повітря, краплини, що сповзали на камінняx, і в звуках цього падіння вчувалося ридання. Щоб підбадьоритися, вони кивали один одному головами. Невимовна насолода, що притягала їх, коли вони так спиралися на край колодязя, мала якусь солодку чарівність, гостре почуття таємного остраху. Але все ж таки колодязь залишався їм за друга. Яка це була чудова вигадка для їхніх побачень! А Жюстенові, що шпигував за кожним Мієтиним кроком, ніколи й на думку не спадало, чому це Мієта ранком так поспішає піти по воду. Иноді він бачив здаля, як вона, нахилившись, барилася. „Бач! яке ледащо", бурмотів він, „скажіть на милість, її тішить дивитися на коло води в колодязі". Як міг він угадати, що по другий бік муру стояв хлопець, якому видно було у воді усмішку молодої дівчини й який казав їй: „Коли цей рудий осел, Жюстен, насмілиться образити тебе, скажи мені тільки про це, йому доведеться тоді мати справу зі мною".

Понад місяць продовжувалася ця гра. Був липень; у ці палкі, блискучі від сонячного світла дні справжньою насолодою було прибігти в цей вогкий, затишний куток. Так приємно відчувати на своєму обличчі холодний подих колодязя й любитися, бачучи один одного в цій джерельній воді в годину, коли небо ще палало на сході ранковою зорею. Мієта, пробігши полем, з'являлася

задихана; од біганини маленьке волоссячко її на лобі й висках розпускалося; вона поспішала поставити своє відро, й зараз же нахилялася, рожева, з разкуйовдженим волоссям, з веселим сміхом над колодязем. А Сільверові, що майже завжди приходив перший на побачення, було страшенно приємно бачити її усмішку в воді, з її божевільним посміхом; це було таке почуття, яке він, певно, мав би тоді, коли б вона кинулася йому в обійми на повороті стежки. Навколо них сміявся літній ранок, затоплений сонячним промінням. Ці хвилі теплого світла, що наче дзвеніли од дзижчання тисячи комах, падали на старий мур, стовпи та краї колодязя. Але вони не бачили радісного сонячного ранку, не чули тисяч звуків, що підіймалися од землі; вони були в глибині своєї зеленої схованки під землею, у цій таємній і якійсь страшній дірі, забуваючи про все на світі, й тішились з її свіжости й напівсвітла з тремтячою радістю.

Иноді, бувало, Мієта, незадоволена самим глядінням, починала пустувати; вона смикала віжки й навмисно робила так, щоб краплини води падали; це затуманювало чисту поверхню їхнього дзеркала й нівечило образи. Сільвер благав її триматися спокійніше. Він мав стриманіший характер і не знавав більшої втіхи, як дивитися на обличчя своєї подруги, що так чисто й виразно відбивалося в воді. Але вона не слухала його, жартувала, говорила басом, підроблюючись під якесь страховище, й луна цьому голосу надавала якусь грубу ніжність.

— Ні, ні,—казала вона,—сьогодні я не люблю тебе, бачиш, яку я роблю тобі гримасу; подивись-бо, яка я гидка.

І вона сміялася, дивлячись на чудні форми, які набирали їхні фігури, що розпливалися й танцювали в воді.

Раз якось вона страшенно розгнівалася, не знайшовши Сільвера на місці побачення; вона почекала на нього з чверть години, марно риплячи блоком, і збиралася вже відходити, коли зрештою зачула його ходу. Тоді вона, тільки помітивши його, розгнівана, зняла цілу бурю в колодязі, роздратовано смикаючи цеберку. Вода зробилася аж чорна й крутилася з глухим шумом,

плескаючи на каміння. Дарма Сільвер виправдувався тим, що тітка Діда затримала його; вона не слухала його вибачень і тільки товкла своє:

— Ти мене боляче вразив, я не хочу тебе бачити.

Бідний хлопець з розпачем удивлявся в цю темну дірку, звідкіля, бувало, на нього дивився такий ясний образ його Мієти. Другого дня Сільвер прийшов раніше звичайної години побачення; сумно він вдивлявся в колодязь і, не чуючи нічого, думав, що зле дівча, певне, вже не прийде, коли раптом це дівча було вже по той бік муру й, лукаво підстерігаючи його прихід, раптом з реготом нахилилося над колодязем. Все було забуто тоді.

Отже траплялися у них і драми й комедії, а колодязь у всьому цьому був за свідка. Цей закуток із своїми яскравими дзеркалами й музичною луною, даруючи їм щастя, наче прискорив те, що вони відчули ніжність один до одного. Їм здавалося, що колодязь живе чудним життям, і вони до того наповнили його своєю молодою любов'ю, що довго ще після того, як їхні ранкові побачення на краю його припинилися, Сільверові, кожного ранку, як він тягнув воду, здавалося, що ось-ось з'явиться Мієтине усміхнене обличчя в тремтячому денному напівосвітленні, і його все ще хвилювала та радість, яку відчували вони біля колодязя.

Цей місяць жартівливої ніжности врятував Мієту від її німого розпачу. Любов і щаслива дитяча безтурботність повернулися до неї, а ці почуття мало не заглушила в ній та ненависна самотність, у якій вона перебувала і що так тяжко гнітила її. Певність у тому, що хтось любить її, що вона вже не самотня на світі, допомагала їй легше виносити переслідування Жюстена й хлопчаків передмістя. В серці їй бреніла тепер пісня, що заважала їй дослухатися до образливих вигуків на її адресу. Про свого батька вона думала тепер з тихим жалем, що зробився ніжним, і більше її уяву не хвилювали мрії про жорстоку помсту. Її любовна та ранкова зоря своїм лагідним впливом заспокоювали її палкість, і в той же час на неї находила жартівливість закоханої дівчини. Вона сама собі казала, що все ж таки їй

треба бути, як і раніш, німою й обуреною, щоб Жюстен не підозрівав її ні в чому. Але не зважаючи на всі її зусилля, тепер, коли Жюстен ображав її, очі їй переповнювала ніжність, і вона не знала, де взяти того лютого й жорстокого вигляду, що був у неї колись. Жюстен чув навіть, як вона за сніданком наспівувала собі тихенько пісеньки.

— Еге! Ти щось дуже весела, Шантагрель,—кидав він, поглядаючи з недовір'ям на неї, наче хотів щось вивідати.—Б'юся в заклад, що ти зробила щось поганого.

Вона знизувала плечима, але в середині тремтіла й примушувала себе знову відограваті ролю обуреної мучениці. Але, не зважаючи на те, що Жюстен підозрівав якісь таємні втіхи своєї жертви, йому довелося довго слідкувати, щоб дізнатися про те, що вона з такими зусиллями ховала від нього.

А Сільвер тим часом зазнавав глибокого щастя.

Щоденних побачень з Мієтою досить було, щоб наповнити порожні години, що він їх просиджував удома. Своє самотнє життя з мовчазною тіткою Дідою він тепер прикрашав тим, що пригадував привабні образи, що їх дарував йому ранок, і тішився найдрібнішими подробицями побачень з Мієтою. Його серце переповнювали почуття, і це зробило його чернецьке життя ще самотнішим біля його бабуні. Години він з приємністю просиджував у якомусь захованому самотньому закуткові. Тут він давав повну волю своїм думкам.

О цю саме пору він жадібно взявся до читання всіх тих розрізнених книжок, що їх понакуповував у тандитника передмістя. Ці книжки саме й допомогли йому утворити його своєрідні шляхетні й чудні соціяльні ідеали. Ті знання, що їх він здобув у цих книжках, знання, не досить передумані й перевірені, не мали під собою солідної бази. Проте, вони відкривали йому дещо про світ, а особливо про жінок. Він переконався, що людськими вчинками керують шанолюбство й прагнення жагучих утіх. Певно, це збентежило б йому розум, коли б серце його не було заспокоєне. Отже, коли він зустрів Мієту, він спочатку вважав її за товариша, потім за радість і гордощі свойого життя. І ввечері, в тій

комірчині, де він спав, на самоті, повісивши лямпу в головах над своїм полотняним ліжком, він брав перший-ліпший том з полиці, що висіла біля ліжка, й починав з побожністю читати, а з кожної сторінки цієї вкритої пилом книжки на нього дивилася Мієта. І під час цього читання, коли мова йшла про якусь молоду дівчину, або згадувалася взагалі вродлива й добра істота, він неодмінно ставив натомість свою любу, і самого себе він також висував на сцену. Коли траплялося йому читати якусь романтичну історію, наприкінці він діставав Мієту, або вмирав разом із нею. Коли ж, навпаки, він читав якийсь політичний памфлет, або серйозну дисертацію з соціяльної економії,—такі книжки, були йому кращі за романи, бо він, як і всі напівосвічені, відчував якусь особливу любов до читання цих важких для його розуміння книжок,—він і тоді мав здібність цікавитися страшенно нудними речами, яких часто-густо навіть не розумів, бо він вірив, що знайде засіб бути до Мієти добрим і любити її, коли вони поберуться. Сільвер любив також одводити Мієті місце в своїх найфантастичніших мріях. Під охороною ніжности, що сповнювала його серце од впливу легковажних гравюр, якими було оздоблено деякі казки вісімнадцятого сторіччя, що попали йому до рук, особливо він любив уявляти себе з нею в утопіях великих умів, що в свій час захоплювалися химерою загального людського щастя, про яке мріють вони ще й за наших днів. Мієта, на його думку, була необхідна, щоб допомогти знищити пауперизм і здійснити остаточну перемогу революції. Цілісінькі ночі він просиджував захоплений читанням. Такими ночами його напружений розум не міг відірватися від книжки; він кидав її й знову двадцять разів брався. Ночі були сповнені солодкого напруження нервів, яке його тримало до самісінького ранку. Все це скидалося на заборонене й заховане в затишку його вузенького кабінету пияцтво. Очі йому втомлювалися від жовтого й косого світла лямпи; але він тішився, не зважаючи на те, що голова йому горіла від безсоння, й продовжував складати проєкти нового суспільства, абсурдні через його великодушність. У цьому

відновленому суспільстві жінку, що завжди своїми рисами скидалася на Мієту, шанували всі нації і вклонялися їй. Спадковість до деякої міри утворила цю любов до складання таких утопій, бо нервові припадки його бабуні в ньому перетворилися в хронічний ентузіязм, в прагнення до всього того, що було грандіозне й неможливе. Його самотнє дитинство, напівосвіченість особливо розвинули те, що було в його натурі. Але вік його був ще не такий, щоб ідефікс остаточно опанували його мозком. Ранком, освіживши голову відром води, він пригадував собі з цих мрій тільки їхнє безглуздя, що було повне наївної віри й невимовної ніжности. І Сільвер знову робився дитиною й бігав до колодязя з єдиним жаданням знову знайти там усмішку своєї любої, тішитися з радости променистого ранку. А в дні, коли думки про майбутнє робили його особливо мрійливим, часто-густо виступала потреба вилити свої почуття; тоді він цілував ланети тітки Діди, а та зазирала йому в очі, ніби стурбована тим, що бачить їх такими світлими й такими глибокими від радости, і їй здавалося, що в них вона пізнає щось своє, властиве їй.

Мієта та Сільвер уже трохи повтомлювалися від того, що бачать тільки тінь один одного. Вони вже натішилися з своєї іграшки і мріяли про жвавіші втіхи, яких колодязь не міг їм дати. Захоплені тими почуттями, що їх дарувала їм дійсність, вони бажали б бачитися віч-на-віч, бігати по луках, повертатись задиханими, обійнявши один одного, щоб краще почувати свою дружбу. Сільвер сказав, було, якось ранком, що він простісінько перелізе через мур і вони підуть собі гуляти по Жас-Мейфрену. Але дитина благала його не робити такої дурниці, що віддасть її під владу Жюстенові; тоді він пообіцяв їй пошукати иншого засобу бачитися.

Мур, у якому було зроблено колодязь, за кілька кроків од нього круто завертав. Цей поворіт робив заглиблення, де закохані могли б знайти собі захист од сторонніх поглядів, коли б їм удалося туди залізти. Справа полягала тільки в тому, як дійти до цього заглиблення. Сільвер кинув і думати про свій проєкт

сплигнути з муру, бо побачив, як перелякалась цього наміру Мієта; тому він потай обмірковував инший проєкт. Малі двері, що колись одної ночи відчинили Макар та Аделаїда, стояли забуті в цьому загубленому кутку просторої сусідньої садиби. Не було вже й гадки про те, щоб їх замурувати; чорні від постійної вогкости, геть-чисто вкриті зеленим мохом, з замком і петлями, роз'їденими іржою, вони наче зрослися з муром і стали його частиною. Певно, й ключ од них давним-давно загубився. Внизу дощок повиростала трава; тут утворився навіть маленький спуск. Все це свідчило про те, що з давніх-давен ніхто не користувався з тих дверей. Загубленого ключа й гадав знайти Сільвер. Він знав, з якою побожністю тітка Діда ставилася до всіх реліквій минулого й як вона їх берегла. Проте, він переривав геть-чисто всю хату цілий тиждень і не знайшов того, що шукав. Бувало, кілька разів на ніч ходив він крадькома, наче той вовк, до дверей, щоб перевірити чи знайшов він удень той ключ, що підходить до замка. Він перевірив їх, певно, понад тридцять з тих, які, без сумніву, мали відношення до садиби Фуків і які він знаходив поволі протягом дня всюди: на полицях, на дні шухляд. Вже він починав губити надію, коли раптом таки знайшов потрібний ключ. Він просто був прив'язаний до засову вхідних дверей і залишався завжди в замку. Ключ провисів там майже сорок років. Щоденно тітка Діда мабуть торкала його руками, ніколи не зважуючись його викинути, бо він нагадував їй про колишні втіхи. Пересвідчившись, що він добре відмикає малі двері, Сільвер почекав другого дня, мріючи про те радісне здивування, що він викличе в Мієті, бо всі свої шукання він затаїв од неї.

І справді, другого дня, тільки зачувши, що дівчина поставила свою цеберку, він тихесенько відчинив двері, поріг яких він перед тим обчистив од трави, що повиростала на ньому. Просунувши голову, Сільвер помітив, що Мієта нахилилася над краєм колодязя і вдивлялася в його глибину, захоплена чеканням. Тоді, стрибнувши, він опинився в заглибленні, утвореному муром, і відтіля притишеним голосом, що примусив

дівчину аж затремтіти, покликав: „Мієто, Мієто“! Вона підвела голову, думаючи, що він сидить на покришці муру. Потім, побачивши його в Жасі, за кілька кроків од себе, вона тихенько скрикнула від здивування й підбігла до нього. Вони взялися за руки й подивилися один на одного, захоплені тим, що так близесенько, до того ще серед білого дня, побачилися віч-на-віч. Вражало їх також і те, що вони в дійсності багато вродливіші, ніж то здавалося в глибині колодязя. Це було в половині серпня, в день успіння; здалека відкілясь докочувався дзвін і від нього тремтіло чисте повітря. Це велике свято, здається, має особливий подих радости.

— Добридень, Сільвере!

— Добридень, Мієто!

Голоси, якими вони обмінялися своїм ранковим привітанням, здивували їх, бо їм знайомі були звуки цих голосів, обгорнуті луною колодязя. Тепер вони здавалися їм чистими, мов той жайворонків спів. Ой! Як же ж легко дихалося в цьому святковому повітрі! Вони все тримали один одного за руки, Сільвер, спертий спиною на мур, Мієта відхилена трохи назад. Обом на вустах квітла ясна усмішка, і вони збиралися вже переказати один одному багато дечого гарного, такого, що його не насмілювалися раніш довірити глухим звукам колодязя, як раптом Сільвер, зачувши легкий шум, повернув голову й зблід, випустивши Мієтині руки. Він несподівано побачив перед собою тітку Діду, що стояла, випроставшись, на порозі дверей.

Бабуня випадково прийшла до колодязя. Коли вона помітила в чорному старому мурові білу дірку дверей, що їх Сільвер лишив широко відчинені, її наче щось нагло штовхнуло в серце.

Ця біла дірка здавалася їй ніби глибокою ямою, яку груба рука прорила в її минуле. Вона знову побачила себе серед ранкового світла; пригадалося їй, як вона, було, прибігала до Макарової хати, вся пройнята нервовою любов'ю. А Макар уже там, він чекає на неї. Вона кидається йому на шию й завмирає на його грудях, а сонце тим часом сходить і його косе проміння

разом із нею вливається через широко відчинені двері, яких вона не мала часу причинити, й обгортає їх обох.

Цей раптовий привид жорстоко відірвав її від старечого сна і, як вища кара, збудив у ній палкий вогонь спогадів; ніколи їй не спадала думка про те, що ці двері ще можуть відчинитися. Макарова смерть раз на завжди замурувала їх для неї. Коли б колодязь, увесь мур провалилися під землю, це її не так би вразило. І до її здивування приєднувалося глухе обурення проти святотатної руки, що осквернила цей поріг і залишила за собою білу діру, мов ту розкриту домовину. Наче якимись чарами потягло її до цієї білої плями, і вона нерухомо стала в рямці дверей.

Із сумним здивованням вона втопила свої очі в картину, що була перед нею. Їй, правду мовити, казали, що садибу Фуків з'єднано з Мейфренівською, але вона ніколи не могла гадати, що її молодість до такої міри вмерла. Їй здавалося, що хуртовина знесла все, що залишалося в її пам'яті дорогого. Стара оселя, просторий сад-город з його зеленими грядками зникли. Ні камінчика, ні деревця з того, що було колись. І на томість куточка, де вона зросла й який безсонними ночами їй так часто ввижався, коли вона заплющувала очі, розіслалася оголена зємля, широка смуга ниви, безрадісна, наче пустельна, вкрита пісками ланда. Тепер, коли, заплющивши очі, вона бажала відтворити в своїй уяві щось із минулого, їй завжди ввижалася ця сумна нива, подібна до вовняного савану, напнутого на землю, де поховано її молодість. Дивлячись на цей загальний безрадісний краєвид, вона думала, що вдруге вмирає. В цей мент усьому стався край. В неї відібрано навіть мрії з її спогадів. Тоді їй зробилося шкода, що вона стала на цей поріг: те хвилювання, що викликала в ній біла дірка, — ці навстяж відчинені двері, зникали назавжди. І вона вирішила відійти собі геть, зачинити прокляті двері, не намагаючись навіть дізнатися, чия рука осквернила їх, коли раптом помітила Мієту та Сільвера. Побачивши двох закоханих дітей, що чекали на її погляд, засоромлені, з похиленими головами, вона затрималася й відчула ще більший сум. Стара жінка

зрозуміла все. До кінця свого життя вона буде бачити повторення всього того, що було з нею самою, і те, як вона й Макар стояли в обіймах, обгорнуті ранковим сонячним промінням. Удруге двері були за спільника. Тим самим місцем, яким відійшло одне кохання, прийшло знову друге. Це було вічне відродження: сьогоднішня радість і прийдешні сльози. Тітка Діда бачила самі сльози, і в неї було передчуття, що цих дітей спіткає лихо; вона вже бачила їх залитих кров ю, вражених у саме серце. Вся зворушена спогадами про муки свого життя, що їх тільки-що збудило це місце, вона оплакувала свого любого Сільвера. Їй здавалося, вона сама винна в цьому: не зроби вона колись дверей у мурі, Сільвер не стояв би в цьому забутому кутку навколішках перед дівчиною, сп'янілий од щастя, яке непокоїть смерть і викликає в ній заздрість. Трохи помовчавши, вона наблизилась і взяла молодого чоловіка за руку. Певно, вона й залишила б їх там поговорити біля муру, коли б не почувала себе за спільницю цих утіх, що принесуть за собою смерть. Ідучи з Сільвером до хати, вона повернулася, зачувши легкі кроки Мієти, що, схопивши цеберку, бігла левадою. Вона тікала, наче навіжена, щаслива з того, що так легко визволилася. Тітка Діда мимоволі усміхнулася, дивлячись як дівчинка стрибала по ниві, мов та коза, що втікала.

— Вона дуже молода,—пробурмотіла вона. – Їй треба ще почекати.

Без сумніву, цим вона хотіла сказати, що Мієта ще мала час для того, щоб настраждатися й наплакатися. Потім, перекинувши погляд на Сільвера, що захоплено дивився, як бігла дитина, осяяна сонячним промінням, вона просто додала: — Бережись, хлопчику, від цього вмирають.

Це були єдині слова, які вона промовила в цьому випадкові, що збентежив увесь заснулий смуток у глибинах її істоти, бо вона зробила собі релігію з свого мовчання. І коли Сільвер повернувся, вона зачинила двері на два повороти ключа й кинула ключ у колодязь, певна таким чином, що через ці двері вона не буде спільницею. І знову допитливо подивилася на хлопця,

щаслива з того, що він знову набрав похмурого й незамутимого вигляду. Домовина закрита, біла дірка забита назавжди цими кількома дошками, чорними від моху, який плакав сріблястими сльозами, що стікали з них.

Увечері з тіткою Дідою трапився знову один з тих нервових припадків, що від часу до часу потрясали її. Під час цих приступів вона, бувало, голосно говорила щось незвязне, ніби в якомусь кошмарі. Сільвер, що підтримував її на ліжку, перейнятий гострою жалістю до цього бідного, одерев'янілого тіла. чув, як у неї вихоплювалися разом із важким диханням слова: митник, вартівник, постріл із рушниці, вбивство. І вона билася в конвульсіях, просила змилосердитися, мріяла про помсту. Коли криза минула, вона відчула, як це завжди бувало, особливий острах, тремтіла від жаху, який примушував її клацати зубами. Зрештою підвівшися, вона дивилася з похмурим здивованням у куток кімнати, потім, знову впавши на подушку, довго зідхала. Без сумніву, в неї була галюцинація. Тоді вона притягла Сільвера до своїх грудей і, здавалося, силкувалася його розпізнати, все змішуючи його хвилинами з иншою людиною.

— Вони там,—бурмотіла вона.—Бачиш, тебе хочуть узяти, тебе ще вб'ють.... Я не хочу.... Відішли їх, скажи їм, що я не хочу, що вони роблять мені боляче тим, що втопили так свої очі в мене...

І вона повернулася до вікна, щоб не бачити більше людей, про яких казала. Трохи помовчавши, вона знову продовжувала:

— Ти біля мене, чи не так, моя дитино? Не треба мене кидати... Ми погано зробили, пробивши дірку в мурі. З цього дня я й страждаю. Я добре знала, що ці двері принесуть нам саме нещастя. А! Милі мої невинні! скільки сліз. Іх повбивають, їх повбивають так само пострілом з рушниці, наче тих собак...

Бідолашна жінка впала знову в каталепсію і вже не пам'ятала навіть і про те, що Сільвер був тут. Але раптом випросталася й почала дивитися на ніжки свого ліжка.

— Чому ти не відіслав їх?—казала вона, ховаючи свою сиву голову на грудях молодого чоловіка.—Вони все ж таки там. Той, що має рушницю, робить мені ознаки, що він зараз стрілятиме.

Незабаром вона заснула важким сном, яким звичайно кінчалися припадки. А другого дня, здавалося, вона про все забула. І ніколи вже вона не казала нічого Сільверові про той ранок, коли застала його з улюбленою за муром.

Молоді люди два дні не бачились. Коли Мієта насмілилася підійти до колодязя, вони пообіцяли собі не робити більше такої дурниці, як це було напередодні. Проте, оце їхнє побачення, що його було так нагло перервано, вселило в них палке бажання бачитися віч-на-віч у якійсь щасливій самоті. Радість, що дарував їм до того колодязь, уже не задовольняла Сільвера, але він не хотів засмучувати тітку Діду тим, що знову побачив би Мієту по той бік муру; тим-то він благав дівчинку призначити йому побачення десь в иншому місці. А в тім вона й не примушувала себе просити бо вислухала це прохання з задоволеною усмішкою свавільної дівчини, яка не думає ще ні про що зле. Смішило її й те, що вона може розіграти хитру штуку з цим шпигуном Жюстеном. І ось, коли справу було вирішено, закохані тільки довго сперечалися що-до вибору місця для побачення. Сільвер пропонував неможливі проєкти: то він мріяв про те, щоб робити справжні мандрівки, то пропонував зустрічатися з молодою дівчиною в коморі Мейфрену Мієта, практичніша, знизала плечима й заявила, що вона в свою чергу пошукає. Другого дня вона залишилася тільки на одну хвилину біля колодязя, лише для того, щоб усміхнутися Сільверові й сказати йому, щоб увечері о десятій годині він чекав її в глибині Сен-Мітру. Можна тільки подумати, чи був молодий чоловік певний. Цілісінький день його мучила цікавість, яке місце придумала Мієта. Його цікавість ще збільшилася, коли він увійшов у вузьку алею, яку утворюють у глибині Сен-Мітру купи дощок. „Вона надійде цією алеєю“, казав він собі, позираючи у бік Ніцької дороги. Потім він почув шум

віття з-поза муру й побачив, як з'явилася над покришкою муру з розкуйовдженим волоссям, осяяна усмішкою, головка, що йому весело кричала:

— Це я!

Це, дійсно, була Мієта, що, наче той хлопець, злізла на одну з шовковиць, які й тепер ще ростуть уздовж Жасівської огорожі. Стрибнувши, вона опинилася біля могильної плити, напів закопаної в кутку муру, в глибині алеї. Сільвер із захопленим дивуванням поглядав, як вона спускалася, й не думаючи допомогти їй. Він узяв її за обидві руки й сказав:

— Яка ти спритна! Ти лазиш краще за мене.

Так вони вперше зустрілися в цьому забутому куточку, де згодом зазнали стільки щасливих годин. Починаючи з цього вечора, вони бачилися там майже щоночи. Колодязь прислуговував їм далі тільки для того, щоб повідомляти один одного чи про несподівані перешкоди, що траплялися їм у побаченнях, чи про зміну години, про всі малі новини, яких не можна було відкладати й що здавались їм надто важливими. Досить було тому з них, хто мав про щось повідомити другого, привести до руху блок, бо його верещання було чути дуже далеко. Але, не зважаючи на те, що вони здибувалися біля колодязя разів двічи-тричи на день, щоб поділитися якоюсь дрібницею, що здавалася їм надто важливою, тільки ввечері зазнавали вони щирої радости, зустрічаючися в пустельній алеї. Мієта виявляла незвичайну пунктуальність. На щастя, вона спала в кімнаті над кухнею. До цієї кімнати, де до її приходу складали провізію на зиму, вели маленькі окремі сходи. Отже вона могла виходити повсякчас, і цього не бачили ні Ребюфа, ані Жюстен. А в тім, вона гадала, що коли цей останній і побачить, як вона повертається додому, то вона розповість йому якусь історію, дивлячись на нього з тим упертим і жорстоким виразом очей, що затуляв йому завжди рота.

Ох! Які ж щасливі й теплі вечори! Тоді саме були перші дні вересня, місяця ясного сонця в Провансі. Закохані могли сходитися тільки о дев'ятій годині. Мієта перелазила через свій мур. Вона так спритно навчилася

перемагати цю перепону, що, бувало, майже завжди опиниться на могильній плиті раніш, ніж Сільвер устигне подати їй руку. І вона сміялася з своєї спритної штуки; деяку мить вона важко дихала і стояла з розкуйовдженим волоссям, поправляючи рукою спідницю, щоб спустити її вниз. Закоханий хлопець узивав її тоді: „мій злий хлопчику". В глибині душі йому була до вподоби її дитяча нерозсудливість. Він дивився на те, як вона перестрибувала через мур з такою ж поблажливістю, як старший брат, що позирає на вправи своїх менших братів. Було стільки дитячого в їхній молодій ніжності. Разів кілька вони складали проєкта піти колись драти прахів з їхніх кубел на березі Віорни. — Ти побачиш, як я злазю на дерева,—казала Мієта з погордістю.—Коли я ще була в Шавано, я злазила аж до верховіття горіхових дерев попа Андрія. Чи ти колись драв з кубел сорок? Ох, і важка ж то справа!—Й починалася розмова про те, як злазити на тополі. Мієта подавала поради, наче справді вона була хлопець. Але Сільвер, узявши на руки, спускав її на землю, й вони ходили, притулившись один до одного й обнявшись за стан. Все сперечаючись про те, як треба ставити ноги й братися руками на тих місцях, де починалися гілки, вони ще ближче тулилися й почували, як від обіймів по них розливається невідомий їм вогонь і палить їх чудною радістю. Ніколи колодязь не дарував їм такої втіхи. Вони залишалися дітьми, тішили їх хлоп'ячі іграшки й розмови, і разом із тим зазнавали радости закоханих, уміючи виявляти свою любов тільки тим, що тримали один одного за пальці. За період цієї невинної наївности вони затаювали один од одного навіть те особливе хвилювання, що його відчували при найменшому доторканні. Всміхаючись, здивовані иноді тими солодкими хвилями, що прокочувалися по їхніх тілах кожного разу, коли торкалися один до одного, вони потай віддавались ніжності своїх нових почувань, а тим часом продовжували розмовляти, мов ті учні, про сорочі гнізда. яких так важко досягти.

І закохані ходили в тиші доріжки, що була між купами дощок та муром Жас-Мейфрену. Ніколи вони

ще не діходили до кінця цього вузького завулку, кожного разу повертаючи назад. Вони були тут ніби вдома. І часто Мієта, щаслива з того, що почуває себе так добре захованою, зупинялася й хвалила себе за те, що вигадала таку добру схованку.

— Бачиш? У мене легка рука,—казала вона з задоволенням.—Ми могли б пройти цілу мілю й не знайшли б такої доброї схованки.

Густа трава заглушала шум од їхніх кроків. Вони тонули в хвилях темряви, заколисані між двох темних берегів, а над своїми головами бачили тільки темно-блакитну смугу, всіяну зорями. Ґрунт хитався під ними, алея здавалася їм темним струмком, що протікав під чорним, усипаним золотом небом; їх огортало якесь невиразне хвилювання, й вони притишували голос, не зважаючи на те, що ніхто не міг їх почути. Віддаючися цим мовчазним чарам ночи, коли тіло й душа схвильовані, вони за години побачення з тремтінням переказували тисячі найдрібніших вражінь прожитого дня. Бувало, иноді випадав світлий вечір, коли місяць ясно окреслював лінії муру й купи дощок; в Мієті та Сільверові вибухала тоді дитяча недбайливість. Алея простягалась, освітлена білими смугами, радісна. В місячному промінні вона губила свою таємність. І двоє товаришів ганялися один за одним, сміялися, мов ті учні під час перерви, пробуючи навіть злазити на купи дощок. Иноді Сільвер, шуткуючи, щоб наляка-ти Мієту, казав, що Жюстен мабуть стоїть поза муром і шпигує за нею. Тоді, ще задихані, вони йшли рядком, обіцяючись піти колись побігати по луках Сен-Клер, щоб дізнатися, хто з двох найшвидше піймає другого.

Отже, їхня молода любов пристосовувалась однаково до темних і світлих ночей. Завжди їхнє серце було збентежене й досить було найменшої тіни, щоб їхні обійми робилися тіснішими, їхній сміх м'якшав і ніжнішав. Милий притулок, що був такий веселий у місячному світлі й що так чудно хвилював їх, коли його огортала темрява, здавався їм невичерпаним джерелом радісного сміху й тиші, що хвилювала їх. І до півночи

залишалися вони там, а місто тим часом засипало, й вогні передмістя гасли один по одному.

Ніхто ніколи не турбував самотности закоханих. О цю пізню годину хлопчаки не грали більше в Панаса за купами дощок. Иноді, коли молодим людям вчувався якийсь шум, докочувалася пісня робітників, що проходили дорогою, голоси з сусідніх пішоходів, вони кидали боязні погляди на площу Сен-Мітр. Площа, завалена колодами, простягалася порожня, заселена тільки тінями. Вогкими вечорами вони бачилн на ній якісь пари закоханих старців, що сиділи по колодах, на краю дороги. А коли вечори свіжішали, вони помічали в меланхолійному й пустельному повітрі тільки вогні циган. Перед вогнями проходили великі химерні чорні тіні. Спокійне нічне повітря иноді доносило до них уривки слів, різні звуки: „добраніч“ буржуя, що зачиняв двері, стук віконниці, важкий бій годинника, — увесь цей вмираючий шум провінціяльного міста, що вкладається спати. А коли Пласан засипав, вони чули ще спірки циган, тріск їхнього вогнища. Серед цих звуків нагло вибухали горлові голоси молодих дівчат, що співали незнайомою їм мовою пісень, сповнених грубого акценту.

Але закохані недовго вдивлялися з площі Сен-Мітру на вулицю зовні, бо вони квапились повернутися до себе й знову починали ходити вздовж своєї, від усякого чужого ока вкритої, таємної доріжки. Чого їм боятися инших людей цілого світа? Декільки дощок, що відокремлювали їх од злих людей, їм здавалися вже непереходимим валом. Вони були такі самотні, такі вільні в цьому кутку, що знаходився серед передмістя, за п'ятдесят кроків од Римської брами, що їм здавалося иноді, ніби вони блукають десь дуже далеко, понад берегом Віорни, в глибинах якогось міжгір'я або серед чистого поля. З усіх звуків, що діходили до них, вони з непокійним хвилюванням дослухалися тільки до одного,—це до бою годинника, що повільно серед нічної тиші відбивав години. І коли вони зачували цей бій, то иноді вдавали, ніби не чують його, а иноді рішуче зупинялися, наче для того, щоб протестувати. Проте, марно зговорювалися вони поміж себе почекати

ще хоч десять хвилин, все ж таки їм треба було прощатися. Вони б програлись, пробалакали б до самісінького ранку, обвивши один одного руками, щоб відчувати знову й знову чудне захоплення, що давало їм заховану насолоду і цим безмірно дивувало їх. Кінець-кінцем Мієта зважувалася знову лізти на свій мур. Але цим справа не кінчалася: прощаннячко тяглося ще з добру чверть години. І коли дівчинка злазила на мур, вона ще який час лишалася там, спершись ліктями на його покришку, затримана гілками шовковиці, що їй була за драбину. Сільвер, стоячи на могильній плиті, міг знову взяти її за руку й знову почати розмову притишеним голосом. Вони повторювали десять разів: „до побачення“ й завжди знаходили нові слова. Сільвер починав бурчати:

— Та ну-бо сходь, уже далеко за північ.

Але з дівчачою впертістю Мієта хотіла, щоб він зліз із плити перший; вона хотіла бачити, як він піде. І коли молодий чоловік не поступався, вона кінчала тим, що раптом говорила, без сумніву, для того, щоб покарати його:

— Я сплигну, ось побачиш.

І вона плигала з шовковиці, наганяючи на Сільвера жах. Тоді до нього діходив глухий шум од падіння, а вона тікала з реготом, не бажаючи навіть відповідати на його останнє: „до побачення“. Ще декільки хвилин стояв він і дивився, як зникала в темряві її тінь, а потім повільно спускався й сам і прямував до завулку Сен-Мітр.

Протягом двох років вони приходили до своєї схованки щоденно. Там тішилися вони з перших своїх побачень. Спочатку стояли зовсім теплі погожі ночі. Закоханим могло здатися, що це травень, місяць, коли по жилах дерев починають пересовуватися соки, коли в теплому повітрі розносяться пахощі молодого листя, а від збудженої землі йде такий приємний запашний дух. Це відродження, ця пізня весна була для закоханих ніби ласка, що її дарувало їм небо, яка дозволяла їм вільно бігати алеєю й міцно тісними звязками скріпити їхню дружбу.

Потім почалися дощі, сніги, морози. Але ці погані витівки зими не затримували їх. Мієта завжди приходила в своїй каштанового кольору кереї й вони обоє сміялися з поганої погоди. Сухими й ясними ночами, коли легкі подихи вітру підіймали з-під їхніх ніг білий від морозу пил і кололи їм обличчя, ніби тонісінькими голочками, вони не зважувалися сідати й ходили туди й назад, загорнуті в керею, з синіми щоками, з сльозами на очах, — од морозу, — сміялися з радісним тремтінням, яке викликала їхня швидка хода в морозяному повітрі. Одного сніжного вечора вони бавилися тим, що робили з снігу величезну кулю, яку качали в одному кутку; вона залишалася там з добрий місяць. Це дивувало їх під час кожного нового побачення. Дощ теж не лякав їх. Траплялося їм бути й під зливою, що їх промочувала аж до кісток. Сільвер прибігав перший, кажучи собі, що Мієта не зробить такої дурниці, щоб прийти, і коли та теж приходила, він не знав, як їй і докоряти. А, правду мовити, він чекав на неї. Кінчалося на тому, що він починав шукати притулку, щоб заховатися від дощу, бо почував, що вони в усякому разі поприходять, не зважаючи на свої постійні обіцянки ногою не ступати за поріг, коли буде йти дощ. Щоб найти навіс, треба було тільки зробити заглиблення в купі дощок. Він витяг кілька обрубків дерева, зробив їх рухомими, так що їх можна було витягти й легко засунути. Тепер закохані мали щось подібне до низької й вузенької будки. Це була квадратова дірка, в якій вони могли міститися, тільки притиснувшись один до одного й сидячи на кінці колоди, яку вони залишили в глибині своєї хатки. Коли йшов дощ, перший, хто приходив, забігав туди, а сидячи вже в затишку вдвох, вони прислухалися з безмежною радістю до зливи, що глухо торохтіла по дошках, наче бив десь барабан. Перед них, поза ними в чорній без просвітку ночі вода річками лилася. Цих річок вони не бачили і шум од них здавався їм голосним гомоном натовпу. А вони були, проте, зовсім самотні, на краю світу, в глибині вод. Ніколи вони не почували себе такими щасливими, так відокремленими від усіх людей, як серед цього потоку,

в цій купі дощок, під постійною загрозою, що їх кожної хвилини може занести ця дощова злива. Їхні зігнуті коліна діходили майже до краю дірки й вони забивалися яко мога глибше в той час, як їхні щоки й руки засипав тонкий дощовий пил. Краплини з дощок стікали рівномірно по їхніх ногах. А їм було так тепло в цій каштанового кольору кереї, вони так щільно притулювалися, що Мієта була майже на Сільверових колінах. Вони довго розмовляли, потім замовкали, скуті втомою. Тепло від обіймів і одноманітний шум приспляв їх.

Цілими годинами просиджували вони тут. Полюбився їм цей дощ, що примушує молодих дівчат поважно ходити з парасолькою в руках. Кінець-кінцем їм здавалися б кращі дощові вечори, коли б прощання їхнє тоді не було тяжчим, бо Мієті доводилося перелазити через мур під страшенною зливою й перестрибувати калюжі Жас-Мейфрену в цілковитій темряві. Тільки дівчина кидала руку Сільвера, як він губив її в цій темряві, в шумі дощу. Марно прислухався він, приголомшений, осліплений. Але й неспокій, який залишала в них обох ця нагла розлука, мав, проте, свою чарівність: до другого дня вони все турбувалися, чи не трапилося чого лихого з другим у таку пору, коли добрий хазяїн не вижене собаки з хати, а може хто з них посковзнувся, та можна було й заблудити; ці побоювання займали одного й другого і робили їхні побачення ще ніжнішими.

Зрештою, погожі дні настали знову; квітень приніс із собою теплі ночі; трава на зеленій алеї росла неймовірно швидко. Серед цієї хвилі життя, що розливалася з неба й підносилася з землі, серед сп'яніння від молодої весни закоханим иноді робилося шкода їхньої зимової самотности, дощових вечорів, морозяних ночей, коли вони були такі загублені, такі далекі від усякого людського шуму. Тепер день не кінчався вже так швидко; вони нарікали на довгий присмерк, і коли ночі кінець-кінцем зробилися досить темними й Мієта могла безпечно перелазити через стіну, не боячись, що її побачать, і коли їм вдалося зрештою прийти на свою милу

доріжку, вони не знайшли вже на ній тої самотности, яка була так до вподоби закоханим дітям. Площа Сен-Мітр люднішала; хлопчаки з передмістя залишалися на колодах до одинадцятої години, з криком гасаючи один за одним; траплялося навіть иноді, що хтось із них ховався за купами дощок, кидаючи Мієті та Сільверові той нахабний сміх, на який здатні ледащі хлопчата років десяти. Побоювання, що їх можуть застукати під час побачення, збудження й шум життя, що кожного дня зростали навколо них у міру того, як погода все теплішала, — все це робило їхні побачення непокійними.

До того, вони почали вже задихатися в вузенькій алеї; ніколи ще Мієта не тремтіла так, ніколи ще земля, в якій спочивали останки кісток колишнього кладовища, не дихала такими наркотичними пахощами. Але в них було ще надто багато дитячого, щоб відчути всю чарівну привабність цього забутого кутка, вщерть пройнятого подихом весни. Трава вже виросла аж по коліна; важко їм було й ходити по ній; а коли вони розгортали ногами молоді паростки, від них несло пахощами, що п'янили молодих людей. Тоді чудна втома опановувала ними й вони почували збентеження й хиталися; ноги їм ніби заплутувалися в траві. Тоді вони прихилялися до муру з напівзаплющеними очима, не маючи вже сили йти далі; їм здавалося тоді, що вся млость неба входила в них.

Мов ті жваві діти, що не знають, як зрозуміти свою раптову слабість, вони стали, зрештою, складати вину на свій захисток і думали, що це в ньому не було чим дихати. Тим-то й вирішили вони ходити гуляти й обмінюватися ніжностями в чисте поле. Там що-вечора почалося нове жирування. Мієта приходила в своїй кереї; обоє, вкриті широким одягом, ішли вздовж муру вільними, широкими нивами, де повітря розкачувалося могутніми хвилями, наче вода на поверхні моря. І вони вже не задихалися, до них поверталося знову дитинство, і те сп'яніння й запаморока, що викликали в них пахощі трав на площі Сен-Мітр, розвіювалися, наче примари.

Двоє літ проблукали вони в цих краях. Незабаром вони познайомилися з кожним виступом скелі, з

кожною дереновою лавкою, і не було жодного гайочка, жодного тину, жодного кущика, де б вони не мали улюбленої місцинки. Тут здійснилися їхні мрії: вони улаштовували скажені перегони на луках Сен-Клер. Мієта бігала так добре, що Сільверові треба було робити найбільші кроки, щоб її піймати. Вони ходили також дерти сорочі гнізда. Мієта, вперта дівчина, щоб показати, як вона лазила по деревах у Шавіньйоні, звязувала мотузком свої спідниці й залазила на найвищі тополі, а внизу Сільвер стояв і тремтів, простягши руки вперед для того, щоб підхопити її в свої обійми, коли вона не втримається на гілці. Ці забавки до того втихомирювали їхні почуття, що раз якось увечері вони почали навіть битися, наче учні, які щойно вирвалися з школи. Але навколо було ще багато кутків, що їх відвідувати їм було зовсім легко. Ідучи, вони голосно реготали, штовхали один одного, дражнилися, проходили цілі мілі, навіть діходили иноді до взгір'я Гарріг, блукали найвужчими стежками, а часто-густо й навпростець через ниви. Вся країна належала їм, вони ніби покорили її й жили в ній, втішаючись із неба та землі. Мієта, як істота, що не має жодних рахунків із сумлінням, не соромилася навіть зривати гроно винограду чи гілочку зеленого мигдалю в виноградниках, або мигдалевих садах, віття яких хльостало її, коли вона повз них проходила; це йшло всупереч з поглядами Сільвера. А в тім, він не насмілювався лаяти молоду дівчину, бо навіть рідкі суперечки з нею доводили його до розпачу.

„Бач, ледащо!—думав він, надаючи по дитячому серйозности таким її вчинкам,—вона навчить мене красти". А Мієта клала йому в рот частину вкрадених фруктів. Хитрощі, яких уживав він тим, що тримав її за стан, уникав фруктових дерев, примушував її ганятися за ним уздовж виноградницьких плантацій, щоб відхилити її від цієї інстинктивної потреби красти фрукти, швидко вичерпувалися, і він починав умовляти її сісти й посидіти. Але тоді знову вони починали задихатися. Межигір'я, що спускалося до берегів Віорни, було сповнене, здавалося їм, зачарованої темряви, хвилювало їхні почуття. Коли втома доводила їх до берега річки,

чиста дитяча радість тоді кидала їх. Під вербами стояв сірий туман, подібний до легкого серпанкового покривала жіночих плеч. Діти відчували, як цей запашний серпанок, наче теплий ще від похотливих плечей ночи, ніжно голубив їм виски, огортав їх непереможною млостю.

Здаля з Сен-Клерських луків чутно було скрекотіння коників; біля ніг од хвиль Віорни їм учувався наче шепіт закоханих, притишені звуки поцілунків вогких губ. На заспаному небі, наче краплини теплого дощу, тремтіли зірки. І в цій дрімливості, розлитій у небі, в водах, у цій темряві, вони, лежачи на спині в густій траві, один біля одного, зомлівали, їхні очі блукали в темряві, руки їм зустрічалися, й вони обмінювалися коротким стисканням.

Сільвер, що якось неясно розумів небезпеку таких екстазів, схоплювався иноді й пропонував перейти на один з малих островків, що висувалися з мілкої води серед річки. Обоє босоніж ішли туди; Мієта не боялася камінців, що їй попадались під ноги, й не хотіла, щоб Сільвер підтримував її; їй трапилося навіть раз якось сісти на самій середині течії, але там вода була не глибше за двадцять сантиметрів, і вона поплатилася тільки тим, що примушена була сушити свою спідницю. Опинившися вже на острові, вони лягали там ниць на піщаній косі, очі їхні були на одному рівні з поверхнею води й вони втоплювали їх у неї, здаля поглядаючи, як у нічному освітленні водяні брижі переливалися сріблястою лускою. Тоді Мієта стверджувала, що вони на човні, що острів справді посувається й вона добре почуває, що її кудись заносить; ця запаморока, що її викликала швидка течія перед їхніми очима, на мить утихомирювала їх, затримувала їх на березі; вони тихенько наспівували так, як рибалки, коли їхні весла черкають по воді. Иноді, коли берег був низький, вони сідали на ньому, наче на дерновій лаві й спускали босі ноги в воду.

І цілі години вони балакали тут, ляскаючи ногами по воді й хвилюючи її; їм було любо викликати справжню хуртовину в спокійних водах потоку, свіжість якого заспокоювала їхню палкість. Ці ножні ванни

викликали в Міетиній голові примхливу вигадку, що ледве не зіпсувала цю чарівну невинну любов. Вона забажала, що б там не було, викупатися, як слід. Трохи вище Віорнського мосту було місце, дуже зручне, казала вона, не глибше трьох-чотирьох футів, і цілком безпечне; було так тепло й так приємно опинитися по самі плечі в воді, до того ж вона давно вже вмирала від бажання навчитися плавати, а Сільвер її навчить цього. Сільвер пробував заперечувати, що вночі це робити нерозсудливо, їх можуть помітити й це може пошкодити їм; але дійсної причини, чому так не слід робити, він не вказував: його інстинктивно стурбувала ця нова забавка, він питав себе, як це вони роздягатимуться, як він триматиме Міету в воді голими руками. А її, здавалося, не соромили ці труднощі. Раз увечері вона принесла купальний костюм, що пошила його з старої одежини. Сільверові треба було вдатися до тітки Діди й пошукати собі кальсони. Все це було дуже наївно. Міета навіть далеко не відходила: вона роздяглася в затінку верби, яка була така густа, що її дитяче тіло ледве забіліло на якусь мить. Сільвер же з його темною шкірою здавався вночі, наче той темний стовбур молодого дуба, тоді, як ноги й руки дівчинки, голі й круглі, нагадували молочні, молоді стовбури берез, що повиростали над водою. Потім обидва вони, наче огорнуті тінню, що падала на них од листя високих дерев, весело ввійшли у воду, перегукувалися, викрикували від свіжости води. І всяку таємницю й невиказану соромливість було забуто. Вони залишалися в воді цілу годину, борсалися, бризкали водою в обличчя один одному. Міета спочатку гнівалася, потім пирскала від сміху, а Сільвер, даючи їй першу лекцію, від часу до часу затоплював її з головою в воду, щоб прогнати її страх. Доки він тримав її одною рукою за пояс її костюму, а другою підтримував під живіт, вона старанно била по воді ногами й руками й думала, що плаває, але як тільки він її кидав, вона борсалася, кричала, простягнувши руки, била ними по воді й намагалася вхопитися за молодого чоловіка, де тільки можна було,—за стан, за руку. На хвилину вона спиралася на

нього й переводила дух, вода збігала з неї струмочками, а намоклий костюм обмальовував грацію її незайманих форм. Потім вона кричала:

— Ну-бо ще один разочок, але ти навмисне не тримаєш мене.

І нічого соромного не вбачали вони ні в цих обіймах Сільвера, що схилявся, щоб підтримувати її, ні в диких Мієтиних поривах, що кидалася на шию юнакові. Холодне купання робило їх чистими, мов кришталь. Теплої ночи, серед густої зелени розкочувався голосний сміх цих двох невинних голих створінь. Сільвер після першого купання дорікав сам собі за ті погані думки, що були в нього, бо Мієта роздягалася так швидко, була така свіжа в його обіймах, так дзвінко сміялася.

Проте, наприкінці двох тижнів дівчинка навчилася вже плавати. Вільно керуючи своїми членами, вона гойдалася на хвилях, бавилася з ними й віддавалася повільній течії річки, тиші неба й своїм меланхолійним мріям.

Коли обоє вони тихенько пливли, Мієті здавалося, що густе віття дерев з обох берегів схиляється до них, ховає їхній притулок, наче величезними завісами. А місячними ночами, коли проміння сповзало поміж стовбурів дерев, їй здавалось, що ніжні привиди гуляли понад берегом у білому вбранні. Але Мієта не боялася; з дивним незрозумілим захопленням стежила вона за грою тіней. Коли вона повільно посувалася вперед, тиха вода, що в ній наче в дзеркалі відбивався місяць, з її наближенням збиралася в зморшки, наче гаптована сріблом матерія, кола ширшали й губилися в темряві берегів під навислим віттям дерев, де чути було таємне клопотання. Посуваючись уперед, вона здибувала кутки, звідкіль чулися голоси, чорні згущення, повз яких вона пропливала як-найшвидше, купи дерев, що їх рядки змінювали свою форму: вони довшали і, здавалося, бігли берегом слідом за нею. Коли вона лягала на спину, небесна глибина ще більше захоплювала її. З сіл, з обрію, якого вона не бачила, здавалося їй, розкочувалися голосні, протяжні звуки, наче зідхання ночи. Вона не була

мрійна з натури й тішилася всім своїм тілом, всіма своїми почуттями з неба, річки, тіней і світла. Особливо вода річки, ця рухлива стихія, несла її з безкрайою ніжністю. Пливучи проти течії, з великою насолодою вона почувала, як хвилі, що пересувалися швидше, розбивалися об її груди, її ноги; це був довгий, дужий, приємний лоскіт, який вона могла витримувати без нервового сміху і глибше поринала в воду, аж по самі вуха, щоб течія проходила по її плечах, щоб потік усю разом обгорнув її, з підборіддя до ніг, своїм летючим поцілунком. Иноді вона почувала втому, що примушувала її нерухомо лежати на воді, а маленькі хвилі, протікаючи поміж її костюмом і тілом, роздимали тканину. Або, наче кошеня на килимі, вона качалася на мертвій поверхні води. Від світлих місць, що відбивали в собі місячне проміння, вона перепливала в темні, де вода чорніла від листя дерев, перепливала з тремтінням, ніби залишала освітлену сонцем рівнину, й почувала, як холодна тінь падала їй на голову.

Тепер вона вже ховалася, щоб роздягтися й одягтися, у воді не хотіла, щоб Сільвер торкався її. Вона тихо пливла біля нього з легким шумом, наче пташка, що розсікає крилами повітря. А иноді крутилася навколо нього, почуваючи якийсь незрозумілий острах. Він і сам оддалявся від неї, коли вона випадком торкалася його тіла. Річка стала їм за втіху, що якось сп'яняла їх, доводила їх до млосного одубіння, яке чудно, незрозуміло хвилювало їх. Вийшовши з води після купання, вони почували сонливість, голови їм запаморочувалися, ними опановувала втома. Мієта довго одягалася. Накинувши саму сорочку та спідницю, вона залишалася на місці й лягала на траві, нарікаючи на втому, кликала Сільвера, що знаходився за кілька кроків від неї, так само з порожньою головою, з членами, повитими якоюсь чудною, роздроченою втомою. А коли вони повертались, ще більше палкости було в їхніх обіймах, ще ближче відчували вони крізь одяг своє тіло, що напружувалося від купання, і часто зупинялися з глибоким зідханням. Густі Мієтині коси, ще зовсім вогкі, її шия, плечі, — від усього так несло свіжістю, чистими

пахощами, що молодий чоловік остаточно п'янів. На щастя, дівчинка раз увечері заявила, що вона не купатиметься більше, бо від холодної води вся кров переливає до голови. Звичайно, вона виказала цю правду цілком вірно, з усією невинністю. І в них знову почалися довгі розмови.

В Сільверовому мозку замість небезпеки, в якій опинилася було їхня несвідома любов, залишилося тільки захоплення фізичною силою Мієти. За два тижні вона вивчилася плавати, й часто-густо, коли вони плавали наввипередки, він бачив, як дівчина розрізала хвилі своїми дужими руками так само швидко й зручно, як і він. Сільвер шанував силу, фізичні вправи, тим-то він почував, що серце йому ніжнішає, коли бачить її такою дужою, такою могутньою, моторною. Особливу пошану хлопець почував до її дужих рук. Раз увечері, після одного з перших їхніх купань, що від них робилося веселіше, вони довго боролися, охопивши один одного за стан, і Сільверові ніяк не вдавалося перекинути Мієту; зрештою, молодий чоловік згубив рівновагу й упав, а дівчинка встояла на ногах. Її закоханий товариш ставився до неї, наче до хлопця, ось чому ці постійні гулянки, ці скажені перегони на луках, це видирання гнізд, коли вони злазили на найвищі дерева, ця боротьба, всі ці жваві гри — так довго захищали їх од самих себе й зберігали чистоту їхньої невинної й ніжної любови. У Сільверовій любові до захоплення фізичною силою його улюбленої прилучався ще жаль, властивий його ніжному серцю, до всіх нещасних. Він, що без уболівання не міг бачити жодної покинутої істоти, бідної людини, дитини, що йшла вулицею босоніж, він полюбив Мієту ще й за те, що ніхто не любив її, що їй випала жорстока доля парія. Тим-то її радість, її сміх, що Сільвер їх викликав у неї, глибоко зворушували його. Потім їх зближало ще й те, що дівча було таке ж дике, як і він, і вони розуміли один одного, обоє ненавиділи кумась із передмістя.

Мрії, які займали його за роботою в патрона, коли він ладнав колеса для візків і важко бив молотом, були сповнені великодушности. Він уявляв себе визволителем Мієти. Все те, що перечитав він, виринало в його

мозку; він бажав згодом одружитися з своєю подругою, щоб викликати у всіх пошану до неї, за святий обов'язок він вважав спасти й визволити дочку вбивці. І голова йому до того була сповнена подібними мріями, що він не уявляв собі цих речей просто. Ні, він блукав серед справжнього соціяльного містицизму. В своїй уяві Сільвер створив таку апотеозу: він бачив, як Міета сидить на троні на краю площі Совер, а все місто стоїть навколішках перед нею, прохає пробачити й співає похвальні гімни. На щастя, він забував про всі ці чудові речі, коли Міета злазила на мур, або коли вона гукала йому серед битого шляху:

— Хочеш бігати? Я ручуся, що ти не випередиш і мене.

Але молодий чоловік, мріючи про славу своєї улюбленої, все ж таки почував таку потребу бути справедливим, що часто-густо доводив її до сліз, коли починав розмову про її батька. Не зважаючи на ту глибоку ніжність, що породило в ній товаришування з Сільвером, у Міеті від часу до часу наче прокидалося колишнє, до неї поверталась упертість, поганий настрій, обурення, властиві її сангвінічній натурі. Вона робилася якось жорстокішою, вираз очей набирав упертости, вуста щільно стулялися. Тоді вона стверджувала, що батько її добре зробив, що вбив жандара, що земля належить усьому світові, що кожний має право стріляти з рушниці, де він хоче й коли йому заманеться. А Сільвер поважно з'ясовував їй тоді кодекс законів, як він його розумів, з такими чудними коментаріями, що, почувши їх, увесь пласанський магістрат не всидів би на місці. Ці розмови найчастіше траплялися в якомусь забутому куточку Сен-Клерських луків. Трав'яний килим темно-зеленого кольору розлягався перед ними, аж доки око сягало, й жодної деревини навкруги, жодної плями на цьому безмежному просторі. Величне небо по самий обрій дивилося на них тисячами зірок. Дітей ніби вколисувало це море зелени.

Міета довго не згоджувалася. Вона запитувала Сільвера, чи краще було б, коли б її батько дозволив жандареві вбити себе, а хлопець помовчавши, починав говорити, що в таких випадках краще бути жертвою, ніж

убивцею, і що немає більшого нещастя, як убити собі подібного, навіть коли доводиться законно захищатися. Для нього закон був чимсь святим, а судді були справедливі, коли засудили Шантагреля до в'язниці. Молода дівчина обурювалася; вона здатна була побити навіть свого друга, кричала йому, що в нього таке ж чорстве серце, як й в инших. А як він все ж таки продовжував уперто захищати свої ідеї про справедливість, вона зрештою починала ридати, вихлипуючи слова, що він, без сумніву, червоніє за неї, бо він все нагадує їй про злочинство її батька. І ці суперечки кінчалися звичайно сльозами й збентеженням обох. І хоч дівчина плакала, визнавала, що вона не цілком справедлива, все ж у глибині її душі ховалися дикі переконання, її палке обурення. Раз якось вона розповіла з сміхом, як один жандар упав із коня і зламав собі ногу.

Проте, Мієта жила тільки Сільвером. Коли цей останній перепитував про її дядька та її брата в перших, вона відповідала, що нічого про них не знає, а як він наполягав, бо боявся, що їй дуже погано живеться в Жас-Мейфрені, вона відповідала, що вона багато працює й ніщо не змінилося. Їй здавалося, що Жюстен зрештою дізнався, чому вона співала ранком і од чого її очі були сповнені ніжности. Але вона тут же додавала:

— Та й що ж із того? Коли йому спаде на думку турбувати нас, адже ж ми його приймемо так, що в нього більше не з'явиться бажання втручатися в наші справи.

Проте, безкрає поле, довгі гулянки на чистому повітрі иноді втомлювали їх. Вони повертались найчастіше до площі Сен-Мітр, до своєї вузенької алеї, звідкіля їх виганяли жаркі літні вечори й буйні пахощі від стоптаних трав, що розкочувалися гарячими хвилями. Але бувало иноді, повітря в алеї, відсвіжене вітром, робилося легше й вони могли залишатися в ній, не почуваючи запамороки. Тоді діти з насолодою спочивали, посідавши на могильній плиті, не чуючи більше галасу, що його здіймали дітваки й цигани; вони почували себе ніби вдома. Сільвер підіймав часто шматки кісток,

останки черепів, і вони любили розмовляти про колишнє кладовище.

Якось неясно їхня жвава уява підсказувала їм те, про що вони тут же говорили: про те, що їхня любов зросла, мов чудова здорова соковита рослина на цьому угноєному смертю ґрунті. Вона зросла тут так само, як ці буйні трави, розцвіла, як цей мак, що його стеблина ламається від найменшого подиху вітра, мак, подібний до відкритого закривавленого серця. Вони так пояснювали собі й хвилі теплого повітря, що торкалися їхніх гарячих голів, і шепіт, що вчувався їм у темряві, й довге тремтіння, що потрясало алею: це були тіні мертвих, що дихали їм у обличчя тими пристрастями, яких зазнали за життя, тіні, що розповідали їм про весілля; це мерці повертались на землю, пройняті жагучим бажанням відродити колишню любов. Ці кістки, вони добре відчували це, були сповнені ніжної любови до них, потрощені черепи грілися біля їхнього молодого вогню, найменші останки огортали їх захопленим шепотом, ніжною турботою, тремтячою заздрістю. І коли вони покидали це місце, старе кладовище плакало. Трави, що переплутували їм ноги жаркими ночами до того, що доводилося виривати їх з корінням, це були наче тонкі пальці, що вилазили з могил, щоб їх затримати, кинути в обійми один одного. Ці гострі й разючі пахощі, що розносилися від розламаних стеблин, це були родючі пахощі, могутній сік життя, що їх повільно виробляють могили. Вони п'янили закоханих, що ховалися на цій безлюдній доріжці. Мерці, збуджені мерці, жадали шлюбу Мієти та Сільвера.

Ніколи діти не відчували остраху. Розлита навкруги ніжність, яка, здавалося, огортала дітей, зворушувала їх. Вони полюбили цих незримих істот, що наче дотикалися до них. Часто-густо їм учувався навіть шум, подібний до легкого шелесту крил. Иноді їх оповивав якийсь приємний смуток. Вони не розуміли, чого саме мерці хотіли від них, і продовжували жити своєю несвідомою любов'ю серед токів родючого соку, в цьому кутку забутого кладовища, де угноєна земля дихала життям. Тут усе настирливо вимагало їхнього

сполучення. Голоси, що шепотіли їм у самі вуха, млость, розлита навкруги—від усього цього кров приливала їм до голови, але вони не розуміли тої безсловесної мови. Бували дні, коли вимагання мертвих робилися такими настирливими, що Мієта, стомлена, мов у лихоманці, півлежала на могильній плиті й дивилася на Сільвера, втопивши в нього очі, ніби хотіла запитати: „Чого їм треба? Чому розливають вони такий вогонь у моїх жилах?“ А Сільвер, знесилений, схвильований, не насмілювався відповідати, не насмілювався повторювати тих палких закликів, що, здавалося йому, він чув у повітрі, слухатися тих божевільних порад, що їх навівали йому високі трави, благання всієї алеї, могил напіврозритих, що жадали стати за ліжко для любови цих двох дітей. Вони питали себе про кістки, що їх вони знаходили. Мієта з своїм жіночим інстинктом взагалі любила все страшне. З кожною новою знахідкою починалися догадки без кінця. Коли траплялася мала кістка, вона починала говорити про гарну молоду дівчину, що вмерла від сухот, або яку звела в домовину гарячка напередодні її шлюбу; коли кістка була велика й широка, вона відтворювала образ якогось діда, салдата, судді, або якоїсь страшної людини. Особливо довго її цікавила могильна плита. Раз при ясному місячному світлі Мієта розпізнала на одному з боків плити напівстерті літери. Сільвер обчистив мох своїм ножем. Тоді вони прочитали вибитий на камені напис: *„Тут спочиває... Марія... що вмерла...“* І Мієта, прочитавши своє ім'я, глибоко замислилася. Хоч Сільвер і обізвав її дурненькою, але вона не могла затримати своїх сліз. Вона казала, що її в саме серце вразив цей напис, що вона незабаром помре і що ця плита буде для неї. Молодий чоловік своєю чергою завмер од страху. Кінець-кінцем він таки присоромив дитину. Як! Вона, така мужня, думає про подібні дурниці. І вони почали голосно сміятися, а потім уникали згадувати про цей епізод. Але випадали журні години, коли хмарне небо повивало смутком алею; Мієта не могла втриматися, щоб не пригадати цю померлу незнайому Марію, могильна плита якої так довго була місцем їхніх побачень.

Може й кістки цієї безталанної дівчини лежали ще там.

Одного вечора їй спала на думку чудна фантазія: вона попросила Сільвера підняти плиту, щоб подивитися, що знаходиться там, під нею. Він відмовився зробити це, бо такий вчинок здавався йому святокрадством і ця відмова надовше затримала Міетині мрії на дорогому, утвореному її фантазією образі, що мав її ім'я. Міета, розмовляючи про цю тінь, абсолютно була переконана, що вона вмерла, маючи її, Міетин, ніжний вік — тринадцять років. Їй було навіть шкода цієї плити, на яку вона так жваво плигала і на якій вони сиділи стільки разів, шкода цього каменю, зледенілого од смерти, й який вона зогріла своєю любов'ю. І тут же додала:

— Ось ти побачиш, це принесе нам нещастя... Я, коли ти помреш, і я умру тут, і мені хотілося б, щоб цей камінь навалили на мою могилу.

Сільвер, стримуючи плач, лаяв її за те, що вона гадає про такі сумні речі.

Так біля двох років любилися вони і в цій вузенькій алеї, і в чистому полі. Їхня ідилія перейшла через льодові грудневі дощі, палкі липневі ночі, не послизнулася й не впала до звичайної любови; вона заховала в собі чарівну незайманість грецьких казок з їх палкою невинністю, з цим наївним шепотом тіла, що чогось жадає й не знає, чого саме. Мерці, сами мерці марно нашіптували їм у вуха. І вони винесли з старого кладовища тільки ніжний сум, тільки передчуття короткого життя. Якийсь голос навівав їм передчуття короткого віку, якийсь голос казав їм, що вони помруть з своєю невинною дитячою любов'ю, не діждавши шлюбу, того дня, коли вони зможуть оддатися один одному. Без сумніву, ця могильна плита, ці кістки, що ховалися під густою травою, навіяли їм любов до смерти, це вперте бажання лягти разом у домовину, що з новою силою збудилося в них на краю Оршерської дороги тої грудневої ночи, коли два дзвони надсилали один одному свої жалібні заклики.

Міета спокійно спала, поклавши голову на груди Сільверові, а він мріяв про майбутнє побачення, про

довгі роки розкішних утіх. На світанку дівчина прокинулася. Перед ними розляглася вся залита світом долина під молочним небом. Сонце було ще за горбами. Кришталеве світло, чисте й дзеркальне, наче та джерельна вода, лилося з блідих обріїв. Десь далеко Віорна, мов біла шовкова стрічка, губилася серед червоних і жовтих ґрунтів. Перед ними слалися смуги олив, виноградників, подібні до широких полотнищ мережаної тканини, ціла країна, яку чисте повітря й тиша ще збільшували. Колючі подихи вітру морозили обличчя дітям. Вони моторненько підвелися. Сон підбадьорив їх, вони були щасливі з того, що настав ранок. Ніч забрала з собою їхній смуток і переляканість, і вони з захопленням озиралися навкруги, на цю величну просторінь. Весело слухали бовкання двох дзвонів, що, здавалось їм, радісно вітали з зорею святкового дня.

— Ой, і гарно ж я спала,—вигукнула Мієта.—Мені снилося, що ти мене цілуєш. Справді мене обіймав ти, цілував?

— Це дуже можливо,—відповів Сільвер, сміючись.—Мені було зимно. Адже ж страшний холодище.

— В мене тільки ноги померзли.

— То ж побіжімо. Нам треба пройти добрих дві милі. Ти зігрієшся.

І вони зійшли із скелі, вийшли на битий шлях і побігли.

Коли вони опинилися внизу, підвели голови, ніби для того, щоб попрощатися зі скелею, на якій вони плакали, запалюючи губи поцілунками. Але вони ні словом більше не перекинулися про ті жагучі ласки, що вклали в їхню ніжність якусь нову потребу, ще невиразну, яку вони не насмілювалися формулювати. Вони не давали навіть руки один одному, наче з тої причини, що їм треба було йти швидше. І вони бігли весело, трохи засоромлені, самі не знаючи від чого, коли їм доводилося поглядати один на одного. Навколо них день уже яснішав. Молодий чоловік, якого хазяїн посилав до Оршеру, вибирав, не вагаючись, легкі найкоротші стежки. Таким чином вони пройшли понад дві милі по вибитих у скелях дорогах уздовж тинів та

безкраїх стін. Міета обвинувачувала вже Сільвера в тому, що вони заблудили. Часто-густо деякий час вони не бачили перед собою нічого, крім довгих рядків мигдалевих дерев над стінами та над тинами, виснажені гілки яких вимальовувалися на блідому тлі неба.

Але раптом вони опинилися простісінько перед Оршером. Дужі крики радости, шум натовпу виразно долочувалися до них у чистому повітрі. Повстанський загін щойно входив до міста. Міета та Сільвер прийшли в нього разом з тими, що попристановали.

Ніколи вони до того не бачили подібного ентузіязму. Можна було сказати, що вулицями проходила урочиста процесія, коли місто прикрашують, а на вікнах вивішують найкращі килими. Місто вітало повстанців, як своїх визволителів; чоловіки обнімалися з ними, жінки несли їм харчі, а на воротях стояли старі й плакали. В цих привітаннях була чисто південна радість, що щучно виявляється в піснях, танцях, жестах. Міету так само підхопив натовп і затяг у танок, що вертівся на Великій площі. Сільвер ішов услід за нею; сумні думки про смерть, про загибель забігли від нього в цей мент. Він хотів боротьби, принаймні дорого продати своє життя. Бажання боротися знову сп'янило його. Він мріяв про перемогу, про щасливе життя з Міетою серед великого спокою.

Але це братерське привітання мешканців Оршеру було останньою радістю для повстанців. День у них пройшов, сповнений світлої радости, довір'я й безмежної надії. Полонених: коменданта Сікардо, Гарсоне, Пейрота та инших, замкнули в залі ратуші, що її вікна виходили на Велику площу. Вони поглядал и з переляканим здивованням на ці фарандоли, на ці великі ріки ентузіязму, що проходили перед їхніми очима.

— Мерзота!—бурмотів комендант, спершись на край вікна, мов на бар'єр театральної ложі—І подумать тільки, що досить двох-трьох батарей, щоб вичистити всю цю наволоч.

Потім, помітивши Міету, він додав, удаючись до Гарсоне:

— Гляньте-бо, пане мере, на цю велику, червону дівку там унизу. Яка ганьба! Вони поприводили з собою своїх повій. Коли це ще продовжуватиметься, ми ще й не таке побачимо.

Гарсоне хитав головою, бурмочучи щось про розбещені пристрасті й про ганебні дні нашої історії, а п. Пейрот, білий, наче полотно, мовчав. Один тільки раз він розтулив уста, щоб зупинити Сікардо, який продовжував лаяти повстанців.

— Та тихше-бо, пане. Ви докричитеся до того, що нас порозстрілюють.—Правду мовити, повстанці ставилися до цих панів надзвичайно лагідно. Ввечері вони навіть наказали подати їм розкішний обід. Але для таких полохунів, як митник, подібна увага була ще страшніша; повстанці, на його думку, ставилися так добре тільки з наміром відгодувати їх, щоб вони поробилися ситіші та ніжніші до того дня, коли їх їстимуть.

Присмерком Сільвер зустрів віч-на-віч свого брата в перших, доктора Паскаля. Вчений пішки йшов за загоном, розмовляючи з робітниками, що ставилися до нього з пошаною. Він спочатку намагався відвернути їх од боротьби; ніби переконаний ними, він сказав з удаваною індиферентною усмішкою:

— Може ваша правда, мої друзі. Борітеся собі, а я тут для того, щоб лагодити вам руки та ноги.

Ранком він спокійненько почав збирати вздовж дороги камінчики та рослини. Він страшенно жалкував, що не взяв із собою геологічного молотка та ботанічної скриньки. Цим ранком його кешені, завжди повнісінькі всякого природничого добра, були порожні, зате з пакунка, що він його тримав під пахвою, висовувалися пучки довгих рослин.

— Стій! це ж ти, мій хлопчику,—гукнув він, забачивши Сільвера,—а я гадав, що я тут сам тільки з цілої нашої родини.

Він вимовив останні слова з якоюсь іронією, легенько глузуючи з каверз свого батька й свого дядька Антуана. Сільвер дуже зрадів цій зустрічі з братом у перших. Доктор, один тільки з Ругонів, ручкався з ним на вулиці й виявляв щиру приязнь до нього. Молодий

чоловік бачив, що Паскаль укритий дорожним пилом і думав, що доктор справді прихильник до республіканської справи, тим-то він щиро зрадів, почав йому говорити з юнацьким запалом про права народів, про свою святу справу, про безперечну перемогу. Паскаль слухав його з усмішкою; йому цікаво було стежити за жестами, завзятим виразом його обличчя, він наче вивчав його, розкладав на частини цей ентузіязм, щоб побачити, що там ховається за цим шляхетним запалом,

— Стій, стій! Та ти ж справжній унук своєї бабуні. І так скидаєшся на неї.

І він тихенько додав тоном ученого, який робить нотатки:

— Істерія чи ентузіязм, дурне безумство чи величне безумство, а все це прокляті нерви.

Потім він голосно, наче резюмував свою думку, сказав:

— Сім'я повна. В ній буде ще й герой.

Сільвер не чув. Він продовжував із запалом говорити про свою улюблену республіку. За декільки кроків зупинилася Мієта, все ще одягнена в свою червону керею. Вона ні на хвилину не кидала Сільвера; вони так обоє й бігали по місту, побравшися за руки. Ця висока дівчина в червоному зрештою зацікавила Паскаля; він раптом перервав мову братові й спитав у нього:

— Що це за дитина з тобою?

— Це моя жінка,—відповів поважно Сільвер.

Доктор витріщив на нього очі. Він не зрозумів. Дуже соромливий з жінками, він тільки низенько вклонився Мієті.

Ніч була турботна. Подув якийсь вітер нещастя на інсургентів. Ентузіязм, довір'я, що панували напередодні, було ніби занесено темрявою. Ранком обличчя всім були похмурі, з очей дивилося горе й розпач, мужність зникла. Надходили чутки, що викликали жах, погані новини, що їх напередодні ватажкам удалося заховати. Не зважаючи на те, що ніхто одверто їх не переказував, якийсь невидимий рот нашіптував їх, викликав паніку в натовпі. Гомоніли, що Париж було

взято, що провінція переживала напруження і тут же додавали, що численне військо з Марселю, яке вів полковник Масон і Блеріо, префект департаменту, швидко наближалося, щоб розігнати повстанські загони. Це була вже поразка. Яке страшне збудження! Ці люди, що палали вчора в патріотичній огневиці, тремтіли сьогодні від лютого холоду, який огорнув упокорену Францію, що ганебно стояла навколішках. Так тільки вони зберегли той героїзм, що викликає обов'язок. І нині вони були загублені серед загального жаху, серед мертвої тиші в країні, тепер вони поробилися бунтарями, їх треба було порозстрілювати, наче тих диких звірів. А вони ще мріяли про велику війну, про загальне повстання, про славетну перемогу права! Та й що ж! Розгублена, покинута всіма, ця жменя людей плакатиме над своєю вірою, що вмерла, над своєю мрією про вічну справедливість, що зникла. Були такі, що, проклинаючи всю Францію за її зраду, кинули свою зброю й сіли край дороги, кажучи, що тут вони чекатимуть перших куль, щоб показати, як уміють умирати республіканці.

Не зважаючи на те, що цим людям загрожувало вигнання та смерть, серед них мало знайшлось дезертирів. Дивна солідарність об'єднувала ці загони. Тільки на ватажків було направлено їхній гнів. І дійсно, вони були нездари. Непоправні помилки було ними припущено; і тепер, знесилені, без дисципліни, під захистом декількох вартівників, під керуванням нікчемних ватажків, повстанці залежали од першого ліпшого салдата, що з'явився б сюди.

Вони перебули ще два дні в Оршері, вівторок і середу, марнуючи час і цим погіршуючи своє становище. Генерал, той чоловік із шаблею, що на нього показав Сільвер Мієті ще на Пласанській дорозі, все вагався; його лякала страшна відповідальність, що тягарем нависла на нього. Зрештою, в четвер він вирішив, що й справді лишатися довше в Оршері було небезпечно. О першій годині він дав наказ відступати й повів свою невеличку армію на Сен-Рур. Цю позицію можна було б уважати за неприступну для того, хто зумів би нею оволодіти.

У Сен-Рурі будинки розкидані один над одним по схилу горба; за містом хаос з величезних скель закриває обрій. До цієї справжньої фортеці можна дістатися тільки з рівнини Нор, що стелиться унизу взгір'я. Еспланада закінчується площею, обсадженою могутніми берестами й трохи вищою за всю рівнину. На цій еспланаді й розташували свій стан інсургенти. За в'язницю для полонених був готель Мюль-Бланш, що знаходився посередині площі. Важкою й темною здалася ніч інсургентам. Ходили чутки про зраду. Ранком головнокомандуючий, що в свій час не вжив заходів до найпростішої обережности, оглянув свою армію. Загони вишикувалися спиною до рівнини. Вони вражали своєю чудною мішаниною вбрання, курток каштанового кольору, темних пальт, синіх сорочок, попідперезаних червоними поясами. Найрізноманітніша зброя дивно виблискувала на сонці; тут були нагострені коси, широкі заступи, потемнілі мисливські рушниці. Саме в той мент, коли імпровізований генерал з'явився верхи на коні перед малою армією, вартовий, що його було поставлено у полі, прибіг з криком, жестикулюючи:

— Салдати! салдати!

Зчинилася страшенна колотнеча. З початку подумали, було, що це марна тривога. Повстанці, забувши будь-яку дисципліну, кинулися наперед і побігли до краю еспланади, щоб побачити салдатів. Шереги було розірвано. І коли з-поза сірої завіси оливкових дерев з'явилася темна лінія регулярного війська з зловіщими виблисками багнетів, інсургенти збилися й подалися назад. Щось подібне до панічного жаху прокотилося з одного краю взгір'я до другого.

Тим часом загони з Палюду й Сен-Мартен-де-Во переформувалися й приготувалися до одчайдушного опіру. Один дроворуб-велетень, що на всю голову був вищий за своїх товаришів, кричав, зірвавши свою червону краватку: „До нас, Шавано, Грайль, Пужоль, Сен Евтроп! До нас, ле-Тулет! До нас, Пласан!" Повстанці безладним натовпом перебігали еспланаду. Головнокомандуючий, якого оточували Фаверольці, висунувся з кількома сільськими загонами, щоб одвернути увагу

ворога й напасти на нього з флангу. Останні загони, Валкейра, Назер, Кастель ле В'є, ле Рош-Нуар, Мюрдаран, кинулися ліворуч і розпорошилися на рівнині, щоб бути за стрільців. Площа збезлюдніла. Тим часом загони з міст, сіл, що їх кликав на допомогу дроворуб, прилучилися до нього і зформували під берестами темну нерегулярну масу, згруповану всупереч з усіма правилами стратегії, але одностайну, суцільну, наче скеля, напоготові заступити дорогу, або вмерти. Пласанський загін знаходився серед цього геройського батальйону. На тлі сірих блуз і курток і синюватого виблискування зброї керея Мієти, що двома руками високо тримала червоного прапора, являла собою червону пляму, пляму, наче свіжа рана, з якої точилася кров.

Раптом запанувала велика тиша. В одному з вікон гостиниці ля-Мюль Бланш з'явилося бліде обличчя п. Пейрота. Він щось казав, махаючи руками.

— Сховайтеся, зачиніть віконниці,—кричали розлютовані інсургенти;—вас так можуть повбивати.

Віконниці хутко зачинилися з великим поспіхом, і чути було тільки мірні кроки салдатів, що наближалися.

Пройшла хвилина, якій, здавалося, не було краю. Військо зникло, воно сховалося за якимсь горбком, і незабаром повстанці помітили з боку рівнини, нарівні з ґрунтом, гостряки багнетів, що рухалися, збільшувалися, виблискували під ранковим сонцем, наче ті хлібні ниви з колосом сталевого кольору. Сільверові в цей мент, збентеженому лихоманкою, здавалося, що перед ним промайнуло обличчя жандара, якого кров заплямувала йому руки. Він знав з оповідань своїх товаришів, що Рангад не вмер, що йому тільки вибито око, і він добре розглядів його з його закривавленим страшним оком. Гостра думка про цього чоловіка, про якого він не думав за ввесь час, як лишив Пласан, була нестерпуча для нього. Йому було страшно того, що він злякається. Він щільно тиснув до себе свого карабіна, з очима, застеленими туманом, палаючи жаданням вистрілити з своєї рушниці, прогнати з голови пострілом примару жандара з кривавим оком. А багнети повільно наближалися. Коли голови салдатів з'явилися на краю

еспланади, Сільвер інстинктивно повернувся до Міети. Дівчина стояла випростана, наче повищавши, з рожевим обличчям, обгорнута складками червоного прапору, вона підвелася навшпиньки, щоб побачити військо; від нервового напруження ніздрі її поширювалися, з її червоних вуст виглядали білі зуби молодого вовка. Сільвер усміхнувся їй. І він не встиг ще повернути голови, як почалася стрілянина. Салдати, що видно було тільки їхні плечі, зробили свій перший постріл. Йому здалося, наче дужий вітер війнув над його головою, а дощ з листя, збитого кулями, сипався з берестів. Якийсь сухий звук, подібний до того, коли ламається суха гілка, примусив його повернутися праворуч. Він побачив на землі велетня дроворуба, того, що на всю голову був вищий за своїх товаришів, з малою чорною дірочкою посередині чола.

Тоді він вистрілив з свого карабіну прямо попереред себе, не націляючись, знову набив його, знову випалив. І робив це все лютий, як звір, напівсвідомо, наче людина, яка ні про що не думає, яка квапиться вбивати. Він навіть не розрізняв салдатів: дим стояв під берестами, подібний до сувоїв сірого серпанку. Листя продовжувало дощем сипатись на інсургентів, бо військо цілилося дуже високо. Хвилинами серед нестерпучого гамору стрілянини молодий чоловік чув зідхання, глухе хрипіння; в малому загоні хтось поступався либонь для того, щоб дати місце нещасному, який падав, чіпляючись за плечі своїх сусідів. Стрілянина продовжувалася хвилин з десять. Потім серед перестрілки хтось страшним од жаху голосом гукнув: „Тікайте, хто може!“ Почулися гнівні голоси, подібні до реву: „Боягузи! Наволоч!“ Докотилися зловіщі фрази: генерал утік, кавалерія рубає шаблями стрільців, що розпорошилися по долині Нор. А постріли не припинялися, вони вибухали не регулярно й освітлювали дим сполохами полум'я. Хтось суворим голосом вигукував, що треба вмерти тут. А другий голос, несамовитий од жаху, кричав ще дужче: „Рятуй себе, хто може! Рятуйся, хто може!“ Люди тікали, кидаючи свою зброю, стрибаючи через трупи. Инші утворили щільну

лаву. Залишалося тільки з десяток повстанців. Знову двоє повтікало, а з восьми останніх троє полягло тут на місці.

Двоє дітей залишалися машинально, нічого не розуміючи. В міру того, як батальйон зменшувався, Мієта все вище й вище підносила прапор; вона тримала його перед собою, ніби важку свічку, стиснувши кулаки. Його було пробито кулями. Коли в Сільвера не стало вже набоїв у кешені, він припинив стріляти і втопив тупий погляд на свій карабін. Ось тоді йому здалося, ніби тінь пролетіла йому по обличчю, мов величезний птах доторкнувся крилом до його чола. І відвівши очі, він побачив, як прапор падав із Мієтиних рук. Дитина, з руками притиснутими до грудей, з одкинутою головою, з страшним виразом страждання, повільно падала навзнак. Вона, навіть не крикнувши, схилилася назад на червоний прапор.

— Вставай-бо, швидше,—казав їй переляканий до нестями Сільвер, простягаючи руку.

Але вона залишалася на землі, з розтуленими великими очима, не кажучи ні слова. Він зрозумів тоді й упав навколішки.

— Тебе ранено? Кажи. Куди тебе ранено?

А вона все продовжувала мовчати; вона задихалася, дивилася на нього своїми великими очима, коротке тремтіння проходило по її тілу. Тоді він відсунув її руки від грудей.

— Тут ранено, так? це тут?

І він розідрав її корсаж, відкрив груди, шукав і не бачив нічого. На очі йому набігали сльози. Потім з лівого боку грудей він помітив маленьку цяточку, тільки одна краплина крови була на рані.

— Це нічого,—бурмотів він,—я зараз знайду Паскаля, він вилікує тебе, коли б ти могла підвестися... Ти не можеш підвестися?

Салдати перестали стріляти, вони кинулися ліворуч на загони, що їх вів головнокомандуючий. Серед порожньої площинки був тільки Сільвер навколішках перед Мієтиним тілом. З розпачливою впертістю він узяв її в свої обійми. Він хотів, щоб вона стала, але

дитина так тремтіла від болю, що він знову поклав її. Він благав:

— Скажи мені що-небудь. Чому ти мовчиш?

Але вона не могла. Повільно й тихо вона замахала руками, щоб показати, що це не її вина. Смерть поклала вже своє тавро на її стулені вуста. Волосся їй заплуталося, голова покотилася на окривавлені згортки прапору; живі лишалися ще тільки її очі, чорні, що жахливо блищали на її обличчі. Погляд цих великих очей боляче шматував йому серце. Він бачив у них безмірний жаль за життям. Своїм поглядом Мієта наче казала йому, що вона вмирає сама, перед шлюбом, умирає, не ставши його дружиною, й він либонь міг любити її так, як усі хлопці люблять дівчат. В агонії, в цій жорстокій боротьбі її сангвінічної натури з смертю, вона оплакувала свою незайманість. Сільвер, схилившись над нею, зрозумів гіркі ридання цього палкого тіла. Він згадав, як чув колись благання старих кісток на кладовищі, він пригадував поцілунки, що обпалювали йому вуста вночі край дороги, вона кидалася йому на шию, благала в нього повної любови, а він, він не знав цього, він дозволив їй помирати незайманою дівчиною, з розпачем, що не зазнала вона всієї насолоди життя. Тоді, шкодуючи за тим, що вона понесе з собою в домовину спогад про нього тільки, як про хлопчика та доброго товариша, він почав цілувати її дівочі груди, цю чисту, незайману шию, що їх він щойно розкрив. Він і не підозрівав про цей ніжний бюст, про цю розкішну дозрілість. Його сльози зросили їй обличчя. Він ридаючи, припав палкими вустами до ніжного тіла дитини. Ці жагучі поцілунки викликали промінь останньої радости в Мієтиних очах. Вони кохалися й їхню ідилію розвязувала смерть.

Але він не міг повірити в те, що вона вмирає. Він казав:

— Ні, це нічого, ти побачиш. Не розмовляй, коли ти страждаєш від цього. Почекай, я підведу тобі голову, потім я зігрію тебе, бо твої руки холодні, як крига.

Стрілянина почалася знову, ліворуч на нивах, де росли оливні дерева. З долини Нор чулося глухе

тупотіння кавалерії. Часами докочувалися зойки жертв цієї різанини. Знову сповзли звої густого диму й обгорнули густим серпанком береги. Але Сільвер не чув, не бачив уже нічого. Паскаль, бігом спускаючись униз на рівнину, помітив, що він лежить на землі й наблизився. Доктор подумав, що хлопця поранено. Тільки пізнав його молодий чоловік, він поповз до нього і вказав йому на Мієту:

— Гляньте-бо, — сказав він, — її поранено, там, під грудями... Ой, які ж ви добрі, що прийшли її врятувати!

В цій хвилі по тілу конаючої дівчини пробігла конвульсія. Тінь страждання з'явилася на її обличчі, її стулені вуста розтулилися і з них вийшло тихеньке зідхання. Її великі очі, все ще широко розплющені, так і застигли втопленими в молодого чоловіка.

Паскаль нахилився, потім підвівся і в півголоса сказав:

— Вона вмерла.

Вмерла! Від цього слова Сільвер захитався. Він знову став навколішки й упав, ніби перекинутий легеньким Мієтиним зідханням.

— Мертва! мертва!—повторював він.—Це не правда, вона дивиться на мене... Ви добре бачите, що вона дивиться.

Він схопив доктора за одяг, благав його не йти, стверджуючи, що він помилився, ніби вона вмерла, що він може врятує її, коли захоче. Паскаль намагався легенько визволитися, кажучи своїм ніжним голосом:

— Я нічого не можу зробити, инші чекають на мене... Залиш мене, моя бідна дитино, вона справді вмерла.

Сільвер випустив край одежі й знову впав. Вмерла! вмерла! Це слово звучало жалібним дзвоном у його порожній голові. Залишившися сам, він доповз до трупу. Мієта все ще дивилася на нього. Тоді він припав до неї, поклавши голову на її розкриті груди, й залився сльозами. Це був вибух жагучого розпачу. Він божевільно вп'явся вустами до її округлених дівочих грудей. В цей поцілунок він уклав усе своє полум'я, все своє життя, наче для того, щоб воскресити її. Але дитина залишалася холодна під його ласками. Він почував,

наче її інертне тіло віддавалося йому. Тоді його огорнув жах; він сів, схиливши голову і звісивши руки. В такому стані він наче здерев'янів, усе повторюючи:

— Вона вмерла, але дивиться, вона не заплющує очей, вона все ше бачить мене.

Ця думка сповнила його тихим сумом і теплою ніжністю. Він не рухався. Обмінявся з Мієтою довгим поглядом. В очах мертвої, які смерть ще дужче поглибила, він читав останні жалощі дитини, що оплакувала свою незайманість.

Тим часом кавалерія все ще рубала шаблями тих, що тікали рівниною Нор. Тупотіння коней, зойки конаючих оддалялися, тихшали, наче далека музика, звуки якої доносилися через чисте повітря. Сільвер уже не розумів, що б'ются ще. Він не бачив свого брата доктора, що спускався і знову пройшов площинкою. Проходячи, Паскаль підняв Макарів карабін, що його кинув Сільвер; він пізнав його, бо часто бачив, як він висів на печі тітки Діди, й захотів урятувати його від руки переможців. Ледве ввійшов він у готель ля Мюль-Бланш, куди познесено було силу-силенну поранених, як хвиля повстанців, що їх гнало військо, мов те стадо звірів, затопила еспланаду. Головнокомандуючий утік; це були останні сільські загони, що їх ловили. Тут зчинилася жахлива різанина. Полковник Масон і префект Блеріо, що їх уже охопив жаль, марно наказували відступити. Розлютовані салдати продовжували стріляти в натовп, приколювали втікачів багнетами до стіни. І коли вже не стало ворогів перед ними, вони почали стріляти в фасад готелю ля Мюль-Бланш. Віконниці розлетілися в дризки; з одного вікна, що не встигли зачинити, впала ряма з дзенькотом розбитого шкла. Жалісливі голоси кричали з середини:

„Тут полонені! полонені!" Але військо нічого не слухало. На один мент з'явився комендант Сікардо, він силкувався щось сказати, вимахуючи руками. Поруч із ним з'явилося перелякане обличчя митника Пейрота з його гладкою постаттю. Знову вибухнув постріл. І Пейрот упав на землю, носом уперед, наче якась важка маса.

Сільвер та Мієта все продовжували дивитися один на одного. Молодий чоловік, не повертаючи навіть голови, схилився над дорогим трупом серед гамору стрілянини й зойків тих, що конали в агонії. Він почував тільки, що навколо нього товчуться люди, і тому стало трохи соромно. Він розгорнув складки червоного прапору і прикрив голі шию й груди Мієти. Потім знову почав дивитися на неї.

Але боротьба скінчилася. Вбивство митника наситило салдатів. Деякі з них ще нишпорили по всіх кутках еспланади, стріляючи, щоб не дати втекти жодному повстанцю. Один жандар, помітивши Сільвера під деревами, підбіг до нього, але побачивши, що має справу з дитиною, він спитав:

— Що ти тут робиш, хлопче?

Сільвер, не зводячи своїх очей з Мієти, не відповів нічого.

— А, розбишако, в нього всі руки в поросі,—гукнув Стандар, що нахилився до нього.—Вставай, наволоч, уставай, я з тобою розправлюся.

А Сільвер так і застиг з усмішкою на вустах, сидів і не рухався. Жандар помітив труп жінки, вкритий прапором, і пробурмотів:

— Гарна дівчина, шкода... Що ж? це твоя полюбовниця, гульвісо, чи як? – Потім він додав із цинічним сміхом:

— Та вставай-бо! Тепер, коли вона вмерла, не будеш же ти спати з нею.

Він з силою схопив Сільвера, примусивши його стати на ноги й потяг його за руку, мов собаку за лапу. Сільвер, слухняно, наче дитина, дозволив себе тягти, не вимовивши ні словечка. Він ще раз повернувся й подивився на Мієту. Йому було шкода залишати її саму під деревом. Здаля він ще раз повернувся, щоб кинути на неї останній погляд. Вона лежала невинна, загорнута в червоний прапор, із трохи відкинутою головою, з великими очима, що дивилися вгору.

VI.

О п'ятій годині ранку Ругон зрештою насмілився вийти з будинку своєї матери. Стара заснула на стільці.

Він відважився обережно дійти до завулку Сен-Мітр, нікого не зустрівши, не почувши ні звука. Дійшов навіть до Римської брами. Брама була відчинена навстіж, наче роззявлена паща в темряву заснулого міста. Пласан спокійно спав, ні трохи не думаючи про те, як небезпечно спати так з відчиненою брамою. Здавалося, місто вмерло. Ругон набрався сміливости й дійшов навіть до Ніцької вулиці. Він ще здаля оглядав усі кутки вулиці, тремтів за кожним кроком, біля кожних відчинених дверей. Йому все здавалося, що ось-ось банда повстанців накинеться на нього. Але без жодних пригод він дійшов до площі Совер. Може й справді повстанці зникли в темряві, наче мара.

Тоді П'єр зупинився на хвилину серед безлюдних пішоходів. Він з тріюмфом відітхнув. Значить, ця мерзота—повстанці залишили йому Пласан. Тепер місто належало йому,—ось воно спить, дурне; воно було там темне й спокійне, німе й задоволене, і йому досить було простягти руку, щоб оволодіти ним. Ця коротка зупинка, коли він дивився очима вищої людини на сон всієї підпрефектури, надала йому невиразної могутности. Він стояв там, схрестивши руки, прибравши, незважаючи на те, що був сам у тиші ночи, позу великого вояки напередодні перемоги. Здаля чути було тільки плюскотіння води в фонтані, що струмочками спадали в басейн. Потім турботи загризли його. А що як трапилося таке нещастя, що імперію проголосили без нього? що як різні там Сікардо, Гарсоне, Пейрот, замість того, Щоб бути заарештованими повстанською бандою, сами всю її переловили й засадили в міські в'язниці міста? В нього аж виступив холодний піт на чолі і він прискорив ходу, сподіваючись, що Фелісита дасть йому певні пояснення. Він швидко посувався, ідучи вздовж будинків вулиці Бан, як раптом забачив видовище, що прикувало його на місці. Одне з вікон жовтого салону було яскраво освітлене й на світлому його тлі він побачив чорну фігуру. В ній він розпізнав свою жінку, яка нахилилася й розпачливо махала йому руками. Він, переляканий, міркував, не розуміючи, що це значить, коли раптом якась важка річ

упала на брук біля його ніг. Це Фелісита кинула йому ключа від комори, де було сховано запасні рушниці. Він повернув і пішов назад, не розуміючи, чого це жінка не дозволила йому піднятися на верхній поверх; в його уяві повстали всілякі жахливі речі.

Він попрямував до Руд'є. Його він знайшов на ногах. Але й цей так само нічого не знав про події цієї ночи. Руд'є мешкав на краю нового міста, в глибині пустиря, куди луна не доносила ні звука з усього гамору, що зчинили своїм приходом повстанці. П'єр запропонував йому піти до Грану, що його будинок був на розі площі Реколе. Саме повз цей будинок мусили проходити повстанці. Служниця міського радника довго перемовлялася з ними, поки пустила в господу, і вони чули, як бідолаха тремтячим голосом кричав з першнго поверху:

— Та не відчиняй-бо, Катерино, всі вулиці забито розбійниками.

Грану сидів у своїй опочивальні без світла. Пізнавши своїх двох приятелів, він заспокоївся, але так і не захотів, щоб служниця принесла лямпу, бо боявся, що інсургенти почнуть стріляти в освітлене вікно. Він був переконаний, що місто ще було повне повстанців. Розлігшися в фотелі біля вікна в білизні, з головою пов'язаною фуляром, він стогнав:

— Ох! друзі мої. Коли б ви тільки знали. Я силкувався заснути, але стояв такий галас, що годі було й думати про це. Тоді я кинувся в цей фотель. Я бачив усе, у всіх страшні фізіономії, це справді банда розбійників, що вирвалася на волю. Потім вони, ці людоїди, повернулися й забрали з собою хороброго коменданта Сікардо, шановного пана Гарсоне, директора пошти, усіх цих панів.

Ругон зрадів з цього. В його серці запалала надія. Він примусив Грану ще повторити, що він добре розглядів мера та инших серед цих розбійників.

— Та кажу ж вам,—плакався добродій,—я стояв тут за завіскою. Вони прийшли й заарештували пана Пейрота; і я навіть чув як, він казав, проходячи повз моїх вікон: „Панове! не губіть мене". Вони мабуть хотіли

його замордувати... О, ганьба, ганьба!.. — Руд'є заспокоїв Грану, запевнивши, що повстанці вже залишили місто. І шановного урядовця навіть знову обхопив войовничий запал, коли П'єр звернувся з тим, що прийшов до нього, щоб спільними силами рятувати Пласан. Троє рятівників почали радити раду. Вони вирішили, що кожний з них піде порозшукує своїх приятелів. За місце для побачення визначено було комору—таємний арсенал реакціонерів. А Ругон усе думав про те, що могли визначати розпачливі жести його жінки, підозріваючи, що десь ховається небезпека. Грану, безперечно, найполохливіший з них трьох, перший зауважив, що в місті, певно, залишися ще дехто з республіканців. Його слова були промінням світла, і Ругон з передчуттям, яке не обдурювало його, подумав про себе:

— Еге, тут напевне втрутився Макар.

За якусь годину вони були вже в коморі, що знаходилася в глухому місці кварталу. Кожний з них за цей час виходив крадькома від дверей до дверей, приглушуючи шум дзвінків і молотків, і назбирав яко мога більше людей. Але встигли вони зібрати всього тільки якихось сорок чоловіка, та й ці перелякані буржуї поприходили один по одному, ховаючись у тіні, напівводягнені, з блідими, заспаними обличчями. Комора, найнята в бондаря, була завалена старими обручами, барилками без дінець, що купами лежали по кутках. Посередині стояли три рундуки, а в них-то й було сховано рушниці. Лихтарик, поставлений на колоді, освітлював цю чудернацьку сцену, блимаючи світлом нічного каганця. Коли Ругон підняв покришки з трьох рундуків, видовище вже прибрало зловіщого характеру. Цівки рушниць виблискували синюватим, наче фосфоричним світлом. Над ними витягувалися шиї, посхилялися бліді обличчя з виразом таємного жаху, а по стінах од жовтого світла каганця коливалися чи-то тінь величезного носу, чи пасма волосся, що підвелося догори. Тим часом купа реакціонерів підрахувала свої сили й, побачивши, що їх не багато, почала вагатися. Їх було тільки тридцять дев'ять; без сумніву, їх повбивають; один батько родини заговорив про свою сім'ю,

інші, не приводячи причин, подалися до дверей. Але надійшло ще два спільники, ці останні жили на самій площі ратуші. Вони й повідомили, що в мерії залишилося тільки двадцятеро республіканців. Почали знову радитися. Сорок один проти двадцяти здавалося їм достатньою кількістю. І ось, коли почали ділити зброю, це вже не викликало такого великого жаху. Ругон дістав з рундуків рушниці, і кожний, одержуючи рушницю, почував, що його морозить аж до самого нутра від дотику до холодної зброї.

Тіні по стінах набрали тепер вигляду некрутів, що стояли засмучені, розчепіривши свої десять пальців. П'єр із жалем зачинив рундуки; там залишалося ще сто дев'ять рушниць. З якою охотою він розподілив би й ці! Потім почався розподіл набоїв. У глибині комори було двоє барил, до вінець повні набоїв; їх було досить для того, щоб захищати Пласан проти цілої армії. Куток, де були набої, поринав у темряві; тим, то один із змовців приніс каганець, а другий спільник, — це був товстий ковбасник, з кулаками велетня, — страшенно розгнівався за це на нього, кажучи, що це зовсім не розумно так наближати світло. Всі похвалили його слова. Набої було розподілено в цілковитій темряві. Вони наповнили ними собі кешені так, що ті ледве не полопалися. Зрештою, коли всі були напоготові, коли понабивали рушниці з безмежною обережністю, вони, постоявши там ще якусь хвилину, вирушили, косо поглядаючи один на одного. В очах у них блищала підлотна жорстокість разом із туподумством. На вулиці вони мовчки посовувалися вздовж будинків вервечкою, німі, мов ті дикуни, що йдуть на війну. Ругон пішов на чолі цієї зграї. Він знав, що приспів час, коли треба було платити своєю шкірою, якщо він жадав здійснити свої наміри. Краплини поту виступили йому на чолі, не зважаючи на те, що було зимно, проте, він зберігав войовничий вигляд. За ним безпосередньо йшли Руд'є та Грану. Два рази колона зупинялася, їй здалося, що вона чує далекий шум бою; це було тільки дві мідниці для голення, повішені на ланцюжок, вони служили за вивіски для південних голярів, отож вітер

їх і хитав. Після кожної зупинки рятівники Пласану розсудливо починали далі свій похід у темряві, вдаючи з себе обдурених у своїх сподіванках героїв. Так дійшли вони до площі ратуші. Тут вони скупчилися навколо Ругона й знову почали радитися. Супроти них на фасаді мерії лише одне вікно світилося. Було біля семи годин. Починало розвиднятися. Змовники, посперечавшися добрих десять хвилин, вирішили наблизитися аж до дверей, щоб роздивитися, що визначала ця темрява й підозріла тиша. Двері були напіводхилені. Один із спільників просунув у них голову й зразу ж її відкинув. Він повідомив, що там сиділа на сходах якась людина проти стіни і спала, тримаючи рушницю між ніг. Ругон зрозумів, що саме тут є нагода виказати себе за героя, тим-то він увійшов перший і схопив сонну людину; він її тримав, Руд'є зав'язував їй рота. Цей перший героїчний вчинок, якого вони проробили мовчки, збудив надзвичайну сміливість у цього невеличкого війська, бо вони знали, що без стрілянини, можливо, серйозної не обійдуться. Знаками начальник показав, щоб його підлеглі салдати не дуже голосно виявляли свою радість. Вони навшпиньках посунули далі. Потім, ліворуч, на місці, де був пост поліцая, вони помітили чоловіка з п'ятнадцять, що лежали на підлозі й хропіли при малому світлі лампи, повішеної на стіні. Ругон, що рішуче став за великого генерала, залишив біля посту половину своїх людей з наказом не збудити як-небудь сонних, а доглядати за ними й забрати їх у полон, коли вони почнуть ворушитися. Його непокоїло це освітлене вікно, яке він бачив із площі, він все підозрівав, що в цю справу втрутився Макар. Він добре розумів, що треба спочатку захопити тих, що не спали там на верхньому поверсі. Йому здавалося за краще несподівано застукати їх раніш, ніж шум боротьби примусить їх забарикадуватися. Він тихенько піднявся, слідом за ним ішло двадцятеро героїв, що лишалися при ньому. А Руд'є командував загоном, що вартував на дворі. Справді, Макар розташувався в кабінеті мера. Він сидів у фотелі, поклавши лікті на бюро. Тільки повстанці лишили місто, він із певністю

недалекої на розум людини ввесь віддався своїм викоханим мріям. Певний у своїй перемозі, він говорив про себе, що нині Пласан належить йому, що він може розпоряджатися в ньому, як переможець, на його думку, цей натовп із трьох тисяч чоловік, що оце допіру пройшли через місто, це була непереможна армія, сусідства якої досить для того, щоб тримати під своєю владою буржуїв пригнобленими й слухняними. Повстанці замкнули жандарів у казармі, національну гвардію розігнали, а міські рант'є, без сумніву, ніколи близько й не бачили рушниці. А в тім, коли нема зброї, нема й салдатів. Він не велів навіть з обережности зачинити браму, а коли побачив ще більшу безтурботність салдатів, що навіть заснули, то він спокійнісінько чекав дня, що, на його думку, приведе до нього й згрупує навколо нього всіх республіканців країни.

Він уже мріяв про великі революційні заходи. Треба проголосити комуну, в якій він має бути за голову, заарештувати всіх поганих патріотів, особливо людей, що були йому не до вподоби; найбільше його радували думки про те, що Ругонів переможено, що жовтий салон збезлюднений, що вся ця зграя проситиме у нього милости. Так, чекаючи дня, він вирішив звернутися з відозвою до населення Пласану.

Оце й засіло їх четверо складати цю відозву. Коли її було скінчено, Макар, урочисто сівши в фотель мера, наказав прочитати її собі раніш, ніж надіслати в друкарню „Незалежного", на лояльність якого він сподівався. Один із редакторів і почав з патосом читати: „Мешканці Пласану! година незалежности пробила; нині запанувала справедливість", як раптом зачувся рип дверей кабінету: хтось їх відчиняв.

— Це ти, Касуте? — спитав Макар, припиняючи читання.

Відповіди не було, а двері все відчинялися:

— Та заходь-бо!--вигукнув він нетерпляче.—Що, мій браток розбійник повернувся вже додому?

В цій хвилі двері з такою силою відчинилися навстіж, що вдарилися об стіни, й натовп озброєних людей, попереду яких ішов Ругон, увесь червоний, з

виряченими очима затопив кабінет. Вони вимахували зброєю, наче палицями.

— Так ось що! У цих паскудників є зброя!—завив Макар.

Тільки хотів він схопити два пістолі, що лежали на бюрі, як уже п'ятеро чоловіка тримали його. Чотири редактори прокламації якусь хвилину борюкались. Чути було стусани, глухе тупотіння ніг, хтось упав. Тим, що нападали, дуже перешкоджали їхні рушниці, вони їм ні в чому не допомагали, а кидати їх вони не хотіли. У запалі боротьби Ругонова рушниця, що її один із повстанців хотів вирвати в нього, з страшенним резонансом стрельнула, наповнивши кабінет димом; куля розбила чудове дзеркало, що стояло на підлозі біля каміну; про нього говорили, що це було найкраще дзеркало в місті.

Цей несподіваний постріл, що скоївся невідомо від чого, приголомшив усіх і поклав кінець бою.

Не встигли Ругонові спільники ще одхекатися, як вибухло три постріли надворі. Грану побіг до одного з вікон кабінету. Обличчя всім витяглися і всі мовчки й непокійно напружившись чекали. Вони побоювалися, що їм доведеться знову почати боротьбу з тими повстанцями, що були на посту; про них вони, взявши гору тут, зовсім забули. Але Руд'є заспокоїв усіх: він голосно кричав знизу, що все гаразд. Грану зачинив вікно з виразом тріюмфу. І дійсно, Ругонів постріл збудив тих, що спали. Вони здалися, бо бачили, що чинити опір неможливо. Тільки з нерозумної поспішности й радости, що справу скінчено, троє людей з загону Руд'є вистрілили з своїх рушниць у повітря, ніби відповідаючи на постріл згори. Вони добре й не втямлювали того, що робили. Бувають такі хвилини, коли рушниці самі стріляють у руках полохунів.

Тим часом Ругон наказав міцно звязати Макарові руки шнурами від зелених порт'єр кабінету. А цей аж заходився від скаженої лютости.

— Так, так, продовжуйте,—бурмотів він,—сьогодні ввечері або завтра, коли знову прийдуть инші, ми порахуємось.

Від цього нагадування про можливе повернення повстанців аж затремтіли спини в переможців. Ругон особливо був наляканий і почував, що задихається. Його брат в розпачу, що його так несподівано застукали ці полохливі буржуї, яких він, як колишній салдат, вважав за нікчемних штатських, уп'явся в них очима, повними запеклої ненависти.

— А я дещо гарного знаю,—сказав він, не спускаючи своїх очей.—Я хотів би опинитися перед судом присяжних, щоб розповісти їм такі історії, з яких вони добре посміються.

Ругон зблід. Він страшенно боявся, що Макар буде говорити про нього, і тоді пани, які тільки-що допомагали йому рятувати Пласан, перестануть його поважати. Пани ці, вражені драматичною зустріччю двох братів, збилися в одному з кутків кабінету й чекали, на чому скінчиться цікава розмова.

Ругон зважився тоді на героїчний засіб. Він наблизився до групи своїх і сказав:

— Ми лишимо тут цю людину. Коли він подумає над своїм становищем, він зможе тоді дати нам корисні пояснення.

Потім він додав ще поважніше:

— Я виконаю свій обов'язок, панове. Я присягався врятувати місто від анархії і я його врятую, навіть коли б для цього мені довелося зробитися катом мойого найближчого родича.

Можна було б сказати, що це стародавній римлянин, що приносить на вівтар батьківщини свою родину. Грану, дуже схвильований, наблизився, стиснув його руку з зрошеним сльозами обличчям. Це могло визначати: „Я вас розумію, ви людина з великою душею". Він зараз же став йому в послузі, повівши за собою всіх і вигадавши, що треба вивести надвір чотирьох полонених, що були з ними. Залишившись наодинці із своїм братом, П'єр почував, що ввесь його апломб зник, і сказав:

„Ви не чекали на мене? Я все розумію тепер: ви мабуть залишили в мене якогось шпигуна. Нещасний! Бачте, куди завели вас ваші вади й ваша безпутність.

Макар знизав плечима й відповів:

— Дайте мені спокій. Ви старий шахрай. Але краще сміється той, хто сміється останній.

Ругон, не знаючи добре, що йому робити з братом. штовхнув його в гардеробну, де Гарсоне иноді відпочивав. З цієї кімнати, освітленої лише згори, не було иншого виходу, крім вхідних дверей. У ній стояло небагато меблів: канапа та мармуровий умивальник. П'єр зачинив двері на два повороти ключа, напівроззвязавши братові руки. Можна було почути, як цей останній кинувся на канапу й заспівав що було сили: „Ça ira", ніби для того, щоб заколисати себе.

Ругон, залишившися сам, сів своєю чергою в фотель мера; він зідхнув і витер собі піт на чолі. Як важко завойовувати собі щастя та пошану! Зрештою, він досяг своєї мети. Він почував під собою м'який фотель, погладив машинальним жестом руки бюро з червоного дерева. Воно йому здалося таким шовковистим, наче шкіра красивої молодої жінки. І він усівся ще глибше, прибравши таку ж поважну позу, яку мав за короткий час до цього Макар, коли він слухав, як читали прокламацію. Він відчував невимовне піднесення. Тиша, що панувала навколо нього, здавалося йому, прибрала якоїсь релігійної поважности, що проймала й його душу, викликаючи солодку втіху. Навіть запах пилу від старих паперів, що слався по кутках і лоскотав його розширені ніздрі, здався йому наче ладан. Ця кімната зі злинялими шпалерами, що своїми пахощами нагадувала про дрібні справи, про мізерні клопоти міської ради третього ступня, здавалася йому за храм, а він у ній був за бога. Він входив у якусь святу справу. В глибині душі П'єр не любив попів, але тут пригадав він собі те піднесене почуття після свого першого причастя, коли він вкусив святої облатки.

Але й у своїому зачарованні він почував якесь нервове хвилювання кожного разу, коли докочувався до його вух Макарів голос.

Слова: „аристократ", „лихтар", загроза повісити перелітали через зачинені двері й неприємно будили його серед привабних мрій. А! це все ця людина! Тільки починала його уява малювати йому Пласан у його ніг,

як усі мрії кінчалися раптом на тому, що перед ним повставала картина суду присяжних, суддів та публіки; всі вони слухали ганебні Макарові свідчення, історію про п'ятдесят тисяч франків та инші. Ось він, зно зу забуваючи про все, з насолодою чує під собою м'який фотель пана Гарсоне, як раптом йому вбачається, що його вішають на лихтарі вулиці Бан. Хто ж, зрештою, визволить його від цього нещастя?, Кінець-кінцем Антуан заснув, П'єр пережив кілька хвилин нічим не захмареного екстазу. Надійшли Руд'є й Грану й вивели його з цього блаженного стану. Вони прийшли сказати, що відвели полонених повстанців до в'язниці. Тим часом почало розвиднятися. Місто потроху починало прокидатися, треба було вжити деяких заходів. На думку Руд'є, першою справою було б звернутися до населення з якоюсь відозвою. П'єр саме читав ту прокламацію, що повстанці залишили на столі.

— Гаразд,—гукнув він,—ось ця цілком придасться й нам. Треба тільки змінити деякі слова.

І дійсно, за якісь п'ятнадцять хвилин відозва була готова і Грану почав читати її схвильованим голосом:

„Мешканці Пласану! година опіру пробила, віднині запанував лад".

Було вирішено відозву видрукувати в друкарні „Газети"й порозліплювати на кожному вуличному розі.

— Тепер слухайте,—сказав Ругон,—ми підемо до мене, а тим часом Грану збере сюди членів міської ради з тих, що лишилися на волі, й розповість їм трагічні події минулої ночи.

Потім він додав з пихою:

— Я готовий взяти на себе відповідальність за всі мої вчинки. Коли ви визнаєте, що зроблене мною для справи досить доводить мою любов до ладу, я згоджуюся стати на чолі міської ради до того часу, доки буде постановлено законну владу. Але для того, щоб мене згодом не обвинувачували в шанолюбстві, я не ввійду в мерію, доки мене проханнями не закличуть мої співгромадяни.

Грану та Руд'є заперечили: Пласан не виявив себе невдячним, бо, зрештою, хто, як не їхній приятель,

врятував місто. І вони стали пригадувати все те, що було зроблено для захисту ладу; говорили, що двері жовтого салону завжди були відчинені для друзів влади, що його добре слово ширилося на всіх трьох кварталах, що думка про організацію схованки зброї належала йому. Особливо, хіба можна забути цю пам'ятну ніч, коли він виказав стільки розсудливости й героїзму, й назавжди уславив себе. Грану додав, що він загодя певний в почуттях поваги, вдячности з боку панів міських радників; закінчив він, словами:

— Не виходьте з дому, я незабаром прийду за вами й поведу вас із тріюмфом.

Руд'є додав до цього, що він сам добре розуміє такт і скромність їхнього друга й цілком похваляє її.

І нікому, звичайно, й на думку не спадало обвинувачувати його в шанолюбстві, але, навпаки, кожний буде відчувати його делікатність, виявлену ним у тому, що він не хоче ніякого стану без згоди своїх співгромадян. На думку Руд'є, таку поведінку не можна не вважати за чесну, шляхетну, навіть гідну великих людей.

Під цим дощем похвал Ругон схилив низько з пошаною голову й бурмотів: „Ні, ні, ви зайшли вже дуже далеко". При цих словах у нього був вигляд людини, що відчуває гостру насолоду. Кожна фраза колишнього панчішного фабриканта та колишнього торговця мигдалем, що стояли один праворуч від нього, а другий ліворуч, приємно тішила його слух. Розлігшись у фотелі мера, сп'янений адміністративними пахощами кабінету, він кланявся і праворуч і ліворуч, схожий на принца-президента, з якого переворот раптом зробив імператора.

Накадивши ладаном один поперед одним до несхочу, спільники спустилися вниз. Гранпобіг у розшукувати міських радників. Руд'є порадив Ругону іти вперед, він обіцяв приєднатися до нього, коли дасть необхідні накази вартувати біля міської ратуші. П'єр попрямував до вулиці Бан, вистукуючи закаблуками, наче військовий. Уже добре розвиднилося, але на пішоходах ще нікого не було. Він тримав свого капелюха

в руці, не зважаючи на великий холод. Од мрій, сповнених гордощів, і пихи кров уся прилила йому до обличчя.

Внизу сходів, що вели до його кватирі, він побачив Касуту. Грабар навіть не поворухнувся, не подивився навіть, хто входить. Він сидів на першому ступні, підпершн голову руками, й бездушними, нерухомими очима дивився наперед себе з німою впертістю вірного собаки.

— Ви на мене чекаєте, чи не так? — спитав його П'єр, що, помітивши його, зрозумів усе. — Ось і добре, зараз підіть і скажіть Макарові, що я повернувся. Спитаєте його в мерії.

Касут підвівся й пішов геть, незграбно вклонившись П'єрові. Він пішов під арешт, ніяк того не розуміючи. Це розвеселило П'єра до того, що він навіть засміявся, коли залишився сам, і став сходити нагору. Він дивувався сам із свого героїзму й здивовано запитував у себе:

— Мужність у мене є, а чи знайдеться розум?

Фелісита ще не спала. Вона причепурилася, як на свято: одягла свій очіпок із стрічками цитринового кольору і наче чекала на гостей. Вона марно простояла біля вікна, бо не чула нічого, не бачила і вмирала від цікавости.

— Ну, що?—спитала вона, кидаючись назустріч чоловікові.

Цей останній, одхекуючись, увійшов у жовтий салон, куди вона пішла слідом за ним, старанно замикаючи за собою всі двері. Він кинувся в фотель і сказав тремтячим голосом:

— Все зроблено, я буду за митника.

Вона кинулася йому на шию й, цілуючи його, вигукнула:

— Справді? Невже? Але я нічого не чула; розкажи ж мені все, розкажи, голубе.

Вона значно помолодшала, тулилася з ласкою до нього, наче кошеня, пурхала біля нього, наче метелик, опянілий од тепла і світла біля вогню. А П'єр, радий з своєї перемоги, розкрив їй усю свою душу. Він розповів їй про все, не обминув ніяких подробиць; виклав навіть свої майбутні плани, зовсім забувши про

те, що, на його думку, жінки не здатні ні до чого й що його жінці особливо нічого не треба знати, якщо він хоче залишатися за господаря в хаті. Фелісита ловила кожне його слово. Вона примусила його ще раз переказати їй деякі місця оповідання, посилаючись на те, що добре не розчула. І дійсно, радісні мрії так опанували її думками, що часом вона робилася наче глуха до реального життя. Коли П'єр розповів їй про події в мерії, вона так почала сміятися, що не могла всидіти на місці, тричі міняла фотель, відсувала меблі. Ото ж після сорокарічних безупинних зусиль доля зрештою усміхнулася й їм. Від цієї думки Фелісита так раділа, що забула навіть усяку розсудливість.

— Так! — вимовила вона з тріюмфом, що якось несподівано прорвався у неї.—Коли хочеш, мені ти обов'язаний усім цим. Коли б я дала тобі волю робити, що сам хочеш, ти по дурному попав би в полон до повстанців і вони б тебе добренько пощипали. Дурний! Тобі й на думку не спадало, що треба було кинути цим хижакам таких, як Гарсоне, Сікардо та инші.

Вона, сміючись, наче пустотлива дівчинка, показуючи свої старі попсовані зуби, вигукувала:

— Хай живе республіка! вона очистила нам місце.

Але П'єр нахмурив чоло:

— Але як же ти,—бурмотів він,—тобі завжди здається, що ти все передбачаєш. Це ж мені спала ця думка, що я її ховав од тебе. Хіба ж жінки розуміються хоч трошки на політиці? Годі, моя бідна старенька, коли б ти стояла біля стерна нашого човна, ми давно всі потонули б.

Фелісита стиснула вуста. Вона почувала, що зайшла надто далеко й що забула про свою ролю доброї німої феї. Але на неї найшла одна з тих хвилин глухого гніву, що траплялися в неї завжди, коли її чоловік старався довести, що він розумніший за неї. Вона знову пообіцяла собі використати першу ж нагоду і так добре помститися, щоб чоловік опинився в її владі з зав'язаними руками й ногами.

— А я й забув,—зауважив Ругон,—пан Пейрот тепер потанцює. Грану бачив, як він бився в руках повстанців.

Фелісита затремтіла. Вона стояла якраз біля вікна і, як завжди, дивилися з заздрістю на вікна будинку митника. Їй страшенно захотілося знову їх побачити, бо думка про тріюмф ніколи не розлучалася в ній з жаданням мати таку ж розкішну кватиру, на меблі якої вона стільки років дивилася.

Вона повернулася до нього й якось чудно спитала:

— Так пана Пейрота взято в полон?

Вона всміхнулася; слідом за цим обличчя її густо зашарилося. В голові десь глибоко промайнуло таке жорстоке бажання: „коли-б його вбили повстанці!“ П'єр, певно, прочитав цю думку на очах.

— Їй богу! Було б не погано, коли б у нього влучила якась сліпа куля,—пробурмотів він,—це добре поладнало б наші справи. Не треба б було його зміщувати, чи не так? Та й нашої вини ніякої тут не було б.

Але Феліситі, як більш нервовій, зробилося страшно. Їй здалося, що вона тільки-що засудила на смерть людину. Тепер, коли вб'ють Пейрота, вона бачитиме його вночі, він тягтиме її за ноги. Вона вже на противежні вікна дивилася тільки з-під лоба. І від цього часу до її почуття заздрости прилучилося гостре почуття жаху від удіяного злочину, а це робило перше почуття ще гострішим.

А П'єр, який вилив усю свою душу, тепер став зупинятися тільки на поганому боці справи. Він почав говорити про Макара, як визволитися від цього поганця. Але Фелісита, що її ще не кинула лихоманка поспіху, вимовила:

— Всього зараз зробити неможна. Невже не можна затулити йому рота? Їй же богу! Приберемо якогось засобу...

Вона ходила вздовж і впоперек кімнати, переставляючи фотелі, замітаючи пил з їхніх спинок. Раптом вона зупинилася посередині кімнати і, кинувши довгий погляд на всі ці злинялі меблі, сказала:

— О, господи! як же тут гидко! й усі ці люди, що ходять до нас.

— Годі охати! — відповів П'єр з олімпійською байдужістю.—Все зміниться.

Він, що напередодні ще відчував якусь релігійну пошану до цих фотелів та канапи, міг сьогодні стати на них ногами. Фелісита, почуваючи до них таке ж призирство, дійшла навіть до того, що аж перекинула одно з крісел, якому бракувало коліщатка і яке не досить швидко її слухало. В цей мент до господи ввійшов Руд'є. Старій жінці здалося, що він ставився до них із більшою пошаною. Привітання „пан," „пані" здавалося Ругонам якоюсь приємною музикою. Тим часом звичайні відвідувачі салону почали прибувати вслід за Рудь'є, салон починав наповнюватися. Ніхто ще не знав подробиць подій минулої ночи й усі бігли сюди, аж спотикалися, з усмішкою на вустах. До того ж їх підштовхували ті чутки, що почали ширитися в місті. Всі ці пани, що напередодні ввечері так швидко повтікали з жовтого салону, коли почули про наближення повстанців, поверталися без краю зацікавлені, з дзижчанням, наче рій комах, розвіяний вітром. Деякі так квапилися швидше прийти до Ругонів, що не встигли й одягтися як слід. Гості виявляли велике нетерпіння, але видно було, що Ругон чекав на когось, і тому не починав говорити. Що-хвилини він повертав голову до дверей, кидаючи на них неспокійні погляди. Протягом години тільки й діла було, що всі стискували господареві руки, вітаючи його, чути було здивоване шепотіння; стримана радість без певної причини тільки й чекала на одне слово, щоб перейти в ентузіязм.

Зрештою з'явився й Грану.

Він на якусь хвилину зупинився на порозі, заклавши свою праву руку за край свого застебнутого сюрдута. Він робів марні зусилля набрати вигляду поважної гідности; його гладке обличчя виразно виявляло хвилювання й тріюмф, які він відчував. Тільки він з'явився, в салоні запанувала тиша; всі почували, що зараз скоїться щось надзвичайне. В присутності всіх відвідувачів салону, що розступилися на дві стіни, Грану наблизився просто до Ругона й простяг йому руку.

— Мій друже,—сказав він,—я приношу вам подяку від міської ради. Вона запрошує вас стати на чолі її, поки не повернеться до нас наш мер. Ви врятували

Пласан. В жахливу добу, що ми її переживаємо, нам потрібні люди з вашим розумом і мужністю.

Коли Грану йшов від мерії до вулиці Бан, він із великими труднощами виготував собі маленьку промову, але тут відчув, що пам'ять зраджує йому, і він почав плутатися. На щастя, Ругон, дуже схвильований, перебив мову оратора, стискуючи йому обидві руки:

— Спасибі, мій любий, Грану! велике спасибі.

Він не знайшов инших слів. Тут у вітальні вибухнули оглушні голоси. Всі кинулися до Пєра,—кожний стискував йому руку, засипали його похвалами та компліментами, ставили тисячі запитань. Але він з повагою, наче вже справжній правитель міста, попросив у гостей кілька хвилин, щоб порадитися з Грану та Руд'є. Справи на першому місці. Адже ж місто перебуває в такому критичному стані. Вони всі троє віддалилися в один із кутків салону й там пошепки поділили між собою владу, тоді як відвідувачі одсунулися на декільки кроків, як це підказувало їм почуття пошани, й кидали на них крадькома погляди, повні здивування й зацікавленности. Ругон узяв на себе ролю голови міської комісії, Грану секретаря; що-до Руд'є, то його постановлено було за начальника національної гвардії, яку було реорганізовано. Ці пани заприсяглися про себе, що завжди підтримуватимуть один одного, не зважаючи ні на що.

Фелісита, що в цю хвилину наблизилася до них, раптом спитала:

— А Вюйє?

Друзі зиркнули один на одного. Ніхто не бачив Вюйє. Ругон зробив легку гримасу стурбованости.

— А може його, як і инших, забрали повстанці,—сказав він, щоб заспокоїти себе.

Але Фелісита з запереченням хитнула головою. Адже Вюйє був не така людина, яку можна було обійти. Коли його не видно було й не чути, це визначало, що він задумав щось погане.

Двері відчинилися, ввійшов Вюйє. Низенько схиливши голову, з косим поглядом своїх очей, з усмішкою на стулених вустах, він привітав усіх. Потім почав

ручкатися, простягаючи свою вогку руку Ругонові та иншим. Вюйє сам обладнав свої маленькі справи, він сам відрізав собі свою частину пирога, як-то сказала б Фелісита. Він через продуховини свойого льоху, де він сховався, бачив, як повстанці заарештували директора пошти, що його контора була поруч з його книгарнею. Отже рано вранці, саме тоді, коли Ругон, звільнивши ратушу, сидів у фотелі мера, він пішов і спокійненько усівся в кабінеті директора. Він знав службовців, і коли ранком вони поприходили, він просто повідомив їх, що заміщатиме їхнього начальника до його повернення й що вони можуть зовсім не турбуватися. Потім він перерив ранкову пошту з зацікавленням, якого не міг заховати, приглядався до листів і здавалося, що він шукає якогось листа особливо. Без сумніву, його нове становище відповідало його таємним планам, бо він такий був задоволений, що подарував навіть одному з співробітників примірник „Пиронових гумористичних творів". У Вюйє був цілий асортимент порнографічних книжок, що він їх ховав у великій шухляді, під звязками чоток і святих образів. З його крамниці саме й ширилися по місту порнографічні фотографії та гравюри. Це зовсім не шкодило продажу молитовників. Проте, розмірковуючи над тим лицарським засобом, яким він захопив поштовий будинок, він почав побоюватися. Треба було потурбуватися, щоб инші ствердили його вчинок. Ось чому він прибіг до Ругона, що рішуче став поважною особою.

— Де ви перебували?—недовірливо спитала Фелісита.

Він розповів свою історію, звичайно, прикрасивши її. З його оповідання виходило так, що він урятував поштову контору від пограбування.

— Ось і гаразд! Це вирішено! ви й залишитеся там,— сказав П'єр, подумавши з хвилину.—Подбайте про те, щоб бути корисним.

Ця остання фраза виявляла побоювання Ругона, бо він і справді боявся, щоб хтось не виказав себе надто корисним, бо тут важливо було, що це він тільки врятував місто. Отже П'єр думав, що ніякої небезпеки не буде в тому, що Вюйє залишатиметься за тимчасового

директора пошти: це й був засіб надалі визволитися від нього. Але Фелісита зробила непомітний рух, який вказував на те, що вона не погоджується з цим.

Коли нарада скінчилася, четверо цих панів розійшлися й змішалися з групами, що наповнювали салон. Їм треба було зрештою задовольнити загальну зацікавленість, треба було розповісти в подробицях ранкові події.

Ругон був незрівняний. Він ще доповнив, оздобив. додавши драматичного елементу тому оповіданню, що його перед цим переказав своїй жінці. Оповідання про розподіл рушниць, набоїв усі слухали, притаївши дух. Але більш за все, наче грім, уразило цих мирних буржуїв оповідання про похід безлюдними вулицями й захоплення мерії. Усяку нову подробицю переривали питання:

— І вас було тільки сорок один? це дивно!

— Ні, дякую, мабуть було страшно темно!

— Ні, визнаю, що я ніколи не насмілився б зробити щось подібне!

— Тоді, виходить, ви схопили його за горло!

— А що ж робили тоді повстанці?

Але ці уривчасті фрази тільки під'юджували захоплення Ругона. Він відповідав кожному мімікою, доповнюючи оповідання про події. Цей гладкий добродій, сам здивований власною героїчною поведінкою, сьогодні був меткий, мов хлопчик; він без числа повертався до початку оповідання, повторював подробиці під перехресним дощем запитань, під гомін здивування. Його під'южували ці окремі розмови, що точилися по кутках, у яких велося обговорення подробиць подій, і він продовжував своє оповідання, перебільшуючи свої заслуги, підхоплений епічним надхненням. До того ще Грану та Руд'є знаходилися тут і підказували йому про окремі факти малі непомітні факти, про які він забував. Вони теж палали бажанням вставити й своє слово, розповісти про якийсь епізод, а иноді навіть говорили за нього, бо траплялося, що вони починали говорити разом, всі троє. Отже саме тоді, коли Ругон збирався почати оповідання, приховавши на кінець, як фінал, розвязок, гомеричний епізод з розбитим дзеркалом, тільки-що

він хотів переказати про події на дворі, починаючи з арешту вартових, як Руд'є спинив його з закидом про те, що він псує оповідання, зміняючи чергу подій. І вони почали сперечатися. Ця палка суперечка тривала кілька хвилин. Потім Руд'є, скориставши з доброї нагоди для нього, несподівано вигукнув:

— Добре! Хай буде так! Але вас там не було... Дозвольте мені про це розповісти.

І тут він почав докладно розповідати, як прокинулися повстанці й як вони стали в цих повстанців прицілятися, щоб зробити неможливим будь-який опір. На щастя, крови не було пролито. Ця остання фраза розчарувала авдиторію: вона жадала почути про вбивства.

— Але ж ви, гадаю, стріляли?—перебила його мову Фелісита, бо бачила, що оповідання Руд'є якось мало справляє враження.

— Так, так, з нашого боку було три постріли,—підхопив колишній фабрикант панчіх.—Це ковбасник Дюбрюель, п. Левін та п. Масіко з невибачним поспіхом вистрілили з своїх рушниць.

І коли слухачі почали виявляти якесь незадоволення, він продовжував:

— Так, невибачним, я підтримую те, що сказав, на війні й так багато буває жорстоких вчинків, що їх викликає необхідність, отже не треба безцільно проливати кров. Я хотів би побачити вас на мойому місці... А в тім, ці добродії заприсяглися мені, що це була не їхня вина; вони й сами не знають, як це трапилося, що їхні рушниці вистрілили. Проте, одна шалена куля рикошетом зробила синяк на щоці одного з повстанців...

Цей синяк, ця несподівана рана задовольнила слухачів. На чиїй щоці зробився синяк, і як це куля навіть рикошетом може вдарити в щоку, не зробивши на ній рани,—ці питання викликали жваву розмову й докладні пояснення.

— Тим часом, на верхньому поверсі,—продовжував як-найголосніше розповідати далі Ругон, не даючи заспокоїтися схвильованій авдиторії,—у нас було так само немало роботи. Боротьба була запекла...

І він переказав як-найдокладніше про арешт Макара й чотирьох инших повстанців, не називаючи імени свого брата, а кажучи по-простy „начальник“. Слова: кабінет п. мера, фотель п. мера, контора п. мера що-хвилини злітали з його вуст і надавали в очах слухачів чудової величности всьому оповіданню про цю жахливу сцену. Сутичка мала місце вже не надворі, а в кватирі головного начальника міста. Геройство Руд'є було забуте. Ругон дійшов, зрештою, до епізоду, який він приховував на кінець оповіданя, бо в ньому він рішуче виступав, як герой.

— Тоді,—продовжував він,—один з повстанців кидається на мене. Я відсуваю фотель п. мера і хапаю мого супротивника за горло, починаю душити його, ви ж розумієте! Але рушниця мені заважає. Я не хочу її кидати,—рушницю ніколи не кидають,—і тулю її ось так, під лівою пахвою. Раптом вибухає постріл...

Вся авдиторія ловить кожне словечко, що злітає з Ругонових вуст. Грану, який теж палає бажанням говорити, перебиває його:

— Ні, ні, це було не так... Ви не могли бачити, мій друже; ви билися, як лев... Але я допомагав звязувати полонених і бачив усе... Ваш супротивник хотів вас убити, це він стрельнув із рушниці, я добре роздивився його чорні пальці, що він просунув під вашу руку.

— Ви певні в цьому?—спитав збліднувши Ругон. Він і не знав, що був у такій небезпеці, й оповідання колишнього торговця мигдалем жахливо вразило його. Грану, звичайно, не брехав, але під час бійки дозволено з драматизмом дивитися на звичайні речі.

— Та кажу ж вам, інсургент хотів вас убити, —повторював він з переконанням.

— Так ось чому,—сказав Ругон притишеним голосом,—я чув, що куля просвистіла над моїм вухом.

Всі в салоні дуже захвилювалися. Слухачі, здавалося, відчули побожну повагу до цього героя: адже ж він чув, як куля просвистіла над його вухом. Розуміється, жоден із цих буржуїв, що були тут укупі з ним, не міг похвалитися чимсь подібним. Фелісита визнала за свій обов'язок кинутися в обійми свойого чоловіка, щоб

довести до найвищої міри співпочуття. Але Ругон зараз же визволився од неї й скінчив своє оповідання героїчною фразою, що залишилася в пам'яті всього Пласану:

— Вибухнув постріл, я почув, як продзижчала куля над моїм вухом і трах... розтрощила дзеркало пана мера.

Це до краю всіх вразило. Таке чудове дзеркало! Як же шкода, справді! Нещастя, що трапилося з дзеркалом, викликало в цих добродіїв одинакове співпочуття, як і героїзм Ругона. Це дзеркало стало за якусь особу, і про нього довго розмовляли з виразом жалю і співпочуття, наче то була людина, яку було поранено в саме серце. Це й був той фінал, що його заготував П'єр, щоб закінчити оповідання про всю цю чудесну одисею. В жовтому салоні знялися голосні балачки. Гості пригадували один поперед одним подробиці тільки-що прослуханого оповідання. Часом хтось із них відокремлювався від групи й підходив до трьох героїв, щоб перепитати про правдиву версію якого-небудь факту, що викликав суперечки. Герої уважно виправляли помилки й стверджували дійсну версію до найменших подробиць. Вони відчували, що все це говориться для історії. Зрештою, Ругон і його обидва помічники заявили, що на них чекають у мерії. Запанувала тиша, в якій почувалася пошана. Героїв виряджали з поважними усмішками. Грану зберігав поважність, бо він сам тільки бачив, як повстанець спускав курок і розбив дзеркало; це й надавало йому пихи. Обличчя йому аж сяяло. Залишаючи салон, він узяв під руку Руд'є й пробурмотів з виглядом великого вояки, розбитого втомою:

— Вже тридцять шість годин, як я на ногах, і бог знає, коли ще доведеться відпочити.

Ругон, одходячи, відвів на бік Вюйє й сказав йому, що партія ладу більше, ніж коли-небудь, сподівається на нього і на його „Газету". Треба надрукувати гарну статтю, щоб підбадьорити населення й розмалювати як слід цю банду розбійників, що пройшли через Пласан.

— Будьте певні,—відповів Вюйє.—„Газета" мала б вийти тільки завтра, але я випущу її ще сьогодні ввечері.

Коли вони вийшли, відвідувачі жовтого салону ще на деякий час залишилися в ньому. Вони розбалакалися, ніби ті кумасі, що позбиралися на вулиці побазікати про чижика, що вилетів з клітки. Всі ці відставні комерсанти, торговці олією, шаповали поводилися так, наче вони переживали чарівну драму. Ніколи ще їм не доводилося переживати такого зворушення. Вони ніяк не могли вдосталь надивуватися з того, що поміж них виявилися такі герої, як Ругон, Грану та Руд'є. Потім вони почали вже задихатися в салоні, бо їм набридло переказувати один одному ту ж самісіньку історію. Їх дуже непокоїло непереможне бажання піти й усім розповісти про цікаві новини, і вони зникали один по одному. Кожний з них палав честолюбством бути першим, що все знає, про все може розповісти, а Фелісита, залишившися сама, висунулася з вікна й дивилася, як вони розтікалися по вулиці Бан, схвильовані, вимахуючи руками, мов великі кістляві птахи крилами, викликаючи здивування по всіх чотирьох кутах міста.

Було вже десять годин. Пласанці, повстававши, бігали по вулицях, мов несамовиті від тих чуток, що почали ширитися. Ті, хто бачив або чув про повстанську банду, оповідали неймовірні брехні, перечили один одному, висловлювали жахливі здогади. Але здебільшого вони навіть не знали того, про що йшла мова. Ті, що мешкали на околицях міста, слухали, роззявивши рота, мов дитячу казку, оповідання про десятки тисяч бандитів, що затопили вулиці й зникли вдосвіта, наче армія привидів. Тільки скептики казали: „Та годі вже". Але деякі подробиці були вірні. Зрештою, Пласан переконався, що страшенне лихо загрожувало йому вночі й прокотилося, не зачепивши його. Нічна темрява, різні суперечливі оповідання надавали цій катастрофі якогось невиразного характеру, що наводив жах навіть на полохливих. Хто ж одвернув удар грому? Це скидалося на якесь чудо. Гомоніли вже про якихось невідомих визволителів, про невеличкий гурток людей, що відрізав голову гидрі, але без подробиць говорили, як про таку річ, що їй важко було повірити. Саме оце й з'явилися по вулицях відвідувачі жовтого салону і почали

переказувати новини, перероблюючи біля кожних дверей те ж саме оповідання. І там, де вони пробігали, залишався слід од цих оповідань. Історія за кілька хвилин облетіла все місто з одного краю до другого. Ругонове ім'я не сходило з вуст, викликаючи здивування в новому місті й вибухи похвал у старому кварталі. Думки про те, що в них нема ні підпрефекта, ні мера, ні директора пошти, ні митника, ні якої иншої влади, спочатку кинули в розпач мешканців Пласану; вони були приголомшені тим, що як це так їм могло спокійно спатися і як могли вони прокинутися, як і звичайно прокидалися, тоді, коли ніякої встановленої влади в місті не існувало. Коли перший жах минув, вони кинулися, не тямлячи себе від радости, в обійми визволителів. Кілька республіканців знизували плечем, але дрібні торговці, небагаті рант'єри, всякого гатунку консерватори благословляли скромних героїв, подвиги яких укрила нічна темрява. Коли ж узнали, що Ругон заарештував свого рідного брата, здивованню не було й краю. Його порівнювали з Брутом. Таким чином те, чого він так боявся, збільшило його славу. Поки острах ще не розвіявся, вдячність мешканців була загальна. Всі вважали Ругона за визволителя й ніхто не заперечував цього.

— Подумати тільки! — казали полохуни, — їх було лише сорок один.

Цифра сорок один остаточно вразила місто. Так народилася в Пласані легенда, що сорок один буржуй примусили валятися в пилу, прохаючи милосердя, три тисячі повстанців. Було лише кілька заздрісних осіб у новому місті, адвокати без клієнтури, або колишні військові, яким соромно було з того, що вони проспали цю ніч. Ото вони тільки й висловлювали деякий сумнів. Могло бути й таке, зрештою, казали вони, що повстанці сами залишили місто, бо не лишилося ніяких доказів бійки, ні трупів, ні кривавих плям. Напевне, цим визволителям не так уже й багато довелося поробити.

— Але дзеркало, дзеркало! — повторювали фанатики. — Ви ж не будете заперечувати, що дзеркало пана мера розбите. А коли не ймете віри, підіть і подивіться сами.

І дійсно, до самісінської ночи раз-по-раз справжні

процесії з найрізноманітніших осіб, вигадавши першу-ліпшу причину, ходили до кабінету, двері якого Ругон навмисне залишив навстіж відчинені. Вони зупинялися перед дзеркалом, що куля в ньому пробила круглу дірку, від якої розходилися широкі розколини, потім всі бурмотіли одну й ту ж фразу: „Оце нечиста сила! Куля й справді мала велику силу!“ І вони відходили, цілком переконані. Фелісита, сидючи біля вікна, з насолодою дослухалася до всього цього гомону, цих хвальних пісень, виявлення вдячности, що докочувалися до неї з усіх кінців міста. Вона почувала, як хвилювалися обидва квартали, що знаходилися внизу, в ногах у неї, й збуджували ще більшу надію на близький тріюмф. Та й пригнічуватиме ж вона своєю пихою це місто, що так пізно впало до її ніг, думала вона. Пригадалися їй усі поразки, яких зазнало її самолюбство, всі минулі прикроші, і все це тільки підсилювало її жадання негайної насолоди з перемоги. Вона відійшла від вікна й повільно обійшла салон. Тепер усі руки тяглися до них. Вони перемогли, буржуазія була під їхніми ногами. Жовтий салон здавався їй реліквією й калічені меблі, витертий оксамит, почорніла від мушиних плям люстра всі ці руїни прибрали в її очах вигляду славетних останків, що залишилися на полі бою. Вона, певно, менше хвилювалася б, коли б озирала Австерлицьку рівнину.

Підійшовши знову до вікна, вона помітила Аристида, що блукав по площі підпрефектури і наче щось розшукував. Вона запросила його зайти, а він, здавалося, тільки на це й чекав.

— Та заходь же,—сказала йому мати на сходах, бо бачила, як він вагається.—Батька немає вдома.

Аристид увішов засоромлений, з виглядом блудного сина. Вже чотири роки він не переступав порогу цього салону. Рука в нього була ще перев'язана.

— Тобі все ще болить рука?—насмішкувато спитала його Фелісита.

Він почервонів і відповів.

— О, це вже проходить, я майже здоровий.

Він продовжував стояти на місці, не знаючи, що його казати далі. Фелісита допомогла йому.

— Ти чув, що говорять про гарну поведінку твого батька?—запитала вона. Він відповів, що по цілому місту тільки й мови що про них. Але тепер Аристид уже опанував собою і міг віддячити матері так само насмішкою. І, поглядаючи їй в обличчя, додав:

— Я прийшов довідатися, чи не поранено часом батька.

— Будь ласка, не говори дурниць,—скрикнула Фелісита з своєю постійною жвавістю.—Я на твойому місці поводилася б зовсім просто. Визнай, що ти помилився на тому, що приєднався до своїх старців республіканців. Тепер ти, певно, з охотою кинув би їх, щоб знову приєднатися до нас, через те, що ми взяли гору. Що ж, двері відчинені.

Але Аристид протестував... Республіка—велика ідея. Та й повстанці можуть ще повернутися.

— Будь певний!—продовжувала збентежена стара жінка.—Ти не бійся того, що твій батько прийме погано тебе. Беру на себе полагодити цю справу... Ось слухайбо мене: вертайся ти додому й для завтрашнього номера твоєї газети напиши статтю сприятливого для перевороту змісту, а завтра ввечері, коли вже це число вийде, приходь сюди, тоді тут тебе приймуть з розкритими обіймами.

І бачучи, що молодий чоловік стояв замисливши сь, вона притишила голос і палко додала:

— Зрозумій же ти, що справа йде про наше й твоє щастя і в голову собі не покладай відновляти свої дурниці. Ти й без того досить уже скомпрометував себе.

Молодий чоловік зробив такий жест, як Цезар, коли він переходив Рубікон. Тим самим він не приймав на себе ніяких обов'язків. Коли він зібрався йти, мати дала, шукаючи вузол його пов'язки.

— А потім треба обов'язково зняти з себе цю ганчірку. Це, знаєш, робиться вже смішним.

Аристид дозволив їй зняти пов'язку. Коли платок було розвязано, він старанно зложив його й сховав у кешеню. Потім він поцілував матір, з словами: — До побачення взавтра, й пішов.

Тим часом Ругон офіціяльно перейняв владу над мерією. Залишалося тільки вісім міських радників, решта

знаходилася в руках інсургентів так само, як мер та два його помічники. Цих вісім добродіїв, що були одного гатунку з Грану, аж у піт кинуло від страху, коли П'єр з'ясував їм критичне становище міста. Щоб зрозуміти, з яким переляком кинулися вони в обійми Ругонові, треба знати добродіїв, з яких часто-густо складаються міські ради по деяких малих містах. У Пласані мер мав у своїому розпорядженні неймовірних дурнів, німе знаряддя, що пасивно виконувало його волю. Отже, коли пана Гарсоне не стало більше в Пласані, міська машина повинна була зіпсуватися й належати першому-ліпшому, хто зумів би знову завести її пружини. А як під цей час і підпрефект залишив місто, то натурально силою обставин Ругон зробився єдиним і абсолютним господарем міста. Криза й справді була велика, бо вона віддавала владу заплямованій людині, якій напередодні жоден із його співгромадян не позичив би й сотні франків.

Перше, що зробив Ругон, це проголосив, що тимчасова комісія не розійдеться, поки не скінчить справ. Потім він зайнявся реорганізацією національної гвардії й йому пощастило зібрати триста чоловік; було розподілено сто дев'ять рушниць, що залишилися в коморі. Таким чином кількість озброєних людей діходила до ста п'ятдесяти; другі сто п'ятдесят національних гвардійців склалися з буржуїв — добровольців і салдатів, що були в Сікардо. Коли комендант Руд'є робив огляд малої армії на площі міської ради, йому було досадно дивитися, як торговці городиною сміялися, — бо у всіх салдатів не було форменого одягу, а деякі з них виглядали дуже чудно в чорних капелюхах, у сюрдутах та з рушницями. Але по суті утворити хоч таку армію було доцільним заходом з боку Ругона. Один пост було поставлено на варті в мерії. Решту малого війська було розподілено на окремі частини й поставлено біля різних брам міста. Руд'є взяв на себе командування над вартою біля Великої брами. Це було найнебезпечніше місце.

Ругон, почуваючи тепер, що їхні сили досить значні, пішов сам на вулицю Канкуан прохати жандарів, щоб

вони не виходили з касарні і ні в що не втручалися. Між иншим він звелів зламати замка від дверей касарні жандарів, бо ключі від них повстанці забрали з собою. Він хотів зберегти тріюмф для одного себе й не міг допустити, щоб жандари могли поділити з ним хоч частину його слави. Він сказав їм, що покличе їх, коли того вимагатимуть обставини, але тут же з'ясував їм, що їхня присутність на вулицях тільки дратуватиме робітників і цим значно ускладнятиме становище. Бригадир похвалив його за цю розсудливість. Дізнавшись про те, що в касарні є поранений, і бажаючи зробити себе популярним, Ругон захотів його побачити. Рангад лежав з перев'язаним оком, його великі вуса стирчали з-під перев'язки. Кривоокий проклинав свою рану й нарікав на долю: він боявся, що це примусить його залишити службу. Ругон підбадьорив його чудовими словами про обов'язок і пообіцяв надіслати до його лікаря.

— Вельми вдячний вам, пане,— відповів Рангад,—але. бачите, мені зразу полегшало б без усяких ліків, коли б я міг звернути шию тому нещасному, що мені прострелив око. О, я його відразу пізнаю, це мале сухорляве, зухвале, ще зовсім молоде хлоп'я.

Ругон пригадав тут собі кров, що була на руках Сільвера. Він зробив легкий рух назад, ніби боявся, що Рангад схопить його за горло й скаже: „Це твій небіж зробив мене кривим. Почекай, ти мені зараз заплатиш за нього".

І, проклинаючи про себе своїх негідних родичів, він заявив урочисто, що коли винуватець знайдеться, його буде покарано з усією суворістю законів.

— Ні, ні, це не кара,—відповів кривоокий,—я сам зверну йому в'язи.

Ругон поквапився повернутися до мерії. Час після півдня він витратив на те, що вжив де яких потрібних заходів. Відозва, що її було наліплено о першій годині, справила чудове враження. Вона кінчалася закликом до доброго розуму громадян, категорично запевняла, що встановлений лад порушуватися не буде. І справді, до присмерку на вулицях появилися певні ознаки

загального полегшення й цілковитого довір'я. Групи громадян збиралися на пішоходах, читали відозву, можна було почути:

— Ну, справу скінчено, ось ми незабаром побачимо, як проходитиме через місто військо, що має переслідувати повстанців.

І ця певність у тому, що салдати наближаються, була така велика, що роззяви з площі Совер рушили навіть на Ніцьку дорогу, щоб зустріти там музику. Вони повернулися мало не вночі, розчаровані, так нічого й не побачивши. Тоді загальний неспокій пробіг по місту. А в мерії тимчасова комісія так ні до чого й не договорилася. Члени її з порожніми шлунками, перелякані своїми власними балачками, почували, що страх знову повертається до них. Ругон одпустив їх обідати, призначивши нове зібрання о дев'ятій годині вечора. Він уже лагодився сам залишити кабінет, коли в сумежній кімнаті прокинувся Макар і почав грюкати в двері своєї в'язниці. Він заявив, що хоче їсти, потім спитав, яка година, й коли брат відповів, що п'ята, він щось пробурмотів із скаженою злістю, вдаючи, наче дуже здивований з того, що повстанців і досі немає, хоч вони й обіцяли йому повернутись раніш, а так спізнилися його визволити. Ругон, наказавши дати йому поїсти, спустився вниз, збентежений тим, що Макар уже говорив про повернення повстанських загонів.

На вулицях він так само відчув неспокій. Місто, здавалося йому, змінилося. Люди, наче тіні, швидко снували вздовж пішоходів. Скрізь панувала якась порожнеча й тиша. І похмурі будинки, здавалося, разом із присмерком огортав, наче нудний осінній дощ, повільний і впертий жах. Балаклива довірливість дня фатально скінчилася цією безпричинною панікою, цим жахом, яхий викликала ніч, що наближалася. Мешканці втомилися, переситилися своїм тріюмфом до того, що могли думати тільки про те, що на них чекає помста з боку повстанців. Ругон і сам почав тремтіти під впливом цього підсвідомого жаху. Він прискорив ходу, горло йому здавило. Проходячи поуз кав'ярні на площі Реколе, де тільки-що позасвічували лямпи й де збиралися

бідні рант'є нового міста, він почув кінець дуже страшної розмови.

— Е! добре, пане Піку,—казав хтось грубим голосом, —чи знаєте ви новину? Адже ж полк, на який чекали, не прийшов.

— Але на цей полк зовсім не чекали, пане Тум,—відповів грубий голос.

— Вибачайте. Хіба ви не читали прокламації?

— Воно правда — відозва обіцяє, що лад буде підтримано силою, коли цього вимагатимуть обставини.

— Адже ви сами добре бачите, що там сказано про озброєну силу, розуміється.

— А що говорять?

— Ну, звичайно, бояться, кажуть, що таке запізнення салдатів не натуральне; може сталося ще й таке, що інсургенти й повибивали їх.

У всіх присутніх в кав'ярні вихопився загальний крик жаху. Ругон хотів увійти й сказати цим буржуям, що в прокламації й слова не було про те, що має прибути полк, і що не треба так уже перекручувати текст прокламації й розводити такі балачки. Але сам він за турботою, що огорнула його, не був певний, чи не сподівався й він на те, що буде надіслано військо; він так само починав дивуватися, чому й справді не з'явилися салдати. Він повернувся додому дуже стурбований. Фелісита, сповнена, як ніколи, життям і мужністю, обурилася, як побачила, до якої міри його налякали такі дурниці. За десертом вона його підбадьорила.

— Е! велика дурна голово,—сказала вона,—тим краще для нас, коли префект забуває про нас. Ми врятуємо місто власними силами. Як на мене, то я б хотіла, щоб повстанці повернулися: ми їх зустріли б пострілами з рушниць і вкрили б себе славою. Слухай, накажи позачиняти міські брами та не лягай спати, а краще постарайся всю ніч виявити активність: це згодом придасться тобі.

П'єр повернувся до мерії трохи підбадьорений. Дійсно, йому потрібна була вся його мужність, щоб залишатися непохитним серед нарікань своїх товаришів.

Члени тимчасової комісії поприносили в своєму одягу паніку, як приносять пахощі дощу під час непогоди. Всі стверджували, що вони чекали на те, що військо буде надіслано, й дивувалися, як можна залишати так хоробрих громадян на поталу демагогам. П'єр, щоб заспокоїти їх, майже пообіцяв їм, що вони побачать сподіваний полк другого дня. Потім він урочисто заявив, що піде й накаже позачиняти брами. Це трохи втішило присутніх. Національні гвардійці повинні були негайно піти до кожної брами й їм дано було наказ зачинити брами на два повороти ключа. Коли це було виконано, деякі члени визнали, що вони дійсно почувають себе тепер спокійніше, й коли П'єр сказав їм, що критичне становище міста накладає на них обов'язок залишатися на своєму посту, знайшлися серед них і такі, що почали всяко готуватися, щоб провести ніч у фотелі. Грану надів чорну шовкову ярмолку, яку з обережности приніс із дому. Біля одинадцятої години половина членів уже спала, розташувавшись навколо бюра пана Гарсоне. А ті, які ще не спали, сиділи й слухали мірні кроки національних гвардійців, що ходили на дворі й мріяли про те, які вони хоробрі люди і як їм дадуть ордени. Велика лямпа, що поставлена була на столі, освітлювала це чудне войовниче зібрання, що пильнувало. Ругон, здається, дрімав. Раптом він підвівся й послав за Вюйє. Він згадав, що сьогодні ще не одержав номера „Газети". З'явився книгар у дуже поганому настрої, сердитий.

— Ну? — спитав його Ругон, відводячи на бік, — а стаття, що ви її мені обіцяли? Я не бачив ще газети.

— Так оце для цього ви потурбували мене? — спитав Вюйє.—Геть к чорту! Газета не вийшла, я не маю ніякі сінького бажання, щоб мене завтра було вбито, коли повернуться повстанці.—Ругон примусив себе всміхнутися, кажучи, що, бог дасть, нікого вони не розстріляють. Навпаки, саме тепер, коли ходять такі брехливі й неспокійні чутки, стаття в газеті й могла б прислужитися в добрій справі.

— Може й так,—відповів Вюйє,—але найважливішою справою в цей мент є зберегти свою голову на плечах.

І він додав із гострою злістю:

— Я гадав, що ви повибивали всіх інсургентів, а ви залишили їх ще стільки, що я не можу ризикувати своїм життям.

Ругон, залишившись сам, здивовано запитував себе, що міг визначати цей бунт Вюйє, що був звичайно такий принижений, такий непомітний, ординарний. Поведінка його здалася йому якоюсь підозрілою. Але в нього не було часу дошукуватися правди. Ледве він знову вмостився в фотелі, як увійшов Руд'є; він бряз кав великою шаблею, що теліпалась на стегні, прив'язана до його поясу. Ті, що спали, прокинулися перелякані. Грану навіть подумав, що це заклик до бою.

— Га? що? що там таке? — спитав він, скидаючи свою гарну шовкову ярмолку й швидко ховаючи її в кешеню.

— Панове, — сказав, одхекуючись Руд'є. Він і не думав набирати якогось ораторського вигляду.—Мені здається, що повстанська банда наближається до міста.

Ці слова викликали у присутніх мовчазний жах. Один лише Ругон знайшов у собі сили запитати:

— Ви їх бачили?

— Ні,—відповів колишній панчішник,—але нам з поля почувся якийсь чудний гомін; один з моїх людей запевняє, що він бачив, як рухалися вогні на спуску Гарріг. Всі члени комісії пополотніли й мовчки поглядали один на одного. Руд'є продовжував:

— Я повертаюся до свого посту, бо чекаю на атаку. А ви підготуйтеся з свого боку.

Ругон хотів бігти за ним, щоб добути від нього яких-небудь инших відомостей, але той був уже далеко. Розуміється, всім було вже не до сну. Чудний гомін! вогні! атака! і все це серед ночи. Грану пробував порадити вжити такої ж тактики, що вдалася їм напередодні: сховатися й чекати, поки повстанці пройдуть через Пласан, а потім тріюмфувати, коли вулиці стануть порожні. Але, на щастя, П'єр пригадав про себе поради своєї жінки і сказав, що Руд'є міг і помилитися й що краще було б піти й пересвідчитися.

Деякі члени скривилися, але коли було сказано, що озброєний конвой супроводитиме комісію, з великою

хоробрістю всі спустилися вниз. Там вони залишили лише кількох чоловіків; забравши з собою тридцять національних гвардійців, вони насмілилися вирушити в місто. Місяць, випливаючи з-за дахів, одкидав своїм промінням від них довгі тіні. Члени комісії марно обійшли все місто вздовж валів, од брами до брами: мури затуляли обрій, і вони не чули й не бачили нічого. Національні гвардійці розповідали їм, що крізь зачинені брами вони вчували иноді якісь особливі звуки, але члени комісії, хоч і напружували слух, так-таки нічого не чули, крім віддаленого шуму, і Грану стверджував, ще це шум Віорни. Проте, стурбованість не залишала їх. Вони вже лагодилися повернутися до мерії. Хоч у дійсності й заклопотані, але з байдужим виглядом, знизуючи плечима, вони обзивали Руд'є полохуном, мрійником. Раптом Ругон, бажаючи остаточно заспокоїти своїх друзів, надумав запропонувати їм піти на таке місце, відкіля видно було всю рівнину за кілька міль. Він повів увесь цей малий гурт до кварталу Сен-Марк і постукав у двері готелю пана Валкейра.

Граф, тільки зачувши про заколот, виїхав до свого замку Карб'єр. У готелі знаходився тільки маркіз де-Карнаван. Ще з учорашнього дня він розсудливо тримався осторонь не через те, що боявся, але йому огидно було, щоб його в рішучий мент бачили разом із Ругоном. Він мабуть зачинився, щоб і не бачити чудного видовища інтриг жовтого салону. Коли льокай серед ночи прийшов до нього й доклав йому, що внизу його питають якісь пани, він згубив усю свою розсудливість і як-найшвидше спустився вниз.

— Дорогий маркізе,—сказав Ругон, зазнайомлюючи його з членами міської комісії.—Ми до вас з невеличким проханням. Дозвольте нам пройти до саду вашого готелю.

— Розуміється,—відповів здивований маркіз,—зараз я навіть сам проведу вас туди.

І дорогою він розпитав, що саме трапилося. Сад кінчався терасою, що виходила на рівнину; в цьому місці розвалилася значна частина валів і широкий обрій розстилявся перед очима. Ругон зрозумів, що це місце буде кращим пунктом для спостереження. Національні

гвардійці залишилися біля дверей готелю. Продовжуючи розмовляти, члени комісії сперлися на край тераси. Чудова картина, що розгорнулася в цей мент перед ними, припинила відразу їхні балачки. Бліде проміння місяця широкою річкою заливало, скільки сягало око, долину Віорни, міжгір'я, яке тут формувалося, все це величезне провалля на заході, поміж пасмом Гарріг і горами ля-Сейль. Купи дерев, темні скелі мали вигляд островків, і роги де-не-де висувалися в це море світла. І можна було помітити в місцях, де Віорна завертала, й саму річку, що виблискувала, наче сталева зброя, серед тонкого срібляного пилу, що сипався з неба. Це був окіян, цілий світ, який ніч, холод і таємний страх без краю збільшували. Спочатку пани-члени не чули нічого й не бачили. Небесне сяйво й далекі звуки, що тремтіли в цьому морі світла, засліпили й оглушили їх. Грану, що з натури не був поетом, все ж таки, захоплений цією тихою ясною ніччю, пробурмотів:

— Яка ж чудова ніч, панове!

— Рішуче всі ці страхи — фантазія Руд'є,— сказав Ругон із якимсь призирством.

Але маркіз напружував свій тонкий слух.

— Е,— сказав він своїм дитячим тонким голосом,— я чую дзвін.

Всі нахилилися над парапетом, затримуючи дихання. І ось з рівнини почулися чисті, мов кришталь, далекі звуки дзвону. Пани-члени не могли заперечувати цьому. На думку Ругона, це був дзвін в Беажу, малому селі, що знаходилося за добру мілю від Пласану. Він сказав це, щоб заспокоїти своїх товаришів.

— Слухайте, слухайте!—перервав маркіз.— За цим разом це вже дзвін у Сен-Морі.

І він указав їм на другу точку обрію. Дійсно, й другий дзвін почав ридати в цій ясній ночі. Потім вуха слухачів, звикнувши до шуму, почали відрізняти дзвони в десяти, в двадцяти нових місцях, що розпачливо тремтіли у повітрі. Зловіщі заклики докочувалися з усіх боків, иноді вони притихали й були подібні до віддиху конаючої людини. Незабаром заридала вся рівнина. Пани не сміялися більше з Руд'є. Маркіз, який почував

утіху від того, що залякував їх, став пояснювати їм причину цього дзвону.

— Це, — сказав він,—збираються мешканці з сусідніх сіл, щоб на світанку атакувати Пласан.

Грану вирячив очі.

— Ви нічого не бачите там унизу?—спитав він раптом.

Ніхто не дивився. Всі заплющили очі, щоб краще чути.

— Ось стійте,—знову почав він, трохи помовчавши.— Бачите по той бік Віорни, біля цієї чорної маси?

— Так, бачу, — відповів з розпачем Ругон,—це запалюють вогонь.

Другий вогонь було запалено майже негайно напроти першого, потім третій, четвертий. Червоні плями з'явилися вздовж усієї долини, майже на рівному віддаленні один од одного, подібні до лихтарів на якійсь величезній вулиці. Місячне світло, що вполовину зменшувало їхню яскравість, робило з них наче криваві плями. Ця зловіща ілюмінація зрештою довела до розпачу міську комісію.

— Їй богу!—уїдливо бурмотів маркіз своїм писклячим голосом,—розбійники подають один одному сигнали.

І він з догідливости почав рахувати вогні, щоб дізнатися, з кількома приблизно ворогами доведеться мати справу „пласанській хоробрій національній гвардії". Ругонові хотілося викликати в своїх товаришах сумнів і він почав говорити, що то села беруться за зброю, щоб приєднатися до повстанської армії, а не для того, щоб атакувати місто. Але пани своїм розпачливим мовчанням показали, що вони склали вже свою думку й що їх не треба вже втішати.

— А ось я вже чую й Марсельєзу, — сказав Грану голосом, що тремтів од страху.

Це знову таки була правда. Загін мабуть ішов уздовж Віорни й у цей час проходив саме внизу повз місто; слова команди: „До зброї, громадяни! Шикуйтеся в загони", долітали хвилинами з неймовірною точністю до слуха панів. Це була страшна ніч. Пани провели її, спершися на парапет тераси, зледенілі від страшного холоду, що був тоді, безсилі одвести очі від видовища,

яке являла ця рівнина. Вона вся тремтіла від звуків Марсельєзи й дзвонів і палала від цих кривавих вогнищ. Очі членів сліпило це море світла з розкиданими по ньому кривавими плямами сигналів; у вухах їм дзвеніло від цього мішаного галасу. Вони до того потомили очі й слух, що їхні почуття почали їх обманювати: їм вже здавалося, що вони бачили й чули страшніші речі, ніж го було в дійсності. Ні за що на світі вони не залишили б цього місця; коли б вони повернулися спинами до рівнини, їм здавалося б, що ціла армія женеться за ними вслід. Як це часто буває з деякими полохунами, вони хотіли дивитися, як наближається небезпека, без сумніву, для того, щоб побігти, коли випаде зручна хвилина. Отже вдосвіта, коли зайшов місяць і коли перед ними була тільки чорна безодня, вони відчули смертельний жах. Їм здавалося, що їх з усіх боків оточують невидимі вороги, що повзуть у темряві і ось-ось ухоплять їх за горло. При найменшому шумі їм здавалося, що це вже прийшли повстанці й радяться там унизу тераси, й зараз полізуть на неї. А перед ними нічого, нічого, крім чорної темряви, в яку вони вдивлялися з усіх сил. Маркіз, ніби для того, щоб заспокоїти їх, іронічно казав їм:

— Не турбуйтеся-бо! Вони почекають до світанку.

Ругон проклинав себе. Він почував, як страх знову опанував його. А волосся Грану починало сивіти. Зрештою дуже повільно стала займатися зоря. Це знову таки були дуже неприємні хвилини. Члени комісії сподівалися, що з першим промінням вони побачать цілу армію повстанців, що вишикувалася перед містом напоготові до бою. А день сьогодні наче десь забарився, світання повільно ширилося від обрію. Витягнувши шиї, втопивши напружено очі, вони допитливо вдивлялися в туманний присмерк. І в молочній темряві їм вбачалися дивоглядні фігури, рівнина обернулася в криваве озеро, скелі здавалися їм трупами, що плавали по його поверхні, купи дерев батальйонами, що стоять і загрожують їм. А потім, коли світло ранку остаточно прогнало ці привиди, настав день такий блідий, такий сумний і меланхолійний, що навіть самому маркізові стиснулося серце. Ніде й

сліду не знать було від повстанців, усі шляхи вільні, але долина, зовсім сіра, мала пустельний і сумний вигляд і здавалася пасткою. Вогні погасли, а дзвони все ще бовкали. О сьомій годині Ругон помітив лише купку з кількох чоловіків, що віддалялися вздовж Віорни. Члени почували смертельний холод і втому. Пересвідчившись, що ніяка небезпека в даний мент їм не загрожує, вони вирішили піти й відпочити декільки годин. Національну гвардію було залишено чатувати на терасі з наказом негайно повідомити Руд'є, коли вони тільки помітять якусь банду. Грану та Ругон, знесилені нічним хвилюванням, повернулися, підтримуючи один одного, до своїх домівок, що знаходилися по сусідству.

Фелісита турботливо вкладала чоловіка спати. Вона взивала його: „бідне кошеня", повторювала йому, що не слід давати таку волю своїй уяві, як це робив він, що все скінчиться гаразд. Але він заперечливо хитав головою, кажучи, що він серйозно побоюється. Вона дала йому поспати до одинадцятої години Потім, коли він, уставши, поїв, вона тихенько вирядила його із хати. давши йому зрозуміти, що не треба все ж таки залишати своєї мети. У мерії Ругон знайшов тільки чотирьох членів комісії; останні надіслали свої перепрошення, що вони не можуть бути, бо й справді захворіли. Паніка з самісінького ранку ще з більшою силою, ніж напередодні, опанувала містом. Пани члени комісії не втерпіли й звичайно переказали своїм хатнім оповідання про страшну ніч, що вони провели на терасі готелю пана Валкейра. А їхні служниці поквапилися розповсюдити новину, додавши до неї драматичних подробиць. Відтепер ця ніч стала вже придбанням для історії; переказували оповідання про те, як з верхів Пласану бачили танці канибалів, що поїдали своїх полонених. відьм, шо крутилися в танку навколо своїх чавунів, де варилися діти, численні загони бандитів, зброя яких виблискувала при місячному світлі. Розповідали, що дзвони сами собою видзвонювали розпачливі заклики в повітря, і стверджували, що повстанці підпалили околичні ліси, й що ціла країна палала.

Була середа, базарний день у Пласані. Руд'є гадав, що треба навстіж відчинити всі брами, щоб упустити тих селян, що прийшли до базару й поприносили городину, масло та яйця.

Як тільки відкрилося засідання міської комісії, що складалася вже тільки з п'яти членів, рахуючи сюди й голову, вона заявила, що це було б невибачною нерозсудливістю. Не зважаючи на те, що варта, яку залишено було в готелі пана Валкейра, досі нічого ще не помітила, все ж таки треба, щоб міські брами були замкнені. Тоді Ругон вирішив, що особливий оповісник з барабанщиком пройдуть вулицями й оголосять, що місто перебуває на військовому стані й до відому мешканців доводиться, що коли хто з них вийде з міста, то повернутися вже не зможе. Цей захід, що його було вжито для того, щоб заспокоїти населення, тільки збільшив страх. І цікавий же вигляд мало це невеличке місто, що замикало замки, засувало засови серед білого дня в середині дев'ятнадцятого сторіччя. Коли Пласан замкнувся, мов у в'язниці, тісно стягнувши навколо себе попсований часом пояс своїх валів, коли він засунув свої засови, як у фортеці, що її обступив ворог і де чекають на наступ, смертельна туга оповила всі похмурі будинки. Що-хвилини мешканцям центру міста здавалося, що вони чують перестрілку в передмістях. Місто не знало вже нічого, бо воно наче знаходилося в глибокому лісі, в замурованій дірці, і тільки тоско чекало чи на визволення, чи на помилування. Вже два дні, як повстанські загони, що переходили в околицях, перервали всяке сполучення. Пласан, захований у межигір'ї, де його було збудовано, був цілком відокремлений од цілої Франції. Він почував себе оточеним повстанцями; навколо нього чути було безперестанно дзвін на сполох, лунала марсельєза з такою силою, що звуки її нагадували шум річки, що вийшла з берегів. Місто, покинуте й тремтяче від жаху, було ніби здобиччю. обіцяною переможцю, й ті, що гуляли по площі, переходили що-хвилини від жаху до надії. Їм здавалося, що вони бачать біля великої брами то блузи інсургентів, то форму салдатів. Ніколи ще підпрефектура серед

труднощів, які бувають, коли валяться мури, не зазнавала нуднішої агонії.

Біля двох годин поширилася чутка, що переворот не вдався, що принца президента ув'язнено в Венсенській в'язниці, що Париж під владою крайніших демагогів; Марсель, Тулон, Ораніньян, увесь південь належав повстанській армії, що взяла гору. Говорили, що повстанці мають прийти ввечері й тоді переб'ють пласанців.

У мерію з'явилася депутація; вона дорікала міській комісії за те, що та позачиняла брами, бо це може тільки обурити повстанців. Ругон згубив голову, але своє розпорядження захищав усіма останками своєї енергії, бо те, що брами було так добре замкнено, здавалося йому одним з наймудріших актів його керовництва; щоб виправдати це розпорядження, у нього навіть знайшлися переконуючі слова. Але йому не дали спокою; депутати питали в нього, де ті салдати. той полк, що він його обіцяв. Тоді він почав брехати і просто сказав, що він нічого зовсім не обіцяв. Відсутність цього легендарного полку, що його мешканці до того чекали, що навіть мріяли про його наближення, й було головною причиною паніки. Люди, добре освідомлені, вказували навіть певне місце, де інсургенти перебили салдат.

О четвертій годині Ругон, укупі з Грану, пішов у готель пана Валкейра. Малі загони, що приєдналися до повстанців в Оршері, проходили в далечіні долиною Віорни. Цілісінький день хлопчаки лазили на вали, приходили й дорослі подивитися через амбразуру.

Ці добровільні вартівники підтримували страх у місті, голосно перераховуючи загони, які вона приймали за численні батальйони. Цим полохливим буржуям здавалося, що з амбразур муру вони дивилися на готування до якоїсь загальної різанини. Над вечір, як і напередодні, почалася знову паніка ще з більшою силою. Повертаючись до мерії, Ругон і нерозлучний з ним Грану зрозуміли, що становище далі робиться нестерпучим. За їхньої відсутности зник ще один член комісії. Їх залишилося вже тільки четверо. Їм самим робилося нія-ково сидіти цілими годинами й, нічого не кажучи,

дивитися на бліді обличчя один одного. До того ж вони дуже боялися того, що їм доведеться ще й другу ніч провести на терасі готелю Валкейра. Ругон поважно заявив, що, зважаючи на те, що обставини не змінилися, немає рації залишатися комісії в постійному засіданні. Коли ж трапиться якась важлива подія, їх буде повідомлено. І, за одноголосною постановою ради, він передав Руд'є владу й турботи, звязані з нею. Безталанний Руд'є, що пригадав собі, як він був за національного гвардійця за часів короля Луї Філіпа, старанно доглядав за Великою брамою.

Похнюпивши носа, П'єр повертався додому, мов побитий собака, ховаючись у тіні будинків. Він почував, що навколо нього пласанці починали виявляти ворожнечу до нього. Він чув, проходячи, як у групах мешканців називали його ім'я з словами гніву та призирства. Хитаючися, з спітнілим лобом сходив він до себе на верхній поверх. Фелісита зустріла його мовчки з розпачливим обличчям, бо вона теж починала губити надію. Всі мрії її руйнувалися. Подружжя стояло тепер у жовтому салоні віч-на-віч. Похмурий зимовий день кінчався; він надавав якогось брудного відтінку цим жовтогарячого кольору шпалерам з великими розводами. Ніколи ще кімната не мала такого жалюгідного, брудного й нудного вигляду.

Тепер вони були сами; не метушився вже навколо них, як напередодні, цілий натовп прихильників, що їх вітали. Одного дня було досить для того, щоб їх перемогти, саме тоді, коли можна вже було святкувати перемогу. Коли й другого дня становище не зміниться, партію треба вважати за програну. Фелісита ще напередодні, дивлячись на руїни жовтого салону, порівнювала їх з Австерлицькою рівниною, а сьогодні цей самий жовтий салон, такий похмурий і пустельний, вона порівняла до проклятих нив Ватерлоо.

Чоловік все ще мовчав, і вона машинально наблизилася до вікна, до того вікна, де вчора з насолодою вдихала фіміям, що його курила перед ними ціла підпрефектура. Фелісита зачинила віконниці, бо бачила, що голови всіх повертаються до їхнього будинку, вона

боялася, що почує свистки. Розмова точилася, очевидно, про Ругонів, передчуття не обманювало їх. Серед вечірнього присмерку вона чула голоси тих, що розмовляли. Якийсь адвокат промовляв тоном захисника, що конче мусить виграти процес:

— Я це вже казав: повстанці сами пішли, й вони, звичайно, не будуть просити дозволу сорока одного чоловіка для того, щоб повернутися. Сорок один! Яка дурниця! А я ще гадав, що їх було принаймні двісті.

— Та ні ж,—казав гладкий негоціянт, торговець олією, завзятий політик, — їх мабуть не було й десяти, бо зрештою бійки так і не було, марно шукали ранком крови. Я сам, кажу вам, ходив до мерії дивитися. Запевняю, двір був чистий, як долоня.

А один робітник, що боязно приєднався до гуртка, додав:

— Та й хитрощів не так багато вже треба було, щоб захопити мерію. Навіть двері були не замкнені.

Гучний регіт зустрів цю фразу і робітник, бачучи, що з ним погоджуються, продовжував:

— Хто ж не знає, що таке Ругони? Не велика цяця!

Ця насмішка вразила Феліситу в саме серце. Невдячність народу її обурювала, шматувала її серце, бо зрештою вона сама починала вірити в місію Ругонів. Вона покликала свого чоловіка, бо хотіла, щоб і він познайомився з тим, яку непостійність виявляє натовп.

— Це скидається на історію з дзеркалом; досить галасу наробили вони з цим розбитим дзеркалом. Ви добре знаєте, що од Ругонів можна сподіватися й того, що він сам стрельнув з рушниці в кімнаті, щоб примусити нас повірити їхньому оповіданню про бійку.

П'єр ледве не скрикнув з болю. Не вірили вже навіть і дзеркалові. Певно, незабаром дійдуть до того, що почнуть стверджувати, либонь він і не чув, як продзижчала куля над його вухом. Легенду про Ругонів буде забуто й нічого тоді не залишиться від недовгої їхньої слави. Але це ще був не кінець його страждань. Натовп люто озвірився проти нього з такою ж силою, з якою він напередодні вітав його оплесками. Один старий фабрикант-шаповал років сімдесяти, що

його фабрика знаходилася в передмісті, почав оповідати про минуле життя Ругонів. Він не міг сказати щось певного й точного, бо пам'ять йому вже зраджувала, про садибу Фуків про Аделаїду та її любощі з контрабандистом, але й сказаного було досить, щоб дати повну волю язикам злосливих плетунів. Ті, що розмовляли, наблизилися; слова: наволоч, злодії, безсоромні інтригани долітали до вікна, за яким П'єр та Фелісита аж запінилися від жаху й гніву. Натовп дійшов навіть до того, що почав шкодувати за Макаром. Це вже остаточно вразило Ругона. Вчора він був за Брута, героя, що приносив в офіру батьківщині свого родича, сьогодні ж він був тільки негідний честолюбець, що радий був топтати свого брата й зробити з нього щабель, щоб ухопити руками щастя.

— Ти чуєш? Чуєш? — бурмотів П'єр переривистим голосом.—Ох і мерзота! вони вбивають нас, тепер вже ми ніколи, ніколи не підведемося.

Фелісита тарабанила по склу стиснутими пальцями й відповіла:

— Хай собі говорять, хай! Коли ми візьмемо гору, вони ще побачать, де раки зимують. Я знаю, з якого боку це повіяв вітер. Це новому місту зробилося заздрісно.

Вона вірно вгадала. Ця раптова непопулярність Ругонів була справою групи адвокатів. Вони заздрили тому великому значінню, якого став набирати колишній торговець олією, людина неписьменна, що його фірма мало не збанкрутилася. Вже два дні квартал Сен-Марк наче вмер. Рух помічався тільки в старому кварталі та новому місті. Мешканці цього останнього скористувалися з паніки, щоб заплямувати жовтий салон в очах комерсантів та робітників. Руд'є та Грану були чудові люди, шановні громадяни, їх обдурили ці інтригани Ругони. Їм треба з'ясувати дійсний стан речей. Чи не краще було б на місце цього товстуна без шеляга в кешені посадити в фотель пана мера пана Ісидора Грану? Ці заздрісники вже обвинувачували Ругона за всі вжиті ним заходи за час його управління, що розпочалося тільки напередодні. Він не зберіг колишньої міської

ради, зробив велику дурницю, звелівши замкнути брами, це через його дурість п'ять членів захворіли на запалення легенів, стоючи на терасі готелю пана Валкейра. І кінця краю не було цим обвинуваченням; навіть республіканці, з свого боку, підвели голову. Ходили чутки, що робітники з передмістя збираються захопити мерію. Реакція конала. П'єр, бачучи, як руйнуються надії, почав розмірковувати, на чию підтримку він міг би сподіватися в разі потреби.

— А, здається, Аристид лагодився прийти сьогодні ввечері до нас миритися? – сказав він.

— Так,—відповіла Фелісита.—Він обіцяв навіть мені написати гарну статтю. „Незалежний“ не вийшов...

В цій хвилі чоловік перебив їй мову, кажучи:

— Еге. А ось він виходить з префектури.

Стара жінка кинула на нього тільки один погляд.

— Він знову надів свою пов'язку, крикнула вона.

Справді, Аристид знову перев'язав фуляром руку. Імперія губила шанси, але й республіка не перемагала, ось він і вважав за безпечніше знову повернутися до ролі пораненого. Він похмуро перейшов площу, навіть не підвівши голови. Потім, очевидно, почувши з гурту небезпечні й компрометуючі слова, Аристид поквапився зникнути на розі вулиці Бан.

— Бачиш, він і не подумав зайти до нас,—гірко сказала Фелісита.—Ми остаточно переможені... Навіть діти цураються нас.

Вона з серцем зачинила вікно, щоб більше нічого не бачити й не чути. Засвітивши лямпу, чоловік і жінка сіли обідати. Їли вони нехотя, залишаючи шматки по тарілках. Треба було як-найшвидше вжити якихось заходів. На ранок Пласан повинен був бути знову під їхньою владою й просити в них ласки; в противному разі вони назавжди згублять щастя, що про нього так мріяли. Цілковита відсутність будь-яких повідомлень була єдиною причиною їхнього нудного вагання. Фелісита своїм практичним розумом швидко це втямила. Коли б вони могли знати наслідки перевороту, вони набрали б сміливости продовжувати, що б там не було, відогравати свою ролю визволителів міста, або

поквапилися б примусити всіх позабути найшвидше їхню невдалу спробу. Але нічого певного вони не знали, губили голову, вкривалися холодним потом од думки, що грають так своєю долею з зав'язаними очима, зовсім нічого не знаючи про події в Франції.

— Ще цей паскудний Євген нічого мені не пише,— викрикнув Ругон із розпачем, не думаючи про те, що видає таємну свою кореспонденцію жінці. Але Фелісита прикинулась, ніби вона нічого не чула. Викрик чоловіка глибоко вразив її. Дійсно, чому Євген нічого не пише батькові? Після того, як син так вірно тримав його в курсі успіхів бонапартівської справи, він мусив би поквапитися повідомити їх про перемогу або поразку принца Луї. Простісінська розсудливість вимагала від нього надіслати таке повідомлення. Може він мовчав через те, що республіканці, взявши гору, заслали й його разом із президентом у Венсенські в'язниці? Фелісита почувала, що вона зледеніла від цієї думки; мовчання сина відбирало в неї останні надії.

В цей мент принесли газету, ще зовсім свіжу.

— Як!—сказав П'єр, дуже здивований,—Вюйє таки випустив свою газету.

Він обідрав бандероль, прочитав про себе передовицю і, пополотнівши, упав у фотель.

— На, читай,—сказав він, передаючи газету Феліситі.

Це була дуже гарна стаття, написана з нечуваною жорстокістю проти інсургентів. Ніколи ще з пера не спливало стільки ненависти, брехні, непристойних лайок, облудности. Вюйє починав оповідання з того менту, як увійшов у Пласан повстанський загін. Це була дійсна перлина. В ній можна було знайти такі вислови: бандити, вішальники, це піна з в'язниць, вони напали на Пласан, сп'янілі від горілки, сластолюбства й грабунків; потім говорилося про те, як вони виставляли на очі свій цинізм на вулицях, лякали населення дикими вигуками, не зупинялися перед гвалтуванням і вбивством. Далі сцени в мерії й арешт влади робилися страшною драмою. „Тоді вони схопили за горло найшановніших громадян; як на Ісуса, на голову мера, хороброго коменданта національної гвардії, директора пошти, цього

лагідного урядовця, наділи тернові вінки й плювали їм в обличчя". В рядках, окремо присвячених Мієті та її червоній кереї, виявлявся справжній ліризм. Вюйє бачив десять, двадцять жінок, заплямованих кров'ю. „І хто не бачив серед цих чудищ повій, одягнених у червоне, які може качалися в крові мучеників, що їх забили ці розбійники в дорозі. Вони маяли прапорами й оддавалися на відкритих перехрестях соромним ласкам цілої юрби". І Вюйє додавав із біблійним патосом: „Республіці завжди товаришують проституція й убивство". Це була тільки перша частина оповідання; воно кінчалося облудним закликом, у якому книгар казав: „Чи довго ще країна зазнаватиме сорому від цих диких звірів, що не шанували ні власности. ні особи?" Далі він кидав заклик до всіх хоробрих громадян, кажучи, що терпіти все це й далі значить надавати певности повстанцям, і тоді вони можуть прийти й вирвати дочку з обіймів матери, жінку з чоловікових обіймів; потім, після облудної фрази, в якій він заявляв, що бог хоче знищення злих, він кінчав таким закликом: „Кажуть, що ця мерзота знову наближається до наших брам, Гаразд. Тоді хай кожний візьме рушницю й почне вбивати їх, мов собак, мене ж побачуть у перших лавах; я буду щасливий, що визволю землю від таких гадюк". Ця стаття, в якій важкий стиль провінціяльної преси був оздоблений брудними натяками, остаточно довела Ругона до розпачу. Коли Фелісита поклала „Газету" на стіл, він почав бурмотіти:

— Ох, лишенько! він до краю добив нас; можуть подумати, що це я навіяв йому цю лайливу статтю.

— Але, — сказала жінка, про щось думаючи,—чи не заявив нам Вюйє сьогодні ранком, що він цілком одмовляється писати проти республіканців? З твоїх слів виходило, що його налякали останні події й він був блідий, наче смерть.

— Так, так! Я нічогісінько тут не розумію. Коли я настоював, він дійшов навіть до того, що почав мені дорікати, що я не повбивав усіх повстанців. Учора треба було б йому написати цю статтю, а не примушувати нас сьогодні вбивати повстанців.

Фелісита, дуже здивована, не знала, що й думати. Яка це муха вкусила Вюйє? Уявлення про цього нездару-паламаря, що з рушницею в руках стріляє з пласанських окопів, було таке смішне, що чуднішого чогось важко було й придумати. Тут, очевидячки, ховалася насподі якась таємна причина, яку вона поки-що не могла зрозуміти. У Вюйє було дуже мало самолюбства, щоб його могло щось образити, дуже мало мужности, щоб писати таку статтю, коли б дійсно повстанські загони були близько міста.

— Я завжди казав, що це зла людина,—знов почав Ругон, удруге перечитавши статтю.—Він може й хотів тільки того, щоб напакостити нам. Я й справді зробив необачно, коли доручив йому управління поштою.

Для Фелісити це було промінням. Вона жваво підвелася, ніби осяяна наглою думкою, наділа очіпок і на плечі накинула хустку.

— Куди ти лагодишся?—спитав здивований чоловік.—Уже десята година.

— Ти ось що: лягай спати,—сказала вона з якоюсь суворістю.—Ти зморений, відпочинь. Коли треба буде, я тебе розбуджу, і ми поговоримо.—Вона вийшла своєю жвавою ходою й тоді побігла до поштової контори. Коли Фелісита вскочила до кабінету, Вюйє ще там працював. Побачивши її, він незадоволено скривився.

Ніколи це Вюйє не був такий щасливий; з того часу, як він міг засувати свої тонкі пальці в кореспонденцію, він почув таку ж велику втіху, яку відчуває цікавий піп, що готується смакувати насолоду, слухаючи сповідь жінки. Всі таємні нескромні визнання, всі розмови по сповідальнях звучали в його вухах. Він наближав свого довгого носа до листів, з любов'ю вдивлявся косими очима в підписи, розглядав конверти, коротко кажучи, копався в листах, як абати копаються в дівочих душах. Це була славна насолода й велика спокуса, повна приємної приваби. Тисяча секретів Пласану в його руках; він дотикався до чести жінок, достатків чоловіків, і йому досить було зламати печатку, щоб узнати про них багато такого, скільки знає головний

вікарій собору, що являється сповідачем усіх поважних громадян міста. Вюйє скидався на тих страшних плетух, холоднокровних, язикатих, що знають усе, вміють про все довідатися й потім ширять повсюди чутки тільки для того, щоб робити неприємності людям. Давно він мріяв про те, щоб засунути лапу в шухляду з листами. Для нього з учорашнього дня кабінет директора пошти був за сповідальню, повну тиші й релігійної таємниці, де він помирав од захвату, смакуючи тремтячий шепіт таємних визнань. Ці листи були наче вкриті покривалом сповідальника, що з його волі розкриють перед ним силу таємниць. До того ще книгар умів без усякого сорому пророблювати свої маленькі справи. Криза, що переживала країна, забезпечувала йому цілковиту безкарність. Коли листи трохи спізнялися, а деякі з них і зовсім не діходили на адресу, це була вина старців-республіканців, що блукали в околицях і переривали шляхи. Те, що зачинено було брами, стало йому на деякий час на перешкоді, але він умовився з Руд'є, що поштарі могли входити до міста й просто до нього приносити листи, не передаючи їх через мерію. Правду мовити, він розпечатав лише декільки листів. Його паламарський нюх підказував, що це листи цікаві, що в них ховаються новини, які корисно взнати раніш, ніж дізнаються про них инші. Він задовольнився тим, що заховав їх окремо в шухляді, щоб пізніш розіслати ті з них, що можуть допомогти зрозуміти події й заспокоїти населення. Він не хотів, щоб хтось перейняв у нього заслугу, що він виявив мужність тоді, як ціле місто тремтіло. Ця облудна людина, лишаючи за собою управління поштою, добре зрозуміла стан речей.

Коли пані Ругон увійшла, Вюйє рився в великій купі листів і часописів, наче б для того, щоб їх поділити на групи. Він підвівся з своєю звичайною приниженою усмішкою й присунув стілець. Його червоні вії непокійно замиготіли. Але Фелісита не сіла, вона грубо сказала:

— Я прийшла за листом.

Вюйє вилупив на неї очі з безвинно здивованим виразом.

— За яким листом, мила пані?—спитав він.

— За листом, що ви одержали сьогодні ранком для мого чоловіка. Та швидше, пане Вюйє, я поспішаю.

І поки він бурмотів, запинаючись, що він нічого не знає, що він нічого не бачив, що все це дуже дивно, Фелісита додала з глухою загрозою в голосі:

— За листом із Парижу від мого сина Євгена, ви добре знаєте, що я хочу сказати, чи не так?... Я сама пошукаю.

І вона простягла вже було й руку до різних пакунків, що завалювали конторку.

Тоді він заметушився, сказав, що зараз подивиться. Тепер немає чого дивуватися, що єсть деякі непорядки, справу так погано виконують. Може й справді є лист. В такому разі він знайдеться. Але що-до нього, то він заприсягається, що не бачив його. Кажучи це, він метушився по кабінету, перегортаючи купи паперів. Потім почав одкривати шухляди, картонки. Фелісита чекала цілком спокійно.

— А їй же богу, ваша правда, ось лист до вас,—вигукнув він зрештою, витягаючи декільки листів з картонки.—Ох! ці паскудні службовці! Вони користуються з непевного становища й нічого не роблять як слід.

Фелісита взяла листа й стала уважно розглядати печатку, ні трішечки не турбуючись про те, що подібне розглядання може образити Вюйє. Вона ясно бачила, що конверт одкривали. Книгар, ще мало досвідчений у цих справах, наклав більше сургучу, ніж треба, щоб знову запечатати листа. Фелісита старанно розірвала конверта, не зачепивши печатки, щоб при потребі використати її за доказ.

Євген повідомляв у кількох словах про повний успіх перевороту, він віщав перемогу. Париж було приборкано, провінції спокійні, й він радив своїм батькам твердо триматися проти повстання, що хвилювало тільки південь. Наприкінці листа він додав, що доля цілком у їхніх руках, коли вони не складуть рук.

Пані Ругон поклала листи в кешеню й повільно сіла, дивлячись панові Вюйє в самісіньке обличчя. А цей останній, удаючи, ніби дуже зайнятий, знову став похапцем перебирати папери.

— Послухайте-бо, пане Вюй'є,—сказала вона йому. І коли він підвів голову, продовжувала:

— Покладемо карти на стіл, чи не так? Ви винні в тому, що зрадили панам; з вами може скоїтися лихо. Коли б замість того, щоб розпечатувати листи...

Він скочив, удаючи себе за ображеного. Але вона спокійно продовжувала:

— Годі, я знаю вас добре, що ви ніколи не визнаєте своєї провини. Гаразд. Не треба зайвих слів. На що розраховуєте ви, слугуючи перевороту?

А як Вюйє все ще продовжував говорити про свою не заплямовану чесність, їй зрештою увірвався терпець.

— Та що ж ви маєте мене за дурну, чи як?—вигукнула вона.—Я читала статтю... Ви більше виграли б, діючи спільно з нами.

Тоді, не визнавши за собою нічого, він хоробро заявив, що хотів би, щоб йому віддали постачання колежу. Колись він постачав йому творів класиків. Але якось дізналися, що він з-під поли продає учням і порнографічні книжки в такій великій кількості, що всі столи учнів було до краю переповнено гравюрами й порнографічними творами. З цієї причини його ледве не потягли до виправної поліції. З того часу він усе мріяв знову повернути до себе ласку адміністрації, почуваючи жагучу заздрість до постачальників.

Фелісита, здавалося, була здивована з такої скромности його честолюбства. Вона навіть дала йому це зрозуміти. Чи варто ж було розпечатувати листи, рискувати попасти до в'язниці, щоб спродати кільки словників?

— Е!—гірко сказав він,—це певний прибуток в чотири-п'ять тисяч франків що-року. Я не мрію про неможливе, як деякі особи.

Вона не заперечувала. Про розпечатування листів не було більше розмови. Було складено договір, за яким Вюйє обов'язався не поширювати ніяких чуток і не висовуватися наперед, а Ругони за це обіцяли йому постачання книжок до колежу. Залишаючи Вюйє, Фелісита обов'язала його, що він більше не компрометуватиме себе. Досить було й того, що він переховуватиме листи й розішле їх не раніш, як позавтра.

„Який шахрай"! бурмотіла вона, коли була вже на вулиці, не думаючи про те, що сама вона тільки-що заборонила діставляти пошту. Фелісита повертала додому повільним кроком, замисливши. Вона пішла навіть манівцями, пройшла площею Совер, ніби для того, щоб довше й вільніше поміркувати раніш, ніж повернеться додому. Під деревами, де гуляють, вона зустріла пана де-Карнавана, що користувався ніччю, щоб порознюхати, що робиться в місті, не компрометуючи себе. Пласанське духовенство, що ніколи активно не виступало після об'яви про переворот, додержувалося цілковитого нейтралітету. Воно вважало імперію за безперечний факт і тільки чекало на час для того, щоб знову розпочати свої старі інтриги. Маркіз, що тепер зробився зайвим, некорисним агентом, міг тільки цікавитися подіями. Він хотів дізнатися, як скінчився ввесь цей заколот і яким засобом Ругони доведуть до краю свою ролю.

— Це ти, крихотко?--сказав він, пізнавши Феліситу.— А я хотів завітати до тебе, щоб погомоніти з тобою. Твої справи заплуталися?

— Ні трішечки, все йде гаразд,—відповіла вона заклопотано.

— Тим краще, ти мені розповіси про все, чи не так? Ох, мені треба признатися, що я страшенно налякав останньої ночи твого чоловіка та його колег. Коли б ти тільки бачила, які вони стояли жалюгідні на терасі, коли я показував їм банду повстанців під кожним деревом на рівнині... Ти ж сердишся на мене за це?

— Навпаки, я вдячна вам,—жваво сказала Фелісита.— Мабуть ви їх так налякали, що серце їм ледве не розірвалося від жаху. Мій чоловік дуже потайна людина. Приходьте коли-небудь до мене, коли я буду сама.

Залишивши маркіза, Фелісита пішла прискореним кроком, наче ця зустріч примусила її вирішити, що далі робити. Вся її маленька фігура виказувала невблаганну волю. Ось коли, зрештою, вона помститься за те, що П'єр ховався від неї, тримав її під своєю владою, а нині вона раз на завжди забезпечить собі всемогутність у домівці. Це буде неминуче театральне закінчення

комедії. План цього фіналу Фелісита обміркувала всебічно з злістю ображеної жінки, з глибокою іронією, що нею вона вже загодя тішилася.

П'єр спав у тяжкому сні. На одну мить жінка наблизила свічку й подивилася з виразом співчуття на його гладке обличчя, що по ньому хвилинами пробігало легке тремтіння; потім вона сіла з боку на ліжку, розкуйовдила волосся, надавши собі вигляду людини, охопленої розпукою, й почала голосно ридати.

— Лишенько! Що з тобою? Чому ти плачеш? — спитав П'єр, раптом збуджений її плачем.

Вона не відповідала й плакала ще гірше.

— Та відповідай же, будь ласка,—знову сказав чоловік, якого лякав цей мовчазнний розпач.—Куди ти ходила? Ти бачила повстанців, чи що?

Вона з запереченням захитала головою, потім приглушеним голосом пробурмотіла:

— Я прийшла з готелю пана Валкейра; хотіла спитати поради в пана де-Карнавана. Ох, мій бідний друже! все пішло марно.

П'єр, пополотнівши, сів на ліжку. Його бичача шия, що виглядала з розстебнутої сорочки, його сите тіло все наїжилося від жаху. І він сидів так, мов китайська лялька, зібганий, блідий і засмучений на неприбраному ліжку.

— Маркіз,—продовжувала Фелісита,—гадає, що принц Луї піймав облизня; ми зруйновані, в нас ніколи не буде жодного су.

Тоді, як це иноді буває з полохунами, П'єр обурився. Це була маркізова провина, провина його жінки, помилка всієї родини. Хіба ж він думав про політику, він, якого Карнаван та Фелісита намовили на ці дурниці.

— Що-до мене,—скрикнув він,—я вмиваю руки. Це ви обоє наробили таку силу дурниць. Чи не розумніше було б тихенько жити на нашу малу ренту? Ти, ти все хотіла панувати. Бачиш, до чого це нас привело?

П'єр теряв голову й цілком забував про те, що в дійсності він виявляв більшу впертість за свою жінку. В шю хвилину він хотів вилити свій гнів, обвинувачуючи инших в поразці.

— До того ж хіба можна мати успіх з такими дітьми? Євген мовчить у найрішучий мент. Аристид кидає в нас брудом і навіть цей невинний дурень, Паскаль, і той нас компрометує своєю філантропією, перебуваючи в стані інсургентів. І подумати тільки, ми стали злиднями тільки для того, щоб дати їм можливість займатися своєю філантропією.

У своїому розпачу він уживав таких слів, яких не вживав ніколи. Фелісита, використавши зручну хвилину, додала йому м'яко:

— Ти забув про Макара.

— А так,— підхопив він з гнівом.—Це ще один! Сама згадка про нього виводить мене з себе. Але це не все ще; ти знаєш малого Сільвера; я бачив його в матери третього дня ввечері з окривавленими руками; він прострілив око жандарові. Я тобі не казав цього раніш, щоб не лякати. Як бачиш, один із наших небожів стане ще перед судом присяжних. Ось яка сім'я. Що-до Макара, то він до того вимучив мене, що в мені навіть ворухнулося бажання розтрощити йому голову того дня, коли в мене була в руках рушниця. Так, в мені було таке бажання...

Фелісита дала йому вибалакатися. Вона приймала чоловікові докори з янгольським терпіньням, схиливши голову, як винна. Це дозволяло їй спідтишка посміхатися. Такий її смиренний вигляд тільки під'южував П'єра, а їй це було саме до вподоби. Коли в бідолаги не стало вже голосу, вона почала тяжко зідхати, наче пройнята каяттям; потім сумно заголосила:

— Що ж нам у світі робити? Боже ж мій! Що ж нам робити? Ми ж по саме нікуди залізли в борги.

— Ти цьому винна!—вигукнув П'єр, поклавши на цей крик решту своїх сил.

Ругони дійсно були по вуха в боргах. Надія на близький успіх відібрала в них усяку розсудливість. З початку 1851 року вони з своїх заощаджень кожного вечора частували відвідувачів жовтого салону різними солодощами, закусками, навіть повними вечерями, під час яких пили за повалення республіки. П'єр, крім того

віддав майже чверть свого капіталу в розпорядження реакції на купівлю рушниць та набоїв.

— Рахунок у цукерника діходить мало не до тисячи франків,—знову почала Фелісита солоденьким голоском,—а винопродавцю ми винні мабуть удвоє більше. Потім не забувай ще: різник, пекар, овочник...

П'єр переживав агонію. Фелісита зрештою добила його, додавши:

— Я не кажу вже про десять тисяч, що ти їх дав на зброю.

— Я дав ,я!—бурмотів він.—Але мене обшукано, мене обікрадено. Це той дурень Сікардо затяг мене в цю справу. Він же присягався, що наполеонівці перемо-жуть. Я гадав, що даю аванс. Але цей старий лобур повинен повернути мені ці гроші.

— Еге, так тобі й повернуть їх, як же,—сказала жінка, знизуючи плечима.—До нас прикладуть військові закони, і коли ми все заплатимо, в нас не залишиться й на хліб. А! яка гарна компанія! Слухай, ми зможемо перебратися в якусь хатину старого кварталу.

Ця остання фраза прозвучала так жалібно. Це й справді була картина того життя, що чекало на них. П'єр уже уявляв собі хатинку в старому кварталі, що про неї говорила жінка. Значить, там доведеться йому доживати віку на купі соломи, витративши все своє життя на прагнення до ситих і легких насолод. Марно він ошукав свою матір, устрявав у найбрудні-ші інтриги, дарма брехав цілими роками. Імперія не платить його боргів, бо тільки вона й могла врятувати його від руйнування. Він скочив із ліжка, в одній со-рочці, з криком:

— Ні! ліпше з рушницею я піду назустріч повстан-цям і хай краще вони вб'ють мене.

— Це,— сказала дуже спокійно Фелісита,—ти можеш зробити завтра або позавтрьому, бо повстанці недалеко. Це такий же захід, як і инші для того, щоб скінчити справу...

Гі'єр оледенів. Йому здалося, що раптом хтось вилив йому на голову повне відро холодної води. Він повільно ліг і, коли опинився під теплим укривалом,

почав плакати. Ця гладка людина обливалася слізьми, наче дитина, і сльози були невичерпаними, вони без усяких зусиль текли з його очей. Неминуча реакція охопила його. Ввесь його гнів, як завжди, кінчався розслабленням і дитячими наріканнями. Феліситу, що чекала на цю кризу, мов блискавка, осяяла радість від того, що вона бачила його таким безсилим, спустошеним, у такій безвольній позі. Вона все ще заховувала мовчазний і пригнічений вигляд. Ця покірність, вигляд цієї жінки, що сиділа така сумна, мовчазна й приниженa, — все це тільки збільшило одчай і плач П'єра.

— Та говори ж бо,—благав він,—пошукаємо спільно засобів. Хіба ж уже й справді немає жодної дошки, за яку ми, потопаючи, можемо вхопитися.

— Жодної, це ти добре знаєш, — відповіла вона, — ти ж сам бачиш, у якому стані ми опинилися тепер, ні від кого нам чекати на допомогу, навіть діти наші зрадили нам.

— Тоді втечемо. Хочеш, ми залишимо Пласан сьогодні вночі, зараз?

— Тікати? Але, мій милий друже, ми стали б завтра посмішищем на все місто... Адже ж ти забуваєш, що звелів позачиняти брами.

П'єр знесилювався; він напружував увесь свій розум; потім, мов переможений, благаючим тоном він знову заговорив:

— Прошу тебе, подумай же й ти, ти ж ще нічого не сказала.

Фелісита підвела голову, вдаючись задоволеною й з жестом цілковитої неможливости вона сказала:

— Я дурна в цих справах, я ніяк не розуміюся на політиці, ти ж сам повторював мені це сто разів.

І тим часом, як чоловік мовчав, остаточно запаморочений, спустивши очі, вона продовжувала повільно, без докору:

— Ти ж не познайомив мене з станом справ, так же ж? Я нічого не знаю, я не можу навіть дати тобі поради... А в тім, ти добре зробив, жінки иноді бувають язикаті і в сто разів краще, коли чоловіки самі керують справами.

Вона казала це з такою тонкою іронією, що чоловік

навіть не зрозумів усієї жорстокости її насмішки. В ньому просто болюче заворушилося сумління. І раптом він почав сповідатися. Розповів він про Євгенові листи, з'ясував свої плани, свою поведінку з красномовністю людини, що розкриває всю свою душу й благає допомогти їй і врятувати. І кожної хвилини він питав: „А що б зробила ти на мойому місці?", або вигукував: „Чи не так? Я був правий. Я не міг діяти инакше". Фелісита на все це навіть оком не моргнула. Вона слухала його з суворою безстрасністю судді. В душі вона відчувала глибоку насолоду. Нарешті цей гладкий упертий дурень опинився в її руках; вона бавилася ним, як кошеня з шматочком паперу; а він навіть простягав руки, щоб вона начепила на них ланцюги. „Але чекай лишень—сказав він, швидко сплигуючи з ліжка,—я зараз тобі прочитаю всі Євгенові листи. Ти тоді краще розсудиш, яке в нас становище". Вона марно намагалася затримати його за край сорочки, він порозкладав листи на нічному столику, нахилився й почав вичитувати цілісінькі сторінки, примушував її саму дивитися. Але вона тим часом стримувала усмішку. Їй уже робилося шкода цієї безталанної людини.

— Ну й що ж!—сказав він стурбовано, коли читання було скінчено;—тепер, коли ти про все довідалася, чи не знайдеш ти якихось засобів, щоб ми могли врятуватися від цілковитої руйнації?

Вона все ще не відповідала нічого і вдавала з себе ніби вона старанно обмірковує.

— Ти інтелігентна жінка,—знову почав він, щоб улестити її,—я був неправий, ховаючись від тебе, тепер я визнаю це.

— Облишмо говорити про це,—відповіла вона...—На мою думку, коли б у тебе було багато мужности...—І, бачучи, як він жадібно чекав на її слова, вона не договорила початої фрази й сказала з усмішкою: — Але ти обіцяєш, що будеш усе довіряти мені, що ти будеш про все говорити мені? Ти не діятимеш нічого, не порадившись зі мною?

Він заприсягся і прийняв найжорстокіші умови. Тоді Фелісита лягла своєю чергою в ліжко; їй було зимно;

вона притулилася до нього й тихим голосом, наче їх могли підслухати, з'ясувала йому свій план кампанії. На її думку, треба було, щоб паніка ще більше опанувала містом і щоб П'єр увесь час додержувався своєї ролі героя серед заляканих мешканців. Таємне передчуття, казала вона, підказувало їй, що повстанці ще далеко. А в тім, рано чи пізно, партія ладу візьме перемогу й Ругони дістануть нагороду. Після ролі визволителів з ролі мучеників гербувати не треба.

План її був такий гарний і говорила вона так переконано, що чоловік спочатку здивований простотою цього плану, суть якого полягала тільки в сміливості, зрештою побачив у ньому чудову тактику й пообіцяв всемірно додержуватися його, виявляючи як-найбільше мужности.

— І пам'ятай, що це я тебе врятовую,—шопотіла вона лукаво.—Ти будеш і надалі слухняний?

Вони поцілувалися й сказали один одному: „На добраніч".

Для цих двох старих людей, що палали ненаситним жаданням до втіх, настала наче весна. Але ні він, ні вона не заснули. За чверть години П'єр, що розглядав на стелі круглясту пляму від світанку, повернувся й тихесенько поділився з жінкою тією думкою, що тільки-що майнула йому в голові.

— О ні, ні,— сказала Фелісита з тремтінням.— Це буде дуже жорстоко.

— Ось що,— заперечив він.— Хіба ти хочеш, щоб мешканці дійшли до розпачу?.. Коли скоїться те, що я тобі сказав, тоді всі до мене поставляться як-найсерйозніше.

Потім, доповнивши ще свойого проєкта, він вигукнув:

— Можна використати Макара. Це й був би засіб позбавитися його.

Феліситу, здавалося, вразила ця думка. Вона думала, вагалася й тремтячим голосом додала:

— Це треба обміркувати. Після цього ми були б дурні, коли б чогось соромилися; справа йде для нас: чи жити, чи вмерти... Дозволь мені це зробити; я піду завтра до Макара й подивлюся чи можна з ним збалакатися. А ти з ним почнеш сперечатися і цим зіпсуєш

усе. На добраніч! Спи спокійно, мій милий... Нашим стражданням швидко буде край.

Вони знову поцілувалися й за цим разом заснули. А на стелі світла пляма скруглювалася, мов страшне око, розплющене й надовго втоплене в цих двох блідих сонних буржуїв. Їм снилося, що в їхній кімнаті падає кривавий дощ і великі краплі його перетворюються на підлозі в золоті монети.

Другого дня ранком Фелісита пішла до мерії. Гер дав їй інструкції, як знайти там Макара. З собою в серветці вона прихватила форму національного гвардійця, що належала її чоловікові. В мерії вона помітила тільки кількох чоловіків, що спали на посту, підклавши в голову кулаки.

Швейцар, якому в обов'язок покладено було годувати полоненого, зійшов з нею нагору, відчинив їй убиральню, що з неї зроблено було в'язницю. Довівши її, він спокійно спустився вниз.

Макар сидів на замку в убиральні вже дві добі. Він мав досить часу, щоб там на дозвіллі гарненько про все поміркувати. Прокинувшись о першій годині, він почував страшенний гнів, безсилу лютість. Його охоплювало бажання розтрощити двері, коли він думав про те, що брат його задається в сусідній кімнаті. І він пообіцяв собі, що задушить його своїми руками, як тільки повстанці прийдуть визволяти його. Але ввечері, коли присмерк огорнув його в'язницю, він заспокоївся й припинив свою біганину пійманого звіра по вузенькій вбиральні. Повітря в ній було насичене приємними пахощами, в ньому з'явилося почуття задоволення, і це заспокоювало його нерви. Пан Гарсоне, дуже багатий, делікатний і зайнятий собою, обладнав цей куточок надзвичайно елегантно; канапа в ній була м'яка й еластична, на мармуровому вмивальнику було понаставлювано духів, помад, мила різних гатунків.

Бліде ранкове світло, подібне до світла лямпи, повішеної під альковом, з якоюсь приємною ніжністю падало згори, зі стелі. Макар у цій просякнутій дурманними пахощами атмосфері, яка буває по вбиральнях, заснув з думкою, що мерзенні багатії все ж таки дуже

щасливі. Він укрився тією ковдрою, що йому дали, й спав до самісінького ранку, пообкладавши себе з усіх боків подушками. Коли він розплющив очі, сонячна смужка вже пробилася крізь щілину вгорі. Макар не встав з канапи, бо йому було тепло; він мріяв собі, озираючись навкруги, й йому спало на думку, що ніколи в нього не буде такого кутка для туалету. Вмивальник найбільше цікавив його. „Це не хитра штука, думав він, завжди бути чистим, коли маєш таку силу баночок та пляшечок“. Це навернуло його на гіркі думки про свої невилазні злидні; йому вже здавалося, що мабуть він пішов невірним шляхом: нічого не можна сподіватися виграти, перейшовши на бік старців, треба було не виставляти себе за ворога, а приєднатися до Ругонів. Потім він викинув цю думку: Ругони були злодії, що його нахабно ошукали. Але тепла й м'яка канапа заспокоювала його, навіваючи на нього якісь невиразні жалощі. В усякому разі повстанці залишили його; дурні, вони й нині десь б'ються. Кінець-кінцем він прийшов до висновку, що республіка справжня омана. Цим Ругонам пощастило. І він пригадав свої некорисні, злі вибрики і глуху боротьбу з Ругонами. Ніхто з сім'ї не підтримував його, ні Аристид, ні Сільверів брат, ні сам Сільвер, що палав ентузіязмом, по дурному захоплювався мріями про республіку, що ніколи не здійсняться. Тепер жінка вмерла, діти повтікали, він залишився сам і подохне, мов собака, в якійсь дірі, не маючи жодного су. Рішуче йому треба тепер продатися реакціонерам. З такими думками він поглядав на вмивальник, охоплений сильним бажанням помити собі руки запашним милом, що лежало в одному з круштальних коробочків. Макар, як і всі дармоїди, що їх годують жінка або діти, звертав велику увагу на свою фізіономію. Не зважаючи на те, що він носив латані штани, він любив мазатися пахучими маслами. Він просиджував цілісінькі дні в свого голяра, де з ним говорили про політику й де голяр робив йому зачіску, не кидаючи розмови. Спокуса була досить велика. Макар устав і наблизився до вмивальника. Він помив собі руки, обличчя, зачесався, надушився, взагалі зайнявся серйозно своїм

туалетом, випробував усі флакони, всі пахощі, всіх гатунків мило, всіляку пудру. Але найбільшою насолодою для нього було витертися рушником пана мера, таким ніжним, пухнатим. Витираючи ним своє мокре обличчя, він наче дихав усіма пахощами, що їх дарувало багатство. Потім, коли він напомадився й добре причепурився з голови до ніг, то знову ліг на канапі, наче помолодівши, в дуже мирному настрої. Встромивши носа в усі флакони пана Гарсоне, Макар відчув ще більше призирство до республіки. В нього з'явилася думка, що ще є час погодитися з братом. І він почав обмірковувати, яку ціну заправити за зраду. Його злість проти Ругонів усе ще гризла йому серце, але нині, лежачи на спині, серед тиші, що панувала навколо нього, він виказував собі гіркі істини, лаяв себе за те, що ціною навіть своєї найлютішої ненависти не приготував собі теплого притулку для того, щоб упокоїти свої немочі душі й тіла. Над вечір Антуан вирішив другого ж дня покликати свого брата. Але ранком, побачивши Феліситу, що входила до нього, він зрозумів, що в ньому мають потребу, й зробився дуже обережним. Перемови тяглися довго, бо обидва не поступалися в умілості лукавити. Фелісита, здивована тим, що знайшла Антуана майже звичайним після тієї грубої сцени, що він її зробив у неділю ввечері, почала розмовляти з ним трохи докірливим тоном. Вона оплакувала ненависть, що роз'єднала їхні сім'ї. Але. правду мовити, він, Антуан, обмовляв і переслідував брата так уперто, що це виводило з себе бідного Ругона.

— Та їй же богу! Мій брат поводився не по братерському зо мною,—сказав Макар з затриманою лютістю.—Хіба ж прийшов він на допомогу мені? Він залишив мене вмирати в моїй норі. Коли він був гарний до мене, пам'ятаєте, тоді, коли справа була про двіста франків, думаю, що не можна дорікати мені, щоб я тоді казав щось погане про нього. Я всюди повторював, що в нього добре серце.

Це визначало ясно: коли б ви й надалі постачали мені гроші, я ставився б дуже гарно до вас, я допомагав би вам замість того, щоб бути вашим ворогом. Це ваша вина. Треба було мене купити.

Фелісита так добре зрозуміла його, що відповіла:

— Я знаю, що ви обвинувачуєте нас у жорстокості тому, що всі мають нас за багатих, але це помилка, мій любий брате; ми бідні люди, ми ніколи не могли допомагати вам у такій мірі, як того бажало наше серце.

Вона вагалася одну мить, потім продовжувала:

— Правду кажучи, коли трапилося б щось важливе, ми могли б дещо офірувати, але справді, ми бідні, такі злидні.

Макар насторожив вуха. „Вони в моїх руках“ — подумав він. Потім, удаючи, ніби не розуміє невістчиних натяків, він почав жалібно розповідати про смерть своєї жінки, про те, як повтікали його діти. Фелісита, з свого боку, говорила про критичні часи, які переживала країна, вона обвинувачувала республіку в тому, що та до щенту зруйнувала їх. Слово по слову вона дійшла до того, що почала проклинати епоху, яка примушувала брата арештовувати брата. Серце їй обливається кров'ю, коли на думку спадає, що правосуддя не захоче повернути свій здобич. І тут вона нагадала навіть про галери.

— Ну, це ще ми побачимо,— спокійно сказав Макар.

Але вона урвала йому мову:

— Я здатна була б краще моєю кров'ю захистити честь моєї фамілії. Кажу вам про це тільки для того, щоб ви не думали, що ми кидаємо вас... Я й прийшлаьз метою дати вам можливість утекти, мій милий Антуане.

Вони пильно подивилися один одному в очі, випитуючи один у одного сили супротивника раніш, ніж розпочати боротьбу.

— Без жодних умов?—спитав він зрештою.

— Без жодних умов,—відповіла вона.

Фелісита сіла біля нього на канапі, потім продовжувала рішучим тоном:

— І навіть перше, ніж утікати за кордон, коли ви бажаєте заробити тисячу франків, я можу дати вам можливість зробити це.

Знову запанувала мовчанка.

— Згоден, коли справа чиста,—пробурмотів Антуан, який наче справді обмірковував пропозицію.- Ви знаєте, я не хочу розбирати брудних справ.

— Але тут немає ніяких брудних справ, — зауважила Фелісита, сміючись з сормливости старого шахрая. — Справа дуже проста. Ви зараз вийдете з цього кабінету, сховаєтеся в своєї матери й сьогодні ввечері, підібравши своїх друзів, знову зробите напад на мерію.

Макар не міг заховати глибокого здивування. Він нічого не розумів.

— Я гадав, — сказав він, — що ви перемогли.

— Ну, я не маю часу займатися оповіданнями про події, — відповіла стара жінка з якимсь нетерпінням. — Згоджуєтеся ви на пропозицію, чи ні?

— Якщо так, то ні, я не згодний... Я хочу обміркувати справу. В мене була б дуже дурна голова, коли б із-за якоїсь тисячи франків я ризикував може своєю долею.

Фелісита підвелася.

— Воля ваша, мій милий,—сказала вона холодно,— ви не тямите, який у вас стан. Ви, як приходили до нас, обізвали мене старою шахрайкою, а коли я з свойого доброго серця простягаю руку, щоб витягти вас із тої дірки, куди ви з дурости попали, ви ще іконверзуєте, не хочете, щоб вас визволили. Ну, нехай буде так, залишайтеся тут і чекайте, поки прийде влада. Що-до мене, то я вмиваю руки.

Вона була вже біля дверей.

— Але,—благав він,—дайте ж мені які-небудь пояснення. Не можу ж я складати з вами умови, коли мені нічого не відомо. Ось уже два дні я не знаю, що діється. Хіба я знаю, чи ви не маєте наміру ошукати мене.

—Ви дурний! — відповіла Фелісита. Цей виклик, що вихопився з глибини серця в Антуана, примусив її повернутися.—Ви помилилися, що не перейшли безоглядно на наш бік; тисяча франків — це гарна сума й нею можна ризикувати тільки заради важливої справи, коли є певність виграти. Згоджуйтеся, раджу вам.

Він все ще вагався.

— Ну, а коли ми зробимо напад на мерію, хіба нам не будуть чинити опіру?

— Цього я не знаю,—сказала вона з усмішкою,— може й доведеться обмінятися пострілами.

Він пильно дивився на неї.

— Еге, любочко,—сказав він хрипким голосом,— а чи не маєте ви наміру влучити мені кулею в голову?

Фелісита зашарилася. Вона саме й думала про те, що куля добре прислужилася б їм під час нападу на мерію, визволивши їх од Антуана. Тисяча франків лишилася б їм. Тим-то вона розгнівалася й вигукнула:

— Що з вами? Яка думка! Справді, це вже просто жорстоко мати подібні думки. — Потім, раптом заспокоївшись, додала. — Чи згоджуєтеся ви? Адже ж ви тепер зрозуміли.

Макар цілком зрозумів. Це була пастка, яку йому й пропонували. Він тільки не міг зрозуміти ні причин усього цього, ні наслідків; це й примушувало його торгуватися. Погомонівши про те, що він любить республіканців й що йому страшенно шкода кидати її, він звернув увагу на той риск, під який може підпасти, й зрештою заправив дві тисячі франків. Фелісита стояла на своєму. І вони сперечались до того часу, поки Фелісита не пообіцяла дістати йому, коли він повернеться до Франції, таку посаду, посідаючи яку, він міг би нічого не робити, а одержувати гарне утримання. Тоді зрештою Антуан погодився. Вона звеліла йому одягти форму національного гвардійця, що вона її принесла з собою. Він повинен був спокійно вийти й переховатися в тітки Діди, потім о-півночи привести на площу мерії всіх тих республіканців, яких він здибає, запевнивши їх, що в мерії нікого немає й що досить штовхнути двері, щоб опанувати нею без жодного зусилля. Антуан вимагав закладу й одержав двісті франків. Вона обов'язалася виплатити йому останні вісімсот франків другого таки дня. Ругони рискували тут своїми останніми копійками, що в них ще лишалися. Коли Фелісита зійшла вниз, вона залишилася кілька хвилин на площі, щоб подивитися, як вийде Макар. Він спокійно пройшов поуз варти, прикривши носовою хусткою обличчя. У

вбиральні він, ударивши кулаком, розбив скло в вікні, щоб подумали, наче він утік через нього.

— Все владнано,—сказала Фелісита чоловікові,—напад буде о-півночі. Що-до мене, то це мене ні скілечки не турбує. Я хотіла б, щоб усіх їх було порозстрілювано. Адже ж вони вчора на вулиці розірвали б нас на шматки.

— Тебе можна б було вважати за надто добру, колиб ти ще вагалася,—відповів П'єр, що голився.—Кожний зробив би так, як ми, коли б був на нашому місці.

Цього ранку—це була середа—він особливо уважно поставився до свого туалету. Сама жінка зробила йому зачіску й зав'язала краватку. Вона обдивлялася його з усіх боків, як оглядає мати дитину, що йде на урочистий акт одержувати нагороду після іспитів. Потім, коли він був готовий, вона ще раз оглянула його й заявила, що він має дуже пристойний вигляд і постать його цілком відповідає тим важливим подіям, що наближаються. Справді, гладке, бліде П'єрове обличчя мало вираз самоповаги й героїчної впертости. Вона провела його аж до дверей, подаючи йому свої останні поради, щоб він не губив свого мужнього вигляду, яка б паніка не охопила всіх, щоб брами було замкнено краще, ніж коли-небудь: треба примусити місто, замкнене в своїх мурах, тремтіти від жаху. Було б дуже гарно, якщо залишиться він один здатний вмерти за справу ладу.

Який день! Ругони ще досі говорять про нього, як про день славетного й рішучого бою. П'єр попрямував просто до мерії, не звертаючи уваги ні на погляди, ні на слова, що кидали йому вслід на вулиці. Він улаштувався в ній з виглядом людини, що має намір не покидати більше цього місця. А пану Руд'є, повідомляючи його про те, що знову приймає владу до своїх рук, він доручив передати писаного наказа: „Доглядайте за брамами, писав він, знаючи, що ці рядки згодом стануть відомі всьому громадянству, а я доглядатиму тут у самому місті; я примушу шанувати власність і особу. Саме того менту, коли народжуються й вибухають

погані пристрасті, добрим громадянам треба шукати засобів побороти, потушити, їх хоч і з небезпекою для життя". Стиль, орторафічні помилки надавали ще більше героїчного характеру цьому листові, що вражав своїм античним лаконізмом. До мерії не прибув жоден із членів тимчасової комісії. Два останні з них, вірні йому, навіть серед них Грану, розсудливо залишилися вдома. З цієї комісії, що її члени зникали в міру того, як усе дужче опановувала містом паніка, тільки один Ругон залишався на своїому посту, в фотелі голови. Він не вважав навіть за варте надіслати їм повідомлення про збори. Він тут, і цього досить. Це був величний приклад для громадян, який пізніше місцевий часопис охарактеризував словами: „Мужність переплелася з обов'язком".

Протягом цілого ранку було чути, як П'єр ходив уздовж і впоперек по всій мерії. Він був сам один-одним у цьому величезному порожньому будинкові, де високі залі довго зберігали шум од його кроків. Усі двері було повідчиняно. Він розгулював серед цієї пустелі, цей голова ради без членів, у такій мірі перейнятий поважністю своєї місії, що швейцар, разів кілька зустрівши його в коридорах, вітав його з здивованим і сповненим пошани виглядом. Його бачили в кожному вікні й, не зважаючи на великий холод, він декільки разів з'являвся на балконі з пачками листів у руках, наче зайнята справами людина, що чекає важливих повідомлень.

Потім о-півдні він побіг по місту, провідав варти; він казав про можливий напад і давав зрозуміти, що інсургенти недалеко, але він сподівається на хоробрість молодців національних гвардійців, бо, коли цього треба буде, вони загинуть усі до одного, захищаючи справедливу справу. І коли повертався він з цього обходу тихо, поважно, ходою героя, певного в тому, що дав лад справам батьківщини й що чекає тільки на смерть, він міг помітити, як усі, що траплялися йому на дорозі, зупинялися від здивування. Дрібні рант'є, що звикли гуляти на площі, ці невиправні гуляки, яким ніяка катастрофа не могла стати на перешкоді грітися на

сонечку в певні години, поглядали на нього здивовано і ніби не пізнавали його. Вони не могли повірити, щоб один із них, колишній торговець олією, тримав так голову, мов стояв на чолі цілої армії.

У місті неспокій досягнув вищого ступня. Кожну хвилину чекали на наступ повстанського загону. Чутки про втечу Макара ширилися з страшними коментаріями; стверджували, що його визволив один з його червоних друзів, що він очікував у якомусь кутку міста ночи, щоб кинутися на мешканців і пустити червоного півня з чотирьох боків міста. Пласан, щільно зачинений, наче манастир, у нестямі, відрізаний од усього світа високими мурами, від жаху не знав, що йому й вигадати. Республіканці, дивлячись на поважну Ругонову постать, деякий час не довіряли йому. Що ж до нового міста, до тих адвокатів та відставних комерсантів, що напередодні так ганьбили жовтий салон, то сьогодні вони були такі здивовані, що не насмілювалися більше виступати одверто проти людини з такою мужністю. Вони задовольнялися тепер вигуками, що це божевільно так не боятися повстанців, які перемогли, й що такий зайвий героїзм може накликати на Пласан найбільше лихо. Потім, так о третій годині, вони організували депутацію. П'єр, що палав бажанням як-найбільше виставити на показ свою відданість перед своїми співгромадянами, не насмілювався навіть і сподіватися на таку гарну нагоду. Ось тепер він скаже значні слова.

В кабінеті пана мера голова тимчасової комісії прийняв депутацію нового міста. Пани, віддавши пошану його патріотизмові, благали його кинути й думати про можливість опіру. Але П'єр підвищено почав говорити про обов'язок, батьківщину, лад, волю й про инші поважні речі. А в тім, він нікого не примушував брати з нього приклад, бо він виконував тільки те, що йому наказувало його сумління, його серце.

— Ви бачите, панове, я сам, — казав він, кінчаючи свою промову, — я хочу взяти на себе відповідальність, щоб тільки я був винний і ніхто з моїх колег не був скомпрометований, і коли потрібна жертва, я офірую

себе від усього свого серця, я бажаю ціною свого життя врятувати життя моїх співгромадян.

Один нотар, найрозумніша з усієї групи голова, зауважив йому, що це значить іти на певну смерть.

— Я знаю це, — підхопив Ругон поважно. — Я готовий.

Вони перезиркнулися. Це: „я готовий“ прикувало їх здивованих до місця. Рішуче ця людина була хоробра. Нотар заклинав його покликати до себе жандарів, але він відповів, що кров салдатів дорогоцінна й що дозволити проливати її можна лише при найбільшій необхідності. Депутація повільно вийшла. Годиною пізніше Пласан ставився до Ругона, наче до героя, й найполохливіші взивали його: „Старий божевільний“.

Під вечір Ругон був дуже здивований тим, що до мерії прибіг Грану. Колишній торговець мигдалем кинувся йому в обійми, взиваючи його великою людиною. Він заявив, що хоче вмерти разом із ним. Його дійсно довела до ентузіязму фраза: „я готовий“, що її переказала йому тільки-що служниця, яка своєю чергою почула її від перекупки овочей.

В глибині душі цей полохун і блазень був наївною людиною. П'єр залишив його з собою, подумавши, що це не матиме поганих наслідків. Його навіть зворушила ця відданість Грану й він дав собі слово попросити префекта прилюдно похвалити сердегу. Це певно викличе пекучу заздрість у инших буржуїв, які так зрадливо кинули його. І вони обоє разом стали чекати на ніч у пустельній мерії.

Тим часом Аристид з дуже заклопотаним виглядом ходив по своїй кватирі. Стаття Вюйє його здивувала, а батькова поведінка й зовсім збила його з пантелику. Він тільки-що помітив його в вікні в білій краватці, в чорному сюрдуті, такого спокійного при наближенні небезпеки, що всі його думки перекрутилися в його бідолашній голові. Проте, повстанці мають повернутися, як переможці — це стверджувало ціле місто. І всілякі сумніви засіли в ньому; він нюхом чув, що тут буде розіграно якийсь брудний фарс. Не насмілюючись сам з'явитися до своїх батьків, він попросив сходити туди

свою жінку. Коли Анжела повернулася, вона сказала йому своїм протяжним голосом:

— Твоя мати чекає на тебе; вона зовсім не гнівається, але якось уїдливо сміється з тебе. Вона повторила мені кілька разів, що ти можеш уже сховати свою перев'язку в кешеню.

Аристид почав ще дужче мучитися. Проте, він побіг на вулицю Бан, готовий принижено просити ласки. Матір задовольнилася тим, що зустріла його з зневажливим сміхом.

— А, мій сердечний хлопчику,— сказала вона, забачивши його,— ти й справді не маєш великого розуму.

— Хіба що можна дізнатися в такій дірці, як Плансан,— прикро вигукнув він.—Слово чести! Я роблюся в ньому дурним. Жодного повідомлення, а всі тремтять. Ось що визначає сидіти замкненому серед цих паскудних валів! Ох! коли б я міг тоді поїхати вслід за Євгеном до Парижу.

Потім побачивши, що Фелісита продовжує сміятися, він додав:

— Ви неуважно поставилися до мене, мамо. Я так само знаю про дещо. Ось що. Брат постійно повідомляв вас про хід подій, а ви ніколи не подали мені жодної корисної поради.

— Ти знаєш про це?—сказала серйозно й недовірливо Фелісита.—Тим краще, тоді ти не такий дурний, як я гадала. Хіба й ти розпечатував листи, як один із моїх знайомих?

— Ні, але я підслухую під дверима,—відповів Аристид із великим апломбом.

Ця відвертість не можна сказати, щоб була не довподоби старій жінці. Вона почала сміятися й спитала вже трохи пом'якшеним тоном:

— Тоді, дурний, чому ж ти не приєднався до нас раніш?

— А ось чому,—сказав збентежений молодий чоловік.— Я не дуже вірив вам. Ви приймали в себе таких дурнів, як мого тестя Грану та инших. І потім я не хотів зайти дуже далеко...

Він вагався й знову в голосі його відчувся неспокій.

— А тепер принаймні ви певні в успіхові перевороту?

— Я? — вигукнула Фелісита, ображена сумнівами сина, — але я ні в чому не певна.

— Проте ви звеліли сказати мені, щоб я зняв свою пов'язку.

— Так, бо всі люди сміються з тебе.

Аристид став наче вкопаний і втопив нерухомо очі в червоно-жовті шпалери, ніби уважно розглядав одну з квіток на них. Матері зрештою набридло дивитися на синові вагання.

— Слухай,—сказала вона,—я повертаюся знову до своєї попередньої думки, що ти таки справді дурний. А ти ще хотів, щоб тобі давали читати Євгенові листи. Але, бідолашний, своїм постійним ваганням ти попсував би всю справу. Ти ж усе вагаєшся.

— Я вагаюся!—перебив він, кинувши на матір ясний і холодний погляд.—Так добре ж. Ви ще не знаєте мене. Та я запалив би місто, коли б хотів погріти собі ноги. Але ж зрозумійте й ви мене: я хочу йти тільки вірним шляхом. Мені вже набридло їсти чорствий хліб і я чудово знаю, як виграти собі щастя, але гратиму тільки напевне.

Він промовив ці слова з такою впертістю, що мати пізнала в цьому жагучому пориванні до успіху крик своєї крови. Вона пробурмотіла:

— У твого батька більше мужности.

— Так, я бачив його,—підхопив він з сміхом.—У нього добра голова. Він нагадав мені Леоніда в Термопилах. Ти це, певно, мамо надала йому цього вигляду?

І він весело з рішучим жестом вигукнув:

— Тим гірше! Я роблюся бонапартистом... Батько не з таких людей, щоб важить своїм життям, коли він не сподівається мати з цього велику користь.

— Це правда,—сказала мати,—я не можу розповісти тобі про все, але ти сам побачиш завтра.

Аристид не настоював і пішов, запевнивши її, що незабаром вона буде цілком задоволена з нього.

А Фелісита відчула, як знову збудилася уся її колишня особлива прихильність до нього. Стоячи біля

вікна й дивлячись, як він віддалявся, вона говорила про себе, що в нього розум усіх чортів і що ніколи вона не мала б сили відпустити його, не справивши його зрештою на певний шлях.

Утретє неспокійна ніч огорнула Пласан. Місто завмирало. Мешканці швидко поверталися додому, чути було грюк дверей, то їх замикали й засували. Усім здавалося, що взавтра Пласан уже не існуватиме, що він або провалиться крізь землю, або полетить на небо. Коли Ругон повертався додому обідати, він бачив зовсім порожні вулиці. Це безлюддя навіяло на нього сум і меланхолію. Тим-то наприкінці обіда він знову відчув слабість і запитав у жінки, чи є потреба здійснювати повстання, яке підготовував Макар.

— Шуму вже не чути більше,—сказав він.—Коли б ти тільки бачила цих панів із нового міста, як вони вітали мене. Мені здається вже й некорисно вбивати людей. Га? Як ти думаєш про це? Ми наживемо і без цього.

— Ох! який ти млявий,—з гнівом вигукнула Фелісита.—Сам надумав усю цю справу і сам же тепер відступаєш... Я ж тобі говорила, що ти нічого без мене не зробиш. Іди, іди вже своєю дорогою. А повстанці хіба помилували б тебе, коли б ти був у їхніх руках?

Ругон повернувся до мерії й почав підготовувати пастку. Грану став для нього в великій пригоді. Він послав його передати наказ до різних постів, що доглядали за валами; національні гвардійці повинні були збиратися в мерії невеличкими групами, яко мога тихіше. Руд'є, цього паризького буржуя, що випадково застряв у провінції, навіть не повідомляли, бо він міг усе попсувати своїми закликами до гуманних почуттів. Об одинадцятій годині двір мерії був уже повний національних гвардійців. Ругон налякав їх, сказавши, що республіканці, які залишалися в Пласані, мають намір з розпачу зробити спробу опанувати мерією. Він хвалився, що таємна поліція своєчасно попередила його про це. Потім, намалювавши криваву картину різанини, що розпочнеться в місті, коли повстанці захоплють владу, він дав наказ не говорити більше ні слова й

погасити всюди вогні. Сам він теж узяв рушницю. Зранку він ходив наче вві-сні; він не пізнавав себе; йому здавалося, що за ним увесь час стоїть Фелісита, в руки якої передала його криза попередньої ночи. Він дозволив би себе й повісити, думаючи: „Жінка прийде й зніме мене з гаку". Щоб збільшити заколот і накликати більший жах на сонне місто, він попросив Грану, як тільки почує перші постріли, піти до собору й задзвонити на сполох. За пароль визначили прізвище маркіза, почувши яке йому повинні були відчинити двері дзвінниці. І в темряві ночи серед мертвої тиші двору національні гвардійці, розлютовані тим, що їм не дають спокою, чекали, втопивши очі у вхідні ворота. Їм нетерпілося вже стріляти, наче вони готувалися зустріти якусь зграю вовків.

А тим часом Макар перебув день у тітки Діди. Він розлігся на старій скрині, жалкуючи за канапою пана Гарсоне. Декільки разів у нього з'являлося безглузде бажання піти й пропити свої двісті франків у якомусь сусідньому шинку; ці гроші, що він їх поклав у кишеню свого жилету, палили йому бік; він тратив свій час на мрії, давши волю своїй уяві. Аделаїда, до якої з деякого часу прибігали її діти, розгублені, з блідим обличчям, не порушувала свого постійного мовчання, не зміняючи свойого вигляду мертвої нерухомости. Здавалося, вона навіть не помічала присутности цього нового гостя. Ніякої справи не було їй до страхів, що хвилювали замуроване місто; вона була за тисячі міль од Пласану, захоплена, як завжди, своїми божевільними думками. Від цього її очі були широко розплющені, наче порожні. Проте, сьогодні якийсь неспокій, якась людська турбота примушували її чогось мигати віями. Антуан, не в силі вже стримати бажання з'їсти чого-небудь ласенького, послав матір до сусіднього трахтиру купити смажене курча. Попоївши, він сказав:

— Ну, ти, певно, не часто їси курчат. Це страва для тих, хто працює й уміє обладнати свої справи. А ти завжди була марнотратка. Б'юся в заклад, що ти віддаєш усі свої заощадження цьому святоші — Сільверові. А в нього, цього похмурого хлопчиська, є полюбовниця.

Так слухай же. Коли в тебе є приховані в якомусь кутку гроші, він колись їх підцупить у тебе. — Він реготав. Його опанувала дика радість, що він має гроші в кешені. Зрада, яку він підготовував, певність, що він за добру ціну продав себе, — все це викликало в ньому задоволення. Це була втіха, яку почувають злі люди, що завжди раді й веселі, коли бачать нещастя инших людей. Тітка Діда почула тільки ім'я Сільвера.

— Що, ти його бачив?—спитала вона.

— Кого? Сільвера?—відповів Антуан.—А як же. Він прогулювався поміж повстанців за руку з якоюсь здоровою дівчиною в червоному. Коли б дісталося на горіхи йому, це було б дуже добре.

Стара жінка вперто подивилася на нього й запитала просто й поважно:

— Чому?

— Ех! Чи є ж ще такі дурні, як він,—підхопив Антуан. — Хіба ж ризикують своєю шкірою з-за якихсь ідей? А я краще обладнав свої маленькі справи. Я не дитина.

Але тітка Діда не слухала його більше. Вона бурмотіла:

— У нього були всі руки в крові. Його вб'ють, як того другого; його дядьки пошлють на нього жандарів.

— Що це ви там бурмочите?—запитав син, обгризуючи кістки курчати.—Ви знаєте, що я люблю, коли мене обвинувачують просто в очі. Коли я й балакав иноді з малим про республіку, це для того, щоб навести його на розумні думки. Він навіжений. Я люблю волю, але не треба, щоб вона перероджувалася в свавілля. А щодо Ругона, то я його шаную. Це людина з головою й з хоробрістю.

— У нього була рушниця? так?—перебила його тітка Діда, загублений розум якої слідкував здаля за Сільвером.

— Рушниця? А так, Макарів карабін,—підхопив Антуан, кинувши погляд на піч, де звичайно він висів. — Здається, я бачив його в руках Сільвера. Добра цяця, саме щоб бігати з дівчиною під руку по полю. Який безглуздий!

І йому забажалося якось грубо пожартувати. Тітка Діда почала метушитися по кімнаті. Вона не вимовила

більше ні слова. Над вечір Антуан пішов одягти свою блузу й, насунувши аж на самісінькі очі кепку, що йому колись купила мати, він увійшов до міста так, як і вийшов, вигадавши якусь казку національним гвардійцям, що доглядали за Римською брамою; потім він попрямував до старого кварталу, де потайки почав переходити від дверей до дверей. Всі екзальтовані республіканці, всі ті, що захотіли приєднатися до них, зібралися о дев'ятій годині в брудному шинку, де Макар призначив їм побачення. Коли прийшло вже п'ятдесят чоловіка, він звернувся до них із промовою, в якій говорив про особисту помсту, яку він хоче вчинити, про перемогу, яку можна дістати, про ярмо, що його треба скинути, й скінчив тим, що пообіцяв з їхніми силами віддати їм мерію за десять хвилин. Він з неї сьогодні вийшов, вона порожня, червоний прапор міг би маяти на ній цієї ж ночи, коли б вони того забажали. Робітники порадилися, їм було відомо, що тепер реакція конала й повстанці вже біля брам; було б почесніше не чекати на них, щоб повернути собі владу, а привітати їх, коли вони надійдуть, відкривши Велику браму, оздобивши вулиці й площі. Крім того, всі ставилися з довір'ям до Макара; його відома ненависть до Ругонів, особиста помста, про яку він казав, були запорукою його чесности. Умовилися, що всі мисливці, які мали вдома рушниці, сходять за ними й що о-півночі гурт змовців збереться на площі мерії. Одна важлива подробиця могла б їх затримати: в них не було куль, але вони вирішили, що наб'ють свої рушниці здоровим олив'яним дробом, та власне й цього не треба було робити, бо не можна було сподіватися, що вони зустрінуть будь-який опір.

Ще раз Пласан побачив, як тихими вулицями при місячному світлі в затінку прокрадалися озброєні люди. Коли всі змовці зібралися перед ратушею, Макар, усе пригладаючись, чи нема де засіди, сміливо наблизився до воріт. Він постукав і коли швейцар, якого навчили загодя, спитав, чого їм треба, Антуан так посипав на нього загрозами, що той, удаючи з себе страшенно переляканого, поквапився відчинити двері. Обидві половини

їх стали повільно відчинятися навстіж. Вестибюль розкрив порожню пащу. Тоді Макар голосно вигукнув:

— Вперед, друзі!

Це був знак. Він швидко кинувся на бік. І в той час, як республіканці кинулися вперед, з темряви двору вибухнув постріл, вирвалося полум'я і град куль з гуркотом грому посипався в розчинений коридор. Двері виригали смерть; національні гвардійці, яких чекання довело до розпачу, квапилися тепер звільнитися від кошмару, що огорнув їх у цьому темному дворі. Вони вистрілили всі разом з лихорадочним поспіхом. Світло було таке яскраве, що Макар ясно помітив при жовтому освітленні від пострілів Ругона, що націлювався. Антуанові здавалося, що цівка рушниці дивиться просто на нього; він раптом згадав, як почервоніла Фелісита, й кинувся на бік, бурмочучи:

— Досить дурниць. Старий шахрай ще вб'є мене, а він же винний мені вісімсот франків.

А тим часом серед ночи почулися зойки. Республіканці, так несподівано застукані, з криками про зраду вистрілили своєю чергою. Один із національних гвардійців упав біля вестибюлю. Але повстанці залишили трьох убитих. Вони кинулися тікати, спотикаючись на трупи. І на тихих вулицях глухо залунали їхні розпачливі крики: „Вбивають наших братів!" Захисники ладу, використавши цей час, щоб зарядити рушниці, кинулися тоді, мов навіжені, на порожню площу й стали стріляти на всі боки вулиці, в кожну тінь, що кидали лихтарі, в кожні двері будинків, всюди, де їм увижалися цілі армії повстанців. Так з чверть години стріляли вони з рушниць у порожнечу.

Засіда в ратуші, наче грім, зворушила сонне місто. Мешканці сусідніх вулиць, збуджені шумом цієї пекельної стрілянини, сиділи на своїх ліжках і клацали зубами. Ні за що в світі вони не висунули б носа за вікно. Аж ось у повітрі, яке шматували постріли, розлягся дзвін катедрального собору. І цей заклик на сполох гудів таким нервовим ритмом, що иноді здавалося, наче то бив молот по ковадлу, часом він дзвенів, як мідний казан од руки розгніваної дитини. Це виття

дзвону, якого не впізнали навіть сами мешканці, налякало їх більше за постріли рушниць; декому навіть здавалося, ніби вони чули безперервний гуркіт гармат, що їдуть по брукованій вулиці; вони знову полягали, укривалися, ховалися під ковдрами, мов би думали, що сидіти на ліжку в глибині своїх опочивалень, у зачинених світлицях дуже небезпечно. Натягнувши ковдри до самого підборіддя, важко дихаючи, зщулилися й усі зробилися маленькими-маленькими; кінці їхніх фулярів падали їм у вічі. А їхні жінки, з свого боку, ховали голови в подушки й задихалися від страху. Національні гвардійці, які чатували на валах, теж почули постріли. Вони подумали, що інсургенти ввійшли якимсь підземним ходом і прибігли групами в п'ять-шість чоловіка, порушуючи спокій вулиць тупотом ніг.

Руд'є прибіг з найперших. Але Ругон одіслав усіх на їхні пости, суворо зазначивши їм, що так неможна залишати брами міста. Присоромлені цим докором, бо, захоплені панікою, вони дійсно залишили брами без жодного захисника, вартові знову побігли на свої пости сповнюючи вулиці ще більшим шумом. Пласанці могли думати, що якась розлютована армія блукає по місту в різних напрямках. Стрілянина, дзвін на сполох, біганина національних гвардійців до мерії й від неї, брязкіт зброї, яку вони тягали, мов ломаки, їхні розпачливі перегукування в темряві ночи все це творило такий оглушливий гамір, що здавалося, ніби місто було взято штурмом і віддано на поталу. Це був страшний суд, останній удар для нещасних мешканців, які вірили всі, що повстанці повернулися. Вони були переконані, що це їхня остання ніч, що Пласан до ранку либонь провалиться під землю, либонь розлетиться в порох. І лежачи на своїх ліжках, вони чекали на катастрофу і в нестямі від жаху хвилинами уявляли, що будинки їхні вже хитаються.

Грану все дзвонив на сполох. Коли тиша знову повернулася в місто, бовкання цього дзвону зробилося жалісніщим. Ругона, який палав лихоманкою, це віддалене ридання доводило до розпачу. Він побіг до собору. На порозі малих одчинених дверей стояв церковний воротар.

— Ей, слухай! Годі вже дзвонити!—гукнув йому П'єр, підбігаючи.—Наче хтось ридає, так це нервує...

— Але це не я, пане,—відповів вартівник, зовсім збентежений.—Це пан Грану поліз на дзвінницю... Треба вам сказати, що я зняв бовкало з дзвону, так наказав мені патер саме для того, щоб не можна було бити на сполох. Пан Грану не захотів і слухати. Він зліз на дзвіницю, не звертаючи уваги ні на що. Чорт його знає, чим він там дзвонить тепер.

Ругон став швидко здиратися по сходах, що вели на дзвінницю. Ще здалеку він кричав:

— Досить! буде! ради бога! та перестаньте.

Зійшовши нагору, П'єр при місячному світлі, що пробивалося крізь зубчаті стрілки на дзвінниці, помітив Грану, який без капелюха з лютим виразом бив великим молотом у дзвін. І скільки в цьому було щирого усердя! Він одступав, робив розгін і бовкав по дзвінкій бронзі з такою силою, наче хотів її розтрощити. Вся його гладка фігура зщулювалася, потім, після того, як він кидався на великий нерухомий дзвін, його коливання відкидало дзвонаря назад; потім він знову повертався до дзвону з новим захопленням. Він нагадував коваля, що кує нагріте залізо, але коваля в короткому сюрдуті, лисого, незграбного й розлютованого.

Здивування на одну мить прикувало Ругона до місця, коли він глянув на цього несамовитого буржуя, що бився з дзвоном при місячному сяйві. Тоді він зрозумів жалібне гудіння дзвону, яким цей чудний дзвонар налякав ціле місто. П'єр став кричати йому, щоб той зупинився. Але той не почув; і Ругонові довелося вхопити дзвонаря за сюрдут; тоді тільки Грану, пізнавши його, сказав із тріюмфом:

— Ось як! Ви чули? Я пробував спочатку бити по дзвону кулаками, але мені стало від цього боляче. На щастя, знайшов цього молота... Хіба ще вдарити кілька разів, чи як?

Але Ругон забрав його. Грану аж сяяв. Він витирав собі піт з чола й примусив свого товариша пообіцяти йому, що той другого дня розкаже, що це він, Грану, робив увесь цей гомін звичайним молотом. Якого

значіння й якої поважности надасть йому цей подвиг, те, що він так люто бовкав! Під ранок Ругон згадав, що треба ж заспокоїти Феліситу. За його наказом національні гвардійці замкнулися в мерії, він заборонив прибирати трупи, пояснивши це тим, що треба дати приклад мешканцям з старого кварталу. І коли, прямуючи до вулиці Бан, П'єр переходив площу, яку вже не освітлював місяць, він наступив на руку одного із трупів, що лежали край пішоходів, зкрючену корчами. Він ледве не впав. Ця м'яка рука, яку він роздавив своїм закаблуком, викликала в ньому невиразне почуття огиди й жаху. Він пустився бігти безлюдними вулицями. Йому ввижався за спиною скривавлений кулак, що його переслідує.

— Четверо забито,— сказав він входячи.

Чоловік і жінка подивилися один на одного, ніби сами здивовані своїм злочинством. Лямпа надавала їхнім блідим обличчям кольору жовтого воску.

— Ти їх залишив? — спитала Фелісита. -- Треба, щоб їх знайшли там.

— Хай їм чорт! Я не звелів їх прибирати. Вони лежать на спині... Я наступив на щось м'яке...

Він подивився на свій чобіт. Закаблук був увесь у крові. В той час, як він переодягав чоботи, Фелісита знову сказала:

— Добре, тим краще! Справу скінчено... Тепер не казатимуть більше, що ти стріляєш з рушниці тільки в дзеркало.

Стрілянина, яку Ругони вигадали для того, щоб їх остаточно вважали за визволителів Пласану, кинула перелякане і вдячне місто до їх ніг.

Починався день хмарний, сірий, сумний, такий, які звичайно бувають взимку. Мешканці, не чуючи більше нічого страшного, стомлені довгим тремтінням під укривалами, насмілилися вийти. Спочатку з'явилося їх щось десять чи п'ятнадцять; потім, коли пішла чутка, що повстанці втекли, залишивши трупи по всіх вулицях, тоді встав увесь Пласан і вийшов на площу мерії. Цілісінький ранок цікаві мішканці обдивлялися з усіх боків ці чотири трупи. Вони були страшенно покалічені,

особливо один, якому голову прострілили три кулі; череп був збитий і з-під нього виступав голий мозок. Але найстрашніший з чотирьох був труп національного гвардійця, що впав під воротьми. В його гладке обличчя влучив цілий набій здорового дробу, яким республіканці, за браком куль, понабивали свої рушниці. Його продірявлене й знівечене обличчя було залите кров'ю. Натовп довго з жадібною цікавістю полохунів, що люблять такі видовища, вдивлявся на цю страшну картину. Національного гвардійця пізнали; це був різник Дюбрюель, той самий, якого Руд'є обвинувачував у тому, що в понеділок ранком він із злочинним поспіхом стрельнув із своєї рушниці. З инших трьох у двох пізнали робітників шаповалів; але третього так і не пізнали. І перед цими кривавими калюжами, що стояли на бруку, зупинялися групи роззяв. Глядачі озиралися з недовір'ям навкруги, наче боялися, що влада, яка вчинила цю коротку розправу пострілами з рушниць у нічній темряві, встановила лад у місті, стежила й за ними, піддивлялася за їхніми жестами, прислухалася до їхніх слів, здатна й їх своєю чергою порозстрілювати, якщо вони з захопленням не цілуватимуть руку, яка тільки-що захистила їх од демагогії.

Паніка, що була вночі, ранком ще збільшилася, коли побачили ці чотири трупи. Ніхто не знав правдивої історії цієї стрілянини. Постріли тих, що билися, вдари молотка Грану, скажена біганина національних гвардійців по вулицях — все це створило таку бучу, що більшість мешканців уявляла страшенний бій з незчисленним ворогом. І коли переможці, з інстинктивних хвастощів, збільшували кількість своїх супротивників до п'ятсот чоловіка, їм не вірили, бо буржуї стверджували, що вони дивилися в вікна й бачили, як протягом доброї години пробігали довгі лави втікачів. А в тім, усі чули, як бігли ці бандити повз їхні вікна. Ніколи п'ятсот чоловіка не могли б так нагло збудити ціле місто, що всі посхоплювалися з ліжок. Це була, розуміється, армія, добряча армія, яку хоробра пласанська міліція примусила провалитися крізь землю. Слова, сказані Ругоном: „Вони провалились крізь землю", здавалося, були цілком

правдиві, бо ті, що стояли на варті для захисту валів, усім на світі заприсяглися, що жодна людина ні входила ні виходила з міста. Це надавало бійці ще більшої таємниці, а налякана уява стала малювати рогатих чортів, що провалилися в пекло. Правду мовити, національні гвардійці, поставлені на варті біля брам, уникали оповідати про свою скажену біганину. Отже найрозсудливіші люди зупинялися на думці, що банда повстанців проходила мабуть крізь пролом або якусь иншу дірку. Пізніше, правда, пішли чутки про зраду, гомоніли про пастку. Без сумніву, ті люди, що їх привів Макар на вбивство, не могли заховати страшної істини, але жах був ще такий великий і калюжі крови кидали в обійми реакції таку силу боягузів, що ці чутки стали пояснювати злісними почуттями переможених республіканців. З другого боку, стверджували, що Макар був у Ругона в полоні і що той тримав його в вогкій в'язниці, де морив його голодом. Ця страшна казка викликала тільки те, що Ругонові стали вклонятися аж до землі. Так дивно було, що цей чудний пузатий буржуй, гладкий і блідий, за одну ніч зробився страшним паном, з якого ніхто вже не насмілювався сміятися. Він уступив ногою в кров.

Мешканці старого кварталу заніміли від жаху, побачивши трупи. Але біля десятої години, коли надійшли пани з нового міста, площа загула глухими розмовами, приглушеними вигуками. Говорили й про перший напад і захоплення мерії, коли було розбито тільки дзеркало. Тепер Ругона згадували з пошаною й страхом: це справжній герой, визволитель. Трупи дивилися своїми розкритими очима на цих панів, адвокатів, рант'є, а вони тремтіли й бурмотіли, що громадянська війна має свої сумні необхідності. Нотар, той, що був за голову депутації, посланої напередодні до мерії, переходив од групи до групи, нагадуючи всім Ругонові слова: „я готовий", слова енергійної людини, що їй місто має бути вдячне за визволення. Це було покірне загальне визнання. Ті, що найбільше сміялися з того, що сорок один чоловік прогнали силу повстанців, ті, що особливо в'їдливо обзивали Ругонів інтриганами та шахраями, які вміють стріляти з рушниць тільки в повітря, всі ті перші

заговорили, що треба покласти вінок із лаврів на голову великого громадянина, з якого на віки вічні пишатиметься Пласан, бо калюжі крови на площі ще не висохли, бо рани мерців ще свідчили про те, до якого зухвальства дійшла партія руїни, грабунків та вбивства. Треба ж було мати залізну руку в місті для того, щоб задушити повстання. Натовп зустрічав і Грану привітаннями й стискуваннями руки. Усім уже стала відома історія про молот. Тільки з якогось невинного бажання збрехати, що в ньому Грану сам собі не складав відчиту, він казав, що перший побачив повстанців і побіг до дзвіниці, щоб ударити на сполох, і коли б не він, то національних гвардійців були б повбивали. Це збільшило його значіння в цій справі. Його подвиг вважали за дивоглядний. Про нього говорили ще так: „Пан Ісидор, знаєте його? Той самий пан, що бив молотом на сполох". Не зважаючи на те, що фраза була трошки задовга, Грану з охотою взяв би її собі за почесне прізвище, і кожного разу, коли при ньому говорили слово молот, він вважав це за делікатні лестощі.

Коли прибирали трупи, надійшов Аристид, щоб їх, так би мовити, обнюхати. Він оглядав їх з усіх боків, нюхав повітря, допитливо зазирав в обличчя. Вигляд у нього був рішучий, очі дивилися ясно. Тією самою рукою, що напередодні була перев'язана, а тепер вільна, він підняв навіть блузу одного з трупів, щоб краще побачити, куди його поранено. Ці оглядини, здавалося, його переконали, розвіяли всі його сумніви. Він стулив губи, постояв на місці, не кажучи ані слова, потім пішов, щоб прискорити роздачу „Незалежного", в якому вмістив велику статтю. Ідучи повз будинки, він пригадував материні слова: „Ти побачиш узавтра". Він побачив і, справді, це справило на нього велике враження, навіть трохи налякало його.

А тим часом Ругона почала турбувати його перемога. Сидючи сам у кабінеті пана Гарсоне, прислухаючись до глухого гомону натовпу, він відчував якесь чудне почуття, що заважало йому вийти на балкон. Кров, по якій йому доводилося ступати, обтяжувала йому ноги. Він питав себе, що він робитиме до вечора. Його

бідна голова зовсім спорожніла від нічної кризи й він із розпачем шукав собі будь-якого заняття; думав, чи не треба дати якогось наказа, чи варто було вжити якихось заходів, що могли б його розважити, але ніяк нічого не міг придумати. Куди ж завела його Фелісита? Чи це вже кінець справі, чи треба ще вбивати людей? Страх охопив його. Жахливі сумніви стали турбувати душу; йому вже вважалася переможна республіканська армія, яка опанувала містом, щоб помститись, коли раптом і справді він почув крик: „Повстанці! Повстанці!“ крик, що розлягся під вікнами мерії. Він, як ошпарений, підскочив до вікна й, піднявши завіску, побачив, як натовп скажено біг по площі. Це вразило його, ніби вдар грому; за одну мить у голові йому промайнуло, що він зруйнованнй, пограбований, вбитий. Він клявв свою жінку, ціле місто. І в той час, коли він, як загнаний вовк, озирався навкруги, шукаючи виходу, раптом вибухли такі оплески натовпу, почулися такі радісні вигуки, що від них скажено задзвеніли шибки. Він знову наблизився до вікна: жінки маяли хустками, чоловіки цілувалися. Були й такі, що бралися за руки й танцювали. Залишаючись, мов прикутий, він не розумів нічого, почував тільки, що голова йому йде обертом. Ця мерія, в якій він стояв сам, порожня й мовчазна, лякала його.

Ругон, розповідаючи згодом про все Феліситі, не міг ніколи сказати, як довго тривали ці його муки. Він пригадував тільки, що шум кроків, які збудили луну в просторих залях, вивів його з одубіння. Він гадав, що зараз побачить чоловіків у блузах, озброєних косами та ломаками, а в дійсності це ввійшла міська комісія, звичайна, в чорному одягу, з сяючими обличчями. Тут були всі. Приємні новини вилікували всіх цих добродіїв. Грану кинувся в обійми свого дорогого голови.

— Салдати! — бурмотів він, — салдати!

Дійсно, прибув полк на чолі з полковником Масоном та Блеріо, префектом департаменту. Рушниці, які бачили з валів далеко на рівнині, викликали спочатку думку, що це повстанці. Хвилювання Ругона було таке

велике, що дві великі сльози скотилися йому по щоках. Він плакав, цей великий громадянин. Міська комісія поглядала з шанобливим дивуванням, як падали ці сльози. Але Грану кинувся знову на шию свого друга.

— Ох! Який же я щасливий!.. Ви знаєте, я відверта людина. Скажу правду, ви всі злякалися, всі, так же ж панове? Ви один тільки були великий, мужній. Скільки енергії треба було вам мати! Я тільки-що казав своїй жінці: Ругон велика людина! Він заслуговує на орден почесного легіону.

Тут усі пани стали говорити, що треба йти назустріч префектові. Ругон, приголомшений, важко дихаючи, не міг вірити цьому несподіваному тріюмфові й тільки белькотав, мов дитина. Зрештою, він заспокоївся й вийшов з поважністю, як того вимагав цей урочистий випадок. Але той ентузіязм, із яким натовп на площі мерії зустрів міську комісію та її голову, зменшив його поважність, як представника міста. Його ім'я можна було почути в натовпі, на цей раз про нього казали з найпалкішими похвалами.

Він чув, що все населення повторювало те, в чому признавався Грану і вважало його за героя, що стояв непорушно серед загальної паніки. І аж до площі підпрефектури, де комісія зустріла префекта, він тішився з своєї популярности, слави, з тією таємною сласною насолодою, яку почуває закохана жінка, що зрештою задовольнила свої жадання.

Пан де-Блеріо й полковник Масон увійшли сами в місто, залишивши військо спочивати на ліонському щляху. Вони промарнували багато часу, помилившись у напрямку, яким пішли повстанці. Тепер вони вже знали, що повстанці перебували нині в Оршері і в Пласані могли перебути тільки одну годину лише для того, щоб підбадьорити населення й оголосити жорстокі накази про відібрання майна в інсургентів і про страту усякого, кого захоплено було зі зброєю в руках. Полковник не міг стримати усмішки, коли з наказу коменданта національної гвардії було відсунуто з страшним шумом заіржавілого засува Римської брами. Варта йшла слідом за префектом і полковником, як

почесний конвой. Поки цей кортеж переходив площу Совер, Руд'є розповів цим панам епопею Ругонів, про три дні паніки, що скінчилися блискучою перемогою останньої ночи. Отже, коли два кортежі зустрілися віч-на-віч, пан де-Блеріо жваво наблизився до голови комісії, стиснув йому руку, вітаючи його, й попросив доглядати ще за містом до повернення влади. Ругон відповів так само привітанням. Тим часом префект наблизився до дверей префектури, де хотів трохи відпочити, і тут він голосно сказав йому, що не забуде в своїому рапорті довести до відому про добру й хоробру поведінку Ругона. Тим часом, не зважаючи на сильний холод, усі вікна було повідчиняно. Фелісита, яка висунулася з вікна так, що мало не падала, аж зблідла від радости. Саме в цей час Аристид надійшов із новим числом „Незалежного", в якому він рішуче висловився за переворот, визнаючи його за „зорю волі в ладі й лад у волі". І тут же він делікатно натякнув на жовтий салон. Визнаючи свої помилки, він казав, що молодь чванлива й що дорослі громадяни мовчать, але в мовчанні обмірковують справи, щоб під час боротьби стати на ввесь зріст і виявити героїзм. Йому особливо була до вподоби ця фраза. І матір знайшла, що статтю написано прегарно. Вона поцілувала свою дитину й посунулася, давши синові місце праворуч од себе. Маркіз де-Карнаван, втомлений своєю самотністю й охоплений палкою цікавістю, теж надійшов до Фелісити. Він сперся ліворуч од неї на край вікна. Коли де-Блеріо подав на площі Ругонові руку, Фелісита аж заплакала. „Дивись, сказала вона, він знову стискує йому руку". І кинувши погляд на вікна, де стовпилися голови, вона додала:

— Як це має їх дратувати! Глянь-бо на Пейротову жінку—вона аж хустку свою кусає. А ось там, унизу, нотареві дочки й пані Масіко, сім'я Брюне—які жалюгідні фігури! Як повитягалися їм носи!.. Ага! Бісові діти, тепер наша черга.

Вона слідкувала за сценою, що відбувалася біля дверей підпрефектури, з захопленням, що пересмикувало все її тіло жвавого коника. Вона тлумачила найменші рухи, вигадувала слова, яких не могла почути,

казала, що П'єр дуже добре привітався. Був один мент, коли вона насупилася, коли префект почав розмовляти з цим бідолашним Грану, що метушився біля нього, домагаючись, щоб і його похвалили. Певно, пан де-Блеріо знав уже історію про молот, бо колишній торговець мигдалем зашарився, наче молода дівчина й, здавалося, говорив, що він тільки виконував свій обов'язок. Але ще більше її розгнівала незвичайна доброзичливість її чоловіка, що зазнайомив цих панів з Вюйє, який, правду мовити, сам втерся поміж них, і Ругон був змушений назвати його.

— Бач! Який інтриган! — бурмотіла Фелісита. — Він всюди пролізе... Мій бідний любий П'єр так замішався... А ось полковник говорить щось до нього. Що це він може йому говорити?

— Е, крихотко,—відповів маркіз із тонкою іронією,— він, певно, вихваляє його, що він так старанно позамикав брами.

— Мій батько врятував місто,—сухо сказав Аристид.— Хіба ви не бачили трупи, пане?

Де-Карнаван не відповів нічого. Він навіть одійшов од вікна й сів у фотелі, хитаючи головою з легким виглядом незадоволеної людини. В цей мент префект залишив площу, і Ругон убіг і кинувся жінці на шию.

— А, моя мила!—бурмотів він.

Він більше нічого не міг сказати. Фелісита примусила його поцілувати також Аристида, зауваживши йому про чудову статтю сина в „Незалежному". П'єр розцілував навіть маркіза в обидві щоки, до того він був схвильований. Жінка відвела його на бік і віддала йому листа від Євгена, якого вона знову поклала в конверт. Вона стверджувала, що його тільки-що принесли. П'єр був захоплений і, прочитавши листа, простяг його Феліситі.

— Ти чарівниця! — сказав він їй, сміючися. — Ти ж відгадала. А яких би дурниць наробив я без тебе! Ні, ми надалі спільно з тобою виконуватимемо наші малі справи. Поцілуй мене, моя мужня жіночко!

Він пригорнув її, а вона тим часом непомітно обмінялася з маркізом таємною усмішкою.

VII.

Тільки в неділю, третього дня після Сен-Рурської різанини військо знову пройшло через Пласан. Префект та полковник, що їх пан Гарсоне закликав до обіду, сами ввійшли до міста. Салдати обійшли мури, розташувалися відпочивати в передмісті, на Ніцькій дорозі. Надходила ніч, небо, ще з ранку вкрите хмарами, виблискувало якимсь жовтуватим світлом, що падало на місто косим промінням, і мало відтінок, який иноді звичайно буває під хуртовину. Мешканці боязко зустрічали військо. Ці скривавлені, потомлені салдати, що мовчки проходили містом присмерком, який накидав на все наче брудний відтінок, не подобалися чистеньким буржуям, що висипали на площу. І ці пани, відступаючи подалі від них, оповідали пошепки один одному страшні історії про стрілянину, про дикі утиски, що спогади про них непокоять країну. Починався терор, який викликав переворот; населення розгубилося, воно було приголомшене, ввесь південь тремтів од страху протягом довгих місяців. Пласан, що боявся й ненавидів повстанців, міг зустріти військо, коли воно тільки-що з'явилось, з криками радости. Але тепер сами рант'є й навіть нотарі, дивлячись на цей похмурий полк, що міг почати стрілянину з першого ж слова свого начальника, занепокоєно питали самих себе й один у одного, чи не зробили вони якихось помітних гріхів, за які їх можуть порозстрілювати.

Представники влади приїхали ще напередодні в двох візках, що їх найнято було в Сен-Рурі. Їхнє несподіване прибуття не мало нічого урочистого. Ругон без особливого суму повернув мерові його фотель. Комедію було вже проведено; він напружено чекав на нагороду з Парижу за свою лояльність. Уже в неділю він одержав листа від Євгена, а він сподівався одержати його тільки в понеділок, бо Фелісита потурбувалася ще в четвер надіслати синові ті числа „Газети" й „Незалежного", надруковані другим виданням, що в них оповідалося про нічну бійку й прибуття префекта. Євген негайно відповів, що призначення батька на посаду митника

незабаром буде підписано, але, додав син, він хоче негайно поділитися з ними приємною новиною: він тільки-що виклопотав для нього ордена почесного легіону. Фелісита заплакала; її чоловікові призначено ордена; її погорді мрії ніколи не сягали так далеко. Ругон, блідий від радости заявив, що з цієї нагоди йому хочеться сьогодні ж дати великий урочистий обід. Він уже не боявся витрачати гроші й викинув би народові в обидва вікна жовтого салону свої останні монети в сто су, щоб одсвяткувати цей урочистий день.

— Послухай,—сказав він жінці,—ти поклич Сікардо, він давно вже набрид мені з своєю орденською стрічкою. Потім треба закликати Грану та Руд'є; я не від того, щоб довести їм, що їхні багатства ніколи не дадуть їм почесного ордена. Вюйє лихвяр, але тріюмф повинен бути повний—запросиш і його, та й инший там дрібний люд... Я забув ще ось про що: ти підеш сама закликати маркіза; ми його посадовимо праворуч від тебе, він дуже оздобить наш урочистий обід. Ти знаєш, що пан Гарсоне вітає полковника та префекта. Це для того, щоб дати мені зрозуміти, що я вже ніщо. Навіщо вона мені здалася та його посада? вона не приносить йому жодного су. Він закликав і мене, але я скажу йому, що я теж приймаю в себе. Ти побачиш, як вони засміються завтра на кутні... Та не скупися ні в чому і поклади малі тарілки в великі. Накажи, щоб усе принесли з Прованського готелю. Треба зробити так, щоб наш обід був кращий за мерів.

Фелісита взялася за справу. А П'єр, хоч і був радісно захоплений, ще відчував якийсь невиразний неспокій. Правда, переворот оплатить його борги, син Аристид визнає свої помилки, й він визволився зрештою від Макара, але він боявся якоїсь дурниці з боку Паскаля; до того ж, його непокоїла невідома йому доля Сільвера, хоч йому найменше шкода була цього хлопця: П'єр боявся тільки того, щоб справа Сільвера не з'явилась перед судом присяжних. Ех! коли б якась розумна куля визволила його й від цього молодого злочинця! Жінка казала йому сьогодні вранці, що всі перепони впали перед ним; та сім'я, що безчестила його останнім

часом, прислужилася для його піднесення; сини Євген та Аристид, ці дармоїди, виховання яких у колежі завдавало йому стільки жалю, зрештою почали виплачувати відсотки з того капіталу, що був витрачений на їхню науку, і треба ж було, щоб думка про цього негідного Сільвера засмутила цю урочисту годину.

В той час, як Фелісита метушилася, клопоталася про обід, призначений на вечір, П'єр, довідавшись про те, що прибуло військо, пішов рознюхати. Сікардо, якого він запитував після його повернення, нічогісінько не знав. Паскаль, казав він, мабуть залишився лікувати поранених; що ж до Сільвера, то комендант, який мало знав його, навіть і не бачив хлопця. Ругон попрямував до передмістя, думаючи до речи провідати одночасно Макара й оддати йому вісімсот франків, які він тільки-що дістав з великими труднощами. Але коли П'єр наблизився до натовпу салдатів, що розташували тут свій стан, і побачив здаля полонених, які сиділи довгими рядками на колодах Сен-Мітру, під доглядом озброєних салдатів, він побоявся скомпрометувати себе й пройшов непомітно до своєї матери, з наміром послати стару жінку розпитати про новини.

Коли він увійшов до хатинки, ніч майже огорнула місто. Він побачив спочатку тільки Макара; той сидів за пляшкою й курив.

— Це ти? де Сільвер?—пробурмотів Антуан, що знов почав говорити братові „ти".—Мені осточортіло чекати тут. Ти приніс гроші?

Але П'єр не відповів нічого. Він тільки-що помітив свого сина Паскаля, що схилився над ліжком і жваво став розпитувати його. Доктор, здивований його турботністю, яку він спочатку пояснював батьківською ніжністю, спокійно відповів, що салдати схопили його й, певно, розстріляли б, коли б за нього не заступилася якась брава, незнайома людина. Це вже було велике полегшення для Ругона. Ще один син не скомпрометував його. Він виявив свою радість тим, що кілька разів стискував синові руки, як раптом Паскаль зупинив його й додав смутним голосом:

— Не радуйся. Я тільки-що застав бідну бабусю

в дуже поганому стані. Я приніс їй карабін, що так цікавить її; поглянь, вона лежить без тями й більше не рухається.

Очі П'єрові вже звикли до темряви. Тоді при світлі присмерку, що пробивався в хатину, він побачив свою матір, яка нерухомо мертво лежала на ліжку. Цю безщасну істоту, що її з колиски мордували неврози, було вражено найдужчим ударом. Нерви мов би випили її кров; глуха робота цього пристрасного організму, виснаженого запізнілим стримуванням, кінчалася, зробивши з нещасної жінки труп, який міг гальванізувати хіба тільки електричний ток. О цій хвилі невимовне страждання, здавалося, прискорило повільний розпад організму. На обличчі хворої, блідому, наче обличчя черниці, виснаженої мороком і манастирськими стримуваннями, виступили червоні, нібі намальовані, плями. З перекрученими конвульсією рисами, з широко розтуленими очима, з повиверчуваними, зкацюрбленими руками, вона випросталася, одягнена, на ліжку; одяг тільки рельєфніше вимальовував разючу худорлявість її членів; і, ствливши вуста, вона в глибині похмурої кімнати залишала жах німої агонії.

Ругон зробив незадоволений жест. Цей вид агонії був йому дуже неприємний: увечері він мав вітати в себе людей обідом і було б зовсім не до речи, коли б йому було сумно. Мати наче невмисне все це вигадала, аби тільки стати йому на перешкоді. Могла б вибрати инший день. З такою думкою він, прибравши байдужого вигляду, сказав:

— Таке! це нічого ще не визначає. Сто разів я бачив її такою. Треба дати їй відпочити—це єдиний засіб.

Паскаль заперечливо похитав головою.

— Ні, ця криза не подібна до инших,—пробурмотів він.—Я часто вивчав її і ніколи не помічав таких симптомів. Гляньте-бо на її очі: в них якась особлива рідина, дуже підозріла прозора яскравість. А обличчя! як усі його риси страшенно перекручено!

Потім, нахилившись ще нижче, щоб спостерігати ближче обличчя хворої, він продовжував тихим голосом, наче говорив сам до себе:

— Я бачив подібні обличчя тільки в людей забитих і в тих, що вмерли від жаху... Щось, певно, жахливе її вразило.

— Та як же надійшла ця криза?—нетерпляче спитав Ругон, не знаючи вже, як залишити кімнату.

Паскаль не знав. Макар, випивши ще чарку, розповів, що, бажаючи випити трохи кон'яку, він послав її купити пляшку. Вона не довго проходила, потім, повернувшись, упала, як мертва, на землю, не сказавши ні слова.

Макарові довелося перенести її на ліжко.

— Мене дивує,—сказав він наприкінці,—як вона не розбила пляшку.

Молодий лікар замислився. Помовчавши трохи, він знову сказав:

— Ідучи сюди, я чув два постріли з рушниць. Мабуть ці паскудні розстріляли ще кого-небудь із полонених. Може бути, що вона проходила в цей мент повз салдатів і вигляд крови викликав у неї цей припадок... Треба думати, що вона дуже страждала.

На щастя, з ним була мала скринька з ліками для першої допомоги, що він її взяв із собою, як пішов услід за інсургентами. Він спробував улити крізь зціплені зуби тітки Діди декільки крапель рожевої рідини. Тим часом Макар знову спитав брата:

— В тебе є гроші?

— Так, я приніс, ми зараз скінчимо справу,—відповів Ругон, щасливий від того, що йому можна відійти.

Тоді Макар, бачучи, що йому зараз заплатять, почав зідхати. Він дуже пізно зрозумів наслідки своєї зради; коли б не це, він вимагав би суму вдвічи-втричи більшу. І він почав скаржитися. Дійсно тисячі франків мало за таку справу. Діти його покинули, він залишився сам на світи й мусить залишити Францію. Антуан мало не заплакав, кажучи про змушене вигнання.

— Ну, бажаєте ви одержати вісімсот франків?—сказав Ругон, поспішаючи відійти.

— Ні, правда, подвій суму. Твоя жінка обдурила мене. Коли б вона відверто сказала про те, чого вона сподівалася від мене, ніколи б я так не скомпрометував себе за таку дрібницю.

Ругон виклав на стіл вісімсот франків золотом.

— Заприсягаюся вам, що не маю більше,—сказав він.— Я надалі не забуду про вас. Але, будь ласка, рушайте сьогодні ввечері.

Макар цідив крізь зуби глухі скарги і сипав прокльони; проте, він підсунув стіл до вікна й почав рахувати золоті монети при вмираючому світлі присмерку. Він підкидав до гори монети, що йому приємно лоскотали пальці, дзвін їх у темряві здавався йому чистою музикою. На одну мить він припинив це заняття, щоб сказати:

— Ти обіцяв мені посаду, не забувай цього. Я бажаю повернутися до Франції. Посада вартівника на ниві була б мені до вподоби, в тій окраїні, яку я обрав би.

— Так, так, про це вмовлено,—відповів Ругон.—Ви налічили вісімсот франків?

Макар почав знову рахувати. Ще дзенькали останні луїдори, коли повітря розтяв злий регіт, що примусив їх обох повернути голови. Тітка Діда стояла біля ліжка, з розвязаними спідницями, з розкуйовдженим сивим волоссям, блідим обличчям, укритим рожевими плямами. Паскаль марно силкувався затримати її. Простягши руки, тремтячи всім тілом, вона хитала головою й, як божевільна, повторювала декільки разів:

— Ціна крови, ціна крови! Я чула дзвін золота. І це вони, вони його продали. А! вбивці! це вовки!

Вона відсунула з очей волосся і провела руками по чолу, ніби хотіла щось пригадати. Потім продовжувала:

— Я давно вже бачила, що йому чоло пробито кулею. Мені завжди ввижалися люди, що підстерігали його з рушницями. Вони показували мені знаком, що зараз стрілятимуть. Це жахливо, мені здається, що вони простріляють мені черепа, витягають мені мозок із голови. О! помилуйте, помилуйте!.. Я благаю вас, він не побачить її більше ніколи, не кохатиме її більше ніколи, ніколи! Я замкну його, я не дозволю йому бігати за її спідницями. Ні, змилуйтесь! не стріляйте... це не моя провина... коли б ви знали...

Вона майже падала навколішки з плачем, благаючи, простягаючи свої тремтячі руки до якогось безжалісного привиду, який їй увижався в темряві. І раптом вона

випросталася; очі їй розплющилися ще ширше, її стиснуте горло випустило страшний зойк, ніби те видовище, що його тільки вона сама бачила, сповнило їй душу божевільним жахом.

— Ой, жандар!—вихопилося криком із її стиснутого горла, і вона почала відступати й знову впала на ліжко, де почала качатися з божевільним затяжним реготом.

Паскаль уважно стежив за кризою. Обидва брати, дуже перелякані, не розуміючи безладних фраз, що вигукувала матір, втекли в протилежний куток кімнати. Коли Ругон почув слово „жандар", йому здалося, що він зрозумів усе, бо з того часу, як забито її полюбовника на кордоні, тітка Діда таїли глибоку ненависть до жандарів та митників; це почуття виливалося в ній в одну думку про помсту.

— Але це ж вона оповідає нам історію про бракон'єра,—прошепотів він.

Паскаль знаком показав йому замовчати. Вмираюча тяжко підвелася. Вона здивовано озиралася навколо себе, посиділа якусь мить мовчки, намагаючись розпізнати речі, ніби вона знаходилася в незнайомому місці; потім раптом стурбовано спитала:

— Де ж рушниця?

Доктор подав у руки їй карабіна. Вона випустила легкий крик радости, довго вдивлявся в нього, тихо кажучи співучим голосом молоденької дівчинки:

— Це він. О! я пізнаю його... Він увесь залитий кров'ю. Тепер плями зовсім свіжі... Його закривавлені руки залишили на прикладі червоні плями... Ох! нещасна, нещасна тітка Діда!

Її хвора голова знову захиталася. Вона замислилася.

— Жандар умер,—бурмотіла вона,—а я його бачила, він повернувся... Вони ніколи не вмирають, ця сволота.

І захоплена божевільною лютістю, вимахуючи карабіном, вона наблизилася до обох синів, що завмерли в кутку від жаху. Її розперезані спідниці волочилися за нею, її щупле згорблене тіло випросталося; вона стояла напівроздягнена, до краю виснажена роками.

— Це ви стріляли!—кричала вона.—Я чула дзенькіт золота... Безщасна! Я породила тільки вовків... Була

тільки одна безталанна дитина, й ту вони з'їли. Кожний з них увірвав собі кусень, ще й досі їхні пащі закривавлені; вони вкрали його, вбили його. І вони живуть собі панами. Прокляті! прокляті! прокляті!

Вона співала, сміялася, кричала, повторювала: прокляті, наче якусь музичну фразу, що боляче нагадувала шум стрілянини. Паскаль, з сльозами на очах, взяв її на руки й знову поклав на ліжко. Вона дозволила зробити це з собою, слухняна, наче дитина, й продовжувала свої пісні, прискорюючи темп, відбиваючи такт по укривалу своїми сухими руками.

— Ось чого я боявся, — сказав лікар, — вона збожеволіла. Удар був надто грубий для цієї бідної істоти, та ще з її нахилом до гострих неврозів. Вона, певно, помре так само, як і її батько — в божевільні.

— Але що ж такого вона могла побачити?—спитав Ругон, зважившись вийти з кутка, в якому він сховався.

— В мене є страшне підозріння,—відповів Паскаль.— Коли ви увійшли, я хотів поговорити з вами про Сільвера. Він полонений. Треба поклопотатися перед префектом, щоб його визволити, коли ще є час.

Старий торговець олією, пополотнівши, глянув на сина. Потім швидко відповів.

— Слухай, доглядай за нею. Я сам сьогодні дуже заклопотаний. Подивимося завтра, і як що—перевеземо її до Тулетської божевільні. А вам, Макаре, треба вирушити цієї ж ночи. Ви дали мені слово, що так буде. Зараз я піду, пошукаю пана Блеріо.

Він недоладно бурмотів, палаючи бажанням вийти з хати на холод, на свіже повітря. Паскаль кидав проникливі погляди то на божевільну, то на свого батька й дядька; егоїзм ученого брав у ньому гору; він вивчав цю матір і її синів з увагою натураліста, що спостерігає метаморфози комахи. І він думав про спадковість у цій сім'ї. Це наче стовбур, що відкидає різні гілки й гострий сік якого несе ті ж самі зав'язки до найвіддаленішого віття, по різному скарлюченого, в залежності від осередку, що дає світло чи тінь. На одну мить в його, мов осяяній блискавкою думки, уяві промайнула картина, він наче передбачав майбутнє

Ругон-Макарів. цієї зграї, що задовольняє зрештою своє прагнення до насолоди, тішачи себе блиском золота й кров'ю.

А тим часом тітка Діда, почувши Сільверове ім'я, перестала співати. Якусь мить вона прислухалася з турботою. Потім знову почала несамовито вити.

Ніч зовсім спала на землю; темна кімната гнітила жахом і пусткою. Крики божевільної, якої вже не було видно, вихоплювалися з темряви, мов із забитої труни. Ругон із запамороченою головою втік, а це насмішкувате голосіння, що силу його ще збільшувала темрява, переслідувало його.

Коли П'єр, виходячи з завулку Сен-Мітр, вагався, розмірковуючи про себе, чи не буде небезпечно клопотати перед префектом про помилування Сільвера, він побачив Аристида, що тинявся по площі, заваленій колодами. Син, пізнавши батька, підбіг до нього з стурбованим виглядом і сказав йому декільки слів на вухо. П'єр пополотнів, кидаючи перелякані погляди в глибину огорнутої темрявою площі, по якій тільки огнища циган вимальовувалися червоними плямами. І обидва зникли на Римській вулиці, прискорюючи кроки, ніби вбивці і, піднявши коміри пальт, щоб їх не можна було пізнати.

— Це звільняє мене від клопоту,—пробурмотів Ругон. — Ходімо обідати. На нас чекають.

Коли вони прийшли, жовтий салон уже сяяв огнями. До Фелісити народу найшло сила. Всі зібралися тут: Сікардо, Грану, Вюйє, торговці олією, мигдалем, коротко кажучи, вся зграя. Тільки маркіз відмовився прийти, звернувши на ревматизм, до того ж він збирався в дорогу. Ці буржуї, заплямовані кров'ю, ображали його делікатні почуття; родич його, граф де Валкейра до того ж порадив йому виїхати на деякий час, щоб забули про нього, поки він буде в його Корб'єрському маєтку. Відмовлення пана де-Карнавана засмутило Ругонів. Але Фелісита втішилася, пообіцявши собі показати найбільші розкоші; вона взяла в зажиток два канделябри й додала, крім того, кілька страв, щоб не така помітна була відсутність маркіза. Для більшої

врочистости стіл накрито було в вітальні. Срібло, порцеляну та кришталь було взято в Провансальському готелі. З п'яти годин на стіл було вже накрито, щоб гості, приходячи, могли з першої хвилини милуватися й наперед смакувати насолоду. На білій скатертині, на обох кінцях столу, в порцелянових позолочених вазах з намальованими на них квітами стояли букети з штучних троянд. Шановні громадяни, що звичайно відвідували салон, зібравшись, не могли приховати здивування, що його викликало таке розкішне видовище. Цим панам було ніяково й вони потай обмінювалися поглядами, що ясно визначало: „Ці Ругони божевільні, вони кидають гроші на вітер". Правду мовити, Фелісита, запрошуючи гостей, не могла стримати язика. Всі знали, що П'єрові призначено ордена й що йому дадуть якусь посаду; через це всім повитягалися носи, як казала стара жінка. Навіть Руд'є казав, що „ця смуглявка надто пишатиметься". Того дня, коли визначались уже нагороди, зграя цих буржуїв накинулася на конаючу республіку; кожний стежив за другим і вихвалявся тим, що саме його укус був дужчий за укус сусіди.

Тим-то ця зграя була незадоволена з того, що тільки хазяїв нагороджено за бійку лаврами. Навіть тих, що найбільше бурчали й робили це тільки з своєї перекірливої вдачі, навіть їх прикро вразило, що, завдяки їм, найзлиденніший, найбільше зганеблений матиме червону стрічку в петлиці; инша справа, якби всі відвідувачі салону дістали ордена почесного легіону.

— Мене не цікавить орден,— сказав Руд'є Грану, відвівши його до амбразури вікна.—Я відмовився від нього ще за часів Луї Філіпа, коли я був за постачальника двору. Ех! Луї Філіп був добрий король, ніколи Франція не матиме кращого.

Руд'є знову робився орлеаністом. І з хитрою облудою колишнього панчішника з вулиці Сен-Оноре він додав:

— Але ви, мій милий Грану, хіба не личила б вам стрічка в петлиці? Що там не кажіть, ви в такій же мірі врятували місто, як і Ругон. Учора особи дуже шановні не хотіли й віри йняти, що ви могли наробити стільки шуму самим молотком.

Грану пробурмотів подяку й, зашарившись, як дівчина, що вперше признається в своєму коханні, він нахилився до вуха пана Руд'є й прошепотів:

— Не кажіть нікому про це, але я маю підстави гадати, що Ругон клопотатиме за орденську стрічку й для мене. Він гарна людина.

Колишній панчішник зробився поважним і з цієї хвилини став виявляти до всіх витончену ввічливість. І коли Вюйє підійшов до нього й почав розмовляти з ним про почесну нагороду, що має одержати їхній приятель, він відповів гордо і так голосно, щоб його почула Фелісита, яка сиділа за кілька кроків, що такі люди, як Ругони, „честь і гордощі ордену почесного легіону". Звичайно, Вюйє підтримував Руд'є, бо ранком його формально запевнили в тому, що колеж буде за його клієнта. Що-до Сікардо, то спочатку йому було трохи прикро, що не самого його в цій зграї оздоблюватиме почесна стрічка. На його думку, тільки військові люди мають право на неї. Мужність П'єра його здивувала. Але, добрий з натури, він згодом пом'якшав і зрештою став кричати, що такі люди, як Наполеон, знають, що треба виставляти наперед людей з серцем і енергією.

Таким чином П'єра й Аристида зібрання зустріло з ентузіязмом, руки всіх протяглися до них. Дійшли навіть то того, що почали їх цілувати. Анжела сиділа на канапі, біля своєї свекрухи, поглядаючи на стіл із здивованням ненаситної ласухи, що ніколи не бачила стількох страв на столі. Аристид підійшов і Сікардо почав вихваляти свого зятя за його прегарну статтю в „Незалежному". Він повернув йому свою ласку. Молодий чоловік на запитання тестя, чого б він хотів, відповів, що бажав би усією своєю сім'єю вирушити до Парижу, де за допомогою свого брата Євгена він зможе зробити собі кар'єру, але на це йому бракувало п'ятсот франків. Сікардо пообіцяв дати такі гроші; він уже марив, що його дочку прийнято в Тюльерійському палаці Наполеона III.

Тим часом Фелісита зробила знак чоловікові. П'єр, якого щільно оточували гості й з співчуттям допитувалися, чому він такий блідий, звільнився на якусь

хвилину. Він зміг лише прошепотіти на вухо жінці, що знайшов Паскаля й що Макар вирушить уночі. Ще тихіше він розповів їй про божевілля матери, поклавши пальця на вуста, наче казав цим: „Не кажи ні слова про це, бо зіпсуєш нам вечір“. Фелісита стулила вуста. Вони перекинулися поглядами, в яких прочитали одну думку: тепер стара не докучатиме їм більше; вони знищать браконьєрову хатинку, як зрівняли вже з землею мури садиби Фуків, і тепер вони назавжди матимуть пошану й поважне відношення з боку пласанців.

Але гості поглядали на стіл. Тут Фелісита запросила всіх сідати. Це була щаслива хвилина. Коли роздано було суп, Сікардо жестом попросив на одну хвилину уваги.

— Панове,—сказав він,—я хочу від імени всього товариства, що зібралося тут, сказати нашому господареві, що ми щасливі, почувши про нагороди, на які він цілком заслуговує своєю мужністю й патріотизмом. Я визнаю, що само небо навіяло Ругонові думку залишитися в Пласані в той час, як ці поганці тягали нас по великих шляхах. Отже я готовий плескати обома руками, вітати постанови влади... Дозвольте мені закінчити... ви потім вітатимете нашого друга. Так узнайте ж, що нашого друга, якому вже дано орден почесного легіону, буде ще призначено на посаду митника.

У гостей вихопився крик здивування. Вони чекали якоїсь меншої посади. У ста декому перекривилися усмішкою; але тут поміг багато сервований стіл, чому вітання посипалися знову. Тут Сікардо попросив ще уваги.

— Почекайте ще,—знову почав він,—я ще не закінчив... Додам ще тільки одне слово... Є надія, що наш друг лишиться з нами, бо смерть вирвала з поміж нас пана Пейрота.

В той час, як гості голосними вигуками виявляли своє здивування, Феліситі серце стиснулося жахом. Сікардо переказав їй уже про смерть митника, але нагадування на початку урочистого обіда про цю наглу й страшну смерть якимсь холодом повіяло на неї. Вона згадала своє бажання і їй здавалося, що це вона вбила цю людину.

А бенькет розпочався вже під дзенькання срібляного посуду. В провінції їдять багато, з шумом. Після передобідка загомоніли всі разом; кожний хотів сказати щось образливого про переможених повстанців; просто в очі, не соромлячись, лестили один одному, висловлювали образливі натяки, чому не прийшов маркіз, говорили, що дворяни пишаються без краю. Зрештою, Руд'є голосно заявив, що маркіз відмовився, певно, через те, що жах, який навіяли інсургенти, спричинився в нього до жовтухи. Коли подали другу страву, всі ці торговці олією та мигдалем, що рятували республіку, накинулися на неї. Далі почалися тости. Пили на славу Ругона. Грану, червоний, як рак, почав щось белькотіти, а Вюйє, зовсім блідий, остаточно сп'янів; але Сікардо все підливав у чарки. Анжела, що наїлася до несхочу, пила з шклянки цукрову воду. Радість, що їх уже врятовано, що їм нема чого тремтіти, що знову вони знаходяться в жовтому салоні, сидять за смачним обідом при ясному світлі двох канделябрів та люстри, яку вони вперше побачили без покриття з чорними цяточками від мух,— все це викликало в цих панах пустотливий настрій, і це гульбище було сповнене широкої й грубої насолоди. В нагрітому повітрі кімнати гості розмовляли де далі все голосніше, грубіше; їхні вихвалювання збільшувалися при кожній новій страві; вони плуталися в компліментах; дійшли навіть до того, що визнали, як влучно висловився один з них, колишній власник бондарні, що обід був „справжній бенькет Лукула". П'єр сяяв; його грубе бліде обличчя аж зросилося потом від тріюмфу. Фелісита, набравшися сміливости, почала говорити, що вони, без сумніву, наймуть собі помешкання бідного пана Пейрота, поки не матимуть можливости купити собі малий будинок у новому місті, і вона розташовувала вже своє майбутнє господарство по кімнатах кватири митника. Вона наче входила в свій Тюльєрі. На хвилину, коли шум од голосів зробився оглушний, Фелісита, наче раптом щось пригадавши, підвелася з свого місця й підійшла до Аристида.

— А Сільвер?—спитала вона його, нахилившись над вухом.

Молодий чоловік, здивований цим запитанням, здригнув і тихо відповів:

— Він помер. Я сам бачив, як жандар прострілив йому голову кулею з пістолету.

Фелісита своєю чергою відчула легке тремтіння. Вона роззявила була рота, щоб запитати його, чому він не відвернув цього вбивства і не домагався, щоб жандар відпустив дитину, але так і не сказала нічого й наче остовпіла.

Аристид, зрозумівши запитання, що завмерло на її тремтячих устах, пробурмотів:

— Розумієте, я нічого не сказав... Тим гірше для нього, так. Я гарно зробив. Кращого позбавлення від нього важко було й вигадати.

Ця груба синова відвертість була не до вподоби Фелісіті. Отже й Аристид так, як і його батько та мати, прийняв на своє сумління вбивство. Певно, він не признався б так просто в тім, що блукав по передмістю й дозволив прострілити голову своєму братові в перших, коли б вина з Провансальського готелю й ті мрії, що він про себе плекав, про те, як він незабаром приїде до Парижу, не примусили його кинути свою звичайну потайність. Кинувши цю фразу, Аристид нахабно розвалився на стільці. П'єр, що здаля стежив за жінчиною розмовою з сином, зрозумів усе й обмінявся поглядом спільника, благаючи, щоб ті замовкли. Це був ніби останній подих жаху, що пролетів над Ругонами серед шумних вибухів веселого бенькету. Повертаючи до свого місця, Фелісита помітила, як у вікні по той бік вулиці горіла воскова свічка. Там родичі сиділи біля тіла Пейрота, яке принесли ранком з Сен-Руру. Вона сіла, почуваючи, ніби ця свічка пекла їй спину. А сміх тим часом все зростав, і коли з'явився десерт, жовтий салон вибухнув загальним криком захоплення. А в цей час передмістя геть усе тремтіло від драми, яка щойно залила кров'ю площу Сен-Мітр.

Військо, повернувшись після різанини на Норській рівнині, продовжувало свою жахливу помсту. Одних повстанців забивали прикладами рушниць поза муром, инших розстрілювали жандарі пістолетними пострілами

десь у глибині канав. Для того, щоб од жаху всім заціпило, салдати сіяли по дорозі смерть.

За собою вони залишали кривавий слід. Це було безперестанне вибивання людей. На кожній зупинці кількох інсургентів. Двох забили в Сен-Рурі, трьох у Оршері, одного в Беажі. Коли військо розкинуло свій стан у Пласані на Ніцькому шляху, поміж них вирішено було розстріляти ще одного з полонених, що найбільше скомпрометував себе. Переможці вважали за потрібне залишити поза собою цей новий труп, щоб місто перейнялося пошаною до новонародженої імперії. Але салдатам набридло вже вбивати. Серед них не з'явилося охочих на цю жахливу розправу. Полонені, звязані по парі за руки й кинуті на пиляні колоди, мов на похідні ліжка, слухали й чекали в тупому й покірливому одубінні.

В цей мент жандар Рангад раптом розсунув натовп. Тільки він дізнався, що військо повернулося з кількома сотнями полонених повстанців, як підвівся з ліжка ще в пропасниці, ризикуючи своїм життям під цей жорстокий грудневий холод. На холодному повітрі рана йому відкрилася, на пов'язці, що закривала порожню орбіту, повиступали криваві плями, і червоні струмочки потекли по щоці та вусах. Лякаючи всіх своїм німим гнівом, блідим обличам із кривавою пов'язкою, він біг і пильно вдивлявся в обличчя кожному полоненому. Він обійшов уздовж усіх колод, нахиляючись, посуваючись вперед і повертаючи вспак. Своїм виглядом він наганяв жах і тремтіння навіть на хоробріших з полонених. Раптом він вигукнув.

— А! розбійник, я таки знайшов тебе!

Він поклав руку на плече Сільверові. Той сидів з мертвим обличчям, зігнутий на колоді, й дивився вперед себе з ніжним і байдужим виразом у світло присмерку. Відколи він покинув Сен-Рур, вираз його очей був усе той же порожній. Всю подорож протягом довгих міль, коли салдати прикладами рушниць підганяли полонених, Сільвер був смирний, наче дитина. Вкритий пилом, умираючий від спраги й утоми, він ішов не вимовивши ні словечка, мов та слух'яна худоба, що йде

чередою, слухаючи батога погонича. Він думав про Мієту. Вона все ввижалася йому, повита прапором, під деревами з широко розплющеними очима. Протягом цих трьох днів він бачив тільки її. І в цю хвилину в тьмяному присмерку, що поступався перед ніччю, так само бачив її. Рангад звернувся до офіцера, що ніяк не міг знайти поміж салдатів людей, потрібних для того, щоб стратити жертву.

— Цей поганець вибив мені око,—сказав він, указуючи на Сільвера.—Дайте мені його... Вам же все рівно. Це ж буде зроблено разом і для вас.

Офіцер, не відповідаючи, байдужно відійшов, зробивши невизначений жест рукою. Жандар зрозумів, що йому віддають здобич.

— Ну, ходімо,—сказав він, штовхаючи Сільвера.

Він, як і инші полонені, мав товариша, прив'язаного за руку до одного з ним ланцюга. В парі з Сільвером був один селянин з Пужоля, на прізвище Мург, людина років п'ятидесяти, яку пекуче сонце й тяжка праця над обробкою землі зовсім притупили. Скоцюрблений, з загрубілими руками, з дуркуватим виразом обличчя, він блимав очима, говорив заїкаючись, був з тим упертим і недовірливим виразом, що так властивий побитій тварині. Він пішов за інсургентами, озброєний лише вилами, тому тільки, що вирушило все його село; але він ніяк не міг би пояснити, що саме кинуло його на великий шлях. З того менту, як його було взято в полон, він розумів ще менше, ніж раніш. Йому все здавалося, що це його ведуть додому. Ланцюг, що його прив'язував, ці люди, що з цікавістю дивилися на нього,— все це ще більше збивало його з пантелику і ще більше забивало йому памороки. До того ж він говорив і міг розуміти лише свою місцеву говірку, тим-то ніяк не міг втямити, чого від нього хоче жандар. Мург повернув до нього своє грубе обличчя й силкувався зрозуміти; потім, гадаючи, що в нього запитують назву його села, він сказав хриплим голосом:

— Я з Пужоля.

В натовпі розкотився веселий регіт, почали вигукувати:

— Розвяжіть селянина.

— Таке!—відповів Рангад.—Чим більше знищимо цієї наволочи, тим буде ліпше. Якщо їх пов'язано до пари, хай обидва й ідуть.

З натовпу почулися нарікання.

Жандар повернув тут своє страшне скривавлене обличчя й цікаві шарахнулися на бік. Якийсь чистенький буржуйчик відійшов зовсім геть, зауваживши, що коли він залишиться тут надалі, то згубить апетит. Хлопчаки, пізнавши Сільвера, загомоніли про червону дівчину. Буржуйчик, зачувши це, повернувся, щоб краще роздивитися полюбовника женщини, що несла прапор, цієї повії, про яку кричала „Газета". Сільвер нічого не бачив і не чув; Рангардові довелося потягти його за комір. Тоді він підвівся, примусивши підвестися й Мурга.

— Ходіть!— сказав жандар.—Це недовго буде.

Сільвер так само пізнав кривоокого. Він усміхнувся. Він усе зрозумів. Потім він повернув голову. Вигляд кривоокого, його вусів, що стирчали, зліплені кривавими патьоками, збудив у нього глибоке співчуття. І йому захотілося вмерти з цілковитою покірливістю. Тому він уникав зустрічатися з поглядом єдиного ока Рангада, що так зловіще визирало з-під білої перев'язки. З власної волі молодий чоловік дійшов до глибини площі Сен-Мітр, вузької алеї, захованої купою дощок. Мург ішов слідом за ним.

Безрадісно простяглася безлюдна площа під жовтим небом. Світлі хмари з мідяним відтінком кидали на неї відблиски. Ніколи ще гола площа, цей лісний склеп, на якому, наче скуті морозом, спали колоди, не мала такого сумного вигляду в час присмерку, що наступав повільно й тоскно. Край дороги полонені, салдати, натовп — усе зникало в затінку дерев. Тільки поле та купи колод і дощок біліли де-не-де в світлі конаючого присмерку, надаючи всій місцевості вигляду висхлого річища. А в кутку лісопильні стояли кобилиці, пороблені пилярами, щоб розпилювати вздовж дошки; своїми тонкими абрисами вони скидалися часом то на перекладини шибениці, то на стовпи гільйотини. Нікого живого, крім трьох циганів: старого, старої та дівчинки з кучерявим

волоссям, що висунули з запнутого воза перелякані обличчя. Очі їм палали, мов у вовків. Не доходячи до алеї, Сільвер озирнувся навкруги. Він пригадав собі ту давно минулу неділю, коли він при ясному місячному світлі проходив через дров'яний склеп. Виглядало ж усе це тоді ніжно, затишно.

Як повільно лилося бліде проміння вздовж дошок, а з холодного неба спускалася урочиста тиша. І серед цієї тиші якась циганка з кучерявим волоссям щось тихо співала незнайомовою мовою. Потім Сільвер пригадав, що ця давно минула неділя була всього тиждень тому. Всього тільки тиждень, як він сказав Мієті: до побачення. І як це давно вже. Йому здавалося, що промайнуло вже кілька років від того часу, як він бував на цьому дров'яному склепі. А коли він увійшов у вузьку алею, серце йому завмерло. Він знову розпізнавав пахощі рослин і тіні, що їх відкидали дошки, дірку в мурі. Якийсь голос підводився від усіх цих речей. Алея витяглася далеко, смутна, порожня; вона здалася йому без краю довгою; в ній гуляв холодний вітер. Цей куток якось страшенно зістарівся. Він бачив мур, роз'їдений мохом, трав'яний килим, згублений морозом, купи дощок, що погнили під дощем. Це була безрадісна картина. Жовтавий присмерк падав, мов тонкий бруд, на руїни цих милих для нього речей. Йому треба було заплющити очі, і тоді він знову побачив зелену алею; перед ним розгорнулися щасливі часи. Ось теплі погожі дні: він бігає тут з Мієтою. Потім наступають жорстокі, безупинні, нудні грудневі дощі; Мієта й він все ж таки приходили, ховалися в затишку дощок і захоплено слухали, як дзюрчали струмки зливного дощу. Наче блискавка, промайнуло перед ним усе його життя, всі минулі радощі. Мієта плигала на мур, підбігала до нього, заливаючись гучним реготом. Ось йому ввижається в затінку її біле тіло й густе чорне волосся. Вони розмовляють про сорочі гнізда, як їх важко видирати і тягти потім. Тут йому вчулося навіть притишене дзюрчання Віорни, стрекіт пізніх коників; він відчуває навіть, як віяв вітрець серед тополів Сен-Клерської долини. Як же вони бігали тоді! Він добре

пригадує це. Вона навчилася плавати за два тижні. Це була прегарна дитина. Одна хиба була в ній: вона любила користати з чужих овочів. Але він виправив би її. Думка про їхні перші ніжності, знову повернула його до вузької алеї. Завжди вони повертались до цього закутка. Йому здавалося, що ось бренять ще останні звуки пісні циганки, чути, як грюкають віконниці, що зачиняли мешканці, як поважно тоді відбивали дзигарі години. Потім настає хвилина розлуки. Мієта перелазить через мур. Вона посилає йому поцілунки. І ось він уже не бачить її більше. Тяжке почуття стиснуло йому груди. Він не побачить її більше ніколи, ніколи...

— Ну,—прогарчав кривоокий,—іди вибирай собі, яке хочеш місце.

— Сільвер ступив ще кілька кроків, наблизився до кінця алеї й десь далеко помітив тільки смугу неба, де вмирав день; вона була кольору іржавого заліза. Тут проминули два роки його життя. Неминуче наближення смерти, саме на цій доріжці, де так довго жив він серцем, мало для нього невимовну чарівність. Він затримував кроки, наче повільно прощався з усім, що любив: з рослинами, колодами, з купами дощок, з камінням старого муру, з усіма цими речами, що їх Мієта зробила для нього живими. І його думка знову загубилася в минулому. Вони чекали повноліття, щоб побратися. Тітка Діда залишалася б із ними. Ох! як би вони втекли далеко-далеко... в якесь незнайоме село, де б паскудники з передмістя не кидали в обличчя Мієти Шантагрель злочинства її батька. Яке було б спокійне життя! Він завів би кузню десь, край битого шляху. Звичайно, йому довелося б офірувати своє честолюбство гарного робітника. Та й навіщо йому робити коляси з широкими вкритими лаком коробами, що виблискують, мов дзеркала. Його затемнений розпачем розум ніяк не міг збагнути, чому ж це не може ніколи вже здійснитися його мрія про щастя? Чому він не втік разом з Мієтою й тіткою Дідою? Напружуючи пам'ять, він знову чув різкий шум стрілянини, побачив, як упав перед ним прапор, як розбився держак, як повисла червона тканина, наче крило підстреленого птаха.

Республіка лежала разом із Мієтою в згортках червоного прапору. Ох, горе! Так оце вони обидві вмерли! обидві мали криваві рани на грудях, і ось трупи цих двох його улюблених не давали йому можливости жити. У нього нічого не залишилося більше, він може вмерти. З часу, як він залишив Сен-Рур, ці то думки й робили його смирним, наче дитина. Його можна було бити й він не почув би цього. Душа його ніби відлетіла від тіла й стояла навколішках перед трупами улюблених істот там, під деревами, в їдкому пороховому димові. Але кривоокому вривався вже терпець; він штовхнув Мурга, що ледве пересував ноги й лаявся:

— Та йдіть уже! Що мені тут спати з вами, чи що?

Сільвер спіткнувся й глянув під ноги. Кусок черепу білів у траві. Йому здалося, що вузька алея наповнилася голосами. Мерці кликали його; старі мерці, гаряче дихання яких так чудно хвилювало його й Мієту теплими липневими вечорами. Він тоді добре розпізнавав їхній тихий шепіт. Вони тепер раді, кличуть його, обіцяють повернути йому Мієту в землі, в місці ще захованішому, ніж цей край стежки. Кладовище, що колись своїми гострими пахощами, своєю тьмяною рослинністю навівало в серце дітям пристрасні жадання, з любов'ю розстеляло своє ліжко з буйних рослин і, не маючи змоги кинути їх у обійми один одному, в цей мент жадало тільки того, щоб напитися теплої Сільверової крови. Вже двоє літ воно чекало на молоде подружжя.

— Там?—спитав кривоокий,

Молодий чоловік озирнувся навкруги й побачив, що дійшов до краю алеї. Він помітив могильну плиту і аж здригнув. Мієта говорила правду: це плита була для неї. „*Тут лежить... Марія... що вмерла...*“ Вона вмерла і камінь придушив її.

Тут, мало не зомлівши, він сперся на холодний, наче зледенілий, камінь. А який він був теплий колись, коли вони цілі години просиджували, розмовляючи на ньому! Через нього вона приходила, на ньому вона витерла ногами слід, стрибаючи на край плити, коли перелазила через мур. В цьому сліді залишалося щось од її

істоти, від її гнучкого тіла. Сільвер навіть подумав, що всі ці речі віщували смерть, що цей камінь для того й знаходився тут, щоб він міг умерти на ньому, випивши тут чашу кохання.

Кривоокий зарядив пістолети.

Вмерти, вмерти, — ця думка про смерть захоплювала Сільвера. Так сюди його й вели довго білою дорогою, що спускається з Сен-Руру до Пласану. Коли б він знав це, він ішов би ще швидше. Вмерти на цій плиті, вмерти в глибині вузької алеї, в цьому повітрі, де йому вчувалося ще Мієтине дихання! Ніколи він не міг і мріяти про таку втіху в розпачі. Небо було милостиве до нього. Він чекав на смерть з якоюсь чудною усмішкою.

В цей мент і Мург побачив пістолети. До того часу він дозволяв тягти себе, нічого не розуміючи. Але тут жах опав його й він повторював розгубленим голосом:

— Я з Пужолю, та я ж із Пужолю.

Він упав на землю, припав до ніг жандара, благав його. Без сумніву, він уявляв, що його приймають за когось иншого.

— Чи мене обходить те, що ти з Пужолю?—пробурмотів Рангад.

Нещасний без тями від жаху Мург плакав, тремтів, ніяк не розуміючи, чого ж це він має вмерти, простягав до жандара тремтячі бідні знівечені руки, загрубілі робітничі руки, белькочучи своєю патуаською мовою, що він нічого поганого не зробив, що треба його помилувати. Кривоокому остаточно увірвався терпець, бо він ніяк не міг прицілити з пістолета йому в висок, так той повзав, і він крикнув:

— Та чи ти ж замовчиш?

Тоді Мург, божевільний од страху, не бажаючи вмирати, став ревіти, як тварина, що її ріжуть.

— Та замовчи ж ти, паскудо!—повторив жандар. І він вистрілив йому в голову. Труп селянина важкою масою покотився геть до купи дощок, де він і лишився лежати зігнутий удвоє. Сила, з якою він рвонувся, розірвала віжки, що прив'язували його до товариша. Сільвер упав навколішки перед могильною плитою.

Для Рангада було витонченою помстою вбити першого Мурга. Він бавився другим пістолетом, тішачись з агонії Сільвера. А цей останній спокійно глядів на нього, хоча дикий вираз єдиного ока кривоокого пік його, викликаючи в ньому неприємне почуття. Сільвер одвернув голову на бік, бо боявся виказати, що він злякався смерти, якщо довше дивитиметься на цю людину з закривавленою пов'язкою, людину, що тремтіла в лихоманці. Одводячи погляд од Рангада, він помітив нарівні з тим місцем, де перелазила Мієта, голову Жюстена.

Жюстен був у натовпі біля Римської брами, коли жандар повів обох полонених. Він що сили побіг манівцями через Жас-Мейфрен, бо дуже вже йому хотілося не проминути видовища кари. Думка про те, що тільки він сам із усіх хлопчаків передмістя побачить драму з такого зручного місця, наче з балкону, в такій мірі під'южувала його, що він, прискорюючи ходу, навіть упав разів двічи. Не зважаючи на скажений біг, все ж таки він запізнився на перший постріл із пістолету. З розпачем злазив він на мур. Але, побачивши Сільвера ще живого, він усміхнувся. Салдати вже переказали йому про смерть його сестри в перших; вбивство колісника зовсім його зрадувало. Він став чекати на постріл із тою ж утіхою, якої він взагалі зазнавав, дивлячись на страждання инших людей, але цю втіху збільшував ще жах, що викликала ця сцена, бо до втіхи приєднався терпкий страх.

Сільвер, побачивши голову хлопця, що тирчала нарівні з муром, пізнав цього нероба, його бліде, захоплене обличчя, волосся, що злегка підводилося над чолом, і раптом відчув глуху лютість і бажання жити. Це було останнє обурення його крови, воно тривало одну якусь мить. Він знову впав навколішки й став дивитися вперед себе. В сумну годину присмерку перед ним пройшло видіння. На краю алеї, де починався завулок Сер-Мітр, він наче побачив тітку Діду: вона здаля дивилася на його агонію.

В цей мент він відчув на своїй скроні холодну цівку пістолету. Зелене обличчя Жюстена скривила усмішка. Заплющивши очі, Сільвер слухав, як мерці з захватом

кличуть його. В темряві він бачив тільки Мієту під деревами, вкриту прапором, її мертві очі, широко розплющені. Тут кривоокий стрельнув і всьому настав край. Череп юнака розколовся, наче велика стигла граната, обличчям він упав на камінь, вустами до того місця, на яке звичайно стрибала Мієта, де його улюблена наче залишила частину своєї істоти.

А тим часом у Ругонів цього вечора за столом, на якому лишалися ще рештки обіду, розкочувався голосний сміх гостей. Кінець-кінцем Ругони зазнали насолоди з розкошів багатіїв. Їхній апетит, підсилений тридцятирічним стримуванням, виказував їхні гострі хижацькі зуби. Ці надто ненажерливі люди, що ледве сьогодні дорвалися до насолоди, вітали імперію, яка щойно народилася, як царство розподілу багатої здобичи.

Переворот, що виніс нагору Бонапартів, закладав водночас і підвалини щастя Ругонів.

П'єр устав і, піднісши вгору келих, вигукнув:

— Вип'ємо за принца Луї, імператора!

Гості, втопивши свою заздрість у шампанському, всі підвелися й, цокнувшись, вітали тост з оглушними вигуками. Це була чудова картина. Пласанські буржуї, Руд'є, Грану, Вюйє та инші плакали, цілувалися, ставши ногами на теплий ще труп республіки. Тут Сікардо спала в голову прегарна думка. Він узяв із Феліситиного волосся рожевого шовкого бантика, що його вона манірно начепила над правим вухом, десертним ножем одрізав шматочок шовку й урочисто пришпилив його Ругонові в петлицю. П'єр скромно захищався й випручувався з сяючим обличчям, бурмочучи:

— Ні, прошу вас, це надто рано. Треба чекати на декрет.

— Чорт забери!—вигукнув Сікардо,—прошу вас, не заперечуйте. Цим орденом дарує вас старий наполеонівський салдат.

У жовтому салоні розкотився вибух оплесків. Фелісита завмирала від задоволення. Грану, що завжди мовчав, сп'янілий од ентузіязму, зліз на стілець і, маючи над головою серветкою, виголошував якусь промову, що

губилася серед загального галасу. Жовтий салон збожеволів у своїому захопленні.

Але шматочок рожевого шовку, прищіплений у П'єрову петличку, був не єдиним трофеєм Ругонів. У сумежній кімнаті під ліжком знаходився ще забутий чобіт з закривавленим закаблуком. Свічка, що горіла біля тіла померлого пана Пейрота на другому кінці вулиці, дивилася з темряви, мов роз'ятрена рана. А ще далі, в глибині площі Сен-Мітр, могильну плиту заливала калюжа крови.